

Богдан Боцюрків

Українська
Греко-Католицька Церква
і Радянська держава
(1939–1950)

Богдан Боцюрків

УГКЦ
і Радянська держава

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Peter Jacyk Centre
for Ukrainian Historical Research
of the Canadian Institute
of Ukrainian Studies
University of Alberta

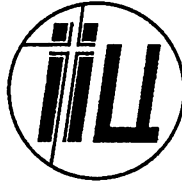

Центр досліджень
історії України ім. Петра Яцика
Канадського Інституту
Українських Студій
Альбертського Університету

Ukrainian Historiography
in the West
No 5

Західна історіографія
України
Число 5

Інститут Історії Церкви
Українського Католицького
Університету

Institute of Church History
of the Ukrainian Catholic
University

Богдан Боцюрків

Українська
Греко-Католицька Церква
і Радянська держава
(1939–1950)

Переклад з англійської Наталії Кочан
за редакцією Олега Турія

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЛЬВІВ 2005

Боцюрків, Богдан. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)* / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2005. – хх + 268 с. ISBN 966-7034-55-0

Книжка проф. Богдана Боцюрківа присвячена дослідженню обставин офіційної ліквідації УГКЦ радянською державною владою шляхом її насильницького «возз'єднання» з РПЦ на т. зв. «Львівському соборі» 1946 р. та подібної «православізації» Мукачівської єпархії у 1949 р., знищення монастирів і чернечих згромаджень, а також зруйнування структур цієї Церкви на території сучасної Польщі й Словаччини. У монографії розкрито причини та механізми репресивної антиунійної політики сталінського режиму, успадковані від царської влади, а також показано інструменталізацію РПЦ радянськими органами держбезпеки задля атеїстичної за своєю суттю політики. Широке використання документальних матеріалів, доступ до яких став можливим із відкриттям таємних архівів КПРС і КДБ, надав змогу представити проблематику без тих величезних викривлень, притаманних радянській історіографії та її сучасним епігонам, які ще й досі перешкоджають повноцінній реабілітації УГКЦ та врегулюванню церковно-державних і міжконфесійних взаємин в Україні.

Переклад здійснено за публікацією:

Bociurkiw, Bohdan R. *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939-1950)*. Edmonton – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press 1996. – viii + 289 pp.

*Видання опубліковано завдяки сприянню
Програми дослідження релігії та культури
Канадського Інституту Українських Студій
Альбертського Університету*

Друкується з дозволу
Видавництва Канадського Інституту Українських Студій
Усі права застережено

© 1996 Canadian Institute of Ukrainian Studies

© 2005 Інститут Історії Церкви УКУ

ЗМІСТ

<i>Перелік ілюстрацій, таблиць і карт</i>	vii
<i>Вступне слово</i>	ix
<i>Передмова</i>	xii
<i>Подяки</i>	xiii
<i>Список скорочень</i>	xvii
Розділ I. УНІЙНА (ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА) ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД	1
Поділи Польщі та переслідування Унійної Церкви в Україні й Білорусі під російським пануванням	4
Ліквідація Холмської унійної єпархії	7
Греко-Католицька Церква в Галичині під владою Австрійської монархії	9
Російська окупація Галичини і кампанія «православізації» (1914-1915)	12
Церква й українська державність	17
Греко-Католицька Церква в Польщі у міжвоєнний період	19
Розділ II. ПЕРШЕ ЗІТКНЕННЯ (1939-1941)	27
Перший наступ на Церкву	29
Церква віч-на-віч із державою	31
Перед викликом державного атеїзму	35
Приготування до місійної та унійної праці на Сході	39
Архиепархіяльні собори	42
Долаючи радянський тиск	44
Плани «возз'єднання» уніятів із Російською Православною Церквою	49
Розділ III. ДРУГА РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ПОШУК ШЛЯХІВ СПІВІСНУВАННЯ	54
Наближення Червоної Армії	54
Примирення між Кремлем і Російською Православною Церквою	57
Друга радянська окупація Західної України	63
Смерть митрополита Андрея (Шептицького).	
Йосиф (Сліпий) очолює Церкву	71
Марні пошуки <i>modus vivendi</i>	74
Розділ IV. НАСТУП НА ЦЕРКВУ (1945-1946)	89
Рішення про ліквідацію Греко-Католицької Церкви	89
Перший крок – залякування	93
Арешти церковної єпархії	99
Втручання Московського патріархату	103
Постання Ініціативної групи	105
Протести проти незаконного визнання урядом Ініціативної групи «Перевиховання» духовенства	114
	123

<i>Розділ V.</i>	«ВОЗЗ'ЄДНАННЯ» ГРЕКО-КАТОЛИКІВ ІЗ РОСІЙСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ: ЛЬВІВСЬКИЙ «СОБОР»	130
	Плани «возз'єднання»	130
	Приготування до «собору»	135
	Висунення звинувачень проти єпископату	141
	На «соборі»	143
	До питання канонічності «собору»	156
	Неофіційний звіт про позицію керівника Ініціативної групи стосовно «возз'єднання»	160
<i>Розділ VI.</i>	ГАЛИЧИНА ПІСЛЯ «ВОЗЗ'ЄДНАВЧОГО» СОБОРУ	165
	Становище духовенства і монашества, яке не «возз'єдналося»	165
	Доля заарештованих єпископів і священників	174
	«Возз'єднане» духовенство і українське підпілля	179
	Доля Греко-Католицької Церкви в Польщі	181
<i>Розділ VII.</i>	ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ	187
	Особливості становища Церкви на Закарпатті	187
	Початок переслідувань греко-католиків	189
	Влада вдається до насильства	192
	Насильницьке «возз'єднання» Мукачівської єпархії	195
<i>Розділ VIII.</i>	ЕПІЛОГ	201
	Реакція Ватикану	203
	Реакція Католицьких та Православних Церков	204
	Чому було знищено Греко-Католицьку Церкву: уроки з минулого	205
	Переписування історії	209
	Ще один міт про «возз'єднання»	212
	Проблема греко-католицької «мартирології»	214
	<i>Джерела і бібліографія</i>	221
	<i>Бібліографія Богдана Боцюрківа</i>	245
	<i>Географічний покажчик</i>	253
	<i>Іменний покажчик</i>	259

ІЛЮСТРАЦІЇ

1. Митрополит Галицький, архієпископ Львівський і єпископ Кам'янець-Подільський Андрей (Шептицький). *АІЦ*.
2. Митрополит Андрей (Шептицький) на конференції греко-католицьких єпископів у Львові, 1927 р. *АІЦ*.
3. Львівський єпископ-помічник Іван (Бучко). *Фото зі збірки о. Богдана Праха*.
4. Львівський єпископ-помічник Микита (Будка). *АІЦ*.
5. Архикатедральний греко-католицький собор Св. Юра у Львові. *АІЦ*.
6. Перемиський єпископ-ординарій Йосафат (Коциловський). *АІЦ*.
7. Перемиський єпископ-помічник Григорій (Лакота). *АІЦ*.
8. Катедральний греко-католицький собор у Перемишлі.
9. Станиславівський єпископ-ординарій Григорій (Хомишин). *АІЦ*.
10. Станиславівський єпископ-помічник Іван (Лятишевський). *ПАСС*.
11. Катедральний греко-католицький собор у Станиславові.
12. Єпископ Миколай (Чарнецький), апостольський візитатор для Волині, Полісся і Підляшшя. *Архів Львівської провінції ЧНІ*.
13. Архимандрит монахів Студійського Уставу і перший таємний адміністратор Львівської архієпархії о. Климентій (Шептицький). *АІЦ*.
14. Апостольський візитатор для українців-католиків у Німеччині о.-мітрат Петро Вергун. *АІЦ*.
15. Протоігумен Чину Найсвятішого Ізбавителя й останній таємний адміністратор Львівської архієпархії о. Йосиф де Вохт. *Архів Львівської провінції ЧНІ*.
16. Митрополит Андрей (Шептицький) у домовині. Каплиця в митрополичих палатах, 2 листопада 1944 р. *АІЦ*.
17. Домовину з тілом Андрея (Шептицького) переносять із митрополичих палат до собору Св. Юра, 2 листопада 1944 р. *ЦДІАЛ*.
18. Архієпископ Йосиф (Сліпий) серед учасників траурної процесії вулицями Львова на похоронах митрополита Андрея (Шептицького), 5 листопада 1944 р. *АІЦ*.
19. Митрополит Галицький, архієпископ Львівський і єпископ Кам'янець-Подільський Йосиф (Сліпий), 1944 р. *АІЦ*.
20. Митрополит Йосиф (Сліпий) відправляє панахиду на площі перед собором Св. Юра. *ПАСС*.
21. Члени Львівського крилосу під час процесії на похоронах митрополита Андрея (Шептицького). У центрі о.-мітрат Гавриїл Костельник. *ЦДІАЛ*.
22. Митрополит Йосиф (Сліпий) під час арешту 11 квітня 1945 р. *АСБУ*.
23. Єпископ Григорій (Хомишин) в ув'язненні, бл. 1945 р. Оpubліковано в: *Нова Зоря* 20 (1995) жовтень.
24. Архимандрит Климентій (Шептицький) після арешту 5 червня 1947 р. *ЦДКА*.
25. Єпископ Миколай (Чарнецький) після повернення із заслання у 1956 р. *Архів Львівської провінції ЧНІ*.

26. Єпископ Іван (Лятишевський) після повернення із заслання у 1956 р. *АИЦ*.
27. Керівник відділу спецоперацій НКВС Павло Судоплатов, бл. 1942 р.
28. Полковник держбезпеки Сергій Карін (Даниленко), бл. 1947 р.
29. Уповноважений Ради у справах релігійних культів в Україні Петро Вільховий. *ЦДКА*.
30. Уповноважений Ради у справах Російської Православної Церкви в Україні Павло Ходченко. *ЦДКА*.
31. Учасники Львівського «собору» 8 березня 1946 р. під час голосування. *Кадр із фільму режисера Р. Феценка*.
32. Єпископ Львівський і Тернопільський Російської Православної Церкви Макарій (Оксіюк). *Кадр із фільму режисера Р. Феценка*.
33. Члени Ініціативної групи – митрофорний протоєрей Гавриїл Костельник та єпископи Михаїл (Мельник) і Антоній (Пельвецький) – після завершення Львівського «собору». *Фото зі збірки о. Богдана Праха*.
34. Єпископ-адміністратор Мукачівської єпархії Теодор (Ромжа). *Фото зі збірки о. Ласла Пушкаша*.
35. Тіло покійного єпископа Теодора (Ромжі) після отруєння в Мукачівській лікарні 1 листопада 1947 р. *Фото зі збірки о. Ласла Пушкаша*.
36. Катедральний греко-католицький собор в Ужгороді.
37. Пряшівський єпископ-ординарій Павло (Гойдич). *Фото зі збірки д-ра Миколи Мушинки*.
38. Пряшівський єпископ-помічник Василь (Гопко). *Фото зі збірки д-ра Миколи Мушинки*.
39. Єпископ Павло (Гойдич) після ув'язнення в 1950 р. *Фото зі збірки д-ра Миколи Мушинки*.
40. Катедральний греко-католицький собор у Пряшеві.

КАРТИ

1.	Політичні й етнічні кордони	xix
2.	Українська Греко-Католицька Церква перед квітнем 1945 р.	xx

ТАБЛИЦІ

1.	Греко-Католицька Церква в Галичині, 1938 р.	24-25
2.	Чинні греко-католицькі чоловічі й жіночі монастирі та монаші доми в Галичині (станом на березень 1947 р.)	170

ВСТУПНЕ СЛОВО

Історія ХХ століття в Україні забарвлена в багрянний колір. За приблизними оцінками, на цій землі насильницькою смертю загинуло близько 17 мільйонів людей. І особливо трагічним є те, що ці жертви були спричинені не лише війнами та громадянськими конфліктами, а й химерними ідеями перебудови світу, в якому не було місця для Бога. Складовою частиною кривавої трагедії насилля в Україні стало навмисне переслідування релігії та насадження атеїзму. Логічним наслідком такої політики стала ліквідація Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) 1946 р. у Галичині та 1949 р. на Закарпатті шляхом її насильницького «возз'єднання» з одержавленою і підконтрольною атеїстичному за своєю суттю режимові Російською Православною Церквою (РПЦ). Засаднича несумісність УГКЦ із радянським суспільним устроєм та його панівною ідеологією впливала з трьох головних причин, відображених у самій її назві.

1. Ця Церква була «українська». Упродовж століть залишаючись осередком збереження етнічної окремішності українців під іноземним пануванням, вона суттєво спричинилася до формування модерної національної самосвідомості та становлення національного руху. Очевидно, що для режиму, який за псевдоінтернаціоналістською риторикою приховував великодержавну імперську сутність, таке пов'язання Церкви зі своїм народом було злочином, який окреслювався іншим ідеологічним штампом комуністичної пропаганди – «український буржуазний націоналізм».

2. Ця Церква була «католицька», себто вселенська, тісно пов'язана з Римським Апостольським престолом та іншими місцевими Католицькими Церквами. Для режиму, який прагнув утвердити «новий порядок» в «одній окремо взятій країні» чи, згодом, у відокремленому залізною завісою «соціалістичному концтаборі», для якого навіть наявність родичів за кордоном була підставою розглядати особу як неблагонадійну, таке пов'язання не могли трактувати інакше як «ізнмену советской Родіне», а самих «уніятів» – як «агентів міжнародного імперіялізму та Ватикану».

3. Й остання, може, найголовніша, причина органічного несприйняття УГКЦ радянською системою полягала в тому, що це була духовна спільнота, яка з часів Володимирового хрещення Руси надавала сенсу життю багатьох поколінь на цій землі, користувалася їхньою безмежною довірою і повагою. У категоріях атеїстичної пропаганди це вважалося не чим іншим як «духовною сивухою» чи «опіумом для народу», хоча насправді становило виразну альтернативу панівній тоталітарній ідеології, яка прагнула заволодіти не лише умами, але й серцями людей.

Уже однієї з цих причин було досить для розправи над УГКЦ. Можна собі тільки уявити з якою невблаганною жорстокістю відбувалася ліквідація тричі небезпечного «ворога народу».

Водночас, історія ХХ століття в Україні – це насамперед історія мужнього та героїчного спротиву, незламности духа і величезної сили віри, яка була єдиною зброєю тих, хто таки здобув перемогу в нерівному двобої Добра і Зла, хто дочекався світлого Празника Воскресіння своєї Церкви. Завдяки несхитності владик, стійкості духовенства, вірності мирян, сотень відомих і безіменних мучеників та ісповідників віри, УГКЦ вистояла в період офіційної «ліквідації», організувалася в підпіллі, породила нові покоління церковних лідерів і вірних, живлячи в їхніх серцях іскру надії у краще прийде.

Дослідження історії цього протистояння належить до пріоритетів Інституту Історії Церкви (ІЦ), заснованого 1992 р. у Львові невдовзі після краху тоталітарного атеїстичного режиму, відновлення релігійної свободи та відродження духовного життя громадян в умовах державної незалежності України. Співпрацівники Інституту поставили собі за мету збирання та наукове опрацювання документальних джерел і свідчень очевидців про репресивну політику Радянської держави супроти УГКЦ, опір її пастирів і вірних насиллю влади та про діяльність «катакомбної Церкви».

Праця Інституту була тісно пов'язана з науковими зацікавленнями проф. Богдана Боцюрківа. Його стаття про підпілля УГКЦ увійшла до першого числа нашої першої публікації – наукового збірника з церковної історії *Ковчез* (Львів 1993) та стала для нас свого роду обов'язковою лектурою.

Видання цієї книжки є насамперед даниною пам'яті її Автора, який понад 30 років старанно збирав матеріяли, послуговуючись здебільшого фрагментарними церковними та приватними збірками документів, а також свідченнями очевидців, які після Другої світової війни опинилися на Заході. Перший варіант рукопису був готовий ще у 1989 р., але радикальні зміни, які саме тоді відбулися в Центрально-Східній Європі, суттєво вплинули на термін виходу книжки у світ. Як згадував на презентації англomовного видання у 1996 р. сам проф. Боцюрків: «Моя інтуїція підказала мені зачекати, і я був правий. Падіння радянського режиму зробило колишні засекречені архіви Комуністичної партії та КДБ доступними. Заради цього варто було чекати». Дослідник, всупереч тривалій і важкій хворобі, не лише дочекався відкриття величезного масиву джерельних матеріялів та легалізації самої УГКЦ, але й особисто здійснив кілька подорожей в Україну та Росію, доповнюючи текст книжки унікальними архівними матеріялами. Все це дозволило йому підготувати серйозне, аргументоване, критичне видання, в якому вперше задокументовано історію переслідувань Церкви державою.

Праця над українським перекладом, за здійснення якого хочу висловити велику вдячність д-р Наталії Кочан, розпочалася відразу ж після появи друком оригіналу. Проф. Боцюрків доклав великих зусиль, щоб його дослідження стало доступним для масового читача в Україні – з огляду на гостру потребу в таких виданнях через тривалу перерву в розвитку церковної історіографії та наслідки атеїстичної індоктринації в суспільній свідомості й науковому середовищі. Він особисто переглянув переклад кількох перших розділів, вніс

деякі уточнення і поправки до тексту та вказівки на нововіднайдені джерела й літературу, але давня недуга стала на заваді інтенсивної й наполегливої праці, так і не дозволивши йому побачити вихід у світ цієї публікації. Ця втрата, із якою всі, хто знав Автора, приносять щирі співчуття родині покійного, була особливо відчутна для редакційного колективу. Тягар відповідальності за точність і коректність формулювань, якими загалом відзначались праці Богдана Боцюрківа, поява все нових і нових публікацій в Україні та за кордоном із досліджуваної проблематики, на які треба було відреагувати – все це та ще багато іншого несподівано і невинувато затягнуло підготовку видання, за що хочу попросити вибачення в усіх, хто на нього очікував.

При підготовці цієї книжки до друку вдалося уточнити деякі факти, виявити нові або вказати змінені сигнатури архівних джерел та їхніх публікацій, доповнити примітки покликаннями на нову літературу. У тих випадках, коли зміни до українського видання зробив сам Автор, про це окремо не вказується, натомість в усіх інших випадках доданий або змінений текст подається у дужках із приміткою від редактора. До списку джерел і літератури включено всі згадані в англійській версії та додані до цієї книжки позиції. Окремо до нашого видання долучено повну бібліографію праць самого Автора, яку підготував і надав для публікації Християн Вайзе.

Видання українського перекладу здійснюється Інститутом Історії Церкви Українського Католицького Університету спільно з Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського Інституту Українських Студій Альбертського Університету і становить 5-ий випуск серії «Західна історіографія України». Глибоку вдячність за співпрацю та дружню підтримку хочу висловити зокрема директору Програми дослідження релігії та культури КІУСу Сергієві Плохю, який подбав також про необхідні фінансові засоби для публікації тиражу, за що окремо складаємо сердечну подяку нашим добродійцям. Слова вдячності хочу висловити ректорові УКУ та директору-засновникові ІІЦ о. Борисові Гудзяку за постійне зацікавлення та корисні поради щодо підготовки книжки. Особлива подяка за сумлінну працю над текстом перекладу, звірку архівних та бібліографічних покликань належить Світлані Гуркіній, якій в окремих випадках допомагав Тарас Бублик. Великою допомогою у праці над збірником завдячую своїй дружині Світлані та синові Юрію, які провели коректуру тексту, вчитали макет книжки й підготували покажчики. Літературну редакцію здійснила Наталя Римська, верстку виконав Юрій Пелех, художнє оформлення – Євген Равський. Для ілюстрацій, використано фотографії з Архіву ІІЦ, а також зі збірок Львівської провінції ЧНІ, Миколи Мушинки, о. Богдана Праха та о. Ласла Пушкаша.

Усім, кого не згадано поіменно, але хто своїми молитвами, порадами, критичними зауваженнями допомагав на різних етапах праці, щирозаочно дякую!

ПЕРЕДМОВА

У 1996 році виповнилося п'ятдесят літ від часу офіційної ліквідації державною владою СРСР Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) в Галичині, а також два ювілеї – чотири століття від укладення Берестейської унії (1596) і три з половиною – відтоді як було підписано Ужгородську унію (1646). Сталінський режим намагався розірвати Берестейську унію шляхом насильницького «возз'єднання» Галицької греко-католицької митрополії, її прямої спадкоємиці, з Російською Православною Церквою (РПЦ) на т. зв. «Львівському соборі» 1946 р., а також накинути таке саме «возз'єднання» Мукачівській єпархії, яка зберігала традицію, відповідно, Ужгородської унії. Ніколи перед тим церковні структури ані в Галичині, ані на Закарпатті не входили до складу православного Московського патріархату.

Хронологічно рамки цієї праці (виняток становить історичний огляд) охоплюють період від першої радянської окупації Галичини 1939 р. до знищення тут греко-католицьких монастирів і «возз'єднання» останньої греко-католицької єпархії в межах «Радянського блоку», до якої належали українці – Пряшівської єпархії у Словаччині 1950 р. Увагу приділено також фактичному позбавленню легального статусу і руйнуванню організаційної структури Греко-Католицької Церкви на території Польщі, у західній частині Галицької митрополії. У випадку Мукачівської єпархії виклад розпочато від радянської окупації Закарпаття 1944 р. Отже, книга охоплює період останніх років сталінської диктатури та початку холодної війни.

Ця праця не є «мартирологією» українців-католиків. У ній радше висвітлено симбіотичний зв'язок між греко-католицькою еkleзіальною та українською національною ідентичностями в Галичині, закономірність масової підтримки українським населенням збройної боротьби ОУН/УПА проти російської радянської окупації; у книзі виявлено пов'язання між «ною церковною політикою» Сталіна і його національною політикою в Західній Україні та прилеглих до неї етнічних українських землях. Тут також проаналізовано причини, засоби і наслідки такої взаємопов'язаної церковно-національної політики, моделі та сутність якої автор виводить не так з ідеології марксизму-ленінізму, як із принципів політики царату щодо уніятів на землях, що відійшли до Росії після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Розглянуто і майже тотальний у пізніших часах контроль радянських органів держбезпеки над РПЦ, а також її другорядну, по суті підсобну, роль у подіях 1939-1950 рр.

Уважне прочитання джерел, що були опубліковані раніше, а також нових, доступ до яких став можливим із відкриттям радянських таємних архівів, надає змогу дослідити політику Кремля стосовно УГКЦ без тих величезних викривлень, що притаманні радянській фальсифікації історії «возз'єднання уніятів», а також без сентименталізму, перебільшень і поверховости діяспорної «мартирології».

У цій праці терміни «Унійна Церква», «уніяти» вживаються в хронологічних рамках від часу прийняття Берестейської унії до її насильницької ліквідації у XIX ст. в Російській імперії. Лише в імперській та комуністичній пропаганді ці терміни набули принизливого, негативного забарвлення. У Габсбурзькій монархії 1774 р. Унійну Церкву офіційно було перейменовано на «Греко-Католицьку»; тож такий термін використовується тоді, коли йдеться про події на Західній Україні після його запровадження. Визначення «Українська Католицька», прийняте українською діаспорою на Заході в повоєнний час, а також «Східна Католицька», вживане у деяких виданнях Ватикану та західних публікаціях, трапляються лише у відповідному контексті. Щоб уникнути непорозумінь, етнонім «український»/«українці» від часу укладення Берестейської унії вживається як синонім до його історичного відповідника «руський»/«русини».

ПОДЯКИ

Намір написати оцю книгу виник багато років тому і її перший варіант був готовий у 1989 р. Однак, розпад СРСР і відкриття доступу до колишніх радянських архівів для зарубіжних дослідників уможливили ґрунтовно доопрацювати рукопис, цього разу з урахуванням розсекречених на початку 1990-х рр. оригінальних документів Комуністичної партії, державної влади та її репресивних органів.

Моя пошукова робота, написання, а потім доопрацювання тексту стали можливими завдяки багатьом особам та інституціям. Намір провести таке дослідження виник значною мірою під впливом ісповідника віри – митрополита, а згодом кардинала і патріярха Йосифа (Сліпого). Його майже чудесне прибуття у лютому 1963 р. до Риму після радянського ГУЛАґу відживило зацікавлення долею УГКЦ під комуністичним режимом, адже приїхав один із основних його очевидців, його жертва. Відтоді я неодноразово приїжджав до Риму, особливо після заснування покійним Главою Церкви Українського Католицького Університету св. Климента-Папи (УКУ), до якого мене постійно запрошували читати лекції на літніх курсах. Отже, я отримав змогу час від часу зустрічатися з кир Йосифом і пізнати його думки з деяких принципово важливих питань, що їх порушено у цій праці.

Так само я почуваюся глибоко вдячним найближчим співробітникам кардинала Сліпого: владіці Іванові (Хомі), колишньому ректорові УКУ в Римі, за надання мені багатьох необхідних джерел і фотографій з Патріяршого архіву св. Софії; о. д-ру Іванові Дацьку, особистому секретареві світлої пам'яті патріярха, який уможливив мені доступ до важливих архівних матеріалів, насамперед, до завершених у 1964 р. «Споминів» кир Йосифа; колишньому архимандритові монахів Студійського Уставу, а телер владіці Любомирові (Гузру) за сприяння в одержанні від Релігійного Товариства св. Софії українців-

католиків у Канаді вагомої фінансової підтримки для проведення досліджень. Під час відвідин Риму я мав плідні зустрічі з єпископом (пізніше архієпископом) Мирославом (Марусином), який люб'язно погодився пошукати відповіді на мої питання в архіві покійного «архипастиря скитальців» Івана (Бучка), доступитися до якого в інший спосіб було неможливо. Я високо ціную допомогу колишнього протоархимандрита василіян о. Исидора Патрила, який надав мені можливість розшукати необхідні документи в архіві Чину, а також забезпечив мене трьома томами своєї праці *Джерела і бібліографія історії Української Церкви*.

Я складаю подяку проф. Павлові Роберту Магочієві з Торонтонського Університету за дозвіл використати з книги *Morality and Reality: The Life and Times of Andrej Sheptyts'kyi* (Едмонтон 1989), редактором якої він був, карту «Етнічні кордони» та мою статтю «Шептицький і Українська Греко-Католицька Церква за часів радянської окупації, 1939-1941».

Вагомий внесок у підготовку і написання моєї праці зробило ще багато інших осіб. Покійний о. Мелетій Соловій ЧСВВ з Оттави передав мені свою цінну збірку друкованих матеріалів, документів, листування, що стосувалися УГКЦ. Декілька разів ділився зі мною своїми унікальними знаннями з історії Церкви на Закарпатті о. д-р Атанасій Пекар ЧСВВ – він подарував мені низку своїх публікацій та дозволив використати кілька фотографій зі своєї книжки *«You Shall Be Witness unto Me»: Contribution to the Martyrology of the Byzantine Catholic Church in Subcarpathian Ruthenia* (Пітсбург 1985). Тодішній митрополит Української Православної Церкви в США Мстислав (Скрипник) надав мені вільний доступ до Музею-архіву очолюваної ним Церкви у Савт-Бавнд-Бруку (South Bound Brook, N. J.), у тому числі й до матеріалів митрополита Олександра (Іноземцева) та проф. Івана Власовського. Завдяки покійному митрополиту Максимові (Германюку) ЧНІ, я одержав фотокопію дуже важливого повідомлення крилошанина Василя Гриника від 1948 р. про долю греко-католиків в Україні та Польщі, яке зберігається у бібліотеці-архіві Вінніпезької архієпархії УКЦ. Пан Микола Лебедь із Нью-Йорку допоміг мені розшукати відповідні документи в архіві Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради. Покійний о. д-р Іван Гриньох з Фельдкірхену в Німеччині відповів на надіслані до нього запитання і під час зустрічі в Мюнхені коротко представив мені проблему взаємин між УПА і духовенством, що «возз'єдналося». Пані Христина Костельник-Поляк із Загребу ґрунтовно оповіла мені про обставини вбивства її батька, о. Гавриїла Костельника. Її брат, Іриней Костельник, який мешкає у Лондоні, розповів про спроби НКВС шантажувати його батька у 1940-1941 рр. Велике значення для мого кращого розуміння процесу ліквідації УГКЦ радянською владою, протесту проти «возз'єднання», ГУЛАГівського досвіду єпископів і духовенства, життя «катакомбної Церкви» в Галичині мала серія інтерв'ю з одним із очевидців, покійним о. Йосифом Кладочним зі Львова, які я записав під час його приїзду до Канади 1980 р. Всім згаданим вище особам я складаю сердечну подяку.

Окрім того, я вдячний колишньому ректорові Української Католицької Семінарії Св. Духа в Оттаві, о.-мітрату Йосифові Андріюшину, який надав мені безперешкодний доступ до її багатой бібліотеки, а також дуже часто привертав мою увагу до нових джерельних матеріалів, робив із них для мене копії; покійному д-ру Анатолеві Базилевичу з Торонта, який ділився зі мною своїми знаннями діяспорних публікацій про репресії проти УГКЦ, греко-католицьке підпілля, а також надав змогу ознайомитись із приватними листами з України, що містили відомості про Церкву; п. Юрієві Джуравцю із Торонта, який позичив мені копію радянського документального фільму *«Львівський собор (1946 р.)»* і п. Миронові Момрику з Національного Архіву Канади в Оттаві, який допоміг перевести цей фільм на відеоплівку.

Я вдячний також д-ру Джеймсові Г. Біллінгтону з Бібліотеки Конгресу США за те, що він надіслав мені фотокопії важливих документів стосовно релігії і Церкви в СРСР зі щойно відкритих архівів КПРС, які було представлено на організованій його бібліотекою виставці у 1992 р. «Нові матеріали з російських архівів»; співробітникам (насамперед, українським фахівцям) цієї знаменитої книгозбірні за допомогу в пошуках монографій, статей і періодичних видань під час моїх численних відвідувань.

Відкриття в Україні раніше не доступних архівних збірок надало мені можливість у 1990 і 1991 рр. опрацювати відповідні матеріали в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАЛ) та Державному архіві Львівської області (ДАЛО). Особливу подяку я складаю п. Оксані Гайовій (ЦДІАЛ) і п. Миرونу Яцулі (ДАЛО), рівно ж як і подружжю Роману і Лесі Крип'якевичам зі Львова, які допомогли мені зробити фотокопії з відібраних документів. Дякую також д-ру Борисові Гудзяку, директорові Інституту Історії Церкви у Львові, за пересилку мені копій відповідних архівних документів таємного фонду Львівського обкому партії, а також деяких свідчень очевидців, зібраних у рамках інститутського проекту усної історії підпілля УГКЦ; д-ру Петрові Арсеничу з Івано-Франківська за пошук необхідних документів у Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО); Ярославові Стоцькому за копії деяких важливих документів із Державного архіву Тернопільської області (ДАТО); і, особливо, Марині Мухиній з Києва за опрацювання на моє прохання відповідних збірок в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), Центральному державному кінофотоархіві України й у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО). Найважливіші копії документів я одержав прямо з ЦДАГО, тому висловлюю його директору Русланові Пирогу мою глибоку вдячність за його сприяння у цій справі. Багато скористав я зі зібраних д-ром Іваном Біласом (генералом і депутатом Верховної Ради) матеріалів, які частково увійшли до його дисертації *«Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953»* і додатку до неї, що були опубліковані 1994 р. Зокрема дякую йому за дозвіл використати деякі неопубліковані документи (а саме листи о. Костельника до патріярха Алексія та

патріярха Алексія до Георгія Карпова). Хочу подякувати і д-ру Сергієві Плохю (тепер мешкає в Едмонтоні), п. Марті Переймі з Вашингтону, д-ру Денисові Солтису з Торонта і п. Орестові Новаківському за допомогу у пошуку документів.

Під час моєї багаторічної праці мені допомагали в Карлтонському Університеті кілька його науковців та аспірантів. Найвагоміша і найтриваліша допомога була з боку д-ра Івана Яворського (нині професора Університету Ватерлу). Я багато чим зобов'язаний д-ру Андрієві Кравчуку з Монреалю за співпрацю в редагуванні тексту.

Я не зміг би впродовж років проводити дослідження у віддалених місцях, збирати необхідні джерела і свідчення, якби не мав фінансової підтримки з боку Канадського Інституту Українських Студій Альбертського Університету, Карлтонського Університету, де я працював, Фондації ім. Тараса Шевченка (Вінніпег), Релігійного Товариства св. Софії українців-католиків у Канаді, канадсько-радянської програми обміну Асоціації університетів і коледжів Канади; Комітету з відзначення Тисячоліття Хрещення Руси-України в США, і, не так давно, від Інституту релігії і громадського життя у Нью-Йорку. Я вельми вдячний президентові останнього, о. д-ру Річардові Джону Ньюгавсу, та д-ру Джорджеві Вайгелю, колишньому президентові Центру етики і публічної політики у Вашингтоні, який сприяв в одержанні гранта від Інституту д-ра Ньюгавса, а також усім іншим установам і окремим особам, не згаданим вище.

Щиро дякую проф. Максимові Тарнавському з Торонтонського Університету – директору Видавництва Канадського Інституту Українських Студій – і його співробітникам за допомогу в редагуванні книги. Публікація англійською мовою стала можливою завдяки субсидії, наданій Канадською федерацією гуманітарних і суспільних наук із фондів Ради із суспільних наук і гуманітарних досліджень Канади. Усім їм складаю сердечну подяку.

Почуваюся у величезному боргу перед моєю дружиною Вірою і нашими дітьми, які протягом багатьох років терпляче зносили мою відсутність, коли я був у відрядженнях, читав або писав, тоді як цей час міг би присвятити їм. Їхнє терпіння, заохочення, моральна підтримка зробили можливим те, що ця книжка побачила світ, тож їм я присвячую цю публікацію.

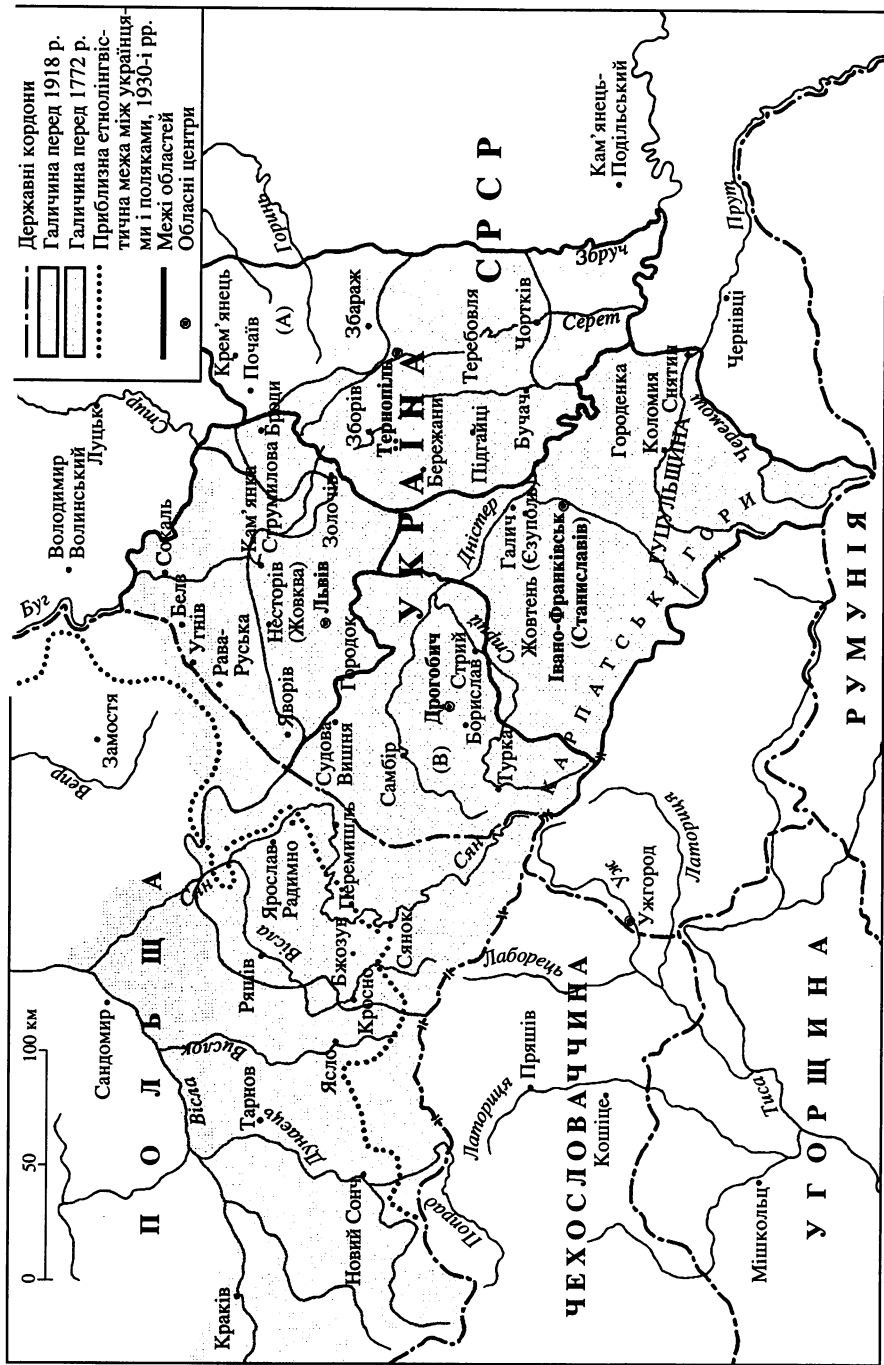
Б. Р. Б.
Карлтонський Університет

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

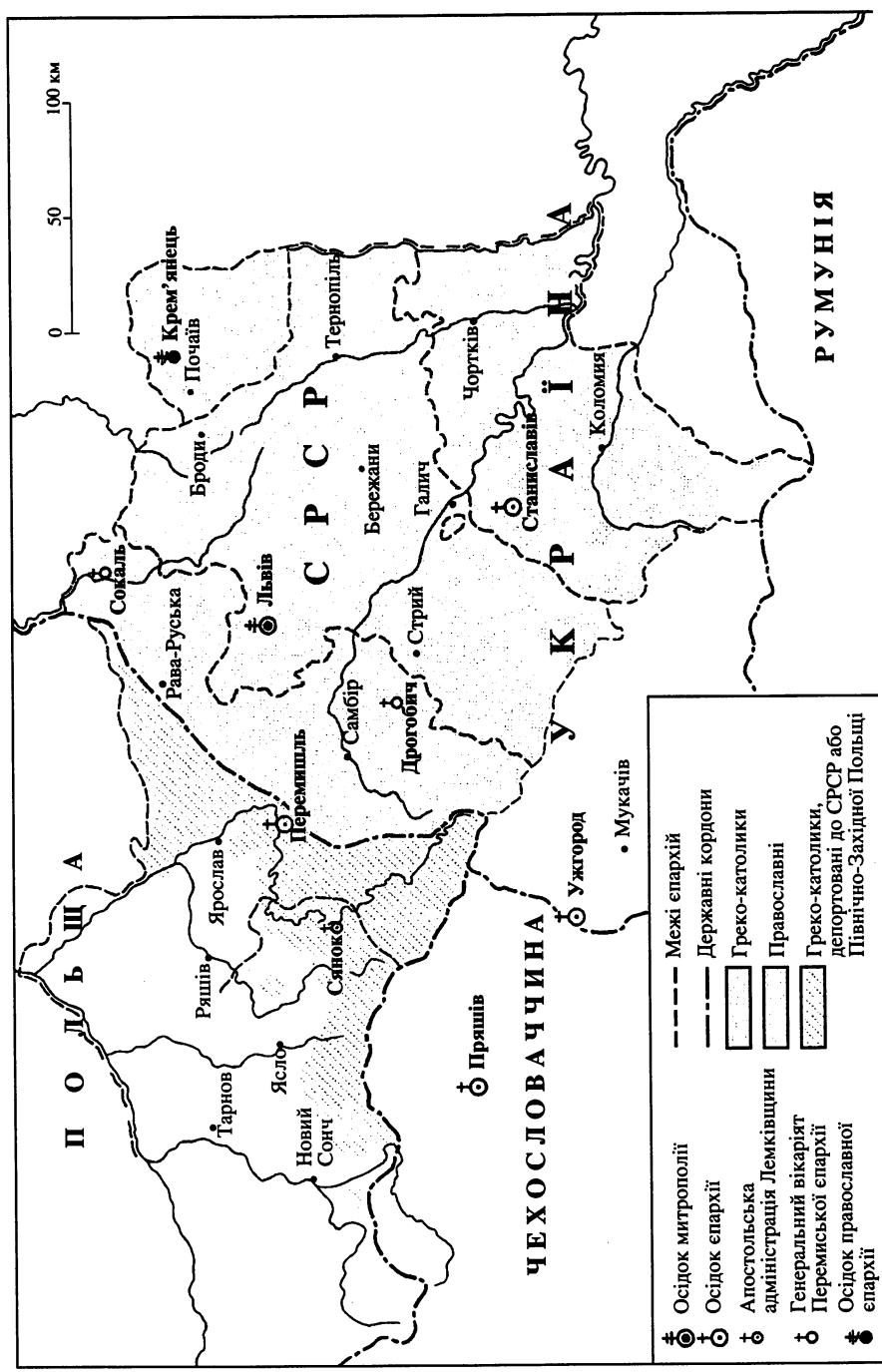
АЗПУГВР	Архів Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради
АІЦ	Архів Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету
АРСР	Автономна Радянська Соціалістична Республіка
АСБУ	Архів Служби безпеки України
ВКП(б)	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ДАІФО	Державний архів Івано-Франківської області
ДАЛО	Державний архів Львівської області
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
ГУЛАГ	Главное управление лагерей
ДАТО	Державний архів Тернопільської області
ДПУ	Державне політичне управління
ЖМП	<i>Журнал Московской патриархии</i>
ЗПУГВР	Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради
ЗУНР	Західно-Українська Народна Республіка
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ	Комуністична партія України
ЛАЕВ	<i>Львівські Архієпархіяльні Відомості</i>
МАУПЦ	Музей-архів Української Православної Церкви в США
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МДБ	Міністерство державної безпеки
М.О.	Митрополичий ординаріат
НКВС	Народний комісаріят внутрішніх справ
НКДБ	Народний комісаріят державної безпеки
Облліт	Обласне управління у справах літератури і видавництв
ОУН	Організація Українських Націоналістів
ПАСС	Патріарший архів св. Софії в Римі
РКП(б)	Російська Комуністична партія (більшовиків)
РНК	Рада Народних Комісарів, Раднарком
РПЦ	Російська Православна Церква
РСРК	Рада в справах релігійних культів при РНК СРСР
РСРПЦ	Рада в справах Російської Православної Церкви при РНК СРСР
РЦХИДНИ	Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории

УАПЦ	Українська Автокефальна Православна Церква
УВО	Українська Військова Організація
УГА	Українська Галицька Армія
УНДО	Українське Національно-Демократичне Об'єднання
УНР	Українська Народна Республіка
УПА	Українська Повстанська Армія
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАЛ	Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ЦДКА	Центральний державний кінофотофоноархів України, м. Київ
ЦК	Центральний Комітет
<i>ЦСП-1</i>	<i>Церква і суспільне питання. Документи і матеріали. 1899-1944 / ред. Андрій Кравчук, кн. 1: Пастирське вчення та діяльність. Львів 1998 [= Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність, т. 2].</i>
<i>ЦСП-2</i>	<i>Церква і суспільне питання. Документи і матеріали. 1899-1944 / ред. Андрій Кравчук, кн. 2: Листування. Львів 2000 [= Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність, т. 2].</i>
<i>ЦЦЄ</i>	<i>Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 / ред. Андрій Кравчук, Львів 1995 [= Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність, т. 1].</i>
ЧНІ	Чин Найсвятішого Ізбавителя; редемптористи
ЧСВВ	Чин св. Василя Великого; василіани

Карта 1. ПОЛІТИЧНІ І ЕТНІЧНІ КОРДОНИ

Карта 2. УКРАЇНЬСКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ПЕРЕД КВІТНЕМ 1945 РОКУ

УНІЙНА (ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА) ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Радянську політику щодо Української Греко-Католицької Церкви неможливо вивчити в самих лише категоріях марксистсько-ленінського атеїзму¹. Зрозуміти форми і методи сталінської релігійної політики на Західній Україні можна тоді, коли брати до уваги характер ставлення впродовж віків до з'єднаної з Римом Київської Церкви з боку царату та традиційний цезаропапізм у взаєминах Московської/Російської держави і Православної Церкви.

Вороже ставлення до Унійної Церкви з боку Росії сягає часу укладення 1596 р. Берестейської унії, коли більшість православного єпископату в Україні та Білорусі (що тоді входили до складу Польсько-Литовської держави) визнала зверхність папи за умов надання державною владою Руській Церкві таких самих прав, якими володіла Римо-Католицька, а також гарантій Римського Апостольського престолу щодо збереження візантійсько-слов'янського обряду, церковнослов'янської богослужбової мови, східного церковного права, одруженого духовенства, адміністративної автономії Київської митрополії². Берестейське поєднання постало по якихось семи роках після

¹ Тобто в термінах офіційної, розрахованої на публіку ідеології панівної в Радянському Союзі Комуністичної партії. Тоді як насправді партія керувалась у своєму ставленні до релігії неофіційним, «прихованим» еквівалентом ленінізму, найпоказовішим зразком якого є таємний лист Леніна до членів Політбюро від 19 березня 1922 р. із закликом до розгортання масового терору проти «церковних ворогів радянської влади», доки вони без жодних застережень не підкоряться негласним партійним директивам, а також майже тотальному контролю за внутрішньоцерковним життям і діяльністю клиру з боку більшовицьких органів держбезпеки. Таємний лист В. І. Леніна В. М. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б) опубліковано в: *Известия ЦК КПСС* 4 (1990) 190-195.

² Детальніше про Берестейську унію див.: Oskar Halecki. *From Florence to Brest (1439-1596)*. Hamden, Conn. 1968; Григор Лужницький. *Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви*. Філадельфія 1954, с. 236-288; Атаназій Г. Великий. *З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану*, т. 4. Рим 1971, с. 9-174; *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших «Берестейських читань»*, Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. / ред. Борис Гудзяк, співред. Олег Турій. Львів 1995, де опубліковано також український переклад артикулів Берестейської унії (с. 173-179). [Пор. також: Борис Гудзяк. *Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* / перекл. з англ. Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. Львів 2000. – Прим. ред.] Проправославні оцінки унії див.: Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5. Нью-Йорк 1955, с. 539-618; Іван Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 2. Нью-Йорк – Бавнд Брук, Н. Дж. 1957; С. Н. Плохий. *Панство и Украина: Политика Римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв.* Киев 1989.

проголошення Московського патріархату³, що претендував на зверхність і над православними в Речі Посполитій. Тож Московська держава вбачала в цій унії не лише польську церковну інтригу, покликану унеможливити реалізацію ідеї «Москва – Третій Рим»⁴, але, що важливіше, спробу усталити відокремлення «Малої» та «Білої» Руси від «Великоросії» – тобто України й Білоруси від Московщини – створенням духовних підвалин для колонізації українців і білорусів.

На щастя для Москви, до унії з Римом приступили не всі православні єпископи (львівський і перемиський владики відмовились підписати унійний акт), священники і монахи в Україні та Білорусі, так само як і православні магнати, шляхта (на чолі з князем Костянтином Острозьким) і впливові місцеві братства. На двох паралельних соборах, що відбулися тоді в Бересті прихильники і противники унії навзаєм прокляли одні інших⁵. Найбільшу загрозу для церковного з'єднання становили козаки – військовий стан, що набирив сили, сенсом існування якого був захист християнської України від постійних нападів кримських татар, що сповідували іслам, а тепер поширився й на оборону православ'я перед запровадженням унії. Спираючись на підтримку козаків, єрусалимський патріарх Теофан 1620 р. таємно висвятив православну єрархію на чолі з митрополитом Йовом (Борецьким), обсадивши Київ та інші єпископські катедри, які спорожніли внаслідок «зради» єпископів-уніятів та залишалися необсадженими через заборону польського уряду висвячувати нових православних владик⁶.

Відродження Києва як центру православної богословської науки, освіти, національної культури, а особливо – звитяжна козацько-селянська війна під проводом Богдана Хмельницького проти польського поневолення, яка вибух-

³ У відповідь на укладення Флорентійської унії (1439) Православна Церква в Московщині проголосила 1448 р. свою автокефалію. Вона була визнана лише 1589 р., коли царгородського патріарха під час його відвідин Москви тримали за наказом Бориса Годунова в ув'язненні доти, доки він не дав згоду піднести Московську митрополію до гідності патріархату.

⁴ Теорія «Третього Риму» (тобто, що після падіння старого Риму і «Другого Риму» – Царгороду – «Третім Римом» стала Москва, а «четвертому не бути») прийшла до Московщини з Балкан після загарбання османським військом Константинополя і закорінилася тут за час втрати сопричасної єдності Московської митрополії з Царгородським патріархатом після самопроголошення автокефалії. На початку XVI ст. цю теорію сформулював у листі до царя старець Філотей, ігумен Псковського Спасо-Єлизарівського монастиря. Його прихильники твердили, що Москва не тільки має посісти церковну першість у християнському світі, але й що московський цар має бути зверхником над усіма іншими християнськими правителями. Теорія слугувала чимось на взірць до офіційного виправдання колонізаційної експансії Московської держави і Церкви аж до часів Смути і, голов-но, церковного розколу, спричиненого реформами патріарха Никона у XVII ст. Див.: Олександр Оглоблин. *Московська теорія III Риму в XVI–XVII стол.* Мюнхен 1951.

⁵ Великий. *З літопису...*, т. 4, с. 115–117; Лужницький. *Українська Церква...*, с. 286.

⁶ Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 7, с. 432–450.

нула 1648 р., визначили майбутню долю унії на підвладних козакам землях. Однак, щоби мати сили й надалі провадити війну проти Речі Посполитої, Богдан Хмельницький змушений був 1654 р. укласти з Московією союзний договір у Переяславі, за яким Україна – у відповідь на військову допомогу і дипломатичну підтримку – погоджувалась визнати над собою зверхність «православного царя». Переяславська угода несла сумнівні для української сторони вигоди і натрапила на рішучий спротив з боку української православної ієрархії, яка обстоювала даровану їй Царгородським патріархатом фактичну незалежність від зазіхань московського супротивника⁷.

Від самого початку Москва розглядала договір 1654 р. як такий, що підпорядковував Україну царській владі, ліквідував її незалежність. По смерті Хмельницького росіяни переписали умови договору (як потім вони робили це щоразу при обранні нового гетьмана) з метою позбавити Гетьманщину атрибутів державності. У 1667 р. Московщина, всупереч Переяславській угоді, уклала Андрусівське перемир'я з Польщею, за яким українські землі уздовж течії Дніпра було поділено між цими двома державами. Такий розподіл остаточно закріпила знана як Вічний мир домовленість 1686 р.; за нею Київ з околицями по правому боці Дніпра відійшли до Росії. Того ж 1686 р., коли Царгородський патріархат вдалося таки «переконати» передати Київську митрополію під юрисдикцію Москви, Руська Церква втратила свою фактичну незалежність⁸. У результаті відокремлені від давньої митрополії єпархії було безпосередньо підпорядковано Московському патріархатові; аналогічна доля спіткала монастирі. Тією мірою, якою Православну Церкву в Україні позбавляли стародавніх привілеїв і притаманних їй особливостей, набирала сили її русифікація. На початок ХІХ ст. вона вже сама перетворилася на могутній засіб денационалізації⁹.

Водночас на українських землях під польською владою від Унійної Церкви відійшла переважна більшість тієї шляхти, яка спочатку перейшла на унію. Причина полягала в тому, що Варшава не виконала обіцянки зрівняти у правах і привілеях уніятів із польськими римо-католиками. Мало того, через єзуїтські школи польське духовенство наvertало дітей православної знаті прямо на латинський обряд, а це, у свою чергу, призводило до їхнього ополчення¹⁰. Унійне парафіяльне духовенство досить швидко підпадало під польські культурні впливи, так само як і Василянський чин (і, до певної міри,

⁷ Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 9, ч. 1, с. 746-747; його ж. *З історії релігійної думки на Україні*. Львів 1925, с. 84.

⁸ Знадобився певний політичний тиск на османський уряд, а також хабарі, щоби Москва домоглася переходу православної Київської митрополії під зверхність московського патріарха. Див.: Грушевський. *З історії...*, с. 84-86. Вселенський патріарх у Томосі надання Православній Церкві у Польщі автокефалії (1924) визнав протиканонічним характер перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові.

⁹ Власовський. *Нарис історії...*, т. 3, с. 5-62.

¹⁰ Великий. *З літопису...*, т. 4, с. 202-204.

єпископат, який походив із його лав). У такий спосіб до Церкви проникали латинські обрядові практики. Оскільки духовенство на українсько-білоруських землях під Польщею надто сполонізувалося, то під кінець XVII – впродовж XVIII ст. практично саме лише селянство, консервативне у додержанні обрядів, було основною перепоною на шляху зростання латинізації. До послаблення Унійної Церкви на Правобережжі спричинилися і віяння з Лівобережної Гетьманської України, і козацькі антипольські повстання, які спалахували час від часу, і жорстока Коліївщина з антиуніятською настановою гайдамаків, що влаштували різню католиків в Умані 1768 р. Протягом перших восьми місяців 1768 р. Унійна Церква втратила 306 своїх парафій¹¹. Лише в Галичині, в найзахідніших українських землях під Польщею, і лише завдяки неослабному тискові з боку польської влади Унійна Церква зросла за рахунок двох православних єпархій – Перемиської та Львівської, – які перейшли на унію відповідно у 1691 і 1700 рр.¹²

Поділи Польщі та переслідування Унійної Церкви в Україні й Білорусі під російським пануванням

Анексія Галичини Австрією під час першого поділу Речі Посполитої (1772) врятувала Унійну Церкву на цих українських землях. Натомість, на приєднаних до Росії українських і білоруських територіях особливо після другого поділу (1793) імператриця Катерина II розгорнула масову кампанію переведення уніятів на російське православ'я, «повернення» унійного духовенства до «Церкви-матері». До тих, хто опирався – «упорствуючих», – застосовували репресії; тільки у 1772-1773 рр. у Бердичівській в'язниці в нелюдських умовах знемагали 68 унійних священників¹³. Цілком очевидно, що Катерина II, вільнодумна шанувальниця Вольтера, нищила Унійну Церкву з політичних міркувань. Вона насамперед турбувалася про те, щоб позбутися перешкоди на шляху до злиття українців і білорусів із росіянами, щоб ізолювати їх від впливів польської шляхти. Всупереч Гродненській угоді 1793 р., за якою Росія зобов'язувалась гарантувати релігійну свободу, Катерина II одразу ж після її підписання здійснила низку заходів, спрямованих проти Унійної Церкви. Насамперед, було започатковано активну православну «місіонерську» діяльність на чолі з єпископом Віктором (Садковським). З'явилися укази про повернення унійних храмів їхнім колишнім православним власникам, призначення на «вільні» унійні парафії православних священників, «навернення» на православ'я цілими селами, ліквідацію 1795 р. Луцької, Берестейської і

¹¹ Теофіль Коструба. *Як Москва нищила Українську Церкву*. 2-е вид. Торонто 1961, с. 30. Детальніше про наслідки Коліївщини для Унійної Церкви див.: Великий. *З літопису...*, т. 6, с. 227-257.

¹² Власовський. *Нарис історії...*, т. 2, с. 176-179.

¹³ Коструба. *Як Москва нищила...*, с. 27-32.

Пінської єпархії. Під кінець правління Катерини II із 5 тис. унійних парафій на Київщині, Поділлі й Волині залишилося лише 200¹⁴.

За правління Миколи I (1825-1855) посилювався загальний наступ на вцілілі рештки Унійної Церкви (переважна більшість її парафій знаходилась на території Білорусі й Литви), особливо ж після поразки польського повстання 1831 р. За привід для розгортання нових жорстоких заходів супроти унії було використано цього разу те, що деякі сполонізовані унійні священники та монахи-василіяни надавали допомогу повстанцям. Реально план суцільної ліквідації Унійної Церкви в Російській імперії почав здійснюватись у 1828 р., коли у Санкт-Петербурзі було утворено таємний комітет зі сприяння урядові у «православізації» уніятів¹⁵. Ключовою особою в розробці плану та здійсненні «возз'єднання» став відступник, унійний священник Йосиф Семашко.

«Возз'єднання» кампанія супроводжувалася насиллям. Луцьку єпархію, де ще збереглися останні вцілілі в Україні унійні парафії, було ліквідовано приєднанням до Білоруської єпархії. Контроль за діяльністю Унійної Церкви передано від Римо-католицької духовної колегії, невдовзі реорганізованої у державний Департамент духовних справ іноземних віросповідань у Санкт-Петербурзі, до відокремленої від неї Греко-уніятської духовної колегії на чолі з поступливим митрополитом Йосафатом (Булгаком). Василіян, що в них вбачали основних противників «возз'єднання», підпорядковано єпархіяльній владі¹⁶. Було також розгорнуто кампанію за «очищення обряду» від латинських запозичень: програму навчання в унійних семінаріях максимально наближено до тієї, що застосовувалась у православних семінаріях; мінявся внутрішній вигляд храмів – усувалися бічні вітварі й органи, зводились іконостаси; католицькі богослужбові книги замінили на православні¹⁷. У 1832 р. всім ченцям, які колись перебували в латинському обряді, наказало забратися з василіянських обителей; 18 унійних монастирів в Україні переведено на православ'я¹⁸. А роком раніше Православній Церкві було силоміць передано Почаївську лавру – оплот василіян на Волині від 1712 р.¹⁹

У 1835 р. царським указом створено новий таємний комітет з уніфікації Унійної та Православної Церков; його очолили міністр внутрішніх справ Дмитрій Блудов і Йосиф (Семашко), який 1829 р. став єпископом²⁰. Невдовзі Греко-уніятську духовну колегію було підпорядковано безпосередньо

¹⁴ Wasył Lencyk. *The Eastern Catholic Church and Czar Nikolai I*. Rome – New York 1966, с. 14-20; Коструба. *Як Москва нищила...*, с. 33-42; Великий. *З літопису...*, т. 7, с. 121-132.

¹⁵ Lencyk. *The Eastern Catholic Church...*, с. 74.

¹⁶ Там само, с. 41-42.

¹⁷ Там само, с. 60-65.

¹⁸ Там само, с. 60.

¹⁹ Ісидор Патрило. Нарис історії василіян від 1748 до 1839 року // *Нарис історії Василіянського чину Святого Йосафата*. Рим 1992, с. 247.

²⁰ Lencyk. *The Eastern Catholic Church...*, с. 74-76.

обер-прокуророві російського Святишого Синоду (1838); у лютому того ж року, після смерті митрополита Булгака, Семашко очолив цю колегію²¹. Покійний митрополит займав пасивну позицію перед небезпекою поглинення уніятів державним православ'ям, проте він залишався відданим Католицькій Церкві. Із його смертю зникла остання перешкода на шляху запланованого «возз'єднання»²². За допомогою двох інших єпископів-відступників, Антонія (Зубка) і Василя (Лужинського), Семашко, вдаючись коли до погроз, коли до обіцянок, розпочав серед священників збір підписів про готовність перейти на православ'я. Однак, на кінець 1838 р. із загального числа 1735 осіб білого (світського) і чорного (монашого) духовенства 701 все ще не бажали підкоритися. До них застосовували різні санкції, у тому числі й усунення з парафій, переведення до російських монастирів для «перевиховання», пониження до становища дяків або регентів, ув'язнення. Незначну частину духовенства вдалося зламати репресіями; відповіддю на їхні (а також їхніх парафіян) відчайдушні протести до державних органів влади Російської імперії були нові репресії²³.

«Возз'єднавча» кампанія завершилась проведенням у лютому 1839 р. в Полоцьку «собору», на якому єпископи Семашко, Зубко і Лужинський, а також 24 інших представники вищого духовенства підписали «Акт возз'єднання»; до Акту було долучено список імен 1305 священників, які погодились перейти до Православної Церкви²⁴. 25 лютого 1839 р. Святий Синод ухвалив прийняти «навернених» до Російської Церкви, а Йосифа (Семашка) було піднесено до гідності архієпископа. Царський указ про розпуск Унійної Церкви було підписано дещо згодом, аби приховати вирішальну роль держави у проведенні такого «возз'єднання»²⁵. За наказом Миколи I на пам'ять про цю подію було викарбувано медаль із написом: «Отторгнутые насиліем (1596), воссоединены любовью (1839)»²⁶. Однак, попри всі запобіжні заходи, царату в окремих місцевостях все ж таки довелося військовою силою ламати опір «возз'єднанню». Аби унеможливити перехід католиків східної традиції до Римо-Католицької Церкви, духовенству останньої у 1840 р. було заборонено надавати духовну обслугу «возз'єднаним» уніятам²⁷. Після 1839 р. на теренах Російської імперії залишилося близько 250 тис. східних католиків, переважно в Холмській єпархії автономного Королівства Польського (т. зв. Конгресової Польщі)²⁸.

21 Lencyk. *The Eastern Catholic Church...*, с. 78, 92.

22 Великий. *З лімоуцы...*, т. 7, с. 265-266.

23 Lencyk. *The Eastern Catholic Church...*, с. 105-108; Великий. *З лімоуцы...*, т. 7, с. 263-264.

24 Lencyk. *The Eastern Catholic Church...*, с. 108-117.

25 Там само, с. 114.

26 Там само, с. 117.

27 Великий. *З лімоуцы...*, т. 8, с. 57-58.

28 Загальне число можна припустити на підставі статистичних даних за попередній час (див. прим. 30 далі).

Ліквідація Холмської унійної єпархії

Майже два століття Унійна Церква на Холмщині й Підляшші почувалася беззахисною перед польськими католицькими впливами²⁹. Наприкінці 1820-х рр. Холмська єпархія мала єпископа і єпископа-помічника (титулярного Белзького), нараховувала 817 парафій, 400 парафіяльних священників, 5 василіянських монастирів із 20 ченцями, жіночий монастир із 6 монахинями, семінарію з 15 клириками і 228 тис. віруючих³⁰. З часу утворення Галицької греко-католицької митрополії (1807) ця єпархія входила до її складу, однак 1830 р. її було перепідпорядковано безпосередньо Римові³¹. Одночасно із проведенням кампанії проти уніятів на землях, приєднаних до Росії після поділів Речі Посполитої, царський уряд розпочав тиск і на Холмську єпархію, вимагаючи, аби там перейшли на російські богослужбові книги, а місцевих кандидатів на священство висилали на навчання до православної семінарії у Києві. Коли холмський єпископ Філіп (Шумборський) відмовився піти на поступки і натомість спробував був висилати кандидатів до Варшавської римо-католицької семінарії, влада наклала сувору заборону³².

По смерті Шумборського у 1851 р. царський уряд призначив на адміністратора єпархії лояльного о. Івана Терашкевича (він лишався без свячень аж до 1863 р. і помер через два місяці після хіротонії)³³. Його найближчими дорадниками були прибічники «возз'єднання» оо. Йосиф Войціцький та Іван Потій, ректор Холмської духовної семінарії. Останній запровадив до церковних шкіл православний катехизм і підпорядкував Холмську семінарію Санкт-Петербургу³⁴.

Під претекстом уніятської підтримки невдалого польського повстання 1863 р. (новий адміністратор Холмської єпархії Іван Калінський справді підтримав його³⁵), царський уряд передав під нагляд єдину вцілілу в імперії (Королівство Польське перестало існувати після придушення повстання) унійну єпархію урядовій комісії з церковних справ. Комісія фактично позбавила місцевого єпископа права контролю за призначеннями священників, парафіяльним майном і доходами духовенства³⁶. Поборюючи найстійкіших противників православізації, уряд закрити чотири з п'яти існуючих василіянських монастирів; залишився один-єдиний монастир у Варшаві³⁷. У 1866 р. адміністратора Калінського було заарештовано і заслано до В'ятської губернії в

²⁹ Власовський. *Нарис історії...*, т. 3, с. 224.

³⁰ Великий. *З літопису...*, т. 8, с. 61.

³¹ Там само, с. 66-68.

³² Там само, с. 69, 183-185; Коструба. *Як Москва нищила...*, с. 62-68.

³³ Великий. *З літопису...*, т. 8, с. 184.

³⁴ Лужницький. *Українська Церква...*, с. 470, 472-474.

³⁵ Власовський. *Нарис історії...*, т. 3, с. 244.

³⁶ Лужницький. *Українська Церква...*, с. 470, 472-474.

³⁷ Там само, с. 476.

Росії³⁸. На його місце уряд призначив Йосифа Войціцького, прихильника православізації, який, спираючись на підтримку москвофільського духовенства з Галичини, розпочав кампанію з «очищення» обряду від латинських домішок. Серед цих галичан був і о. Маркел Попель, якому судилося відіграти таку саму роль, що її сповнив у 1830-х рр. Йосиф Семашко. Войціцький заборонив під час літургій поминати папу і наказав ув'язнити 14 «упорствуючих» священників. Противники «возз'єднання» не мали іншої ради як тікати за кордон до Галичини, що перебувала під владою Австро-Угорщини³⁹.

Несподівано гостра реакція папи Пія IX на політику царату призвела до усунення Войціцького і призначення у 1868 р. повноправним єпископом галичанина Михайла (Куземського). Новий ординарій скасував деякі заходи з «очищення» обряду, відновив особливо шановані практики та звичаї. Однак, на знак протесту проти наступу русифікації та насильного «возз'єднання» він у 1871 р. склав свої повноваження і вернувся до Галичини⁴⁰. Це надало можливість урядові поставити на місце Куземського Маркела Попеля, а той негайно відновив православізацію обряду. Дії Попеля наразилися на масовий опір духовенства і віруючих, який у низці парафій вдалося зламати лише після кривавих сутичок із загонами жандармерії та регулярними військовими частинами. На 1874 р. 43 унійних священники були ув'язнені й депортовані в глибину Росії. З початком 1875 р. уряд видав наказ, за яким кожний сільський душпастир і двоє парафіян мали підписати заяву про готовність «повернутися» до РПЦ. Священників, які відмовились виконати той наказ, без сімей засиляли до Росії, а їхніх дітей відбирали від родин для виховання у православ'я⁴¹.

Таким чином було одержано підписи під заявами про «возз'єднання» від 26 священників і 45 мирян⁴². У лютому 1875 р. Попель вислав до Петербурга депутацію із тими деклараціями. Посланці відвідали Олександра II та Святіший Синод; останній і ухвалив прийняти уніятів Холмської єпархії до РПЦ. За свої старання Попель одержав призначення на єпископа Люблінського⁴³. За даними православного історика, цього разу «возз'єдналося» 204 священники (включно зі 40 москвофілами з Галичини)⁴⁴, однак їм дуже часто протистояла принаймні частина їхніх парафіян.

³⁸ Лужницький. *Українська Церква...*, с. 476.

³⁹ Там само, с. 476-477.

⁴⁰ Великий. *З літопису...*, т. 8, с. 192-194.

⁴¹ Лужницький. *Українська Церква...*, с. 478-490. Див. також свідчення очевидців «Возсоединенне униатов» у кн.: А. З. *Материалы к вопросу об образовании Холмской губернии*, т. 1. Варшава 1908, с. 75-84; Николай Н. Ливчак. *К истории воссоединения униатов Холмской епархии: Записки и воспоминания*. Вильна 1910, особливо с. vi-vii та с. 7-10.

⁴² Коструба. *Як Москва ницила...*, с. 77-78.

⁴³ Там само; Лужницький. *Українська Церква...*, с. 480-482.

⁴⁴ Власовський. *Нарис історії...*, т. 3, с. 245.

Ясно, що «возз'єднання» 1875 р. було проведене силоміць. Згодом, коли у 1905 р. імператор Микола II видав декрет про «віротерпимість» (яка, що-правда, на уніятів не поширювалася), близько 20 тис. «возз'єднаних» віруючих Холмської єпархії перейшли на римо-католицизм і, як наслідок, ополячилися⁴⁵. Отже, в кінцевому підсумку, на цих теренах точилося змагання між польською і російською перспективою визначення національної лояльності українських уніятів, відчуття власної ідентичності яких ще не було здатне протистояти такому подвійному викликові.

Греко-Католицька Церква в Галичині під владою Австрійської монархії

Унійна Церква (переіменована у 1774 р. на Греко-Католицьку цісаревою Марією Терезією⁴⁶) не лише збереглася, але й розвинулася в анексованій Австрії Галичині (подібно як і на Закарпатті, що належало до угорської частини монархії). Цьому сприяло прагнення Габсбургів зміцнити Греко-Католицьку Церкву як заборолу проти російської експансії, а також важіль у протидії польським прагненням до здобуття незалежності. Зубожілому й неосвіченому галицькому греко-католицькому духовенству⁴⁷ австрійський уряд надав можливість набувати богословську освіту у Відні в семінарії *Барбареум* (1774-1784), у створеному при Львівському університеті *Студіум Рутенум* (1787-1809)⁴⁸, у Львівській духовній семінарії (заснованій 1783 р.)⁴⁹. У 1807 р. імператор Франц I відновив Галицьку митрополію з осідком у Львові, до якої належали Перемиська і Холмська єпархії. Першим її унійним митрополитом став перемиський єпископ Антоній (Ангелович)⁵⁰.

Під час наполеонівських війн Галичина у 1809 р. ненадовго опинилась під окупацією Польського легіону французької армії; поляки вдалися тоді до репресій супроти греко-католицької єпархії та духовенства. Під російською окупацією (1809-1812) опинилися північно-східні терени Галичини – Тернопільський і Чортківський повіти⁵¹.

⁴⁵ Власовський. *Нарис історії...*, т. 3, с. 247.

⁴⁶ Ivan L. Rudnytsky. *Ukrainians in Galicia under Austrian Rule // Essays in Modern Ukrainian History* / ред. Peter L. Rudnytsky. Edmonton 1987, с. 316.

⁴⁷ Австрійський референт для справ Галичини виявив, що на тридцять греко-католицьких священників лише один має належну освіту і що велика кількість духовенства лишається неграмотною. Лише у 1777 р. віденський уряд звільнив сільське греко-католицьке духовенство від панщини і двірських робіт на користь польських землевласників. Див.: Лужницький. *Українська Церква...*, с. 483-486.

⁴⁸ Див.: *Encyclopedia of Ukraine* / ред. D. N. Struk, т. 5. Toronto 1993, с. 84. За час існування *Studium Ruthenum* в ньому пройшли курс навчання 470 студентів.

⁴⁹ Лужницький. *Українська Церква...*, с. 488.

⁵⁰ Там само, с. 498-499.

⁵¹ Там само, с. 500-503.

Після Віденського конгресу для Греко-Католицької Церкви настав період якісного поступу і зрушень. Із оновленого й численного середовища освіченого парафіяльного (одруженого) духовенства вийшли перші видатні політичні, інтелектуальні й культурні діячі галицького українського суспільного життя XIX ст. Із плином часу їх змінила світська духовна еліта, яка походила переважно зі священничих родин. Як зауважив Іван Химка, «новопостала українська інтелігенція, пов'язана з духовенством тісними сімейними узами, мала спільну з духовенством культуру, – не лише національну, українську, але власне церковну»⁵². Аж до останньої декади XIX ст. на українське населення Галичини, у своїй переважній більшості сільське, мало ідейний вплив лише духовенство, бо тільки воно безпосередньо спілкувалося із селянством. Саме завдяки зусиллям і особистій участі парафіяльних священників і членів їхніх сімей у галицькому селі розвинулася інфраструктура громадянського суспільства – зросла мережа шкіл, культурно-освітніх товариств, церковних братств, кооперативів, спортивних і художніх клубів, товариств тверезості⁵³. Ліквідувавши особисту залежність селян у 1782 р. (за іронією долі, якраз тоді, коли Катерина II запровадила кріпацтво на українських землях, що увійшли до складу Росії), Австрія скасувала панщину 1848 р., під час «Весни народів», яка похитнула самі підвалини багатонаціональної Габсбурзької монархії. Під проводом своєї Церкви галицькі українці виступили по боці цісарського трону супроти як польських, так і угорських повстанців. У той час зродилась їхня перша політична організація – Головна Руська Рада, була заснована перша газета – *Зоря Галицька*, проведено перший Собор руських учених. Вперше провідні діячі австрійських русинів проголосили свій народ складовою частиною «п'ятнадцятимільйонної» української нації, що живе по обидва боки російсько-австрійського кордону та має власні мову й культуру⁵⁴. Однак досягненню основних цілей, проголошених лідерами галицьких українців – поділу Східної та Західної Галичини на окремі українську й польську частини та федералізації монархії – завадила перемога реакції, розпуск у 1849 р. парламенту й відновлення абсолютизму. Після саморозпуску Головної Руської Ради в 1851 р. провідну роль у національному русі галицьких українців почали відігравати консерватори, які у визначенні власної ідентичності дедалі більше схилилися до російської національності, мови й культури; декотрі навіть підтримували російські прагнення до «возз'єднання» Галицької «Росії» з царською імперією. Московфільство, яке виникло набагато раніше на Закарпатті, що перебувало під владою Угорщини, і яке від другої половини 1830-х рр. активно пропагувалося й фінан-

⁵² John-Paul Himka. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900 // *Canadian Slavonic Papers* 21(1) (March 1979) 3.

⁵³ Там само, с. 5-9.

⁵⁴ Великий. *З літмонусу...*, т. 8, с. 111-120. Див. також: Jan Kozik. *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815-1849*. Edmonton 1986, глави 11, 15, 16.

сувалося царським урядом, набуло значного поширення в середовищі вищого духовенства Галицької митрополії. Останнє зневажливо ставилось до використання розмовної селянської мови як літературної і надавало перевагу штучному «язичю» – суміші церковнослов'янської, української і російської – або, подекуди, російській мові. Після 1859 р. москвофільські настрої живила пропольська політика Відня в Галичині, а також безуспішна спроба уряду запровадити серед русинів латинську абетку, назагал же – втрата серед української інтелігенції довіри щодо неупередженості цісарського уряду в розв'язанні українсько-польського конфлікту. Навіть більше, нова, контрольована поляками, місцева адміністрація однозначно симпатизувала москвофілам, зберігаючи розділення серед українців, що давало їй привід говорити у Відні про потенційну небезпеку з боку українського проводу, хоча Греко-Католицька Церква і громадські діячі незмінно запевняли Габсбургів у своїй лояльності.

Лише у 1880-х рр. вплив молодшого покоління галичан – народовців, зусиллями яких у 1868 р. постало товариство «Просвіта» для розповсюдження знань серед найширших верств населення, а також мережа україномовних допомогівих товариств, спортивних та інших інституцій, – став брати гору над москвофільством у політичному, церковному, культурному і соціально-економічному житті⁵⁵. Наприкінці 1880-х рр. виникла Українсько-Руська Радикальна Партія, яка мала виразне антиклерикальне спрямування і виступала в обороні прав селянства. Невдовзі від неї відокремилися Українська Національно-Демократична Партія, найбільша політична течія в Галичині, і невелика, марксистського спрямування, Українська Соціал-Демократична Партія. Це свідчило про вивільнення політичних сил Галичини з-під церковного контролю, самовизначення більшості населення як українців (а не русинів), які змагали до об'єднання українського народу в єдиній Українській державі⁵⁶.

Найбільше різнилися між собою Російська Православна Церква на підвладних царатові українських землях і Греко-Католицька Церква в Галичині у їхньому ставленні до українського національного руху, що набирив сили протягом двох останніх десятиліть напередодні Першої світової війни. В Україні під російською окупацією Православна Церква виступала по боці найреакційніших урядових сил у боротьбі проти «мазепинства»⁵⁷ і навіть дуже

⁵⁵ Ivan L. Rudnytsky. Ukrainians in Galicia..., с. 329-333. Див. також: С. Ріпецький. Москвофільство // *Енциклопедія Українознавства* / ред. Володимир Кубійович, т. 5. Париж – Нью-Йорк 1966, с. 1652-1654.

⁵⁶ John-Paul Himka. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890-1895 // *Slavic Review* 41(2) (Summer 1982) 219-235.

⁵⁷ Ярлик, що використовувався офіційною російською пропагандою, урядом, єрархією РПЦ на означення будь-яких виявів українського життя; термін походить від імени гетьмана Івана Мазепи, який у 1708 р. очолив козацьке повстання проти російського гніту і виступив проти Петра I на боці шведського короля Карла XII. Навіть ще перед тим, як повстанці зазнали поразки у битві під Полтавою у 1709 р., за наказом російського правителя Православна Церква, одним із найбільших меценатів якої був Мазепа, піддала його

поміrkованих вимог скасувати заборону української мови⁵⁸, надати українцям культурну автономію. В Галичині Греко-Католицька Церква зберігала й охороняла українську ідентичність і врешті-решт, особливо після того, як архієрейський престол у Львові посів великий митрополит Андрей (Шептицький, 1901-1944), вона стала основним чинником інтеграції нації й державотворення.

Російська окупація Галичини і кампанія «православізації» (1914-1915)

Із вибухом Першої світової війни перед галицькими українцями постало завдання консолідації політичних сил. У складі австро-угорського війська було сформовано Легіон січових стрільців з метою визволення України від російського панування та об'єднання українських земель в єдиній державі у складі Габсбурзької монархії⁵⁹. Однак перемога країн Антанти перекреслила їхні сподівання.

У роки війни царській Росії випала перша нагода нанести удар по Греко-Католицькій Церкві на її території – в Галичині. 3 вересня 1914 р. царське

анатемі як «зрадника» царя і Церкви. З року в рік, ще й у ХХ ст., ця анатема лунала по усіх православних храмах Російської імперії. Після загарбання України більшовиками термін «мазепинство» змінив термін «петлюрівщина» (від імені одного з лідерів Української Народної Республіки Симона Петлюри), а після Другої світової війни – «бандерівщина» (за ім'ям голови проводу ОУН Степана Бандери), що став вживатися не лише на означення збройного опору УПА на Західній Україні, але взагалі будь-яких виявів українського «націоналізму», навіть таких як уживання української мови («бандеровський язук»).

⁵⁸ У відповідь на прохання дозволити видрукувати перекладений Пилипом Морчевським Новий Завіт українською мовою, російський міністр внутрішніх справ Петро Валуєв видав 30 липня 1863 р. секретний циркуляр про заборону друкувати українською мовою будь-які видання, окрім белетристики. Цю заборону, викликану, безумовно, острахом перед українським «сепаратизмом», Валуєв обгрунтував у циркулярі тим, що «ніякої малоросійської мови не було, нема й бути не може і що нарідчя їх, вживане простолюдям, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». (Цит. за: Валуєв Петро // *Енциклопедія Українознавства* / ред. Володимир Кубійович, т. 1. Львів 1993 (репр.), с. 205). Таємним указом Олександра II від 30 травня 1876 р., підписаним у німецькому курортному містечку Емс, заборону Валуєва було поширено на всю друковану українською мовою продукцію. Указом заборонялося ввозити і поширювати в Російській імперії україномовні видання, проводити театральні вистави й публічні виступи українською мовою і навіть друкувати українською тексти до музичних творів. Російська Православна Церква з готовністю підтримала цю заборону, так само, як і шовіністична російська преса. Відтоді книгодрукування українською мовою було можливим лише в Галичині («українському П'ємонті»), звідки книжки нелегально потрапляли до Росії. Царський уряд і Святіший Синод зняли заборону з української мови лише під час революції 1905 р., після того як Імператорська Академія Наук визнала українську окремою слов'янською мовою. Див.: Емський Указ // *Енциклопедія Українознавства* / ред. Володимир Кубійович, т. 2. Львів 1993 (репр.), с. 637-638.

⁵⁹ Див.: Степан Баран. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність*. Мюнхен 1947, с. 55-56.

військо зайняло Львів; невдовзі російська армія окупувала цілу Східну Галичину і розпочала облогу Перемиської фортеці. Окупаційна влада одразу ж заборонила публічне вживання української мови, закрила українські установи, організації, видання, за винятком тих, що перебували в руках колаборантів-москвофілів⁶⁰. Галицькі «общероси» вітали своє «визволення» армією православного царя. Підсилені проросійськими емігрантами, що повернулися до Галичини, вони постачали окупаційній адміністрації детальну інформацію про українських діячів, які не відступили разом із австро-угорським військом; на підставі цих доносів згодом їх було заслано углиб Росії⁶¹.

Єдиною вцілілою після антиукраїнського погрому національною інституцією залишилась Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом Андреем, добре знаного як одного з провідних прихильників єднання російського православ'я з Римом. В неділю 6 вересня 1914 р. галицький архиєрей мав відправу в Успенській церкві Львова. Під час богослуження він пригадав вірним, що, попри подібність в обряді, «наше православ'я є церковне, тоді як їхнє [російське] державне... „казьонне“, то є вони спирають своє православ'я на державній силі, тоді як ми черпаємо ту силу з єдності зі Святою Католицькою Церквою, через котру спливає ласка Божа і в котрій є правдиве джерело спасення»⁶². Слова греко-католицького архипастиря було потрактовано як «підривні» й вони спричинилися до його арешту 15 вересня, ретельного обшуку в митрополичих палатах, конфіскації архівів митрополії. По кількох днях перебування під домашнім арештом Шептицького було відправлено до Києва. Митрополита супроводжували його духівник (священик-василіянин), о. Йосиф Боцяна – ректор Львівської духовної семінарії, його особистий секретар брат Йосиф Гродський, і слуга⁶³. Під час короткої зупинки в київському готелі кир Андрей таємно висвятив о. Боцяна на єпископа Луцького і призначив віце-ректора Львівської семінарії о. Дмитра Яремка на єпископа Острозького⁶⁴. Конвоїри доставили Шептицького з Києва

⁶⁰ Баран. *Митрополит Андрей Шептицький...* с. 58-62, 68.

⁶¹ Там само, с. 52-55. Лідери москвофілів, які втекли до Росії й утворили в Києві «Карпато-Русский Освободительный Комитет», ще 29 липня 1914 р. прийняли відозву до «багатостраждального руського народу галицької землі», в якій, окрім іншого, повідомляли галицьких греко-католиків, що «православна російська армія несе вам... православну віру ваших батьків» (там само, с. 55).

⁶² Повністю цитату див.: там само, с. 63.

⁶³ Cyrille Korolevskij. *Métropolitte André Szeptyckyj, 1865-1944*. Rome 1964, с. 131.

⁶⁴ Дмитро Дорошенко. Перебування митрополита Андрея Шептицького в Росії за часів війни // *Мета* (1931) 14 червня. Висвячення єпископа Боцяна на Луцький престіл (у православній Волині) ніколи не визнавав ані Ватикан, ані уряд міжвоєнної Польщі. До самої смерті у 1926 р. він перебував у Львові, виконуючи обов'язки помічника митрополита. Після таємної хіротонії у Києві Боцяна і Яремка було заслано до Сибіру. Яремко помер на засланні. До повернення митрополита Шептицького у вересні 1917 р., справами Галицької митрополії керував генеральний вікарій Андрій Білецький, поміркований русофіл. Див.: Баран. *Митрополит Андрей...*, с. 68.

через Нижній Новгород до Курська⁶⁵. Із засланням митрополита в Галичині не лишилося жодного греко-католицького владики: станиславівський єпископ Григорій (Хомишин) увесь термін російської окупації перебув у Відні, а єпископ Костянтин (Чехович) із облогою Перемишля виявився відрізнаним від своєї єпархії і помер там у квітні 1915 р., невдовзі після того, як російські війська оволоділи Перемишлем⁶⁶.

За часів окупації під орудою, насамперед, волинського архієпископа Євлогія (Георгієвського) в Галичині проводилась широкомасштабна російська православна місія. Адже на той час близько 300 греко-католицьких парафій не мали священників: 265 священників, підозрюваних у москвофільських симпатіях, було заарештовано австро-угорською владою і кинено до концтаборів⁶⁷; деяких було відправлено капеланами до рекрутованих у Галичині австрійських частин; інші самі тікали з прифронтових сіл. Місія здійснювалась за підтримки регулярного російського війська:

[Військова] влада має намір виказати свою повну віротерпимість до всіх віросповідань, не допускати насильницького навернення на православ'я, не дозволяти повернення на свої попередні місця уніятським і католицьким священникам, які переховуються..., не допускати нових священників [на спорожнілі парафії] без спеціального на те дозволу в кожному окремому випадку генерал-губернатора, висилати ж православних священників до тих сіл, де таке бажання висловлять мешканці, але тільки в тих випадках, коли три чверті населення висловить бажання мати саме православного священника... Якщо на парафії вже є уніятський священник, а три чверті населення все ж таки забажають мати православного священника, уніятський залишається і церква перебуває в його розпорядженні, а для православних богослужінь священнику надається інше приміщення⁶⁸.

У листопаді 1914 р. петроградський *Церковний вестник* повідомив, однак, про те, що «місцева російська окупаційна влада у жодний спосіб не чинить перешкод масовому возз'єднанню руських уніятів [тобто галицьких українців] із Православною Церквою, чому до великої міри сприяє дбайливе

⁶⁵ У Курську Шептицькому було дозволено мешкати у двокімнатному номері в готелі (Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 134).

⁶⁶ Баран. *Митрополит Андрей...*, с. 68-69.

⁶⁷ Найповніший перелік інтернованого австро-угорською владою духовенства подає Григор Лужницький у примітках до своєї праці: Лужницький. *Українська Церква...*, с. 681-684. Певну кількість священників, підозрюваних у москвофільстві, було страчено при відступі цісарського війська. Для порівняння: Feliks Przysiecki. *Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej*. Piotrków 1915, с. 64-65. Стосовно указу Святішого Синоду від 14 вересня, згідно з яким архієпископ Євлогій був зобов'язаний опікуватися духовними потребами руського населення окупованої російським військом частини Галичини, див.: Власовський. *Нарис історії...*, т. 3, с. 247. За Власовським, три греко-католицькі парафії в районі Почаєва наприкінці серпня 1914 р. були переведені на православ'я.

⁶⁸ *Церковний вестник* (1914) 16 октябрю.

ставлення до довіреної йому нової пастви» архієпископа Волинського Євлогія (Георгієвського)⁶⁹. Із Почаївської лаври, давнього центру православної пропаганди, Галичину заповнили потоки антиуніятської літератури та її матеріально заохочуваних пропагандистів; щоби схилити місцеве сільське населення до переходу на православ'я, вживалися і методи фізичного насилля. Як зазначав у квітні 1915 р. галицький генерал-губернатор Георгій Бобринський кореспондентові петроградського *Русского слова*, незважаючи на розпорядження окупаційної влади, «православні священники висилались на спорожнілі парафії без болотування [опитування парафіян]. ... Уніятська Церква не має майбутнього. Незначна частина уніятів перейде на [римо-]католицизм, а основна маса перейде на православ'я без будь-яких зусиль з нашого боку»⁷⁰.

Наприкінці 1914 р. Євлогій доповідав, що на православ'я перейшли 45 парафій⁷¹. У квітні 1915 р. російська газета повідомила про 52 навернені громади⁷². Однак, згідно зі звітом, надісланим митрополитом Андреем по закінченні війни до Риму, назагал від Греко-Католицької Церкви відійшло 29 священників⁷³. Вони відступили разом із російською армією перед тим, як 22 червня 1915 р. австрійсько-німецькі війська знову зайняли Львів. Окрім того, росіяни при відході силою забрали заручників – 77 греко-католицьких священників і 20 монахів-василіян⁷⁴. Нав'язані царською адміністрацією структури РПЦ в Галичині дуже скоро припинили своє існування – духовенство втекло, а тих колаборантів, яким не вдалося відступити з російською армією, репресувала австрійська влада.

Шептицький перебував у російському полоні до самого початку Лютневої революції 1917 р.: спершу під домашнім арештом у Курську, потім, від вересня 1916 р., у відомій своїми жорсткими умовами «церковній тюрмі» –

⁶⁹ Там само, 13 ноября. Спогади Євлогія про його «галицьку місію» у 1914-1915 рр., зокрема, про його невдоволення перешкодами, що їх чинило російське військове командування його місії, див.: *Путь моей жизни: Воспоминания митрополита Евлогия*. Париж 1947, с. 253-255, 258-269.

⁷⁰ *Церковный вестник* (1915) 14 мая.

⁷¹ Власовський. *Нарис історії...*, т. 3, с. 249.

⁷² На час, коли російські війська мусили відступити зі Львова, Євлогій твердив про майже дві сотні «навернених» парафій. У таємному донесенні Святішому Синодові він дораджував створити православну Львівську єпархію, відібрати від греко-католиків собор Св. Юра, митрополичі палати, Успенську і Преображенську церкви у Львові з усіма їхніми маєтностями, а також закрити всі василіянські монастирі з конфіскацією їхнього майна на користь держави (*Всеподданейший доклад Ober-Прокурора Св. Синода об устройстве Православной Церкви в завоеванной Россией части Галиции*. Петроград 1915, с. 15-16, цит. за: Власовський. *Нарис історії...*, т. 3, с. 247). Найповніше про переслідування Росією Греко-Католицької Церкви під час окупації Галичини 1914-1915 рр. див.: Юліян Дзерович, о. Матеріали до історії мартирології нашої Церкви в часі світової війни // *Нива* 12 (Львів 1916) 92-100, 166-168, 226-243, 262-265, 279-286, 384-400, 437-447, 513-524.

⁷³ Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 129.

⁷⁴ Лужницький. *Українська Церква...*, с. 683-684.

Суздальському Спасо-Євтимієвському монастирі⁷⁵, і насамкінець, від 12 грудня 1916 р. до середини березня 1917 р., – в дещо кращих умовах утримувався в Ярославлі⁷⁶. Після звільнення Тимчасовим урядом митрополит 14 березня 1917 р. прибув до Петрограда⁷⁷. Тут у травні 1917 р. кир Андрей, згідно з наданими йому папою особливими повноваженнями, скликав собор, на якому було проголошено створення в Росії Греко-Католицької Церкви на чолі з екзархом Леонідом Фьодоровим; повноваження останнього визнав Тимчасовий уряд⁷⁸. Перед тим як через Стокгольм виїхати з Росії, митрополит ненадовго відвідав Київ. Тут він заснував греко-католицьку парафію⁷⁹, а також дав

⁷⁵ Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 135-139. Переведення митрополита до Суздаля могло бути запізнілою реакцією царату на те, що офіцери російської жандармерії навесні 1915 р. знайшли у Львові укладений Шептицьким меморандум до австрійського Верховного Головнокомандування «Pro Memoria» («Sobald eine siegreiche österreichische Armee...») від 15 серпня 1914 р. У цьому документі на випадок окупації Австрією «Російської України» Шептицький формулює засади реорганізації військового, політичного і церковного ладу в Україні, яка, за його думкою, під австрійським протекторатом мала стати незалежною державою. Шептицький пропонував розірвати зв'язок між Православною Церквою в Україні і Святішим Синодом у Петрограді, усунути найбільш проросійськи налаштованих єпископів і підпорядкувати Православну Церкву на окупованій Австрією території України «митрополитові Галицькому і всієї України», а через нього – папі. Примірник цього меморандуму було знайдено під час підготовки беатифікаційного процесу в архівній збірці листування митрополита Андрея, що зберігається у Ватикані: *Beatificationis et Canonisationis Servi Dei Andreae Szeptyckij Archiepiscopi Leopoliensis Ukrainorum Metropolitae Haliciensis*, т. 2: *Variae epistolae et relationes*. 1965, с. 145-201. Переклад документу українською, а також протокол начальника російського жандармського управління про обставини знахідки меморандуму Шептицького див.: *Правда про унію: Документи і матеріали*. 2-е доп. вид. / ред. В. Ю. Маланчук та ін. Львів 1968, док. 87, с. 137-141. [Текст меморандуму див. також у: *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe* / ред. Theophil Hornykiewicz, т. 1. Philadelphia 1966, с. 8-11; укр. переклад: Осип Кравченко. *Велетень зо Святоюрської гори. Причинки до біографії Слуги Божого Андрея Шептицького на підставі чужомовних джерел*. Йорктон (Саск.) 1963, с. 124-126 [= Бібліотека Логосу 34]; передруковано в: *Церква і сусільне питання. Документи і матеріали. 1899-1944* / ред. Андрій Кравчук, кн. 2: *Листування* (далі – ЦСП-2). Львів 2000, с. 609-612 [= Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність, т. 2. – Прим. ред.]

⁷⁶ *Правда про унію...*, с. 140. Звільнення митрополита із Суздальської монастирської в'язниці і переведення до Ярославля сталося, правдоподібно, під тиском масових протестів як у Росії (включно із заявами Олександра Керенського у Державній думі, а також письменника Володимира Короленка), так і з боку Ватикану, багатьох громадських діячів у країнах Антанти й союзників Австро-Угорщини.

⁷⁷ Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 140-141.

⁷⁸ Там само, с. 215-217.

⁷⁹ Дерев'яну греко-католицьку церкву в Києві, місце під забудову якої освятив митрополит Шептицький, спроектував Стефан Гринюк у гуцульському стилі; її освячено восени 1917 р. Довколо неї гуртувалися київські українці з Галичини. Її незмінним настоятелем був о. Микола Щепанюк, доки у 1934 р. більшовики не закрили церкву, перетворивши її на зерносовхозівця. Церкву було розібрано у 1935 р., а о. Щепанюка заслано до концтабору на Соловки, де він і помер у 1937 р. Див.: О. Бучацький. Українська греко-католицька церква

дозвіл на створення ще кількох парафій на теренах Східної України для депортованих сюди галичан і галицьких переселенців, підпорядкувавши їх владі о. шамбеляна Михайла Цегельського, який сам перебував тут на засланні⁸⁰.

Шептицькому не вдалося одержати в Росії в'їзну візу до Риму, і через Німеччину й Швейцарію він дістався до Відня, звідки й повернувся у вересні 1917 р. до Львова. В обох містах «царського в'язня» тепло зустрічали представники влади, чільні українські діячі, духовенство й маси віруючих⁸¹.

В Галичині на митрополита чекало багато проблем, що їх принесла з собою війна: майже суцільне розорення сіл і знищення храмів, зубожіння народу, особливо на селі, депопуляція, велика кількість інвалідів і сиріт, наслідки російської антикатолицької пропаганди, яка пустила коріння по деяких парафіях, гостра нестача священників. На додаток, у Станиславівській єпархії вибухнула «календарна війна» через вкрай невдалу спробу єпископа Григорія (Хомишина) запровадити у 1916 р. («новий») юліянський календар⁸².

Церква й українська державність

На відміну від Православної Церкви в Україні, Греко-Католицька всебічно підтримала процеси українського державотворення, які розпочалися на Наддніпрянщині після падіння царату й сягнули кульмінації із фактичним проголошенням незалежності Української Народної Республіки (УНР) після більшовицького перевороту в Росії та юридичним закріпленням суверенітету 22 січня 1918 р. Після того, як Центральна Рада, у відповідь на перше вторгнення військ Радянської Росії в Україну, уклала сепаратну угоду з країнами німецько-австрійського блоку, митрополит Шептицький виступив у Віденському парламенті на підтримку возз'єднання окупованої німецьким військом Холмщини з УНР (що було обумовлено підписаним у Бересті договором); він також домагався виконання Австро-Угорщиною взятих на себе зобов'язань (згідно з окремою таємною австро-українською угодою) щодо створення на землях Східної Галичини і Північної Буковини автономного українського коронного краю під владою Габсбургів⁸³. Восени 1918 р., з початком розпаду Австро-Угорської монархії, митрополит разом з єпископами Григорієм (Хомишиним) і Йосафатом (Коциловським) взяли участь у скликаних Українською Парламентарною Репрезентацією загальних зборах політичних і громадських діячів Галичини й Буковини. На зборах було обрано Українську Національну Раду, яка невдовзі проголосила створення незалежної Української держави – Західно-

в Києві // *Церковний вісник* 26 (Чикаго 1993) 9-12; а також: П. Цегельський. Слідами української греко-католицької церкви в Києві // *Вірю* 18 (Львів 1994) серпень.

⁸⁰ Korolevskij, *Métropolitte André...*, с. 142-143; Дорошенко. Перебування митрополита..., с. 6.

⁸¹ Баран. *Митрополит Андрей...*, с. 74-76.

⁸² Пастирські листи єпископа Хомишина від 15 лютого і 10 квітня 1916 р. Див.: *Нива* 5 (1916).

⁸³ Баран. *Митрополит Андрей...*, с. 79-82.

Української Народної Республіки (ЗУНР)⁸⁴. Після перебрання влади від австрійської адміністрації внаслідок військового повстання 1 листопада 1918 р. Церква усіма силами прийшла на допомогу новопосталій державі; Українська Галицька Армія (УГА) була повністю укомплектована капеланами, а духовенство і вірні мали молитися за українську владу.

Незважаючи на міцні польські родинні зв'язки, митрополит Андрей (Шептицький) однозначно став по українському боці під час польського повстання у Львові; однак при підтримці Франції польська агресія проти ЗУНР вилилась у затяжну польсько-українську війну, що скінчилася польською окупацією Галичини в середині липня 1919 р. Інтернований поляками у своїх львівських палатах, митрополит не визнав польських претензій на Галичину⁸⁵. Коли у листопаді 1920 р. трапилася нагода виїхати за кордон для візитації українських греко-католиків в обох Америках, глава Церкви скористався з того, щоб зупинитися у Відні і обговорити з урядом ЗУНР на еміграції шляхи і засоби збереження принаймні української політичної автономії у складі відновленої Речі Посполитої, що було обіцяно союзними державами і що Польща відмовлялась виконувати⁸⁶. Під час відвідин столиць європейських держав і Ватикану, митрополит не полишав старань змусити союзників додержати слова. Однак, у середині березня 1923 р. Рада послів Антанти у Парижі остаточно вирішила приєднати Галичину до Польщі, і Шептицький у жовтні вертається до Львова. Тут він очолив масовий рух протесту проти версальського рішення Ради послів і склав перед паствою присягу на вірність українській справі⁸⁷.

Тим часом суперечливий союзний договір 1920 р. Директорії на чолі з Симоном Петлюрою з Польщею, укладений за рахунок Західної України у відчайдушній спробі врятувати від більшовиків хоча б територію УНР, скінчився радянським нападом на Польщу. Двадцять повітів Галичини дуже швидко підпали під окупацію Червоної Армії; таким чином більшовики вперше зустрілись віч-на-віч із Греко-Католицькою Церквою. 15 липня 1920 р. було проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку, а 1 серпня в Тернополі започаткував діяльність її «уряд» – Галицький Революційний Комітет (Галревком) на чолі зі зросійщеним українським більшовиком Володимиром Затонським. Того ж таки дня Галревком видав «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», яким скасував усі привілеї духовенства і всі форми допомоги Церкві з боку держави, а вся церковна власність і майно релігійних організацій підпадали націоналізації. Однак не встигли цей декрет остаточно запровадити у життя, як Галревком, через два місяці після виникнення, змушений був евакуюватися разом із відступом

⁸⁴ Баран. *Митрополит Андрей...*, с. 89-90.

⁸⁵ Там само, с. 90-91.

⁸⁶ Там само, с. 94-95.

⁸⁷ Там само, див. фотографію між с. 80-81.

Червоної Армії; Галревком було розформовано після укладення 23 вересня 1920 р. польсько-радянського перемир'я. Наступний поділ України (та Білоруси) за Ризьким мирним договором у березні 1921 р. усталив польсько-радянський кордон аж до Другої світової війни⁸⁸.

Греко-Католицька Церква в Польщі у міжвоєнний період

Березневе рішення 1923 р. Ради послів Антанти перекреслило сподівання здобути національно-територіальну автономію Західної України у складі Польщі методами міжнародної дипломатії. У зв'язку з цим поляризується і національно-політичне життя українців. По одному боці стають помірковані, легальні політичні партії на чолі з Українським Національно-Демократичним Об'єднанням (УНДО), по іншому – радикальні націоналісти під проводом підпільної Української Військової Організації (УВО), основу якої склали колишні офіцери війська УНР та Української Галицької Армії; УВО практикувала методи саботажу й індивідуального терору супроти представників польської окупаційної влади та їхніх українських колаборантів. Поділ мав і віковий вимір: старше покоління політичних діячів поводитися лояльніше, прагматичніше в обороні прав українців; західноукраїнська молодь віддавала свої симпатії підпільній боротьбі націоналістів.

Митрополит Шептицький, єпископи Хомишин і Коциловський, їхні єпископи-помічники (суфрагани) на підставі моральних і богословських вимог трималися першої позиції; після 1923 р. Церква повчала у необхідності послуху чинній владі, якщо її розпорядження не суперечать Божим законам, і засуджувала терор та політичні вбивства, до яких вдавалися націонал-радикали. У 1929 р. після злиття УВО та інших емігрантських націоналістичних угруповань постала революційна Організація Українських Націоналістів (ОУН). Оунівська ідеологія інтегрального націоналізму, за якою мета виправдовувала засоби, протиставила її Греко-Католицькій Церкві, хоча молодше покоління духовенства сприйняло ОУН не без співчуття. Протиріччя виплили назовні, коли ОУН у травні 1933 р. відкрито бойкотувала 100-тисячну маніфестацію, проведену у Львові на відзначення 1900-ліття Воскресіння Христового під гаслом «Українська Молодь Христові». Коли ж наступного 1934 р. ОУН вчинила у Варшаві вбивство польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, а невдовзі у Львові – одного з протиоунівськи наставлених освітан-українців, єрархія Греко-Католицької Церкви публічно засудила ці акти. Перше вбивство спричинило масові арешти членів ОУН і ув'язнення майже всіх її провідників на Західній Україні⁸⁹.

⁸⁸ Василь Верига. *Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920 р.) (Перша большевицька окупація Галичини)*. Нью-Йорк – Торонто 1986, с. 77-80, 158-159.

⁸⁹ Bohdan Budurowycz. *Sheptyts'kyj and the Ukrainian National Movement after 1914 // Morality and Reality: The Life and Times of Andrej Sheptyts'kyi* / ред. Paul R. Magocsi, Andrii Krawchuk. Edmonton 1989, с. 53-57.

Відповіддю на антиукраїнську політику Польщі – політичні репресії, колонізацію освіти, польську колонізацію і парцеляцію земельних угідь, дискримінацію українських організацій, кооперативів та інших підприємницьких інституцій – були акції саботажу, переважно організовані ОУН. Польський уряд відреагував на них спрямованою проти всіх українців і їхніх організацій «пацифікацією», яка проводилася силами військових загонів і поліції, що вдавалися до масових каральних акцій, нищення майна, організованого державою терору. Вплинути на припинення «пацифікації» не змогли ані протести українських послів до польського сейму, ані особисті звернення митрополита Андрея, ані осуд міжнародної спільноти. Переслідування з боку поляків, у свою чергу, ще більше підштовхували українську молодь йти до лав ОУН, спричинялися до нових і нових актів непокори з їхнього боку⁹⁰.

Конкордат між Ватиканом і Польщею, укладений 10 лютого 1925 р., формально надав Греко-Католицькій Церкві рівні права з Римо-Католицькою і зобов'язав польський уряд поважати історичні права цієї Церкви, сприяти їй матеріально⁹¹. Однак, це не зменшило занепокоєння поляків з приводу т. зв. українізації греко-католицьким духовенством «польських греко-католиків» у метричних книгах. Під тиском поляків Ватикан заборонив Греко-Католицькій Церкві проводити місійну працю на Волині й Поліссі⁹², а в 1934 р. поступився вимогам польського і підтримуваного ним москвофільського духовенства та утворив із західних частин Перемиської єпархії Апостольську адміністрацію для Лемківщини, на чолі якої було поставлено адміністратора-русифіла⁹³.

У 1938 р. польський уряд, нібито без порозуміння з Ватиканом, розв'язав на Холмщині кампанію з «ревіндикації» храмів: у православних українців конфісковували ті церкви, які свого часу належали уніятам (лише у 1938 р. було знищено 115 церков, а інші передано римо-католикам), а самих православних, нащадків уніятів, примушували переходити на латинський обряд. Митрополит Шептицький відкрито виступив в обороні прав православних українців і звинуватив польський уряд у компрометації Ватикану чутками, що уся ця кампанія відбувається з відома Римського престолу⁹⁴.

Окрім того Греко-Католицька Церква, разом із усім католицьким світом, часто виступала проти комуністичної ідеології, переслідування віруючих і порушення основних прав людини в СРСР. У пастирському посланні від 3 серпня 1936 р. з приводу організації комуністами Західної України, Польщі та інших держав «Народного фронту» митрополит Андрей писав:

Хто помагає комуністам у якійнебудь їх акції, та особливішим способом у зорганізуванні т. зв. народнього чи людowego фронту, той зра-

⁹⁰ Budurowycz. Sheptyts'kyj..., с. 55-56; Баран. *Митрополит Андрей...*, с. 96-99.

⁹¹ Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 172.

⁹² Там само, с. 210-211, 220-221, 249-250. Лужницький. *Українська Церква...*, с. 550-553.

⁹³ Баран. *Митрополит Андрей...*, с. 100-104.

⁹⁴ Там само, с. 107-111.

джує справу вбогих, терплячих і кривджених у цілому світі. Цю очевидну правду треба тим сильніше і тим частіше пригадувати цілій українській суспільності, коли большевики, винищивши голодом Велику Україну, починають нищити убогих, скривджених і терплячих серед нашого безталанного народу на всіх українських землях у Польщі.

...Комуністи є безбожниками та в їх програмі нема точки, в якій би вони були ширішими, як у тій одній: у боротьбі проти Бога. ...[Большевізм] брехню, обман, насильство, терор, гноблення вбогих, деморалізування дітей, пониження жінки, знищення родини, знищення селянства й доведення всього народу до крайньої нужди – вважає принципами свого панування, хоч усі ці принципи прикриває брехливіми, просто противними назвами... Дотеперішній, дев'ятнадцятилітній досвід виказав як на долоні, що коли большевики говорили про свободу – розуміли неволю, коли говорили про добробут – тим словом називали голод, коли говорили про ради, совети – тим словом називали систему, в якій нікому не вільно висказувати свої думки; коли говорили про владу селян – розуміли систему, в якій селянин змушений до безплатної роботи, за яку не дістає навіть достаточного кусника хліба. А коли говорили про владу пролетаріяту, то пролетаріатом називали касту, що кров з народу витискає.

...В цілі знищення релігії замикається церкви. Часом уживаючи комедії «висказаного народом бажання», але частіше без тої комедії церкви замінюється на кіна, а де нарід досить схильний, щоб задержати церкву і церковного служителя, там накладається на церкви такі неможливі податки, що це робить удержання церкви неможливим⁹⁵.

Перестороги митрополита Андрея не лишилися непоміченими: радянська влада їх пригадала, коли через три роки Червона Армія захопила Галичину.

Наприкінці 1930-х рр. Греко-Католицька Церква в Польщі становила розгалужену інституцію. Вона складалася зі Львівської архієпархії, Перемиської і Станиславівської єпархій, Апостольської адміністрації для Лемківщини; мала одного митрополита, двох єпископів, чотирьох єпископів-помічників, апостольського адміністратора; нараховувала 2387 парафій, 2352 осіб парафіяльного і 143 монашого духовенства; мала Богословську академію, три єпархіяльні семінарії, де навчалось 480 студентів (ще 46 одержували освіту в інших закладах), 31 чоловічий і 121 жіночий монастирі і монаші дома, в яких перебувало 315 монахів і 932 монахині, близько 3,6 млн. вірних⁹⁶.

У міжвоєнний період митрополит Шептицький чимало зробив для зміцнення монашества. Він відродив студійське чернецтво, заснував і закорінив східну вітку Чину Найсвятішого Ізбавителя, запросивши до Галичини

⁹⁵ Пересторога перед комунізмом // *Львівські Архієпархіяльні Відомості* (далі – *ЛАЕВ*), липень-вересень 1938 р., с. 81-98; опубліковано також у зб.: Андрей Шептицький, митрополит. *Твори (морально-пасторальні)*. Рим 1983, с. 275-276 [= Праці Греко-Католицької Богословської Академії 56-58]; передрук: Львів 1994.

⁹⁶ Див.: Табл. 1, с. 24-25

бельгійських редемптористів, сприяв виникненню кількох нових жіночих згромаджень, яким надавав матеріальну підтримку. За допомогою ректора Львівської духовної семінарії о. Йосифа Сліпого митрополит заснував у 1929 р. Богословську академію, яка мала стати основою майбутнього Українського Католицького Університету, аби таким чином компенсувати невиконану Польщею обіцянку відкрити український університет; на перешкоді до реалізації цього задуму стали зазвичай пильні польські урядовці⁹⁷. На протигагу світським організаціям – націоналістичним і антиклерикальним лівого спрямування – за ініціативою Шептицького у 1931 р. було створено в рамках Католицької Акції мережу католицьких організацій мирян, засновано низку періодичних видань⁹⁸. Свої чималі родинні статки митрополит, який був одним з найщедріших благодійників, витрачав на розвиток мистецтва, на стипендії, допомогу сиротам, священничим вдовам, учням. Завдяки його допомозі у 1938 р. було зведено й обладнано на належному рівні Народну Лічницю у Львові, коштом митрополита постала велика кількість добродійних і допомогівих товариств⁹⁹.

Однак, сама Греко-Католицька Церква потерпала від задавненої напруги між «восточниками» і «латинізаторами», яка інколи переростала у прямі конфлікти. До перших належало одружене духовенство і значна частина греко-католицької інтелігенції, які прагнули очистити обряд від латинських запозичень і чинили шалений опір запровадженню інструкції про обов'язковий целібат кандидатів на священство в греко-католицьких семінаріях у Станиславові (запр. у 1920 р.) і Перемишлі (запр. у 1925 р.). Багато з них працювали у львівських богословських освітніх закладах (або були до них близькі) і користали з обережної підтримки Шептицького, який у своїх листах до Ватикану раз у раз виступав проти введення обов'язкового целібату для греко-католицького духовенства¹⁰⁰. Найвідомішим представником цього напрямку в Церкві був популярний проповідник і богослов о. Гавриїл

⁹⁷ *Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові, 1928/1929 – 1944* / упор. і ред. Павло Сениця, т. 1. Торонто – Чикаго 1973, с. 41-56.

⁹⁸ Ann Slusarczuk Sirka. Sheptyts'kyj in Education and Philanthropy // *Morality and Reality...*, с. 278.

⁹⁹ Там само, с. 271-281. За дуже приблизними підрахунками, митрополит Андрей на утримання сиріт виділив 500 тис. дол. США, на потреби монаших чинів понад 250 тис., на матеріальну допомогу потребуючим близько 800 тис., а також 200 тис. на інші харитативні цілі.

¹⁰⁰ Лист митр. Андрея (Шептицького) до папи: «Suivant l'ordre...» (Objet: Question du célibat dans les éparhies ruthènes de Galicie). Рим, 10 грудня 1925 р. // *Beatificationis et Canonisationis Servi Dei Andreae Szeptycky Archiepisopi Leopoliensis Ucrainorum Metropolitanæ Haliciensis*, т. 1: *Epistolae et relationes ad Sanctam Sedem lingua gallica exaratae*, 5 с.; а також його лист до кардинала Євгенія Тіссерана: «Mes délégués pour la viste...» (Objet: Cause de célibat). Львів, 15 вересня 1937 р. // там само, 5 с.

Костельник¹⁰¹. Найвиразнішим представником «латинізаторів» був станиславівський єпископ Григорій (Хомишин), а також монахи-василіяни¹⁰².

Із конфлікту між цими двома таборами користали противники Греко-Католицької Церкви, до того ж він загрожував її ідентичності, що історично сформувалася як досить непростий синтез візантійського і римського християнства. Як зазначав Ярослав Пелікан:

Специфіку розташованої між Сходом і Заходом Української Церкви можна краще зрозуміти через виявлення чотирьох пар позитивних і негативних моментів, що постали внаслідок відділення східного християнства від більшості іншого християнського світу: збереження традиції при загрозі традиціоналізму, який пригнічує ініціативу; відведення центрального місця літургії, але небезпека ритуалізації, коли втрачається здатність відрізнити головне від другорядного; глибока спорідненість між культом і культурою, при загрозі збіднення культури, коли занедбуються критичні дослідження; плекання національної ідентичності в кожній Східній Церкві, при реальній загрозі отождолення цієї ідентичності з цілим давнім способом життя коштом як її вселенськості, так і помісності¹⁰³.

¹⁰¹ Уродженець Бачки (тепер у Сербії) Гавриїл Костельник (1886-1948) відіграв важливу роль у відродженні мови і літератури бачванських руснаків (руснів), нащадків переселенців із Пряшівщини (нині Східна Словаччина), які у XVIII ст. оселилися вздовж кордону між Габсбурзькою й Османською імперіями. Письменник, богослов і філософ, він приїхав до Галичини, де викладав релігію у середніх школах, а від 1920 до 1928 р. був професором Львівської духовної семінарії. Ректор о. Йосиф Сліпий на вимогу Риму усунув о. Гавриїла, якому закидали противатиканські настрої, з цієї посади. Антагонізм між ними виник після того, як Костельник у 1923 р. дав дуже різкий відгук на дисертацію Сліпого (див.: Йосиф (Сліпий), митрополит. Спомини // Патріярший архів св. Софії в Римі (далі – ПАСС), с. 59. Мемуари, як свідчить примітка наприкінці тексту, «написано під час ферій 1963 і 1964 р. в монастирі Отців Пасіоністів в Неттуно» в Італії, і вони охоплюють період життя митрополита до його прибуття до Риму в лютому 1963 р.). Згодом митрополит Андрей призначив о. Костельника настоятелем найбільшого у Львові Преображенського храму; цю посаду він обіймав, викладаючи одночасно катехизм в українських гімназіях під час польської і німецької окупацій Галичини, до своєї трагічної смерті у 1948 р. Костельник був знаним противником комунізму, він був також і останнім критиком латинізації в УГКЦ та східної політики Ватикану. Цілком закономірно, що після 1939 р. радянська окупаційна влада саме на ньому зупинила свій вибір, як на потенційному лідерові руху «Геть від Риму». Однак Костельник залишався непохитно відданим Шептицькому, доки митрополит був живий, незважаючи на тиск із боку НКВС та шантаж у зв'язку з арештом його сина.

¹⁰² Зазнавши поразки із запровадженням у своїй єпархії у 1916-1918 рр. юліанського календаря, владика Григорій, натомість, ввів у 1920 р. обов'язковий целібат для випускників Станиславівської семінарії; він заснував мережу католицьких читалень, організацій і видань, щоби не допустити ширення на теренах його єпархії діяльності товариства «Просвіта», яке перебувало під впливом Радикальної партії, а також головної галицької щоденної газети *Діло*, інших видань і організацій, що були поза його контролем.

¹⁰³ Jaroslav Pelikan. *Confessor between East and West: A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyj*. Grand Rapids, Mich. 1990, с. 12-13.

Під час катаклізмів Другої світової війни одна з характерних ознак галицького буття – симбіоз української ідентичності і греко-католицизму – перейде суворе випробування.

Таблиця 1. Греко-Католицька Церква в Галичині, 1938 р.

	Львівська архиепархія ¹	Станіславів- ська епархія ²	Перемиська епархія ³	Апостольська адміністрація Лемківщини ⁴	Разом
Єпископи	1	1	1	–	3
Єпископи-помічники	2	1	1	–	4
Апостольський адміністратор	–	–	–	1	1
Декани	54	30	45	9	138
Парафії	1267	421	577	122	2387
Парафіяльні храми	1308	421	640	198	2567
Інші дочірні храми, в межах парафій	–	392	492	72	956
Каплиці	–	73	135	10	218
Єпархіяльне духовенство	1032	450	740	130	2352
Монаше духовенство	61	31	50	1	143
Студенти Богословської академії ⁵		–	–	–	–
Семінаристи	280	87	108 ⁶	5	480
Богослови, що навчаються за кордоном	–	4	11	–	15
Семінаристи оо. василіян	–	–	31	–	31
Монастирі	14	8	8	1	31 ⁷
Василіянські	4	6	8	–	18
Студитські	6	1	–	1	8
Редemptористські	4	1	–	–	5
Монахи	201	30	81	3	315
Студенти	–	–	59	–	59
Новики	55	–	20	–	75
Монастирі жіночих Чинів					
і Згромаджень	36	40	44	1	121
Чин св. Василя Великого	5	2	4	–	11
Згромадження сестер служебниць					
Непорочної Діви Марії	22	30	34	3	89
Монастир сестер					
Студійського Уставу	1 ⁸	–	–	–	1

	Львівська архієпархія	Станиславівська єпархія	Перемиська єпархія	Апостольська адміністрація Лемківщини	Разом
Згромадження сестер Пресв. Родина	4	4	–	–	8
Згромадження сестер св. свщм. Йосафата	3	2	–	–	5
Згромадження сестер милосердя св. Вінкентія	–	1	–	–	1
Згромадження сестер мироносиць	1	1	–	–	2 ⁹
Згромадження сестер св. Йосифа Обручника	–	–	16	–	16
Монахині	405	272 ¹⁰	252	3	932 ¹¹
Новички	19	10	62	–	91
Кандидатки	29	4	9	–	42
Віруючих греко-католиків (1943)	1,3 млн.	1,0 млн.	1,16 млн.	127,6 тис.	3,6 млн.

¹ Див.: *Шематизм духовенства Львівської архієпархії. 1938.* Львів 1938.

² Див.: *Шематизм всего клира греко-католицької єпархії Станиславівської на рік Божий 1938.* Станиславів 1938.

³ Див.: *Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяницької за рік Божий 1938-1939.* Перемишль 1938.

⁴ Див.: *Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини 1936 р.* Львів 1936.

⁵ У даних по Львову не подано окремо кількість студентів академії і семінарії.

⁶ Без урахування семінаристів-першокурсників (принаймні сімнадцяти).

⁷ Поза Галичиною був один монастир оо. василіян у Варшаві і один монастир оо. редемптористів у Ковелі на Волині.

⁸ Без урахування шести дочірніх монаших домів.

⁹ Третій монаший дім (у Жужелі) названо у: *Sacra Congregazione per le Chiese Orientali. Oriente Cattolico: Cenni storici e statistiche.* 4-е вид. Città del Vaticano 1974, с. 681.

¹⁰ *Шематизм* не подає числа сестер св. Йосафата у Станиславівській єпархії.

¹¹ *Oriente Cattolico* подає більше число монаших домів і монахинь у деяких згромадженнях.

¹² Див.: *Annuario Pontificio per l'anno 1976.* Città del Vaticano 1976, с. 307, 432, 520, 896.

ПЕРШЕ ЗІТКНЕННЯ (1939-1941)

Радянська військова окупація Західної України, яка розпочалася 17 вересня 1939 р., здійснювалася відповідно до таємного пакту Ріббентропа–Молотова між нацистською Німеччиною та СРСР, укладеного незадовго перед тим. Для місцевого населення більшовицька навала виявилася повною несподіванкою. Червона Армія швидко просувалася вперед і вже 22 вересня увійшла до Львова (німецьке військо відступило з міста 11 вересня). Тут вона завдала остаточного удару решткам польської адміністрації та армії, які ще намагалися чинити опір. Таким чином було розбито і досить поширені на той час серед місцевого населення сподівання, що на руїнах Польської держави німці дозволять сформувати автономну українську владу – можливо, подібну до уряду Й. Тісо у Словаччині, – яка стала б ядром майбутньої великої національної держави¹.

На час вторгнення радянських військ Українська Греко-Католицька Церква в Галичині складалася зі Львівської архієпархії і підпорядкованих їй Станіславівської та Перемиської єпархій. На чолі Галицької церковної провінції стояв митрополит Андрей (Шептицький), єпископом-помічником якого був Микита (Будка)². Суффраганні єпископства очолювали владика-ординарій Станіславівський Григорій (Хомишин) разом із єпископом-помічником Іваном (Лятишевським)³ та владика-ординарій Перемиський Йосафат (Коциловський) із єпископом-помічником Григорієм (Лакотою)⁴. Крім того, від осені 1939 р. митрополитові також допомагав апостольський візитатор для Волині й Полісся владика Миколай (Чарнецький)⁵, який із приходом радянських

¹ Кость Паньківський. *Від держави до комітету (Літо 1941 року у Львові)*, 2-е вид. Нью-Йорк – Торонто 1970, с. 20; Гавриїл Костельник. Перша зустріч з більшовиками // *Західня Україна під більшовиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 15.

² Микита Будка народився 7 червня 1877 р., рукоположений у священничий сан 14 жовтня 1905 р., хіротонізований на титулярного єпископа Патарського 15 липня 1912 р. У 1912-1927 рр. виконував обов'язки апостольського екзарха для українців-католиків у Канаді, а з 1928 р. – єпископ-помічник і генеральний вікарій Львівської архієпархії. Другий суфраган митрополита – владика Іван (Бучко) – титулярний єпископ Кадійський, ще на початку 1939 р. виїхав із візитацією до вірних у Південній Америці і вже ніколи більше не зміг повернутися до Галичини.

³ Іван Лятишевський народився 17 жовтня 1879 р., рукоположений 20 жовтня 1907 р., хіротонізований на титулярного єпископа Ададейського 26 січня 1930 р.

⁴ Григорій Лакота народився 31 січня 1883 р., рукоположений у 1908 р., хіротонізований на титулярного єпископа Даонійського 16 травня 1926 р.

⁵ Миколай Чарнецький народився 14 грудня 1884 р., рукоположений 2 жовтня 1902 р. У 1919 р. склав монаші обіти в Чині Найсвятішого Ізбавителя. 1 січня 1931 р. призначений

військ змушений був покинути терени своєї місійної праці, де переважна більшість населення була православною.

На окупованих Червоною Армією західноукраїнських землях нараховувалось близько 2120 греко-католицьких парафій, 2030 священників, понад 3,1 млн. вірних. У Львівській Богословській Академії, семінаріях у Львові, Перемишлі та Станиславові загалом навчалось 475 кандидатів духовного стану. У Галичині діяло 29 чоловічих монастирів, в яких перебувало 140 еромонахів і понад 300 монахів-братів, а також 120 жіночих монастирів і монаших домів із більш як 820 монахинями⁶.

Демаркаційна лінія між німецькою та радянською зонами окупації проходила вздовж ріки Сян. Сотні тисяч українців залишилися на території підвладного нацистам т. зв. Галицького генерал-губернаторства. До складу генерал-губернаторства ввійшли повністю Апостольська адміністрація Лемківщини, яка у 1936 р. нараховувала 122 парафії зі 198 храмами, 130 священників, близько 120 тис. вірних⁷; а також частина Перемиської єпархії на захід від Сяну, яка на грудень 1939 р. мала 136 парафій, 161 священника і майже 217 тис. вірних⁸. Очолив цю частину єпархії, що опинилася на окупованій німцями території, єпископ Лакота, який резидував у Ярославі.

У радянській частині Галичини, на схід від Сяну, окупаційна влада спочатку пішла на деякі поступки національним прагненням українців, насамперед у галузі освіти, шкільництва, культури й мистецтва, зродивши серед частини населення ілюзії щодо її справжніх намірів і подальшої політики. Однак єрархія та духовенство Греко-Католицької Церкви, яка фактично залишилася єдиною вагомою українською інституцією, що вціліла після того, як інші було зліквідовано, або їх поглинули нові радянські установи, не плекали марних сподівань. Оскільки Церква однозначно виступала проти комуністичної ідеології та була тісно пов'язана з українськими національними змаганнями, нові правителі не могли не вбачати в ній серйозної перепоп-

апостольським візитатором «для слов'ян візантійського обряду поза межами руських єпархій у Польщі», тобто для українців Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя; хіротонізований на титулярного єпископа Лебедського 2 лютого того ж року.

⁶ У наведених даних не враховано тієї частини Перемиської єпархії, яка пролягала на захід від радянсько-німецької демаркаційної лінії. Дані взято з офіційних церковних джерел: *Шематизм духовенства Львівської архієпархії, 1938*. Львів 1938; *Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяницької на рік Божий 1938-1939*. Перемишль 1938; і *Шематизм всего клира греко-католицької єпархії Станиславівської на рік Божий 1938*. Станиславів 1938.

⁷ *Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини 1936 р.* Львів 1936

⁸ Серед духовенства були 34 священники, яким вдалося втекти з окупованої СРСР Галичини. Див. лист єпископа-помічника Перемиської єпархії Григорія (Лакоти) до нунція у Берліні Арсенію Орсеніго від 9 грудня 1936 р. у зб.: *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale II* ред. Pierre Blet, т. 3, *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes, 1939-1945*, ч. 1. Città del Vaticano 1967, док. 64. с. 145-146.

ни на шляху до встановлення радянської влади та головного осереддя українського національного опору в Галичині.

Перший наступ на Церкву

Офіційна оцінка політичної та соціальної ролі УГКЦ знайшла відображення у радянській пресі. Ставлення нової влади характеризував звинувачувальний по суті вирок, надрукований у київській щоденній партійній газеті *Комуніст* 9 жовтня 1939 р.: «Уніатське духовенство на чолі з митрополитом Шептицьким, як і в старовину, вірою і правдою служило польським поміщикам і буржуазії. Уніатські попи, звичайно, були в селах Західної України таємними агентами польської дефензиви (охранки). ...З церковних амвонів безперервно лунав заклик оскаженілих попів до виступу проти СРСР. Попи діяли як найзавзятіші, найбільш віддані агенти контрреволюції на Західній Україні»⁹. Звинувачення подібного гатунку, тиражовані багатьма іншими виданнями¹⁰, мали на меті залякати духовенство, позбавити його підтримки мирян. Однак, з огляду на безумовний авторитет у Галичині глави греко-католиків митрополита Андрея (Шептицького), а також не наважуючись обурити загальні вірних, радянська влада передбачливо не розпочинала фронтального наступу на Церкву. Так само не поспішала вона запроваджувати на новоокупованих землях найжорсткіші положення радянського законодавства про релігійні культу, зокрема, щодо заборони приватного навчання дітей релігії, націоналізації церковного рухомого й нерухомого майна, реєстрації релігійних громад і духовенства¹¹. Проте владі вдалося дуже швидко позбавити Церкву можливостей суспільного впливу та засобів до існування.

Одразу ж після захоплення Галичини відбулося одержавлення всіх засобів масової інформації, в тому числі греко-католицьких видавництв та їхнього обладнання. Було закрито двадцять греко-католицьких газет, журналів та інших періодичних видань¹². Релігійна література вилучалася з книжкових

⁹ Ф. Ястребов. Уніатське духовенство на службі у польського панства // *Комуніст* (1939) 9 жовтня.

¹⁰ Див., напр.: Д. Ефимов. Как подавлялась свобода совести в панской Польше // *Безбожник* (сентябрь-октябрь 1939) 7-8; И. Ельвин. Церковь на службе польских панов // *Антирелигиозник* (ноябрь 1939) 21-26; В. Рожицын. Уния // там само (октябрь) 56-57.

¹¹ Про законодавчі й підзаконні акти стосовно релігії і Церкви в Радянській Україні див.: *Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень С.Р.С.Р. і У.Р.С.Р., інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ У.Р.С.Р.* / ред. Іван Сухоплюєв. Харків 1930; а також *Законодавство про релігійні культу: Збірник документів і матеріалів* / ред. К. З. Литвин, А. І. Пшеничний. Київ 1973, с. 67-154.

¹² Серед заборонених видань були газети *Нова Зоря* (Львів, виходила спочатку щотижня, а потім двічі на тиждень, 1926-1938; Станиславів, 1938-1939); *Мета* (Львів, щотижнева газета, 1931-1939); *Правда* (Львів, щотижнева газета, 1927-1939); журнали *Дзвони* (Львів, місячник, 1931-1939); *Місіонар* (Жовква, місячник, 1897-1939); *Католицька Акція* (Львів, кварталник, 1934-1939); *Добрий пастир* (Станиславів, кварталник, 1931-1939); *Наш*

крамниць, публічних і шкільних бібліотек, та й взагалі її почали просто знищувати¹³. Націоналізація всіх освітніх закладів позбавила Церкву і монаші спільноти їхньої мережі приватних гімназій, педагогічних і торгівельних училищ, початкових шкіл, гуртожитків для семінаристів і студентів, сиротинців, дитячих садків і ясель, шпиталів і притулків¹⁴. Конфіскація будівель Львівської Богословської Академії, великих і малих семінарій у Львові, Станиславові та Перемишлі зупинила підготовку кандидатів до священства¹⁵. Така сама доля спіткала чернечі заклади філософських і богословських студій, новіціяти. Незважаючи на спротив батьків і учнів, у школах було заборонено навчання релігії, здійснення будь-яких релігійних обрядів і використання релігійної символіки. Новий режим наклав заборону на діяльність організацій священників, усіх мирянських греко-католицьких об'єднань, братств і товариств. Відповідно до проголошеного принципу відокремлення Церкви від держави обов'язок реєстрації народжень, шлюбів, смертей було вилучено з компетенції парафіяльного духовенства і передано державним відділам запису актів громадянського стану (ЗАГСам).

Не чекаючи навіть на рішення маріонеткового законодавчого органу – Народних Зборів Західної України – радянська адміністрація конфіскувала кошти й господарські об'єкти, що належали митрополитові, Церкві, монашим спільнотам¹⁶, та взялася до конфіскації монастирських будівель і при-

приятель (Львів, місячник, 1921-1939); *Українське юнацтво* (Львів, місячник, 1933-1939); *Лицарство Пречистої Діви Марії* (Львів, місячник, 1936-1939); *Богословія* (Львів, кварталник, 1923-1939); *Праці Греко-Католицької Богословської Академії* (Львів, неперіодичне видання, 1929-1938); *Записки Чину св. Василя Великого* (Жовква, неперіодичне видання, 1924-1935); *Львівські Архиепархіальні Відомості й Вісники Станиславівської і Перемишльської єпархій*.

¹³ Володимир Дорошенко. Книжки на паливо // *Західня Україна під большевиками...*, с. 238-239; його ж. Дивні практики Облліту // там само, с. 245.

¹⁴ Переважну більшість цих закладів провадили жіночі греко-католицькі монаші згромадження.

¹⁵ Більшовицька влада дещо поблажливіше повелася із римо-католицькими семінаріями у Львові та Перемишлі, яким було надано дозвіл, хоча і в обмеженому обсязі, діяти впродовж 1939-1941 рр. Див. лист митр. Андрея від 30 серпня 1941 р. до Апостольського Престолу, переданий через нунція у Будапешті Анджело Ротту, у зб.: *Actes et documents...*, т. 3, док. 297, с. 440; а також Dennis J. Dunn. *The Catholic Church and the Soviet Government in Soviet-Occupied East Europe, 1939-1940 // Marxism and Religion in Eastern Europe: Papers Presented at the Banff International Slavic Conference, September 4-7, 1974* / ред. R. T. De George, J. P. Scanlan. Dordrecht 1976, с. 110.

¹⁶ Брак вичерпних і вірогідних даних унеможливило визначення загальних втрат, яких зазнала УГКЦ внаслідок конфіскації її власності. За повідомленнями радянських джерел (які спираються, очевидно, на матеріали захопленого у 1945 р. митрополитичого архіву), Церква володіла певними частками у спілці «Народна Торгівля», кооперативних банках «Дністер» і «Сільський Господар», підприємствах «Достава» і «Ризниця» (Самбір), цукроварні «Унія» та інших компаніях, включно із більшістю акцій «Земельного Гіпотечного Банку» (землі під заставу). Митрополит був також власником залізничної колії Брошнів–

міщень. Невдовзі за наказом влади відбулося значне скорочення кількості чоловічих монастирів та монахів у них, ліквідовано всі жіночі обителі та чернечі доми, вигнано з них монахинь, яких змушено формально стати до світської праці (останні, однак, гуртувались у невеличких підпільних спільнотах). Згодом більшовики конфіскували цінні монастирські книгозбірні й архіви¹⁷.

22 жовтня 1939 р., за укладенням новою владою списком безальтернативних кандидатів, відбулись вибори до Народних Зборів. Чотирма днями пізніше «обрані» делегати зібралися у Львові та прийняли звернення до радянського уряду з проханням про офіційне приєднання Західної України до Української РСР. Наступного дня Народні Збори ухвалили рішення про «конфіскацію земель поміщицьких, монастирських і великих державних урядовців»¹⁸. Хоча у цій Декларації Народних Зборів оминалася згадка про єпархіальні й парафіяльні маєтності, однак і їх було націоналізовано¹⁹. До того ж, держава припинила оплату праці священників²⁰, запровадивши, натомість, величезні дискримінаційні податки на духовенство (як на «паразитичний елемент»), а також на самі храми. Таким чином священники опинилися у повній залежності від пожертв своїх парафіян.

Церква віч-на-віч із державою

9 жовтня 1939 р. митрополит Андрей (Шептицький) звернувся до духовенства своєї архієпархії з пастирським листом:

Обернулася картка історії, настала нова епоха. Стрічаймо її покірною молитвою, сильною надією в безконечну доброту й милосердя Ісуса

Осмолода (її вартість на 1934 р. складала понад 3,3 млн. швайцарських франків), паперової фабрики і друкарні «Біблос» у Львові.

У 1937 р. річний прибуток Львівської митрополії від здаваного у найм житлового фонду складав сукупно 10821 польський злотий. Див.: *Правда про унію...*, с. 9-10, 256-257; *Большевицька релігійна політика в Західній Україні // Західня Україна під большевизмом...*, с. 119-121.

¹⁷ Дорошенко. Книжки на паливо..., с. 235.

¹⁸ Див. Декларацію Народних Зборів у: *Правда про унію...*, с. 291-292.

¹⁹ Так, наприклад, навесні 1940 року Журавнівський райвиконком надіслав до однієї з сільських рад району листа, в якому на підставі рішення Народних Зборів роз'яснював, «що націоналізації підлягають всі церковні, парохіяльні, ерекціональні землі і з них залишати священнослужителям ніхто не має права жодного *морга*» [тобто 0,6 га землі]. Див.: *Правда про унію...*, с. 293 [передрук із покликанням на оригінал: ЦСП-2, с. 904. – *Прим. ред.*].

²⁰ До річного бюджету Польської держави закладалися субсидії католицьким, протестантським, православним, юдейським і мусульманським релігійним організаціям, у тому числі на утримання різних богословських закладів освіти, стипендії студентам, оплату праці парафіяльного духовенства. Див.: Генеральне Статистичне Бюро Республіки Польща, *Concise Statistical Yearbook of Poland – 1938*, Warszawa 1938, sec. 19, «Administration of Religions».

Христа – Бога, який усе веде на Божу славу й наше добро. Вітаю Вас християнським привітом: «Христос посереді нас».

Програма нашої праці така: Будемо повинуватися владі, слухати законів, оскільки вони не противні Божому закону; не будемо мішатись до політики і світських справ, не перестанемо жертвенно працювати для Христової справи в нашому народі. Перший найважливіший наш обов'язок: учити молодь катехизму. Будемо говорити катихитичні проповіді кожної неділі і свята, заохочувати людей до щоденних спільних молитов на-голос, після кожної відправи в церкві будемо на-голос відчитувати щоденні християнські молитви з уступом катехизму. [...] Кожний душпастир навчить кількох розумних і побожних господарів, як треба хрестити дітей, щоб, на випадок браку священика, самі зміли правильно охрестити з води новонароджену дитину²¹.

Через два місяці кир Андрей знову наставляв духовенство, що Церква повинна триматися осторонь політики: заборонялося вивішувати у храмах будь-які прапори й величати світських осіб традиційним «Многая літа»²². У грудні 1940 р. владика ще раз нагадав клирові про «небезпеку та шкоду для їх душпастирської праці, яка впливала би зі встрявання їх до політики, через яку душпастир мав би поміж вірними політичних противників». Священикам дозволялося особисто брати чи не брати участь у радянських виборах, однак вони повинні були утримуватися «від усякого впливу на рішення народу в цьому напрямі»²³. При тому, духовенство мало б користатися усіма правами, задекларованими Конституцією СРСР.

Однією з головних проблем, які на той час постали перед главою УТКЦ, було збереження тяглости ерархічного проводу Церкви на випадок його особистого арешту або заслання. Пам'ятаючи про те, що з ним самим сталося 25 років тому, коли царське військо захопило Львів, а також про долю, яка спіткала католицьких єпископів у Радянському Союзі в міжвоєнні роки²⁴,

²¹ *Львівські Архієпархіальні Відомості* [далі – *ЛАЕВ*] (1939) вересень-жовтень, Митрополитий Ординаріят (далі – М. О.), ч. 1, с. 1. [Пастирські послання митрополита Андрея та розпорядження митрополитичого ординаріату з 1939-1940 рр. були перевидані у Канаді в додатках до журналу *Логос* за 1955-1956 рр., які згодом було надруковано окремою відбиткою під назвою: *Письма-послання Митрополита Андрея з часів большевицької окупації*. Йорктон, Саск. 1961 {= Бібліотека *Логосу* 24}. Репринтне видання цієї публікації (разом із пастирськими посланнями з 1941-1943 рр.: *Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації*. Йорктон Саск. 1969 {= Бібліотека *Логосу* 30}) зі збереженням попередньої пагінації вийшло у Львові 1991 р. стараннями Фонду духовного відродження ім. Митрополита Андрея Шептицького. Тут і далі покликання на документи, що первісно публікувалися в *ЛАЕВ*, подаватимуться за цими виданнями. – *Прим. ред.*]

²² М. О., ч. 26 (лютий 1940 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 14.

²³ М. О., ч. 95 (9 грудня 1940 р.) // там само, с. 75-76.

²⁴ Про нищення радянською владою Католицької Церкви в СРСР після березневого 1923 р. показового процесу над римо-католицькими єрархами (архієпископом Яном Цепляком та ін.) і екзархом Російської Греко-Католицької Церкви Леонідом Фьодоровим див.: F. McCullagh. *The Bolshevik Persecution of Christianity*. London 1924; J. J. Zatzko. *Descent into*

кир Андрей і цього разу був готовий до найгіршого. 10 жовтня 1939 р. він написав листа до папи Пія XII, якого таємно доставив до Риму о. Йосиф Кладочний²⁵. У цьому листі митрополит звертався до римського архиєрея з проханням підтвердити ті особливі повноваження, які йому були надані папою Пієм X, а також поширити їхню дію і на територію Галичини²⁶. Крім того він просив дозволу висвятити о. Йосифа Сліпого, ректора Богословської Академії, на свого помічника з правом наступництва²⁷. Повідомляючи про перші більшовицькі заходи супроти Церкви, митрополит писав:

Darkness. Notre Dame 1965; Dennis J. Dunn. Pre-World War II Relations between Stalin and the Catholic Church // Journal of Church and State 15(2) (1973) 192-204. На час вторгнення радянських військ на територію Польщі у вересні 1939 р., в СРСР існували лише дві римо-католицькі парафії – при соборі Св. Людовика Французького у Москві, який відвідували представники дипломатичного корпусу США та інших країн в радянській столиці, та при храмі Матері Божої покровительки Франції у Ленінграді. [Пор. також: Ернст Крістоф Суттнер. Католицька Церква в Радянському Союзі // його ж. *Українське християнство на початку третього тисячоліття: історичний досвід та еkleзіологічні перспективи* / перекл. та наук. ред. Олег Турій. Львів 2001, с. 82-89. – Прим. ред.]

²⁵ Див.: Йосиф Кладочний. Нелегальна подорож з большевицького царства до Папи Пія XII // *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто 1995, с. 84-106.

²⁶ Особливі повноваження, надані Андрееві (Шептицькому) 18 і 22 лютого 1907 р. папою Пієм X і потверджені 23 лютого 1923 р. папою Венедиктом XV, стосувалися розбудови Католицької Церкви в Росії. Див. протоколи Священної Конгрегації в справах Східних Церков, ч. 52/30/21 (24 лютого 1921 р.) у: ЦДІАЛ, ф. 358, оп. 3, спр. 104 [документи опубл. в: *Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії*, кн. 1: Документи і матеріали, 1899-1917 / упор. Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Львів 2004, с. 218-219, 223-225. – Прим. ред.]. Згідно з цими повноваженнями, митрополит призначив о. Михайла Цегельського до Києва вікарієм для Великої (тобто Наддніпрянської) України. Після Ризького договору, за яким до відновленої Речі Посполитої відійшли землі з переважно православним населенням Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини, польська влада поставила під сумнів повноваження митрополита щодо цих теренів, які Варшава прагнула ізолювати від впливів національно свідомих галичан. Польська влада не дозволила владиці Йосифові (Боцяну), призначеному в 1914 р. митрополитом Андреем на єпископа Луцького, взятися до виконання своїх обов'язків. За угодою між Польщею і Ватиканом, єзуїти східного обряду (гілка ордену, що постала у 1923 р.), які перебували в підпорядкуванні місцевих римо-католицьких єпископів, мали завдання повертати православних українців і білорусів під безпосередню юрисдикцію польської латинської єрархії. Ця акція викликала вкрай ворожу реакцію не лише з боку православних, які вбачали у польській «неоунії» засіб їхньої денационалізації, але й УГКЦ. Спробою пом'якшити такі антипольські настрої стало призначення Ватиканом у 1931 р. греко-католицького владика Миколая (Чарнецького) на апостольського візитатора для тих земель Польської держави, де переважало православне населення (новий візитатор не підпорядковувався галицькому митрополитові). Див.: Korolevskij, *Métropolitte André...*, с. 187-259; X. На шляху до правильної розв'язки унійного питання // *Нива* 2 (1931) 41-44; 4 (1931) 140-141. Позиція Ватикану щодо поширення впливів УГКЦ на Волині була неоднозначною. Про це свідчить і той факт, що Йосифа (Боцяна) ніколи офіційно не визнавали єпископом ні в *Annuario Pontificio*, ні в інших виданнях Апостольського Престолу.

²⁷ Йосиф Сліпий народився 7 лютого 1892 р. у с. Заздрість Тереховлянського повіту. Він був рукоположений митрополитом Андреем 30 вересня 1917 р. По закінченні навчання у

Парафії поки що не займають, однак [вони] беззахисні перед діями місцевих комітетів, де переважають революційні елементи. Виглядає, що ліквідація монастирів є невідвратною: їх позбавлено усіх засобів до існування; вони підпали експропріації, влада відібрала також і всі інші чоловічі та жіночі чернечі дома; монахів і монахинь було просто розпущено, не завдаючи їм фізичної шкоди, але всю їхню власність конфісковано – як нерухоме майно, так і особисте. Католицькі школи ліквідовано або переведено на безбожницькі школи²⁸.

Під кінець листа Шептицький звертався з особистим проханням:

Я покійно прошу Святішого Отця уділити мені його апостольське та батьківське благословення та наказати, уповноважити і призначити мені вмерти за Віру й Церкву. Намісник Христовий може бути певним у майбутті католицизму в Росії. Хай він нас усіх поблагословить. Ми сповнимо наше завдання і Голіат радянського комунізму відійде²⁹.

25 листопада 1939 р. Пій XII призначив о. Йосифа Сліпого титулярним архієпископом Серрейським і коад'ютором Львівської архієпархії*. Кардинал Євгеній Тіссеран, секретар Конгрегації у справах Східних Церков, повідомив про це рішення папи митрополита Андрея (Шептицького) у відповіді від 27 листопада того ж року³⁰. Наступного місяця о. Кладочний привіз цього листа до Львова. 22 грудня галицький архиєрей у співслужінні з єпископами Будкою і Чарнецьким таємно, у митрополичій каплиці та у присутності лише членів капітули, уділив архиєрейські свячення номінатові. Символічним було те, що замість жезла новопоставлений єпископ одержав простий дерев'яний посох, перстень і Служебник, які Шептицький подарував о. Боцяну під час таємної висвяти останнього у вересні 1914 р. на єпископа Луцького³¹. Однак про хіро-

Римі одержав призначення на професора богослов'я (1921), а потім ректора (1926) Львівської Духовної Семінарії, яку він реорганізував у Львівську Богословську Академію й очолив як перший ректор у 1929 р.

²⁸ Ватикан не подавав друком цього листа. Короткі витяги з нього, у тому числі і наведені цитати, див. у: Korolevskij, *Métropolitte André...*, с. 356.

²⁹ Там само. Намір Шептицького прийняти мученицьку смерть міг постати у зв'язку із щойно одержаною звісткою про замордування його брата Лева разом із дружиною Ядвігою НКВС (або, за іншими даними, підрозділом Червоної Армії) у родинному маєтку Шептицьких у Прилбичах ранньою осінню 1939 р. Про подробиці їхньої смерті (відповідальність за яку радянська пропаганда поклала на «українських націоналістів») розповів племінник Лева і митрополита, а також хранитель сімейного архіву Ян Шептицький в інтерв'ю, даному у Варшаві 16 вересня 1988 р. Див.: Роман Голіят. Інтерв'ю з Яном Шептицьким, племінником Митрополита Андрея // *Новий шлях* (Торонто 1989) 1 квітня.

* Див: *Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944* / ред. Андрій Кравчук (далі – ЦЦЄ), Львів 1995, с. 317-318 [= Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність, т. 1. – Прим. ред.].

³⁰ *Actes et documents...*, т. 3, ч. 1, док. 52, с. 134-135.

³¹ Опис хіротонії Сліпого див. у листі останнього від 1942 р., який цитовано у кн.: *Світильник істини...*, т. 1, с. 198.

тонію Сліпого було повідомлено офіційно лише 13 січня 1942 р.³² Радянська влада дізналася про цю подію раніше, як мінімум на початку осені 1940 р.³³

Перед викликом державного атеїзму

В умовах переслідувань із боку тоталітарного режиму глава УГКЦ, незважаючи на посилення паралічу кінцівок, виявився під час цієї першої 22-місячної радянської окупації оплотом сили і джерелом міцности духа як для свого клиру, так і для пастви. Оскаржуючи перед владою насильства, що чинилися супроти його Церкви і вірних, кир Андрей водночас намагався морально підтримати священників, скріпити парафіяльне життя та, особливо, привернути увагу Церкви не стільки до труднощів існування під радянським пануванням, скільки до позитивного факту об'єднання українських земель, яке відкривало можливості для місійної праці на решті території України та цілого Радянського Союзу.

У пастирських посланнях і розпорядженнях Шептицький забороняє духовенству залишати парафії без його дозволу³⁴. І дійсно, під час першої радянської окупації Галичини близько сотні священників покинули свої парафії та, у переважній своїй більшості, втекли до окупованих німцями територій на захід від Сяну³⁵. Оскільки в межах архієпархії під радянською владою на 1267 парафій зосталось лише 807 священників, митрополит на спорожнілі парафії став призначати еромонахів, вигнаних із монастирів³⁶.

Під час тих випробувань греко-католицький архиєрей особливо наказував духовенству посилити проповідницьку і катехитичну діяльність, насамперед, серед дітей і молоді, щоби якимось надолужити заборону Церкві працювати у школах, засобах масової інформації, брати участь у суспільному житті. «Множаться випадки, – писав митрополит із початком 1940 р., – в яких вірні оскаржують священника, що занедбує проповіді. Тому мушу з натиском повторяти, що уважаю священника, який занедбує проповіді і катехизи як злого і недостойного працювати в душпастирстві»³⁷. З того самого приводу

³² *Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації*. Йорктон, Саск. 1969, с. 1-2.

³³ Таємницю було порушено публікацією у місячнику *Місіонар 5* (1940) 79, який виходив в окупованій німцями частині Перемишля.

³⁴ М. О., ч. 13-14 (січень 1940 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 11.

³⁵ Ярослав Нагурський. Митрополит Шептицький в літах 1939-1941 // *Життя і слово* 1-2 (Іннсбрук 1948) 161.

³⁶ Лист митр. Андрея до кард. Тіссерана, датований 26 грудня 1939 р. (але відправлений 16 січня 1940 р. з членами німецької репатріаційної комісії, які поверталися додому) // *Actes et documents...*, т. 3, ч. 1, док. 79, с. 171 [укр. перекл.: ЦСП-2, с. 891-896. – *Прим. ред.*].

³⁷ М. О., ч. 22 (лютий 1940 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 13-14.

він знову говорить: «...Наша проповідь повинна дати нашим вірним оружжя до поборювання невіри. Маємо тепер змішаних з нашими людьми много нещасних душ, у яких вмовляють, що вони є безбожниками, а може і самі в себе таке вмовляють. З уваги на них треба і нам, і нашим вірним, мати ядерні і влучні відповіді на аргументи, чи радше нісенітници, якими воюють безбожники. Треба мати і піддавати вірним ядерні докази існування Бога...»³⁸.

Щоб обійти обмеження, накладені новою владою на релігійне життя, кир Андрей дещо послабив окремі церковні правила, надавши дозвіл відправляти богослужіння по домівках і просто неба, таємно уділювати таїнства хворим і вмираючим у державних лікарнях³⁹. Він зобов'язав духовенство готувати мирян, коли постане у тому потреба, до навчання дітей релігії, закликав віруючих допомагати утримувати позбавлене засобів до існування духовенство, а також підтримувати один одного⁴⁰. Аби більше людей могли сприймати Христову науку, священники і дяки мали вводити до богослужень народні співи і молитви, виголошувати розмовною українською мовою уривки з Євангелія й Апостолів та деякі інші літургійні тексти⁴¹. Митрополит також надав священникам дозвіл відправляти по неділях і святах вечірні служби, щоб їх могли відвідувати ті віруючі, які мусили працювати⁴².

Для поповнення порідилого внаслідок еміграції, арештів і смертей складу духовенства, кир Андрей запросив у лютому 1940 р. колишніх студентів Богословської Академії, а також інших осіб із відповідною освітою, особливо монахів-студитів, записатися на богословські курси, що мали відбуватися вечорами у митрополичих палатах⁴³. На жаль, зголосилося лише дванадцять осіб⁴⁴.

З огляду на надзвичайно складну ситуацію, в якій опинилося монашество, Шептицький надав настоятелям чинів і згромаджень надзвичайне право звільняти від обітниць тих монахів і монахинь, які мали бажання повернутися до мирського життя, а іншим дозволяти жити поза чернечими спільнотами і носити звичайний світський одяг. При цьому митрополит підкреслював, що «вони не перестають бути членами монашої родини, до котрої належать. При неможливості спільного життя мусять працю заробляти на життя, але нехай працюють з молитвою і службою ближнього, нехай дітей учать катихиз-

³⁸ М. О., ч. 66 (березень 1940 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 43.

³⁹ М. О., ч. 5 (листопад 1939 р.), 30 (лютий 1940 р.) 57 (березень 1940 р.) // там само, с. 5, 17, 32.

⁴⁰ М. О., ч. 4 (листопад 1939 р.), 9 (грудень 1939 р.) // там само, с. 3-5, 6-8.

⁴¹ М. О., ч. 7-8 (грудень 1939 р.) // там само, с. 5-6.

⁴² *Большевицька релігійна політика...*, с. 121.

⁴³ М. О., ч. 20, 32 (лютий 1940 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 13, 17-18. Відвідувати митрополичі курси заохочували також підлітків віком від чотирнадцяти років із перспективою подальших богословських студій.

⁴⁴ Див. лист митр. Андрея до нунція Ротти [пор. прим. 15 цього розділу. – *Прим. ред.*].

му, нехай вірним дають по змозі все те, що дає той осередок життя, яким є монаший дім»⁴⁵.

Пізніше, у березні 1940 р., Шептицький скерував до настоятелів спеціальне послання, в якому засудив конфіскацію монастирської власності, ліквідацію всіх монаших інституцій і постійні переслідування чернецтва:

Завдано усім монастирям тяжку кривду, яка є і тяжкою зневагою Церкви. Вправді справа була рішена серед таких обставин, в яких, побоючися про [їхнє] життя, делегати [Народних Зборів] не здавали собі справи, що стали сліпим оруддям наших ворогів і своїм рішенням хоч, може, мало свідомим і мало добровільним, завдали тяжкий удар нашій Церкві і нашому народові [...] Воєнні обставини змусили нас досі мовчати і не дали нам змоги станути рішучо у Вашій обороні перед насильством, – тим болючішим, що покривалося ложною, висказаною волею народу. Це наше дотеперішнє, противне нашій волі мовчання нехай ніхто не толкує в тому дусі, що годимось на насильство. Ми не тільки не годимося, але рішучо протестуємо проти зділеної вам кривди і тяжкого удару, завданого нашій Церкві і нашому народові⁴⁶.

Митрополит застерігав тих, «що Церкві відбирають спосіб утримання священика... кривдять парохію і всіх християн, котрим потрібна праця священика», а також тих, що спокусилися на церковні землі, що «вони допускаються тяжкого святокрадства і стягають на себе екскомуніку, з якої не можуть бути розрішені, хіба після направлення зділеної кривди»⁴⁷.

Традиційна вірність Церкві та її предстоятелю, або ж елементарний страх, мабуть, стали причиною того, що селяни, навіть найбідніші, досить часто не бажали перебирати надавані їм радянською владою парафіяльні землі⁴⁸. Деякі сільради ще й у травні 1940 р. не сконфіскували місцевих парафіяльних земельних наділів, а інші дозволяли священикам й надалі користуватися значною частиною церковних земель⁴⁹. Однак, більшість націоналізованої землі таки було віддано колгоспам і радгоспам, що їх силою почала організовувати влада з початком 1940 р.

Оскільки священикам було заборонено працювати в школах, а учні все більше і більше потрапляли під вплив антирелігійної пропаганди, митрополит Андрей особливо наголошував на необхідності релігійного виховання та навчання дітей і молоді, що він називав найважливішою справою «для

⁴⁵ М. О., ч. 3 (вересень-жовтень 1939 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 2-3.

⁴⁶ М. О., ч. 59-1, 64 (березень 1940 р.) // там само, с. 36-37, 39-40.

⁴⁷ М. О., ч. 11 (січень 1940 р.) // там само, с. 10.

⁴⁸ Див. лист митр. Андрея до кард. Тіссерана від 26 грудня 1939 р. // *Правда про унію...*, с. 170 [див. також: ЦСП-2, с. 893. – Прим. ред.]. Пор.: Західноукраїнське село під большевиками // *Західня Україна під большевиками...*, с. 314.

⁴⁹ Див.: *Правда про унію...*, док. 190, с. 293.

Церкви, народу й родин»⁵⁰. Він закликав батьків вимагати для своїх дітей у школах релігійного навчання; скеровував духовенство організувати катехитичні курси при церквах і по приватних домах, засновувати релігійні братства серед студентської молоді, шукати таких «старших хлопців і дівчат, які відзначаються спосібностями і побожністю, зглядно, які мали би намір і бажання посвятитися Г[осподу]. Богу»⁵¹.

У спеціальному посланні до української молоді, написаному в грудні 1939 р., кир Андрей зобов'язував усіх, хто вчиться, до постійної молитви щодня перед початком занять, до частого причастя, вивчення катехизму і навчання правд віри інших дітей. Водночас, він попереджав: «Стережіться гріха проти св. віри, тримайтеся св. Церкви. Як зрада проти Батьківщини, так і зрада св. Церкви, нашої Матері, що від дитинства до гробу веде нас і в кожній потребі подає помічну руку, є мерзенним злочином»⁵².

Ранньою весною 1940 р. предстоятель УГКЦ вислав на ім'я голови Львівського обласного відділу народної освіти Жарченка протест проти «насильства над совістю дітей» із боку «учительства, які мали би на меті зробити зі школи орудник пропаганди безбожництва».

...Усім громадянам, отже і дітям, Конституція забезпечує свободу совісти, з чого слідує, що і школа повинна дітям запевнити цю свободу... – свободу виконання релігійних практик віроісповідання, до якого належать, в якому душі виховані батьками і до якого прив'язані.

Ця стаття [Конституції] запевняє так само свободу батькам виховувати дітей у своїй вірі і дає право батькам жадати, щоби школа їх волю, щодо виховання дітей, шанувала, себто щоби школа виховувала їх дітей по їх волі і в їх релігії, або щоби школа бодай не мішалася до справ релігійних і не виступала проти релігії дітей і їх батьків⁵³.

Слідом за цим протестом митрополит видав 1 квітня 1940 р. безпрецедентне послання «Про безбожництво»⁵⁴, яке викликало гостру реакцію органу Спілки войовничих безбожників – журналу *Безбожник*, де «старого політика» Шептицького було звинувачено в антикомуністичній пропаганді⁵⁵.

⁵⁰ М. О., ч. 4 (листопад 1939 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 3.

⁵¹ М. О., ч. 10 (грудень 1939 р.), 28 (лютий 1940 р.) // там само, с. 8, 16-17.

⁵² М. О., ч. 9 (грудень 1939 р.) // там само, с. 8.

⁵³ М. О., ч. 68 (березень 1940 р.) // там само, с. 44-45 [передрук: ЦСП-2, с. 901-902. – Прим. ред.].

⁵⁴ *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 53-54 {передрук: *Церква і суспільне питання. Документи і матеріали. 1899-1944* / ред. Андрій Кравчук, кн. 1: *Пастирське вчення та діяльність* (далі – ЦСП-1). Львів 1998 [= Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність, т. 2], с. 514-516. – Прим. ред.}.

⁵⁵ Глава уніатов // *Безбожник* (Москва 1940) 11 апреля, цит. с. 60.

Приготування до місійної та унійної праці на Сході

Попри всі ті труднощі, що постали для Церкви з радянською окупацією Східної Галичини, Андрей (Шептицький) – найвидатніший тогочасний промотор справи церковного єднання – був переконаний, що разом із тим виникли й нові можливості для досягнення того, що він вважав призначенням, історичною місією УГКЦ: християнізації невіруючих у Радянському Союзі та відновлення єдності між Православною і Католицькою Церквами⁵⁶. Тому, від самого початку встановлення радянської влади в Галичині, він стався сповнити духовенство і паству духом місіонерства, шукаючи водночас різноманітних засобів для ширення цієї місії з греко-католицького галицького «П'ємонту» на схід.

Щоб позбутися будь-яких сумнівів щодо компетенції провадити справу церковного єднання поза межами своєї юрисдикції, галицький архиєрей у згаданому вже листі до Ватикану від 10 жовтня 1939 р. просив про підтвердження спеціальних «повноважень» щодо Росії (на той час вже СРСР), наданих йому в 1907 і 1908 рр.⁵⁷, та поширення їхньої чинності на теренах самої Галицької митрополії⁵⁸. Хоча кир Андрей ніколи офіційно не відмовлявся від своїх надзвичайних прерогатив, так само як і папи їх не скасовували, однак на початку понтифікату Пія XI деякі дії з боку Апостольського Престолу фактично поставили їх під сумнів⁵⁹, тому папа Пій XII не вважав доцільним їх підтверджувати. Однак у надісланій із Ватикану відповіді, відправленій 27 листопада з о. Кладочним, про це не було сказано однозначно. Натомість вміщено перелік повноважень, наданих усім католицьким єпископам на теренах СРСР, а якби зв'язок із Римом на довший час перервався, передбачалися умови поновлення звичайної «повновасти» єпископів. У листі просто констатувалося, що «на даний час, виглядає, немає жодної потреби в інших звичайних або надзвичайних повноваженнях»⁶⁰. Шептицький розцінив цю туманну відповідь Ватикану як визнання своїх попередніх надзвичайних повноважень, без їхнього розширення⁶¹.

⁵⁶ Див.: Korolevskij, *Métropolitte André...*, особливо розд. 7; а також: Іван Гриньох. *Слуга Божий Андрей – благовісник єдності*. Мюнхен 1961.

⁵⁷ Див.: Korolevskij, *Métropolitte André...*, с. 197-220.

⁵⁸ Там само, с. 363-364.

⁵⁹ Там само. Див. також: Sacra Congregazione per le Chiese Orientali. *Oriente Cattolico: Cenni storici e statistiche*. 4-е вид. Città del Vaticano 1974, с. 65-66. У 1925 р. Ватикан утворив папську Комісію для Росії на чолі з монсеньйором Мішелем д'Ербінью, єзуїтом. У квітні 1930 р. до компетенції комісії передано всі справи, які «стосувалися росіянам» як в СРСР, так і за кордоном. Однак, через чотири роки справи, що стосувалися віруючих-уніятів у Росії, було вилучено з-під компетенції комісії і передано до Конгрегації для Східних Церков. Прохання Андрея (Шептицького), яке надійшло до Риму в листопаді 1939 р., детально розглядалося цією конгрегацією.

⁶⁰ *Actes et documents...*, т. 3, ч. 1, док. 52, с. 134-135.

⁶¹ Див.: Korolevskij, *Métropolitte André...*, с. 365.

Навіть не чекаючи відповіді на своє прохання про папське підтвердження його особливих повноважень, митрополит заснував 9 жовтня 1939 р. чотири нові греко-католицькі екзархати для СРСР. Він призначив єпископа Миколая (Чарнецького) екзархом Волині, ігумена Климентія (Шептицького, брата митрополита і настоятеля монахів Уставу св. Теодора Студита) – екзархом Росії та Сибіру (як наступника загиблого екзарха Леоніда Фьодорова)⁶², а о. Йосифа Сліпого – екзархом «Великої» України (тобто українських земель на схід від радянсько-польського кордону 1939 р.). Владика Миколай тимчасово також прийняв відповідальність за екзархат Білоруси; 17 вересня 1940 р. ці обов'язки перебрав апостольський адміністратор Антон Неманцевич⁶³.

Перший синод екзархів, скликаний главою УГКЦ, відбувся у Львові 18-19 вересня 1940 р. На ньому було ухвалено низку рішень, які стосувалися майбутньої діяльності у справі поєднання Церков на території СРСР, а також обрано протоекзархом Миколая (Чарнецького)⁶⁴. Однак 26 вересня митрополит одержав датованого 30-м травня листа від державного секретаря Ватикану Алойзія Мальйоне. У листі повідомлялося, що Пій XII скасував надані Шептицькому спеціальні повноваження, залишивши йому владу над внутрішніми справами його митрополії та правами приналежного до неї духовенства⁶⁵. На зустрічі з екзархами 12 жовтня митрополит Андрей довів до відома останніх рішення папи, зауваживши від себе, що таке рішення одночасно позбавляє його права прийняти від них складення нещодавно наданих їм повноважень. Тепер екзархи мусили самостійно вирішувати, керуючись своєю совістю, як їм чинити за умов, коли Ватикан не санкціонував їхньої унійної праці на сході⁶⁶. Екзархи зустрілися знову 2 січня 1941 р. За одностайною згодою вони повідомили кардинала Тіссерана: «Аж до нового рішення Святої Столиці ми, вірні слуги Бога, продовжуємо дотримуватися наших обов'язків щодо унії Церков у визначених екзархатах згідно з нормами со-

⁶² Леонід Фьодоров народився 1879 р., був рукоположений 1911 р. Призначений митрополитом Андреем на екзарха для Росії наприкінці травня 1917 р.; заарештований більшовиками в березні 1923 р. і засуджений на десять років ув'язнення. Помер на засланні 7 березня 1935 р. Див.: Василь [фон Бурманн], диак. *Леонид Федоров. Жизнь и деятельность*. Рим 1966 [= Научні і літературні публікації «Студіон» Студитських монастирів III-V]. {Найновішу біографію з оглядом попередньої бібліографії про першого екзарха російських греко-католиків, проголошеного блаженным новомучеником Католицької Церкви 2001 р. під час візиту папи Римського Івана-Павла II в Україну подає: Алексей Юдин. *Леонид Федоров*. Москва 2002. Листування Леоніда Фьодорова з митрополитом Андреем та документи щодо утворення екзархату див. у: *Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії*, кн. 1. – *Прим ред.*}

⁶³ Див. лист екзарха до кард. Тіссерана, написаний у січні 1941 р. у зб.: *Правда про унію...*, док. 191, с. 294-295.

⁶⁴ Korolevskij, *Métropolitte André...*, с. 365.

⁶⁵ Там само, с. 367; *Правда про унію...*, с. 296.

⁶⁶ Korolevskij, *Métropolitte André...*, с. 367-369.

бору екзархів (від 18-19 вересня 1940 р.), наскільки дозволяють на це обставини в Радянській Росії»⁶⁷.

В умовах, вкрай несприятливих для унійної праці, екзархи провели в травні 1941 р. свій другий синод⁶⁸. Тепер вони обмежили свої зусилля опрацюванням планів на майбутнє: підготовкою відповідних посібників і літератури для душпастирської й катехитичної праці серед православних і невірних, вихованням кандидатів для місійної праці на сході. Конфлікт із Ватиканом стосовно повноважень митрополита поза Галичиною залишався нерозв'язаним доти, доки радянська влада не змушена була відступити зі Західної України. Тільки тоді, 22 листопада 1941 р., папа Пій XII нарешті остаточно затвердив призначення екзархів і підпорядкував їх владі Андрея (Шептицького) як делегата Апостольського Престолу⁶⁹.

Початково унійні зусилля, через заборону радянської влади поширювати діяльність УГКЦ на схід, обмежувались самою лише Галичиною. Основним об'єктом місійної праці стали переселені радянською владою на Західну Україну «східняки», які у багатьох випадках, включно з військовослужбовцями Червоної Армії, самі їй сприяли таємно звертаючись до греко-католицьких священників із проханнями охрестити їх чи уділити інші таїнства, а також питаючи за релігійною літературою⁷⁰. Та все ж принаймні два священники, росіянин о. Новіков і американець польського походження о. Вальтер Цішек, обидва єзуїти східного обряду, від 1940 р. розпочали місійну діяльність на давніх теренах Радянського Союзу⁷¹.

Попри все Шептицький не втрачав віри в майбутнє місії на сході. У лютому 1940 р. він звернувся до духовенства зі закликом зголошуватися до праці на парафіях у Києві, Одесі, Вінниці, Харкові та Полтаві: «Вимагається готовності вдень і вночі на всякі жертви, які були би потрібні, або хоч би хосенні для справи з'єдинення наших вірних, нез'єдинених православних і безбожників хрещених й нехрещених»⁷². Через два місяці митрополит повідомив, що він звернувся до уряду СРСР із проханням дозволити йому особисто та ще десятком священникам душпастирську працю серед «тих наших

⁶⁷ *Правда про унію...*, с. 296-297.

⁶⁸ Там само, док. 192, с. 300; Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 365-367.

⁶⁹ Очевидно, саме позиція Тіссерана відіграла вирішальну роль у тому, що ставлення Ватикану до діяльності митрополита поза межами Галичини змінилося. Див.: *Actes et documents...*, т. 3, ч. 1, док. 375, прим. 1. [Текст листа кард. Тіссерана до митр. Андрея від 22 грудня 1941 р. з повідомленням про папське рішення опубл. в: *ЦЦЄ*, с. 331-332. – *Прим. ред.*]

⁷⁰ Нагурський. Митрополит Шептицький..., с. 162; *ЛАЕВ*, вересень-жовтень 1939 р. – березень 1940 р., *passim*.

⁷¹ Див. доповідь Климентія (Шептицького) на III соборі екзархів 12 червня 1942 р. у зб.: *Правда про унію...*, док. 220, с. 334 [див. також протокол засідань собору: *ЦЦЄ*, с. 385. – *Прим. ред.*]. Пор.: Walter Ciszek. *With God in Russia*. New York 1964, с. 17.

⁷² М. О., ч. 19 (лютий 1940 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 12-13.

вірних, які є переселені за східні границі нашого краю»⁷³. Він закликав інших добровольців приєднатися до цього починання: «Певно многим з нас Бог дасть ту ласку – проповідати у церквах [Великої] України, Право- і Лівобережної, аж по Кубань і Кавказ, Москву і Тобольськ... Тому заздалегідь приготуймося на ту хвилю, на те післанництво, на те велике завдання, яке без сумніву чекає на нас»⁷⁴. Греко-католицький архиєрей вимагав також від клиру та вірних молитов за навернення невірних, братської любови до православних. Тоді ж він послабив церковні правила щодо можливости уділення св. Таїнств некаталикам⁷⁵.

Незважаючи на місіонерський ідеалізм, Андрей (Шептицький) тверезо оцінював дійсність. «Безумовно трудно передбачити, – писав він у квітні 1940 р., – щоби наша Церква могла розширитися на цілий Союз Соц[іалістичних] Держав».

Як довго советський уряд буде признавати безбожництву, себто найбільшому і найзавзятішому ворогові не тільки Католицької та Православної Церкви, але і всякої релігії взагалі, упривілейоване становище, не будуть могли приклонники З'єдинення Церков зробити нічого іншого, як молитвами і працею над собою приготувитися до тої праці в хвилі, коли Всев[ишньому] Богові сподобається ту працю одобрити і поблагословити⁷⁶.

Архиєпархіальні собори

Від осені 1939 р. митрополит Андрей розпочав щочетверга проводити у своїх палатах зібрання духовенства архиєпархії з метою підтримки регулярних зв'язків, поглиблення богословських знань священників, приготування до місійної праці, а також їхньої участі у реорганізації церковного життя відповідно до нових політичних умов. На зустрічі сходилося від 60 до 80 священників зі Львова, навколишніх сіл та інших околиць⁷⁷. Після того, як радянська міліція на початку 1940 р. провела обшук у приміщеннях на Святоюрській горі та конфіскувала ротапринт, на якому друкувався місячник архиєпархіальних відомостей, учасники зібрань почали від руки переписувати це видання і розповсюджувати його серед клиру та вірних⁷⁸.

У лютому 1940 р. Шептицький повідомив про свій намір відновити на основі цих щотижневих нарад засідання собору духовенства Львівської архи-

⁷³ М. О., ч. 83 (17 квітня 1940) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 61.

⁷⁴ Послання митрополита до духовенства «Розсилаючи Апостолів...» з'явилося у *ЛАЕВ* у березні 1940 р.: М. О., ч. 66 // там само, с. 43.

⁷⁵ *ЛАЕВ*, вересень-жовтень 1939 р. – березень 1940 р., *passim*.

⁷⁶ М. О., ч. 82 (17 квітня 1940 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 60.

⁷⁷ Нагурський. Митрополит Шептицький..., с. 165.

⁷⁸ Там само, с. 26-27.

єпархії; останнє таке зібрання клиру відбулося ще 1905 р.⁷⁹ Собор було скликано 2 травня 1940 р. Його сесії проходили одночасно зі щотижневими зібраннями. До участі в них запрошували всіх духовних осіб, які на той момент перебували у Львові. У катедральному храмі Св. Юра відбулось кілька офіційних засідань собору, на яких обговорювалися організаційні, культові й обрядові питання, проблеми проповідництва й катехизації, місійної та унійної праці, завдання духовенства (особливо душпастирські), правила й обов'язки членів розпорощених монаших спільнот, значення молитви в християнських родинах⁸⁰. Собор, перед тим як 20 грудня 1940 р. в його роботі було оголошено перерву, ухвалив 31 декрет і 72 правила⁸¹.

Одним з основних завдань собору було підготувати духовенство до праці над поєднанням Католицької та Православної Церков; цю працю було визнано «за таку, яку Боже Провидіння призначає нам особливішим способом»:

Передовсім тому, що така велика частина нашого народу належить до нез'єдиненої Церкви і носить усі наслідки нещасного роздору, що відірвав від вселенської Церкви всі Церкви Сходу... Те історичне нещастя українського народу спричиняє, що з'єдинення Церков є неначе потребою нашого народу та одиноким його спасінням. З'єдинене з вселенською Церквою українське благочестя, відмежовуючи нас від сусідів від заходу і сходу, є – на нашу думку, оперту на історичному досвіді, – одинокою формою релігійного буття, яке нам може запевнити свобідний розвій нашої релігійної та національної культури і встерегти нас від внутрішніх роздорів та домашньої братовбивчої війни⁸².

Праця над відновленням церковної єдності соборним декретом була проголошена «за один із найважливіших конституційних елементів нашого християнського патріотизму. Той християнський патріотизм не проявляється і не може проявлятися у нас ніякою політикою та не може містити в собі ніякої ненависти до наших братів іншого народу... Наш християнський патріотизм у тому одному, що свій нарід, нарід український, любимо християнською любов'ю більше від інших народів та готові для нього віддати працю цілого життя й саме життя»⁸³. Окрім того, собор доручив «цілому духовенству

⁷⁹ М. О., ч. 21, 38 (лютий 1940 р.) // *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 13, 20-21.

⁸⁰ *Письма-послання... з часів большевицької окупації*, с. 67-71.

⁸¹ *Письма-послання... з часів німецької окупації*, с. 15-24, 64-87, 378-389; Нагурський. Митрополит Шептицький... с. 166. Собор рішуче опротестував рішення радянської влади про ліквідацію монастирів: «Ця ухвала, як противна Божому праву і правам Церкви, не має законної сили і на усіх учасників в тій акції і всіх що з неї користають стягає духовні кари та обов'язує зділане зло направити» (там само, с. 378-379).

⁸² *Письма-послання... з часів німецької окупації*, с. 75-76.

⁸³ Там само, с. 76.

приготовлятися до тієї праці над з'єдиненням Церков, яка скоріше, чи пізніше напевно буде нам отворена»⁸⁴.

Незважаючи на посилення небезпеки для Церкви з боку радянських правоохоронних органів, засідання собору тривали до 20 грудня. У заключній промові митрополит Андрей згадав і про ті складні умови, за яких він відбувався:

З найближчих учасників соборових праць двох наших товаришів-священників померло, як жертви теперішніх обставин у Львові. Чотирьох найближчих співробітників арештовано, як і десять інших учасників Собору. Коли до того додамо незвичайні труднощі, щодо подорожей і кореспонденції, заборону друкованого слова, брак світла, впродовж довгих не раз годин кожної днини, неможливість уживати наших архівів і бібліотек, отже брак найпотрібніших наукових книжок, а до того потрясаючі та в найвищому ступені болючі відомості, то треба уважати це незвичайною ласкою Всевишнього, що ми довершили того важного для життя Епархії і для нашої праці, для народу діла⁸⁵.

Продовжуючи розпочату 1940 р. справу, митрополит скликав навесні 1941 р. другий собор; цього разу було розглянуто проблематику віровчення, а також богослужбові, обрядові та дисциплінарні питання⁸⁶. Особливу увагу приділено необхідності уніфікації обряду та його очищення від латинських запозичень і нововведень, щоб повернутися до візантійсько-слов'янських коренів і усунути таким чином одну з основних перепон, що відмежовувала Греко-Католицьку Церкву від Православної⁸⁷. Початок німецько-радянської війни у червні 1941 р. перервав роботу собору.

Долаючи радянський тиск

Від самого початку встановлення радянської влади в Галичині урядовий наступ на УГКЦ невинно посилювався. Її глава в листі до Риму від 26 грудня 1939 р. так характеризував становище, в якому опинилась Церква:

Найперше всі школи було проголошено державними і заборонено навчати релігії... Всі монастирі було знесено... Центральна [радянська] влада вдавала, що не чіпатиме парафіяльну землю, однак у багатьох випадках підбурювала людей ділити між собою ці наділи. Проте, люди у більшості випадків обороняли церковну власність і не бажали займати її. Дякувати Богові, що сільське населення виявляється дуже стійким супроти атеїстичної пропаганди⁸⁸.

⁸⁴ *Письма-послання... з часів німецької окупації*, с. 79.

⁸⁵ Там само, с. 68.

⁸⁶ Детальніше див.: Правила Аепархіяльного Собору 1941 року // *Письма-послання... з часів німецької окупації*, с. 106-117.

⁸⁷ Див.: Пастирське послання митрополита «Про обряди» від 3 травня 1941 р. // там само, с. 149-161 [передрук: ЦЦЄ, с. 320-330. – *Прим. ред.*].

⁸⁸ Лист митр. Андрея до кард. Тіссерана від 26 грудня 1939 р. // *Actes et documents...*, т. 3, ч. 1, док. 79, с. 171 [пор.: ЦСП-2, с. 892-893. – *Прим. ред.*].

Нова влада поспішала знищити матеріальну основу Церкви, щоб морально зламати священників та їхню волю до опору свавіллю держави. Духовенство і парафії було обкладено надзвичайно високими, дискримінаційними податками – в середньому 10 тис. рублів, а в окремих випадках понад 15 тис. рублів на рік⁸⁹. Сільські священники мали сплачувати натуральний податок, а також виконувати різного роду громадські роботи. Зубожіле духовенство, звісна річ, було неспроможне зносити такі тягарі, якби не щедрість та підтримка віруючих. Деякі душпастирі, помешкання яких потрапили під конфіскацію, перебували на утриманні парафіян, а великодушні сільські господарі постачали харчі єпархіяльним управлінням, щоб якимось полегшити дефіцит продуктів по містах⁹⁰. Із протестом проти непосильного оподаткування митрополит Андрей звернувся безпосередньо до першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова. Як наслідок для деяких священників в окремих випадках було знижено розмір податків⁹¹.

Щоб підірвати соціальне й культурне підґрунтя Церкви, радянський режим розгорнув широку антирелігійну пропаганду. І хоча спочатку атеїстична кампанія серед населення провадилась досить обережно й опосередковано, однак із часом вона ставала дедалі різкішою і брутальнішою, вдаючись – подібно як на «старих» територіях Радянського Союзу – до образ і залякувань замість аргументів. Диригована партійними функціонерами з відділів агітації та пропаганди (*agitprop*), ця кампанія зводилась переважно до публічних лекцій і дискусій, які більшовицькі активісти проводили по школах, комсомольських організаціях, у частинах Червоної Армії та у засобах масової інформації. До Західної України центральними органами т. зв. Спілки воєвничих безбожників висилались спеціальні «лекторські групи» для вишколу «місцевих атеїстичних кадрів»⁹².

Система шкільної освіти стала основним об'єктом антирелігійної пропаганди. Головна роль тут відводилась атеїстичному «перевихованню» вчителів, засвоєнню «форм і методів атеїстичної роботи», включенню атеїстичних

⁸⁹ Михайло Хом'як. Боротьба Української Католицької Церкви проти комунізму // *Логос* 4 (1950) 185; Згідно з повідомленням Радіо Ватикан (від 13-14 травня 1940 р.), в Радянському Союзі розмір податку на житло для священнослужителя становив 4,5 крб. на кв. м., а на храм – 8 крб. на кв. м. (Dunn. *Pre-World War II Relations...*, с. 113).

⁹⁰ Хом'як. Боротьба... // *Логос* 4 (1950) 285; Gregory Onufriw. *Communist Policy towards the Ukrainian Catholic Church in Galicia (1939-1946)*. M. A. thesis, University of Montreal, 1961, с. 28.

⁹¹ Юліян Дзерович, о. Мартирологія українського духовенства під пануванням большевиків // *Західня Україна під большевиками...*, с. 142. В іншому випадку митрополит вислав листа до Москви з протестом проти заборони місцевої влади священникам відвідувати хворих або помираючих віруючих у націоналізованих лікарнях (там само).

⁹² *Научный атеизм и атеистическое воспитание: Республиканский межведомственный сборник научных работ*, вып. 1. Минск 1983, с. 125-126. У лютому 1940 р. голова Спілки воєвничих безбожників заявив, що осередки об'єднання буде створено на новоприєднаних землях, див.: N. S. Timasheff. *Religion in Soviet Russia, 1917-1942*. London 1944, с. 130.

тем до студентських лекцій і навчальних завдань для учнів старших класів, комплектуванню шкільних бібліотек «безбожницькою» літературою, запобіганню низькому рівню відвідування шкіл у дні релігійних свят. На відміну від скерованих сюди радянських вчителів, місцеві галицькі педагоги, за рідкими винятками, уникали або навіть відкрито саботували антирелігійні «починання», а батьки чинили сильний спротив атеїстичній індоктринації їхніх дітей⁹³.

У Західній Україні радянський уряд не наважився скасувати неділю як вихідний день (на відміну від «старих» територій СРСР, де вона була визнана неробочою лише 1940 р.). Проте в усі інші релігійні свята (включно із Різдом) віруючі обов'язково мусили працювати. Святкування Нового року з «новорічною ялинкою» і «Дідом Морозом», який роздає подарунки, мало заступити Різдво як основне зимове свято. Проте антирелігійна індоктринація могла хіба що ізолювати від впливу релігії велику кількість висланих до Галичини спеціалістів і військових, аніж «навернути» місцеве населення до атеїзму. Насправді радянські напади на релігію викликали лише зворотній ефект. За свідченням очевидця,

ніколи святині не були такі заповнені, як за часів большевицького панування. Люди в молитві шукали собі підкріплення й потіхи... Перед сповідальницями щонеділі і свята стояли довгі черги. Можна було бачити в них не тільки осіб старших і середнього віку, а й молодь. Приходили до сповіді люди, які роками не були в ній. [...] Все це робило враження, що люди почали шанувати й цінити релігійну культуру, як великий скарб, власне за часів, коли зависла над нею смертельна загроза⁹⁴.

Греко-католицькі священники не мали й продишу від тих чисельних психологічних, економічних та адміністративних утисків, до яких вдавалася влада, аби змусити їх зректися віри або, принаймні, полишити парафії і перейти на краще оплачувану світську працю. Однак лише декілька з них поступилися такому тискові. Так, з-посеред майже п'ятисот священників Станиславівської єпархії на червень 1941 р. лише троє зреклися духовного сану⁹⁵.

Радянська влада пильно слідкувала за діяльністю єпископату і духовенства, вишукуючи компрометуючі факти, зокрема, за підозрою у зв'язках із націоналістичним підпіллям і антирадянськими організаціями за кордоном. З боку таємних органів безпеки було встановлено постійний нагляд⁹⁶. На по-

⁹³ Див. звіт про антирелігійну роботу в школах Львівської області від 30 квітня 1941 р., надісланий головою обласного відділу народної освіти Жарченком заступникові народного комісара освіти Української РСР Лоберу: ДАЛО, ф. Р-163, оп. 1, спр. 260, арк. 83-86.

⁹⁴ Большевицька релігійна політика..., с. 120-121.

⁹⁵ Див. лист єп. Григорія (Хомишина) від 6 серпня 1941 р. до нунція Ротти у Будапешті, у зб.: *Actes et documents...*, т. 3, ч. 1, док. 289, с. 424.

⁹⁶ Степан Біляк. В сітях НКВД // *Західня Україна під большевиками...*, с. 415-416.

чатку осені 1939 р. до Львова було скеровано письменника-комуніста Володимира Беляєва із завданням «ознайомитись із махінаціями Греко-Католицької Церкви на чолі з митрополитом Андреем графом Шептицьким»⁹⁷. Невдовзі влада конфіденційно дала доручення ректорові Львівського університету Биченкові зібрати документальні факти про «підривну діяльність» Церкви⁹⁸.

Нова влада докладала також зусиль, щоб посіяти незгоду серед греко-католицької ерархії. Так, даремною виявилася спроба підбурити станиславівських єпископів Григорія (Хомишина) й Івана (Лятишевського) опротестувати юрисдикційні повноваження Андрея (Шептицького) щодо стародавнього Галицького престолу⁹⁹. Сильного тиску зазнав і популярний львівський священник Гавриїл Костельник, провідний греко-католицький критик ватиканської латинізаційної політики, речник «восточницької» течії в Церкві. Костельника пробували переконати у необхідності створення, за сприянням влади, «національної» Греко-Католицької Церкви, відокремленої від Риму, яка б повела за собою вірних, незадоволених давньою та болісною проблемою – ставленням Ватикану до греко-католиків¹⁰⁰. Незважаючи на арешт у вересні 1940 р. його наймолодшого сина, що влада використала як нагоду для шантажу батька, о. Гавриїл відмовився від співпраці¹⁰¹.

Водночас НКВС збирав компромат на митрополита Андрея та інших єпископів. Шляхом «бесід», під час яких жертву залякували, а також шантажу, арештів, фізичного і психологічного терору каральним органам вдалося присилувати священників і мирян, які мали доступ до владик, стати сексотами. Так, наприклад, після кількох місяців ув'язнення, відомий у Галичині правник, політичний діяч і колишній посол до польського сейму Степан Біляк дав таки згоду доносити про діяльність митрополита та його найближчого оточення. Очікувалось, що його інформації допоможуть НКВС виявити зв'язки Церкви з іноземними державами. Однак, цей нещасний колаборант подолав кризу

⁹⁷ *Мистецтво 1* (Київ 1960) 20, цит. за: Борис Берест. *Історія українського кіна*. Нью-Йорк 1962, с. 165.

⁹⁸ Хом'як. *Боротьба...* // *Логос* 2(1) (1951) 61. Биченко ознайомив митрополита зі своїм донесенням і планами Сталіна ліквідувати Церкву.

⁹⁹ Там само 1(2) (1950) 105. Галич, хоча й знаходиться поблизу Станиславова, однак входив до складу Львівської архієпархії; Львівський архієпископ і досі має титул митрополита Галицького.

¹⁰⁰ Там само 1(4) (1950) 285-286; *Большевицька релігійна політика...*, с. 123; *First Victims of Communism: A White Book on the Religious Persecution in Ukraine*. Rome 1953, с. 28-29.

¹⁰¹ Інтерв'ю із сином о. Костельника Іринеєм, Лондон, 18 лютого 1980 р. Інше свідчення про нічні «розмови» Костельника зі «спеціалістами від релігійних справ» із НКВС див.: Yaroslav Bilinsky. *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II*. New Brunswick, N. J. 1964, с. 99-100. Сина о. Костельника Богдана заарештовано разом із великою групою інших гімназистів-українців за звинуваченням у належності до юнацтва ОУН. Цілком вірогідно, що його було страчено НКВС напередодні відходу радянських військ зі Львова, так само як і тисячі інших політ'язнів.

сумління тим, що постачав своїм «працедавцям» нічого не варті «дані», і то після того, як одержував на це дозвіл владики¹⁰². Інший випадок трапився з настоятелькою Львівського монастиря Уставу св. Теодора Студита Йосифою (Оленою Вітер). У червні 1940 р. її заарештували та впродовж літа 47 разів викликали на допити в НКВС. Слідчі вимагали від неї «визнання» факту приналежності Шептицького до ОУН-івського підпілля, а також свідчення, що сама вона приносила до митрополичих палат зброю¹⁰³.

Від 1940 р. почастишали арешти серед духовенства і мирян. На початку літа наступного року (ще до того, як частини НКВС поспіхом відступили перед німецьким наступом) лише в самій Львівській архиєпархії були замордовані або пропали безвісти 11 чи 12 священників; 33 ув'язнено і/або вислано на схід (така ж доля спіткала 20 священників Перемиської єпархії); близько 200 тис. мирян було депортовано¹⁰⁴. Пригадуючи ті місяці, владики Григорій (Хомишин) писав у серпні 1941 р.:

Мене все ще душить жах і відчай... У моїй єпархії вісьмох священників було заарештовано і заслано; трьох убито. Така сама доля чекала на багатьох інших священників... під час відходу большевиків, коли б вони не втекли до лісів, не сховалися у людей по домівках... Я і мій єпископ-помічник щоночі очікували арешту і заслання. Оскільки комуністи не наважились того зробити, то одразу ж після відходу вони спробували вбити нас у підступніший спосіб, а саме, сильною отрутою, яку вони дали моему слугі і наказали підсипати до нашої їжі. Погрозами цього мого слугу було присилувано доносити комуністам про всі мої дії під час [їхньої] окупації. Однак, цей побожний і чесний слуга відповідав обачно і обережно на всі [їхні] питання. Він не виконав їхнього підлого наказу, а [натомість] віддав мені отруту, що її я зберіг на пам'ять¹⁰⁵.

Перед самим радянським відступом із Галичини у 1941 р. було замордовано тисячі заарештованих у в'язницях Львова, Станиславова, Самбора, Стрия, Золочева, Жовкви, Комарна, Перемишлян, Буська, Чорткова, Надвірної, Добромиля та інших міст¹⁰⁶. Оточення митрополита Андрея, його найближчі співпрацівники (у тому числі владики Йосиф і Микита, ігумен Кли-

¹⁰² Див.: Біляк. В сітях НКВД... с. 415-416.

¹⁰³ Див.: Ігуменя Йосифа (Олена Вітер). 47 допитів матері ігумені // *Західня Україна під большевиками...*, с. 399-403.

¹⁰⁴ Див. лист митр. Андрея (Шептицького) до нунція Ротти у Будапешті від 7 листопада 1941 р. // *Actes et documents...* т. 3, ч. 1, док. 324, с. 491. [Про масштаби депортації західноукраїнського населення пор.: Ігор Винниченко. *Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання*. Київ 1994, с. 40-49; документальні матеріали опубл. в: *Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*, т. 1: 1939-1945. Львів 1996; т. 3: *Спогади*. Львів 2002. – Прим. ред.]

¹⁰⁵ Лист єпископа Григорія (Хомишина) до нунція Ротти // там само, с. 424.

¹⁰⁶ Про число (неповне) жертв терору НКВС у червні 1941 р. див. у кн.: *Західня Україна під большевиками...*, с. 465-492.

ментій), а також мешканці та відвідувачі митрополичих палат та сусідньої крилошанської резиденції уникнули цієї долі, хоча їх, для залякування, при відступі радянські вояки вишикували під мурами Св. Юра, погрожуючи розстрілом¹⁰⁷.

Підсумовуючи ті лиха, що їх зазнала його Церква під час двадцяти двох місяців радянської окупації, митрополит Андрей у серпні 1941 р. писав:

Цілком очевидно, що під більшовиками всі ми почувалися приреченими на смерть; вони [більшовики] не приховували свого стремління знищити і задушити християнство, затерти найменші його сліди. Робили вони це уповільнено, щоб не збурити надто великого спротиву серед цілого загалу населення. Вони також побоювалися громадської думки в Європі, що, як їм здавалося, була краще обізнана з подіями, які тут відбувалися, аніж це було насправді. Назагал вони не почувалися тут як вдома; можливо, це і стало однією з причин того, що вони поводитися з нами обережніше, аніж ми того очікували¹⁰⁸.

Немає сумніву, що відносно обережна політика радянської влади стосовно УГКЦ була зумовлена тогочасною непевною міжнародною ситуацією, стратегічним, відкритим до Заходу розташуванням новоприєднаних територій, а також міцною підтримкою Церкви серед населення, їхньою глибинною внутрішньою взаємопов'язаністю; до того ж, глава цієї Церкви був надто відомою особою та користувався загальною любов'ю духовенства і вірних цілої Галичини. Очевидно, Сталін вважав, що масований, фронтальний наступ на Церкву коштуватиме надто дорого в умовах, коли його першочерговим завданням було відтягнути початок війни із Третім Райхом.

Плани «возз'єднання» уніятів із Російською Православною Церквою

У спробах підкорити, або, принаймні, внутрішньо розколоти УГКЦ радянська влада підтримувала (чи, точніше, ініціювала) плани РПЦ відновити «возз'єдначчу» акцію серед переважно католицького українського населення Галичини¹⁰⁹. Першою ознакою таких намірів більшовицького режиму

¹⁰⁷ Див. свідчення Йосифа (Сліпого) у кн.: *Світильник істини*, т. 1, с. 199; пор. також лист митр. Андрея до папи Пія XII від 16 серпня 1941 р. // *Beatificationis et Canonisationis Servi Dei Andreae Szeptyckij Archiepiscopi Leopoliensis Ucrainorum Metropolitae Haliciensis*, т. 1: *Epistolae et relationes ad Sanctam Sedem lingua gallica exaratae*.

¹⁰⁸ Лист митр. Андрея (Шептицького) до нунція Ротти від 30 серпня 1941 р. // *Actes et documents...*, т. 3, ч. 1, док. 297, с. 437.

¹⁰⁹ Як повідомляло *Воскресное чтение* (Варшава), окрім Львова, на теренах Галичини православні громади були також у Перемишлі, Коломиї та двох-трьох селах. Цит. за: *Нива* (червень-липень 1934) 245-246. Згідно з переписом населення Польщі у трьох воєводствах Галичини на 1931 р. нараховувалось 11800 православних віруючих. Див.: *Concise Statistical Yearbook of Poland...*, с. 24.

стало переведення у грудні 1939 р. Крем'янецького повіту зі складу Волинської області, більшість віруючих якої була православною, до галицької Тернопільської області¹¹⁰. Єдиною вірогідною причиною такого перепідпорядкування міг бути намір влади створити в Галичині православний «плацдарм» на чолі з єпископом Крем'янецьким та Почаївською лаврою, яка до 1917 р. була центром місіонерської діяльності й антиуніятської пропаганди російського православ'я на українських землях у складі Австро-Угорщини.

За роки сталінських репресій кількість єпископів Московського патріархату скоротилась до чотирьох (порівняно зі 130 єпископами у 1914 р.¹¹¹), в Україні не було жодного з них; на вересень 1939 р. на всій території Радянського Союзу лишилося близько 100 чинних храмів¹¹² (тоді як у 1914 р. нарахувалося 54174 храми і 25593 каплиць¹¹³). Патріархат, що ледь животів, набув другого дихання із приєднанням до СРСР західних областей України й Білоруси, а також Басарабії та Прибалтійських держав. Намір Кремля «радянлізувати» Православні Церкви на анексованих територіях – тобто встановити пильний політичний нагляд над усіма місцевими православними єпархіями, їхніми чисельними парафіями, монастирями та досить інтенсивним релігійним життям, – збігся з давнім прагненням РПЦ відновити свою юрисдикцію над православним населенням втрачених після 1917 р. територій Російської імперії. Природно, що радянська влада заохочувала і допомагала «лояльному» Московському патріархатові поширювати свою «канонічну територію» коштом «возз'єднаних» єпархій. Так, хоча уряд суворо забороняв провадити будь-яку діяльність із відновлення знищених церковних структур у межах радянського кордону до 1939 р., проте проводу РПЦ дозволялося призначати екзархів для новоприєднаних західних земель, змінювати межі

¹¹⁰ Переведення Крем'янецького повіту зі складу Волині до Галичини було здійснене згідно з рішенням Верховної Ради Української РСР від 4 грудня 1939 р. про обласне територіяльне розмежування. У січні 1940 р. ця перепідпорядкована територія була поділена на невеликі райони (Крем'янецький, Почаївський, Шумський і Вишнівецький) у складі Тернопільської області. Див.: П. В. Волобой. *Тернопільська область: Географічний нарис*. Київ 1959, с. 6; *Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область* / ред. С. П. Нечай та ін. Київ 1973, с. 298, 375, 387, 587. На 1931 р. у Крем'янецькому повіті проживало 194517 осіб православного віросповідання, що становило 80% від загальної кількості населення (В. К. Віросповідний та національний склад населення північно-східних земель Польщі // *Церква і нарід* (Крем'янець 1936) 15 листопада, с. 740).

¹¹¹ Такі дані наводив архієпископ Олексій (Громадський) після відвідин місцєблюстителя Московського патріаршого престолу у червні 1940 р. (Власовський. *Напис історії...*, т. 4, ч. 2, с. 196). Цифри за 1914 р. див. у: John S. Curtiss. *The Russian Church and the Soviet State, 1917-1950*. Boston 1953, с. 9-10.

¹¹² Nikita Struve. *Christians in Contemporary Russia*. New York 1967, с. 57.

¹¹³ *Всеподданейший отчет обер-Прокурора Святейшаго Синода по Ведомству православнаго исповедания за 1914 год*. Петроград 1916, с. 133.

єпархій, висвячувати сюди нових єпископів, одночасно усуваючи тих єпархів, які відмовлялися підпорядковуватися Москві¹¹⁴.

17 жовтня 1939 р. Московський патріархат призначив архієпископа Гродненського Пантелеймона (Рожновського) екзархом західних областей України й Білоруси, зобов'язавши його перевести тамтешній єпископат цих земель під юрисдикцію Москви. Пантелеймон виконував обов'язки екзарха до червня 1940 р. Навесні того ж року анексовані від Польщі терени відвідав керуючий справами патріархії митрополит Сергій (Воскресенський) із метою переконати місцевих єпархів «повернутися» до «Церкви-матері»¹¹⁵. А вже в середині 1940 р. новопризначений патріарший екзарх для західних областей України й Білоруси архієпископ Миколай (Ярушевич) перебрав до своїх рук управління Волинською єпархією¹¹⁶.

Указом патріархії від 28 жовтня 1940 р. для цілої Галичини було створено Тернопільсько-Галицьку єпархію з центром у Крем'янецькому районі, де розташована Почаївська лавра. Колишній архієпископ Волинський, а тепер Крем'янецький, Олексій (Громадський) був поставлений опікуватися новою єпархією із завданням «навертати до православ'я уніятів»¹¹⁷. Архиєрей не був у захопленні та не плекав марних надій щодо покладеної на нього місії; у серпні 1941 р., після того як радянська влада відступила з Волині, він визнав, що «писав до митрополита Сергія, що за рік більшовицьке правління викликало таку ненависть до Москви, що треба надовго забути про православну місію в Галичині»¹¹⁸.

Щоб з'ясувати перспективи «навернення» греко-католиків на православ'я, у лютому 1941 р. до Львова прибув митрополит Миколай (Ярушевич). Досить вірогідно, що він обговорював це питання з місцевими органами радянської влади. Після свого візиту Миколай доповідав місцєблюстителю патріяршого престолу митрополитові Сергію (Страгородському):

¹¹⁴ Так, зокрема, архієпископ Пинський Олександр (Іноземцев), єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) [хоча останній і брав участь у поставленні 15 червня 1941 р. у Луцьку призначеного патріярхатом єпископа Веніяміна (Новицького)], відмовились скласти письмову заяву про визнання патріяршої юрисдикції і прибути до Москви, як того вимагав місцєблюститель патріярха митрополит Сергій (Страгородський). Див. лист владики Олександра до митрополита Варшавського Діонісія (Валединського) від 5 серпня 1941 р. в особистому фонді митрополита Олександра (Іноземцева): МАУПЦ, од. збер. 5, док. 93-97; а також: Власовський. *Нарис історії...*, т. 4, ч. 2, с. 198-199.

¹¹⁵ Див. лист архієпископа Пантелеймона до архієпископа Олександра від 29 грудня 1939 р., а також указ № 417 від 24 липня 1940 р. Московського патріярхату: Матеріали митрополита Олександра // МАУПЦ, од. збер. 1, док. 21, 53.

¹¹⁶ Указ № 583 Московського патріярхату від 28 жовтня 1940 р.: Матеріали митрополита Олександра // МАУПЦ, од. збер. 1, док. 50.

¹¹⁷ Лист архієпископа Олексія від серпня 1941 р. до одного з православних єпископів у генерал-губернаторстві, цит. за: Хом'як. *Боротьба...* // *Логос* 2(1) (1951) 62.

¹¹⁸ Лист владики Олексія, очевидно, було адресовано митрополитові Сергію (Воскресенському), цит. за: Хом'як. *Боротьба...* // *Логос* 2(1) (1951) 62.

Після встановлення радянсько-німецького кордону на території колишньої Польщі, в нашій частині Галичини залишилось дев'ять православних приходів¹¹⁹ у Львівській, Станіславській [нова радянська назва Станиславова], Дрогобицькій і Тернопільській областях. Тепер з'явилися умови для продовження апостольської справи подальшого возз'єднання уніятів із Православною Церквою, оскільки існують уніятські приходи, які вже спрямовують свої релігійні настрої у цьому напрямку. Задля подальшого успіху православної місії серед уніятів Галичини, я вважаю, було б надзвичайно корисним утворити в Тернопільській єпархії вікарну катедру з титулом єпископа Львівського, який би мав осідок у м. Львові, для безпосереднього управління галицькими православними приходами. Про це просили мене і представники львівського православного приходу під час моїх відвідин міста 22 і 23 лютого ц. р.; вони також зазначали, що присутність православного єпископа у Львові, цій цитаделі унії, матиме надзвичайно велике значення для престижу Православної Церкви¹²⁰.

У цій доповіді митрополит Миколай запропонував на єпископа кандидатуру відомого галицького москвофіла, намісника Почаївської лаври Пантелеймона (Рудика), який у 1925-1932 рр. служив настоятелем православної парафії у Львові, а від 1926 р. очолював православну місію в Галичині¹²¹. 26 березня 1941 р. патріяршим указом архимандрита Пантелеймона було призначено на єпископа Львівського з обов'язком «під загальним керівництвом екзарха [Миколая Ярушевича], взяти на себе безпосередню опіку над православними приходами Галичини, які повертаються до лона Церкви від унії з Римом»¹²². Наприкінці квітня Пантелеймон був хіротонізований у Москві місцеблюстителем патріяршого престолу при співслужінні усіх, тобто двох інших, єпископів РПЦ¹²³. Одночасно він залишився архимандритом Почаївської лаври, яка тимчасово, доки Львівська єпархія не спроможеться забезпечити відповідне утримання, мала служити йому за резиденцію¹²⁴. Однак вже 2 червня патріярший місцеблюститель звільнив Пантелеймона від обов'язків намісника лаври і наказав перебратися на постійне проживання до «його катедрального міста» Львова, «оскільки заради користі справи... він повинен повністю присвятити свою увагу і сили турботам про [Львівську] єпархію»¹²⁵.

¹¹⁹ За офіційними радянськими даними, лише три православні парафії у 1939 р. мали священників: ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 1, арк. 2-11.

¹²⁰ Указ № 167а Московського патріярхату від 28 березня 1941 р. // МАУПЦ, матеріали проф. І. Власовського, од. збер. 142.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само.

¹²³ Власовський. *Нарис історії...*, т. 4, ч. 2, с. 197. На церемонії не було архієпископа Олександра і єпископа Полікарпа.

¹²⁴ Указ № 167а.

¹²⁵ Указ № 508 від 2 червня 1941 р. // МАУПЦ, матеріали митрополита Олександра, од. збер. 1, док. 65.

Вибух радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. перешкодив Пантелеймону перебратися до Львова і взятися до реалізації координованих із Кремля планів Московського патріярхату з «возз'єднання уніятів». Знесилена в межах «старих» радянських кордонів, Російська Православна Церква була надто слабкою, щоб успішно провадити в Галичині власну кампанію «навернення», а єпископат і духовенство Волині не виявляли надмірного бажання брати в цьому участь. Хай що радянський режим готував Греко-Католицькій Церкві, спочатку він мусив пережити смертельне протистояння з іншою тоталітарною наддержавою, яка невдовзі захопила цілу Україну.

ДРУГА РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ПОШУК ШЛЯХІВ СПІВІСНУВАННЯ

Наближення Червоної Армії

Радянські війська, перемігши німців під Сталінградом та завдаючи наступних нищівних ударів, на початку весни 1944 р. підійшли до східних окраїн Галичини. Взяття Львова й окупація решти території Західної України були лише питанням часу. Багато хто із галичан передчував лихо, що насувалося; ці настрої відбито в листі митрополита Андрея (Шептицького) до кардинала Євгенія Тіссерана від 22 березня того ж року:

Большевицька армія наближається до Львова. Стається правдоподібним, майже певним, що вони займуть місто, може навіть у вісьмох або десятих днях¹.

Ця вістка сповняє страхом наших вірних. Всі інтелігенти, які впродовж цих останніх років кооперували з німцями, хоч би в спосіб найменш добровільний, є переконані, що вони наражені на певну смерть. Вони покидають місто чи край, щоб удатись в дальші сторони давньої Польщі, яка є менш загрожена, чим Галичина...

Загальна паніка огортає священників. В 30 селах, зайнятих большевиками, 24 священники залишили свої місця осідку. Свій спосіб поведінки вони вияснюють – наказом залишити село, фізичною неможливістю лишатися або, вкінці, аргументами, які доводили б, що їм грозить певна смерть. Священникам, які не залишили своїх сіл, большевицька армія не робить нічого злого, зате в селах, залишених парохами, большевики палять і руйнують приходства. Ці втікачі прибувають до Львова і в більшості просять дозволу перейти до дієцезій, положених даліше на заході. Я роблю все можливе в моїх силах, щоб затримати цю еміграцію парохів, але дуже важко будь-що зробити. Пастирське послання, в якому пишеться про обов'язок т. зв. резиденції², чекає вже 15 днів у друкарні, яка тим часом зайнята працями для армії³.

¹ Листа написано після того, як Червона Армія прорвала німецьку оборону і вступила в березні 1944 р. до Галичини. Її просування тимчасово було зупинено новоприбулими німецькими частинами, і лише в червні радянські війська знову змогли перейти в контр-наступ.

² Послання «Обов'язок душпастирів лишатися в парохії і в найтяжчих хвилинах» пізніше було передруковано у зб.: *Листьма-послання... з часів німецької окупації*, с. 433-435. Водночас митрополит наділив деканів і священників надзвичайними повноваженнями «під час евентуальної перерви комунікації з ординарієм» (там само, с. 435-440).

³ Листа митрополита, писаного французькою мовою, відправлено разом із іншими документами через одного з кур'єрів націоналістичного підпілля, який, на жаль, загинув,

Глава Церкви на схилі своїх літ був готовий до невідворотнього. Споглядаючи на зневагу до законів і порядку, а також ескалацію кривавого протистояння між українським і польським підпіллям та їхніми збройними загонами, митрополит визнавав, що «ми радше очікуємо моменту, коли німці залишать місто... Прихід большевиків буде, можливо, мати ту добру сторінку, що він закінчить анархію, яка тепер існує в цілій країні»⁴.

В атмосфері страху і відчаю, що панувала в Галичині, деякі українці плекали марні надії, що Українська Повстанська Армія (УПА)⁵ та національні сили інших поневолених в СРСР народів⁶ зможуть зупинити більшовицьку навалу. Інші сподівалися, що радянські війська шануватимуть довоєнний радянсько-польський кордон 1939 р., оскільки тепер Москва воювала проти Німеччини разом із західними союзниками, які обстоювали незалежність і територіальну цілісність Польщі⁷. Деякі вірили, що іскри зі згарища гітлерівського «нового порядку» Другої світової війни неодмінно спалахнуть полум'ям нової баталії між країнами західної демократії і тоталітарною Радянською Росією⁸. А були й такі, як, наприклад, відомий львівський священик

так і не діставшись до Італії (з інтерв'ю Миколи Лебеда, Нью-Йорк, грудень 1976 р.). Зроблені керівниками підпілля фотокопії цього листа збереглися в архіві Закордонного представництва УГВР у Нью-Йорку. За ними й подаються цитати. Окремі частини цього листа в укр. перекл. опублікував: Гриньох. *Слуга Божий Андрей...*, с. 21-25.

⁴ Лист митр. Андрея до кард. Тіссерана від 22 березня 1944 р. // АЗПУГВР. Раніше, у вересні 1943 р., подібне занепокоєння щодо анархії та українсько-польської «громадянської війни», що точилася в Західній Україні, митрополит висловлював Рене Мартелю, французькому фахівцю з українських питань, який відвідав його у Львові. Останній (під псевдонімом «д-р Фредерік») виклав зміст переговорів, які він мав у Львові, у таємному звіті від 19 вересня 1943 р. до Міністерства зовнішніх справ Німеччини (Bundesarchiv, Koblenz, од. збер. R6/i/79, арк. 102-106).

⁵ Про УПА див.: John A. Armstrong. *Ukrainian Nationalism, 1939-1946*. 2-е вид. New York 1963, с. 130-165; Микола Лебедь. *Українська Повстанська Армія*. б. м. 1946; Петро Мірчук. *Українська Повстанська Армія, 1942-1952*. Мюнхен 1952; Лев Шанковський. *Українська Повстанська Армія // Історія українського війська*, вид. 2-е, випр. Вінніпег 1953, с. 668-673; а також у серії зб. док. *Літопис Української Повстанської Армії* // ред. Євген Штендера, Петро Потічний, т. 1-39. Торонто – Львів 1976-2003. Позицію радянської сторони відображає стаття: В. Давиденко. Не стануть агнцями вовки // *Радянська Україна* (1988) 27, 29, 30 листопада, 1, 2, 7, 8 грудня.

⁶ Пор.: Мірчук. *Українська Повстанська Армія...*, с. 83; див. зокрема «Заяву Першої Конференції поневолених націй Східної Європи й Азії», скликаної УПА і проведеної 21-22 листопада 1943 р. (там само, с. 73-78).

⁷ Попри те, що Москва у 1943 р. розірвала відносини з емігрантським польським урядом, чимало поляків у Західній Україні все ще мали надію, що з приходом радянських військ тут буде відновлено польське правління.

⁸ Така думка набула поширення як серед українців, так і серед поляків; подібні очікування пізніше, впродовж кількох останніх місяців перед падінням Третього Райху, жила і німецька пропаганда.

Гавриїл Костельник, що повірили місцевій стигматичці Насті Волошин, яка віщувала, що більшовики «ніколи» не увійдуть до Львова⁹.

Предстоятель УГКЦ з висоти свого віку реалістичніше від багатьох інших своїх земляків оцінював ситуацію, що склалася в березні 1944 р. в Галичині. Безперечно, його не могло не турбувати те, що чекає його паству з другим приходом до Галичини радянської влади. Останні три роки Церква відкрито стояла по боці противників цієї влади та підтримувала незалежницькі прагнення українського руху, хоча й не поділяла всіх тих методів боротьби, до яких вдавалися представники його різних, часто ворогуючих течій. У 1943 р. греко-католицька єрархія дала благословення на створення добровільного українського збройного формування у складі вермахту – дивізії СС «Галичина» – для участі в боях проти радянської армії та скерувала до неї кількох священників-капеланів¹⁰. Упродовж усього періоду нацистської окупації митрополит Андрей (Шептицький) був покровителем і почесним головою Української Національної Ради, а також вважався найвищим арбітром та безумовним моральним авторитетом в українському політичному житті¹¹. Зважаючи на загальну ситуацію в Західній Україні, в діяльності митрополита та переважної частини духовенства важко було уникнути переплетіння політичного і релігійного аспектів. Однак незабаром саме ця обставина послужить підставою для нападок радянського режиму на Церкву.

Під час нацистської окупації УГКЦ жодного разу не поступилася своєю духовною чи моральною незалежністю. Митрополит невтомно протестував проти крайнощів, до яких вдавалися нацисти¹², намагався відвернути здійс-

⁹ Гриньох. *Слуга Божий Андрей...*, с. 21. Відомо, що Насті Волошин вдалося уникнути переслідувань з боку радянської влади, принаймні доки не загинув у вересні 1948 р. о. Костельник, який нею опікувався.

¹⁰ Див.: Кость Паньківський. *Роки німецької окупації (1941-1944)*. Нью-Йорк 1965, с. 224-241; Wolf-Dietrich Heike. *Sie wollten die Freiheit: Die Geschichte der Ukrainischen Division, 1943-1945*. Dorheim [1973]; а також Myroslav Yurkevich. *Galician Ukrainians in German Military Formations and in the German Administration // Ukraine during World War II: History and Its Aftermath. A Symposium* / ред. Yury Boshyk. Edmonton 1986, с. 67-87.

¹¹ Про визначну роль митрополита Андрея в українському житті під час панування нацистського режиму див.: Кость Паньківський. *Від держави до комітету; його ж. Роки німецької окупації*, с. 29-33. [Пор.: Андрій Кравчук. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* 2 (2000) 225-269; передрук цієї статті, а також публікацію багатьох невідомих записів глави УГКЦ з цього періоду див. у зб.: *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941-1944* / упор. Жанна Ковба. Київ 2003. – Прим. ред.]

¹² Шептицький звертався до Гімлера з протестом проти використання німцями загонів української поліції в «акціях екстермінації» єврейського населення. Див. огляд *Щоденника Львівського гетто* Давида Кагане (1978): Ryszard Torzecki. *Wspomnienia z okupowanego Lwowa // Dzieje Najnowsze* 19(3) (Warszawa 1987) 150 [пор. також іншу публікацію цього ж автора в укр. перекл.: Ришард Тожецький. Митрополит Андрей Шептицький // *Ковчег*.

нення найбрутальніших акцій гестапо; за його розпорядженням в одному зі студитських монастирів переховували 150 єврейських дітей; він особисто врятував життя п'ятнадцяти євреям, серед яких був рабин Давид Кагане і двоє синів головного львівського рабина Яскеля Левіна¹³.

Галичину менше за інші окуповані німцями українські землі заторкнули переслідування. Тому більшість галичан, які пізнали радянські порядки в 1939-1941 рр., вважали німецьку окупацію меншим злом, аніж відновлення радянської влади. Переважна більшість західних українців, у тому числі й греко-католицькі єрархи та духовенство, ніколи не вважали себе радянськими громадянами і розцінювали радянську анексію їхніх земель у 1939 р. як акт протиправний і насильницький. Так само, доки німецькі війська не зазнали поразки під Сталінградом, галичани не могли навіть уявити, що радянська влада зможе вистояти в цій війні, не кажучи вже про можливість її повернення. Такі настанови лише посилювали ворожість з боку радянської влади до місцевого населення і його Церкви, що вже було продемонстровано в 1939-1941 рр.

Примирення між Кремлем і Російською Православною Церквою

Тим часом, за лінією фронту відбувались надзвичайно важливі зміни у відносинах між сталінським режимом і РПЦ. Остання скористалася історичною нагодою, коли в червні 1941 р. Німеччина напала на СРСР. У перший же день війни місцеблюститель патріяршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) звернувся з посланням до всіх християн із закликом до спротиву німецьким загарбникам¹⁴. Поза сумнівами, більшість єпископів, священиків і

Збірник статей з церковної історії 1 (1993) 115-116. – Прим. ред.]. У листі до кардинала Тіссерана від 28 грудня 1942 р. митрополит розповідає про реакцію гестапо на цей протест. Див. також його пастирське послання, написане в листопаді 1942 р. («Не убий») і спільне послання всіх західноукраїнських греко-католицьких єпископів «Мир о Господі» від 21 листопада 1943 р. в: *Листьма-послання... з часів німецької окупації*, с. 222-231, 417-425 [останній документ передруковано й у: ЦСП-1, с. 541-549. – Прим. ред.].

¹³ Див.: Philip Friedman. Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation // *YIVO Annual of Jewish Social Sciences* 12 (New York 1958-1959) 290-294; Kurt Lewin. Archbishop Andreas Szeptycky and the Jewish Community in Galicia during the Second World War // *Unitas* (Garrison, N. Y. 1960), Summer, с. 137-138. ; його ж. Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi during the Years 1942-1944: Recollections of an Eyewitness // *Morality and Reality...*, с. 449-453; Shimon Redlich. Sheptyts'kyi and the Jews During World War II // там само, с. 145-162; Torzecki. Wspomnienia..., с. 141-154. [Див. також: Давид Кахане, рабин. *Щоденник львівського гетто: спогади* / упор. Жанна Ковба. Київ 2003; Жанна Ковба. *Людяність у безодні некла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*, 2-е вид. Київ 2000. – Прим. ред.]

¹⁴ Звернення опубліковано у кн.: *Правда о религии в России* / ред. Николай [Ярушевич] та ін. Москва 1942, с. 15-17.

вірних Московського патріярхату, які невдовзі опинилися на окупованій території, не почули цього заклику й деякі з них виявили готовність узяти участь у гітлерівському антикомуністичному «хрестовому поході»¹⁵. Однак, вчинок митрополита Сергія, а також низка інших патріотичних закликів урятували патріярхат від можливих репресій. Православний архиєрей за-свідчив лояльність своєї Церкви саме в той момент, коли сталінський режим конче потребував як загальнонародної підтримки вдома, так і якомога кращого іміджу в очах союзників – демократичних країн Заходу. Зважаючи на це, за наказом Кремля було зупинено антирелігійну пропаганду і розпущено Спільку войовничих безбожників¹⁶. Відкрилося кілька храмів і монастирів. 1942 року Московській патріярхії дозволено кількома мовами в ошатному виданні оприлюднити свою «правду про релігію в Росії». Цей, як на ті часи, шедевр поліграфії мав на меті спростувати звинувачення радянської влади у переслідуванні віруючих, показати Заходові безумовну підтримку Церквою Радянської держави у війні, а також засудити тих окремих представників клиру та єрархії, які «зрадили Церкву та Батьківщину» на окупованій на-цистами території¹⁷.

¹⁵ Найвідомішим відступником був патріярший екзарх у Прибалтиці митрополит Сергій (Воскресенський), який раніше займав посаду керуючого справами Московської патріярхії та виконував функцію посередника у відносинах місцєблюститєля патріяршого престолу з органами радянської влади. Див.: Wassilij Alexeev. *The Orthodox Church under German Occupation: An Unpublished Memorandum by Exarch of the Baltic Area, Metropolitan Sergii // Eastern Churches Review* 6(2) (Autumn 1974) 131-161. Про Російську Православну Церкву в період німецької окупації детальніше розповідається в: Wassilij Alexeev, Theophanis G. Stavrou. *The Great Revival: The Russian Church under the German Occupation*. Minneapolis 1976, особливо у розд. III. [Серед новіших досліджень заслуговують на увагу кн.: Татьяна Чумаченко. *Государство, православная церковь, верующие, 1941-1961 гг.* Москва 1999 (англ. перекл.: Tatiana Chumachenko. *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years* / перекл. Edward E. Roslof. Armonk – New York – London 2002); Михаил Шкаровский. *Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР)*. Москва 2002; його ж. *Православная Церковь при Сталине и Хрущеве*. Москва 1999; див. також відповідні розділи в узагальнюючих публікаціях: Димитрий Поспеловский. *Русская Православная Церковь в XX веке, 1917-1997*. Москва 1995; Jane Ellias. *The Russian Orthodox Church: Triumphalism and Defensiveness*. London – Oxford 1996; Владислав Цыпин, протоієрей. *История Русской Церкви, 1917-1997*. Москва 1997; найважливіші документи опубл. у зб.: *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью* / упор. Герд Штриккер, кн. 2. Москва 1995. – Прим. ред.]

¹⁶ Див.: Л. И. Емелях. *Союз воинствующих безбожников СССР (СВБ) // Краткий научно-атеистический словарь* / ред. И. П. Цамерян та ін. Москва 1964, с. 523-524.

¹⁷ У передмові до публікації митрополит Сергій зазначав, що ця книга є, насамперед, відповіддю на «хрестовий похід» фашістів, який вони розв'язали начебто з метою «визволення» радянського народу та Православної Церкви від більшовиків. У той же час, йшлося далі в передмові, видання також містить відповідь на загальне питання: чи сама Церква вважає, що зазнає гонінь від більшовиків і чи просила вона будь-кого, щоби її врятували

Процес взаємопорозуміння між більшовицьким режимом і РПЦ сягнув апогею, коли 4 вересня 1943 р. в Кремлі відбулася безпрецедентна зустріч Йосифа Сталіна і В'ячеслава Молотова з трьома найвищими православними архиєреями. Вранці того дня Сталін спочатку провів нараду з керівником служби безпеки Лаврентієм Берією та секретарем ЦК ВКП(б) з питань ідеології Георгієм Маленковим. Під час наради голова таємного відділу НКДБ в справах релігії полковник Георгій Карпов коротко поінформував Сталіна про ерархів Московського патріархату, загальний стан справ у РПЦ, її чисельність, напрямки діяльності, а також про ситуацію в інших Православних Церквах за кордоном і можливості їхнього політичного впливу. Було вирішено створити при Раді Народних Комісарів новий орган – Раду в справах Російської Православної Церкви (РСРПЦ) на чолі з Карповим, який одночасно мав і надалі виконувати свої таємні обов'язки голови відділу в справах релігій при НКДБ¹⁸.

Тільки після цього Карпов повідомив предстоятелів Московського патріархату, що партійний лідер готовий прийняти їх у Кремлі. Через кілька годин здивований місцезблуститель патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) у супроводі митрополитів Ленінградського Алексія (Симанського) і Київського Миколая (Ярушевича), екзарха України, ввійшли до

від цих переслідувань? (*Правда о религии в России...*, с. 7). У книзі, де напівправда змішана з дезінформацією, говориться і про архієпископа Луцького Полікарпа (Сікорського), якому закидається те, що він став на чолі відродженої на окупованих німцями українських землях Автокефальної Православної Церкви. Патріархат суспендував Полікарпа та погрожував позбавити його духовного сану, якщо той не припинить виконувати єпископський уряд (там само, с. 128-145).

¹⁸ Іван Білас. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, кн. 1. Київ 1994, с. 297-306. Пізніше, за наказом В. Молотова, Г. Карпова було зобов'язано укомплектовувати штат уповноважених обласних відділів РСРПЦ таємними співробітниками органів безпеки. Див.: ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 1, арк. 19. Звичайно, що це розпорядження стосувалося також функціонерів Рад у справах релігійних культів (РСРК), утворених на окупованих вдруге землях України та держав Балтії. Тому не зовсім зрозуміло, чому уповноваженими РСРК і РСРПЦ при РНК Української РСР стали відповідно українські письменники Петро Вільховий і Павло Ходченко: хіба з огляду на те, що порівняно з рештою СРСР саме в Україні було відкрито найбільше православних, римо-католицьких, протестантських і греко-католицьких церков. Та обставина, що вони обидва не були офіцерами держбезпеки (хоча, поза сумнівами, їх було зараховано до НКДБ на час виконання нових повноважень), пояснює, чому над ними фактичним начальником поставили Сергія Каріна (Даниленка), який довгий час у ДПУ/НКВС/НКДБ займався справами українських Церков. Карін інколи представлявся як «уповноважений у справах релігій при Раді Народних Комісарів України». Про Вільхового (1900-1975), який займав посаду уповноваженого РСРК у 1945-1959 рр. див.: Вільховий, Петро // *Encyclopedia of Ukraine* / ред. D. N. Struk, т. 5. Toronto 1993, с. 603. Про П. Ходченка (1880-1967), українського радянського письменника та партійного й урядового діяча, який у 1944-1950 рр. працював уповноваженим РСРПЦ; див.: Дмитро Гринько. Павло Ходченко // *Літературна Україна* (1980) 15 січня, а також некролог у: *Радянська Україна* (1967) 13 січня.

зали, де на них чекали Сталін і Молотов¹⁹. Під час цієї майже двогодинної зустрічі, на якій був присутній і Карпов, Сталін погодився із проханням митрополита Сергія про скликання собору для обрання патріярха та Синоду. Мало того, на вимогу радянського диктатора собор мав відбутися вже через чотири дні. Задля цього він навіть дозволив звільнити з ув'язнення декого з єпископів і надав військовій літаки, щоб вони могли вчасно прибути до Москви. Хоча Сталін і запропонував негайно відкрити богословські академії та семінарії, митрополити вважали за доцільніше започаткувати богословські курси як перший крок до відновлення повноцінної системи духовної освіти. Церква мала надати органам влади імена ув'язнених або засланих священників, яких треба було звільнити, щоб вони могли душпастирювати в ново-відкритих церквах і монастирях. Сталін дав згоду на відновлення видання друкованого органу Московської патріярхії, забороненого у 1936 р. Він також погодився на внесення деяких змін до законодавства про свободу совісти, зокрема, відновлення деяких прав РПЦ як юридичної особи, офіційного закріплення за парафіяльними священниками статусу керівників церковних громад, а також надходження частини парафіяльних зборів у розпорядження патріяршого управління. Мали бути скорочені податки, якими обкладалося духовенство, храми й монастирі²⁰. Патріярхії було передано великий, добре впорядкований будинок у Москві, який перед тим займало посольство Німеччини, забезпечено службовими автомобілями та продуктовими пайками, а також надано привілей купувати інші товари за державними розцінками²¹.

Офіційно РСРПЦ було створено 14 вересня 1943 р. з метою нагляду за діяльністю РПЦ і здійснення зв'язку між патріярхією і Кремлем. Паралельна Рада у справах релігійних культів (РСРК) була створена 19 травня 1944 р. для контролю за всіма іншими Церквами і релігійними спільнотами, до яких на той час зараховували і греко-католиків. Спочатку цю Раду очолив К. А. Зайцев, якого згодом змінив полковник держбезпеки І. В. Полянський²². Деякі з цих віросповідних меншин також могли скористати з нової релігійної політи-

¹⁹ Єрархів супроводжував протоєрей Миколай Кольчицький, керуючий справами патріярхії, який виявився інформатором Карпова (Анатолий Е. Левитин-Краснов. *В поисках нового града*. Тель-Авив 1980, с. 14-15, 147).

²⁰ Жодне з цих рішень не було оприлюднено, і тому пізніше Хрущову досить легко було скасувати ці, зроблені в роки війни, поступки держави на користь Церкви.

²¹ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 1, арк. 1-18. Зустріч від 4 вересня знаменувала утвердження нового, упривілейованого статусу РПЦ в СРСР, але також і її повну залежність від Радянської держави.

²² Копія постанови РНК СРСР № 572 від 19 травня 1944 р. «Про організацію Ради у справах релігійних культів» зберігається в ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 2. На РСРК було покладено завдання «здійснення зв'язку між Урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань: вірмено-григоріянської, старообрядницької, [римо-]католицької, греко-католицької, лютеранської церков і мусульманського, юдейського, буддистського, сектантського віросповідань з питань цих віросповідань, які вимагають дозволу Уряду СРСР». Дату, коли І. Полянський змінив на цій посаді К. Зайцева, встановити не вдалося.

ки Кремля щодо релігії; все залежало від того, наскільки корисним було їхнє існування самому режимові, чи поділяли вони цінності та цілі радянського ладу, а також від їхньої здатності та бажання прислужитися державі у здійсненні її внутрішньої та зовнішньої політики.

8 вересня 1943 р. в Москві відбувся собор єпископів РПЦ, на якому, як і передбачалося, митрополита Сергія обрали патріархом Московським і всієї Руси. Невдовзі вийшло друком і перше число *Журнала Московской патриархии*. Однак, відкриття богословських шкіл у Москві та Ленінграді затрималось до червня 1944 р. Тих православних єпископів і священників, які вижили в радянських концтаборах і на засланні та засвідчили свою лояльність новому патріархові, було звільнено, і незабаром багато хто з них знову повернувся до свого пастирського служіння. Водночас, радянська влада заохочувала, а потім і примушувала, переходити під патріяршу юрисдикцію тих членів Обновленської Церкви (яку держава свого часу підтримувала), що самі не бажали цього²³. Після того як Червона Армія, просуваючись на захід, зайняла Україну, місцеве православне духовенство, зокрема ті, що належали до відновленої при німцях Української Автокефальної Православної Церкви²⁴, були змушені знову повернутися до РПЦ. Багатьом священникам Автономної Православної Церкви, які співпрацювали з нацистами на окупованій території, вдалось уникнути переслідувань з боку радянської влади, принаймні тимчасово, саме тому, що вони перейшли до складу патріярхату²⁵.

Після смерти патріярха Сергія 15 травня 1944 р. за його заповітом місцевблюстителем патріяршого престолу став митрополит Ленінградський Алексій (Симанський). 2 лютого 1945 р. на соборі, який розпочав свою роботу 31 січня, митрополита Алексія обрано патріярхом. Серед привітань, надісланих собору та новообраному патріярху, було одне, написане українською мовою, від тодішнього глави УГКЦ Йосифа (Сліпого). В ньому говорилося: «Прохаю прийняти щиру подяку за переданий мені привіт [через посланців митрополита, які побували у Москві у грудні 1944 р.*]. Дякую теж за книжки, які Ваше Блаженство зволили мені передати. Справді великий і прегарний успіх впродовж

²³ Див.: А. А. Шишкин. *Суцність и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви*. Казань 1970, с. 335-336; Анатолий Левитин-Краснов, Вадим Шавров. *Очерки по истории русской церковной смуты*, т. 3. Künsnacht 1978, с. 384-414.

²⁴ Про відродження цієї Церкви див.: Власовський. *Нарис історії...*, т. 4, ч. 2, с. 199-271. [Серед новіших досліджень варто згадати: Юрій Волошин. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)*. Полтава 1997; Володимир Пашенко. *Православ'я в новітній історії України*, ч. 1. Полтава 1997; пор. також публікації, згадані у прим. 15 цього розділу. – *Прим. ред.*]

²⁵ Про Автономну Православну Церкву в Україні, яка формально залишалася в лоні Московського патріярхату та яка на окупованих землях мала навіть більше парафій, ніж УАПЦ, див.: Alexeev, Stavrou. *The Great Revival...* [пор. також публікації, згадані у прим. 15, 24 цього розділу. – *Прим. ред.*].

* Про цю делегацію детальніше див. далі, с. 77-83. – *Прим. ред.*

місцєблєустительства патріяршого престола. Нєхай Всєвишний благословить і поможе продовжувати так корисну для християнства наукову діяльність. В кінці щиро складаю подяку за ласкавість і гостинність, з якою прийняли мою делегацію. З висловом глибокого поважання остаю в Христі відданий, митрополит Йосиф»²⁶. Очевидно, публікація цієї телеграми (на що, зрозуміло, був необхідний дозвіл радянської цензури) мала на меті «продемонструвати» дружні відносини між греко-католицькою та православною єрархією, приспати пильність УГКЦ оманливим відчуттям безпеки.

Уперше після громадянської війни в Росії РПЦ домоглася затвердження (після попереднього узгодження з урядом) свого статуту – «положення». Цей документ не лише легітимізував централізований устрій Церкви, але й, на відміну від попереднього радянського законодавства щодо релігії, надавав священикам вирішальну роль в управлінні парафією, дозволяючи їм офіційно очолювати церковну громаду²⁷. Пізніше, таємним наказом Раднаркому СРСР від 22 серпня 1945 р., Церква була поновлена в правах юридичної особи, включно з правом власности, хоча із деякими важливими обмеженнями (наприклад, храми і все їхнє майно залишалось у власності держави)²⁸. У такий самий спосіб було суттєво зменшено оподаткування церков та монастирів²⁹.

Кон'юнктурний характер перелому в політиці радянської влади щодо РПЦ унаочнюють намагання Кремля використати з політичною метою масове відродження інституціонального релігійного життя на окупованих нацистами землях³⁰ та визнання Сталіним величезного внеску цієї Церкви у зміцнення морального й бойового духу населення в роки війни. Не менш важ-

²⁶ ЖМП 2 (1945) 24.

²⁷ А. Шаповалова. Патриарх Московский и всея Руси Алексей // ЖМП 2 (1945) 93-99; Положение об управлении Русской Православной Церкви, принято Поместным собором Русской Православной Церкви 31 января 1945 г. // *Православный церковный календарь на 1946 год*. Приложение. Москва 1945.

²⁸ Про цей урядовий наказ патріярха Алексія було повідомлено листом від 28 серпня 1945 р. за підписом голови РСРПЦ Карпова. Текст листа (неопублікованого в СРСР) див.: Dietrich Löber. Die Rechtsstellung der Kirche in der Sowjetunion // WGA – *Die wichtigste Gesetzgebungsakte in den Länder Ost-, Südeuropas und in den ostasiatischen Volksdemokratien* 7(5) (Hamburg 1966) 272.

²⁹ Про це йшлося у неопублікованих рішеннях Раднаркому СРСР (від 1946 р. Ради Міністрів) за № 2215 від 29 серпня 1945 р. «О порядке обложения доходов монастырей и предприятий при епархиальных управлениях» і за № 2584 від 3 грудня 1946 р. «О порядке обложения налогами служителей религиозных культов». Витяги з них набагато пізніше було опубліковано у довіднику для службового користування: *Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов)* / ред. В. А. Куроедова, А. С. Панкратова. 2-е вид. Москва 1971, с. 106-107. Див. також рішення Раднаркому РРФСР за № 535 від 8 вересня 1945 р. «Об освобождении монастырей от уплаты налога со строений и земельной ренты» // *Собрание постановлений и распоряжений Правительства Российской Советской Федеративной Социалистической Республики* 7 (1945) 31 грудня, с. 84.

³⁰ Див.: Alexeev, Stavrou. *The Great Revival...*

ливими для зміни ставлення режиму були сподівання використати Церкву для поширення радянського впливу за кордоном. Звісно, на окупованих німцями територіях політичний вплив Московського патріархату був мінімальним, але після їх відвоювання Червоною Армією лояльна і пильно контрольована РПЦ виявилась досить ефективним засобом для радянзації місцевого православного населення. Оскільки Радянський Союз поширив свою сферу впливу і на сусідні країни, то Московський патріархат набув виняткового значення, сприяючи пристосуванню місцевих Православних Церков до нового політичного ладу і протидіючи впливам Католицької Церкви³¹.

УГКЦ в Галичині однією з перших відчула на собі нищівну силу нового альянсу РПЦ та Радянської держави.

Друга радянська окупація Західної України

Після жорстоких боїв на північному сході Галичини (в яких було розбито й укомплектовану місцевою молоддю дивізію «Галичина») радянські військові частини 27 липня 1944 р. увійшли до Львова. Під кінець серпня майже увесь край знову опинився в радянських руках.

Однією з найнагальніших проблем, що з нею зіткнулася радянська військова і цивільна влада в Західній Україні, був широкомасштабний збройний опір загонів націоналістичної УПА³². Її лави поповнились уцілілими дивізійниками «Галичини», а також тисячами юнаків, які намагалися unikнути призову до Червоної Армії. За офіційними радянськими даними, восени 1945 р. УПА нараховувала близько 90 тис. бійців³³. При підтримці підпільної мережі ОУН і за допомогою місцевого населення загоны УПА відтинали Червону Армію від тилового забезпечення, відтягали із фронту та винищували частину її особового складу (особливо підрозділи внутрішніх військ, а також їхніх інформаторів), перешкоджаючи утвердженню радянської влади у важкодоступних місцевостях.

³¹ Так, наприклад, після «визволення» радянською армією Закарпаття, Чехословаччини та Польщі місцеві Православні Церкви було переведено під юрисдикцію Московського патріархату, а Православні Церкви в Румунії, Болгарії та Югославії (до 1948 р.) опинились у сфері церковного впливу РПЦ.

³² Від 1942 р. УПА була тісно пов'язана з більш чисельною ОУН-бандерівців (ОУН-б). Однак на середину 1944 р. вона переросла в надпартійну партизанську структуру, до складу (насамперед, офіцерського) якої влились деякі прибічники емігрантського Уряду УНР, а також деякі члени опозиційного крила ОУН-мельниківців (ОУН-м). Символічне значення мало створення 11 червня 1944 р. підпільного українського парламенту, що свідчило про намагання УПА розширити свою політичну базу. Головою Генерального секретаріату цього парламенту було обрано головнокомандувача УПА Романа Шухевича (псевдо – генерал Тарас Чупринка), який очолював в Україні ОУН-б. Його обрання відобразало провідну, але не монопольну роль, яку відігравала бандерівська фракція в УПА.

³³ Давиденко. Не стануть агнцями вовки // *Радянська Україна* (1988) 28 листопада.

Масовий опір населення Західної України змусив радянських можновладців неодноразово звертатися до повстанців зі спеціальними відозвами, пропонуючи амністію за умови припинення боротьби. Перша така відозва побачила світ 12 лютого 1944 р.³⁴, коли в результаті стрімкого наступу Червона Армія вступила до східних районів Галичини. 27 вересня 1944 р. на засіданні ЦК ВКП(б) ухвалено таємну постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей Української РСР». У ній суворій критиці було піддано місцеві партійні організації за незадовільне ідеологічне та пропагандистське забезпечення військових і адміністративних заходів боротьби проти УПА й ОУН; а також висувалася вимога мобілізувати всі ідейно-політичні ресурси, щоб позбавити націоналістичне підпілля підтримки й симпатій населення в кожному селі, підприємстві чи установі³⁵. На засіданні ЦК КП(б)У 7 жовтня було затверджено план заходів щодо виконання резолюції від 27 вересня; незабаром подібні рішення ухвалили й обкоми партії Західної України³⁶. Необхідність переможного завершення війни ставила перед комуністичним режимом завдання ліквідації опору ОУН/УПА як одне з першочергових.

На відміну від першої окупації 1939-1941 р., радянська влада цього разу явно демонструвала своє дещо лагідніше ставлення до УГКЦ та взагалі до релігії. Єпископат і духовенство не турбували, від військової служби було звільнено священиків, дияконів, семінаристів, дяків і навіть деяких церковних старост; ще діяли Львівська Богословська Академія і Семінарія. Відвертої антирелігійної пропаганди не велося, а радянських військових, навіть офіцерів, можна було побачити в церкві під час служби. Монастирям дозволялося зберегти за собою ті будівлі, які вони повернули собі в роки німецької окупації³⁷.

Проте сама Церква була вже відчутно послаблена внаслідок чисельної еміграції. Хоча жоден з єпископів не покинув свого престолу, але близько 300 священиків, серед яких було багато молодих, здібних і активних, попри заклик митрополита Андрія (Шептицького) залишатися на парафіях разом зі

³⁴ Bilinsky. *The Second Soviet Republic...*, с. 127-129.

³⁵ Ця резолюція була надрукована лише кількома десятками років пізніше, див.: *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1971)*, т. 6: 1941-1954 / ред. П. Н. Федосеев, К. У. Черненко, 8-е вид., Москва 1971, с. 124-129.

³⁶ Є. В. Сафонова. *Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945)*. Київ 1971, с. 151-154.

³⁷ *First Victims of Communism...*, с. 30-32; а також інтерв'ю з митрополитом Йосифом (Сліпим) у Римі від 4 червня 1964 р. Таку прихильність на початковому етапі можна пояснити також і тим, що західні союзники не погоджувались визнати анексію Західної України Радянським Союзом у 1939 р. і все ще розглядали її як частину польської державної території.

своїми вірними, все ж втекли на Захід³⁸. Потік емігрантів чисельно зріс і за рахунок представників інтелігенції – серед них були й активні миряни, – які подалися слідом за німцями, що відступали. Водночас, набори до німецького війська, УПА, а згодом і радянська мобілізація чоловічого населення до Червоної Армії спустошила міста і села, де zostалися самі лише жінки й діти, старі та хворі. Навкруг панувала руїна, дещо було знищено дотла – чи то при відході німецького війська, чи внаслідок фронтових баталій, або ж на хвилі пљондрвань при вступі радянських солдатів.

За угодою між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 27 липня 1944 р., що визначала лінію кордону, територія Перемиської єпархії виявилася поділеною: Перемишль і частину земель на схід від Сяну було передано Польщі³⁹. Новий кордон відокремив правлячого ординарія Йосафата (Коциловського) і його помічника Григорія (Лакоту) від майже шістдесяти трьох відсотків приналежних до єпархії парафій. Для управління майже 700 церквами і понад як 400 священниками⁴⁰, що опинились на території СРСР, восени 1944 р. перемиський владика призначив двох генеральних вікаріїв: о. Михайла Мельника з Нижанкович для південної частини, яка перейшла до складу щойно утвореної Дрогобицької області, та о. Миколу Панаса з Сокаля для північної частини єпархії, які було включено до складу Львівської області⁴¹.

Після того як влітку 1944 р. в результаті наступу радянських військ німців повністю було вигнано зі Східної Галичини, перший секретар відновленого Львівського обкому КП(б)У І. С. Грушецький і голова виконкому

³⁸ Таку цифру отримано на підставі *Шематизму духовенства Української Католицької Церкви у Німеччині*. Мюнхен 1947, а також ґрунтового списку греко-католицького духовенства в Польщі, який наведено у повідомленні «Церква в рідному краю і в Польщі», що його надіслав вікарій Перемиської єпархії, канонік о. Василь Гриник до Риму владиці Іванові (Бучку), в архіві якого воно й зберігається. Великий за обсягом (158 заповнених з обох боків машинописних сторінок), цей документ датований 18 березня 1948 р. До Риму він потрапив у січні 1949 р.

³⁹ Наступною угодою від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і ПКНВ передбачалось переселення українського населення з Польщі та польського з України. Нову лінію кордону було погоджено на Ялтинській конференції 11 лютого 1945 р. Радянсько-польські договори від 6 липня і 16 серпня 1945 р. остаточно затвердили домовленості щодо обміну населенням і лінії кордону між СРСР і Польщею. Останній договір було ще раз підтверджено угодою від 15 лютого 1951 р., коли між двома державами відбувся обмін територіями, приблизно по 480 км² з кожного боку. Див.: *Советский Союз – Народная Польша, 1944-1974: Документы и материалы*. Москва 1974, с. 19-20, 49-50, 73-78, 90-92.

⁴⁰ Розрахунки зроблено шляхом зіставлення матеріалів шематизму Перемиської єпархії за 1938-1939 рр. щодо парафій, які опинилися на польському боці нового (1944-1945 рр.) кордону, із даними доповідної записки о. Гриника. Ці розрахунки було звірено зі списком галицького духовенства, яке на весну 1948 р. «повернулося» до складу РПЦ; список надруковано в газеті *Українське життя* (Торонто 1948) 6, 13, 20 травня.

⁴¹ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 28.

Львівської облради М. В. Козирев доповідали М. С. Хрущову про релігійну ситуацію в області*:

На звільненій від німецьких загарбників території західних областей України особливої уваги заслуговує діяльність служників релігійних культур, яку вони провадять через широко розвинену мережу костелів, церков та молитовних будинків.

Центри релігійних організацій знаходяться в м. Львові.

На чолі католицького віросповідання стоїть арцибіскуп [Болеслав Твардовський, а греко-католицької церкви, що об'єднує (Львівську, Станіславську, Санокську та Перемишлянську єпархії) українців-католиків візантійського обряду – мітрополіт Андрій Шептицький.

Як Твардовський, так і Шептицький через своїх представників вдають, що вони лояльні до радянської влади, але водночас Шептицький ставить перед органами влади такі питання:

1) залишити в лікарні, яка ним організована ще до 1939 р. і нами переобладнана в 1939-40 р.р. – каплиці для відправи релігійної служби (сповідь хворих, причастя і т. ін.), а також дозволити манашкам-сестрам милосердія (зі спеціальною медичною освітою) працювати в лікарні і носити манашеський одяг;

2) не брати до Червоної Армії студентів-слухачів духовної семінарії в той час, коли в Радянських ВУЗ'ах залишаються тільки студенти останніх двох курсів;

3) залишити в духовній консисторії друкарню (яку німці взяли в 1942 році з приміщення Виконкому Облради депутатів трудящих і передали монастирю) для друкування молитовників, молитв та інших матеріалів релігійного змісту, але за дозволом Обллітконтролю.

Ми вважаємо, що в радянській лікарні має бути радянський порядок, а тому слід каплиці закрити, а коли хворий побажає викликати священника для сповіді, дозволяти за погодженням з адміністрацією лікарні.

Манашки-медсестри можуть працювати в лікарні, але одяг носити в робочий час звичайних медсестер, підкоряючись загальному розпорядку лікарні.

В частині призову до армії студентів-слухачів духовної семінарії – дали вказівки Військомату поки що утриматись від призову, але вважаємо, що до них слід застосувати такі ж правила як і до радянських студентів.

Друкарня залишилась до цього часу в монастирі, просимо Вашого дозволу забрати її для потреб Виконкому Обласної Ради депутатів трудящих та Бюро Обкому КП(б)У.

Питання в справах церкви та інших релігійних об'єднань, при наявності в м. Львові центрів католицької та греко-католицької архієпархії, набирає великого значення, – ось чому просимо Вас дати розпорядження про відрядження до Львівської області на постійну роботу

* У цитаті збережено правопис (і помилки) оригіналу. – Прим. ред.

високо-кваліфікованого робітника в справах церкви при Виконкомі Облради депутатів трудящих⁴².

Невдовзі після того, як радянські війська зайняли Львів, Андрея (Шептицького) було викликано до «уповноваженого у справах релігії при уряді Української РСР» Сергія Тарасовича Даниленка, підполковника НКДБ⁴³. Замість митрополита пішов архієпископ Йосиф (Сліпий), якому вчинили жорсткий допит. Питали про політичні події в Західній Україні та діяльність

⁴² Без дати (вірогідно, що доповідну записку написано на початку серпня 1944 р.); документ опубліковано в: Мовою таємних документів – як руйнували нашу віру // *Українське слово* (1994) 19 травня.

⁴³ Сліпий. Спомини..., с. 101. Даниленко представився Шептицькому та Сліпому як «уповноважений у справах релігії при уряді Української РСР» в Києві. Див.: Лист митр. Йосифа (Сліпого) «товарищу Даниленко» від 25 січня 1945 р. // ЦДІАЛ, ф. 210, оп. 1, спр. 125, арк. 6-7. Хрущов у листі до Маленкова від 11 червня 1945 р., до якого було долучено копію його попереднього листа до Сталіна, згадує Даниленка як «співробітника НКДБ, який називає себе *референтом* у справах віросповідань Ради Народних Комісарів Української РСР», маючи на увазі, що таке титулування є лише прикриттям для співробітника НКДБ, відповідального за здійснення контролю над релігійними організаціями. Фотокопія листа Хрущова демонструвалася на виставці «Нові матеріали з російських архівів», організованій Бібліотекою Конгресу США у 1992 р. [А.14.23]. Я вдячний співробітнику бібліотеки д-ру Джеймсу Г. Білінгтону за надану мені фотокопію цього листа.

Сергій Тарасович Даниленко (1898-1985) розпочав свою роботу в «чека» у 1921 р. Невдовзі Даниленко – під прізвиськом Карін, яке він вживав до 1944 р. – проник до партизанського руху прихильників УНР, став там зв'язківцем; так йому вдалося вийти на штаб генерала Юрія Тютюнника у Львові (в окупованій Польщею Галичині). Очевидно, що назад до Радянської України він повернувся з інструкціями для керівників підпільних осередків. Виглядає, що діяльність Каріна спричинилася до трагічної поразки Другого Зимового походу Тютюнника в листопаді 1921 р. і, можливо, до взяття його в полон 1923 р., коли під виглядом «перевірки партизанських загонів» генерала заманили на радянську територію. 1923 чи 1924 року Карін став уповноваженим Третьої групи таємного політичного відділу ЧК/ДПУ, який здійснював нагляд, засилав агентів та сприяв ліквідації Православної Церкви в Україні. Цим він займався до початку 1930-х рр., відігравши одну з головних ролей у знищенні «петлюрівської» УАПЦ. Згодом Карін виконував інші обов'язки в ДПУ/НКВС, доки його не заарештували у 1937 р.; на відміну від його начальника – Всеволода Балицького – Даниленка не було розстріляно під час ежовської чистки старих чекістських кадрів і звільнено у жовтні 1939 р.

Із початком війни Німеччини проти СРСР у 1941 р. Карін знову об'являється у спеціальній школі НКВС, що готувала таємних агентів, розвідників та саботажників для роботи на окупованій німцями території. У 1942 р. він очолив одну з фронтових опергруп НКВД в Україні. Члени групи підтримували зв'язок з інформаторами в німецькому тилу та передавали зібрані дані, в тому числі про відновлення УАПЦ, керівництву.

Після взяття у 1943 р. радянською армією Харкова Карін брав участь у ліквідації центру УАПЦ на чолі з митрополитом Теофілом (Булдовським) на Лівобережній Україні. 1944 року він як підлеглий Карпова, стає уповноваженим у справах релігії в структурі НКВС/НКДБ УРСР і правою рукою голови служби держбезпеки в Україні Сергія Савченка. Того ж року його, вже як Даниленка, відправили до Західної України для керівництва боротьбою опергруп НКДБ/МДБ проти «українського націоналізму», тобто не тільки проти

Церкви під час німецької окупації. Владика зрозумів, що Даниленко обізнаний із розвідувальними даними, що їх радянські агенти мусили б збирати впродовж останніх трьох років⁴⁴. Бесіди самого Даниленка з митрополитом Андреем, а також чимало зібраних розвідувальних матеріалів, багато в чому правдивих, лягли в основу його таємної доповідної записки до вищого радянського керівництва від 30 серпня 1944 р. Автор категорично застерігав від будь-яких акцій проти УГКЦ, доки буде жити її предстоятель. Зокрема, він зазначав:

Вплив митрополита Шептицького і авторитет серед віруючих і духовенства уніятської Церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безумовного авторитету і впливу не має жоден із голів церковних течій у СРСР.

Цьому, до великої міри, сприяли специфічні традиції уніятської Церкви, її міцна внутрішня дисципліна, сформована в умовах боротьби – спочатку з православ'ям, потім із польськими римо-католиками, майже монополне становище уніятської Церкви в областях Західної України – Галичині, а також релігійність широких мас [населення] міст і особливо сіл цих областей...

Після возз'єднання західноукраїнських областей з УРСР, в умовах непевності й тривоги перед «наступом безбожництва», уніяти консолідувались, «східняки» і «західняки» притихли, замирились...⁴⁵

ОУН/УПА, але також і проти Української Греко-Католицької Церкви. 1947 року Даниленко звільнився в запас у чині полковника МДБ. Він знову з'являється у 1960-х рр. як автор пропагандистських книжок, памфлетів і статей, спрямованих проти «унії та уніятів».

Див.: С. Т. Даниленко. *Дорогою ганьби і зради (історична хроніка)*. Київ 1972, с. 250-253, 261-262; С. Карин. В стране врага // *Особое задание*, 2-е вид. Москва 1977, с. 186-202; Юрій Дмитренко. З чужим паролем // *Літературна Україна* (1979) 17 серпня; С. Карин. «Мата» і «Гандзя» // *Радянська Україна* (1980) 6 квітня; його ж, Крах контрреволюційного охвістя // *Радянська Україна* (1982) 21-29 липня; В. Зарічний. Лишитись чесним до кінця: невідомі сторінки чекистської біографії // *Робітничка газета* (1989) 29 липня, 1 серпня; В. Заречний, О. Ластовець. Бандеровщина: Страницы истории // *Правда Украины* (1989) 12 августа; В. А. Давиденко. «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів. Київ 1989, с. 30-34; В. М. Вінграновський, К. Якименко. Полковник Шовкуненко розповідає // *Комуніст України* 1 (1990) 73-85; Василь Липківський, митрополит. *Історія Української Православної Церкви*, розділ 7: *Відродження Української Церкви*. Вінніпег 1961, с. 143, 147, 155, 157-158, 162-163, 167, 168; Antoni Starodworski. *Tragedja Cerkwi Prawosławnej w Z. S. R. R. Warszawa* 1934, с. 92; ЦДАВО, ф. 5, оп. 2, спр. 205, арк. 56-57; спр. 2198, арк. 186-281.

⁴⁴ НКДБ не марнував часу і вербував інформаторів серед греко-католицького духовенства, засилав своїх агентів до оточення митрополита Андрея (Шептицького). Див. надзвичайно докладну доповідну записку начальника управління НКДБ у Львівській області полковника Волошенка народному комісарові держбезпеки УРСР Савченку «О положенни Униатской или Греко-католической церкви и деятельность духовенства в период немецкой оккупации» від 17 вересня 1944 р. в: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 71, арк. 1-22.

⁴⁵ «Справка на митрополита греко-католической (униатской) церкви – графа Андрея Шептицького» від 30 серпня 1944 р. підписана підполковником держбезпеки Карінім, завірена заступником начальника відділення 2 Управління НКДБ УРСР капітаном В. Ходінім: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 71, арк. 23-32.

Під час наступних візитів до митрополита Даниленко пом'якшив свої методи аргументації, але далі чинив тиск на Шептицького та Сліпого, щоб ті офіційно задекларували лояльність Церкви до Радянської держави та по-дбали про урядове «визнання» УГКЦ⁴⁶.

4 вересня 1944 р. на засіданні архієпархіяльного собору (який відновив свою працю у квітні) митрополит Андрей відзначив переміни, які відбулися у ставленні радянського уряду до релігії: «Можемо вже ствердити..., що безбожництво перестало бути прапором боротьби для Советів... Зі зміною зовнішніх обставин очікуємо від урядових чинників більше батьківської опіки для нашого бідного народу»⁴⁷. Відповідаючи на заклик влади до громадського спокою, глава УГКЦ заявив:

Нарід наш переходить кризу, яка може рішити про фізичне існування нашого народу. Багато молоді... думає, що терором, винищенням не-вигідних противників, служать своїй батьківщині... при різних нагодах М[итрополичий]. О[рдинарія]., повторював і ще раз тепер стверджує: відбирати життя людині може без гріху лише легальна влада й то лише тоді, коли денатові [звинуваченому – прим. ред.] буде показаний злочин, коли денат буде мати можливість оборони і відклику до II і III інстанцій, коли присуд смерти буде підтверджений через усі інстанції.

Усякі інші присуди смерти є злочини й спрощують відплату на невинних. Треба опіки влади, щоби не признавала вини там, де винні повтікали, і щоби не карали тих, що знайшлися близько тих, що допустилися злочину⁴⁸.

⁴⁶ Сліпий. Спомини..., с. 101-102.

⁴⁷ Того ж дня митрополит направив листа до М. Хрущова з проханням зберегти за Церквою єдину друкарню, що в неї залишилася, яка підпадала під націоналізацію. У відповіді секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди, надісланій Львівському обкомові партії, говорилось про можливість надання Церкві дозволу «на друк необхідної літератури з санкції Облліту», ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 139-139зв. [опубл. в: *Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу / упор. В. Сергічук. Київ 2001, с. 40-41. – Прим. ред.*].

⁴⁸ Протокол урочистої сесії Львівського Архієпархіяльного собору 7 вересня 1944 р. // ЦДАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 15, арк. 50-53 [опубл. в: *ЦСП-2, с. 1022-1023. – Прим. ред.*]. Пересторога митрополита Андрея стосувалася і «червоного терору» НКДБ.

Карін (Даниленко) марно намагався отримати текст виступу митрополита на соборі. У цитованій уже доповідній записці Савченка зазначалось, «що з приїздом до Львова „Уповноваженого Комітету у справах релігійних культів при РНК УРСР т. Даниленка“ (Каріна) для бесіди з Шептицьким про правове становище очолюваної ним уніятської церкви та її священнослужителів. Шептицький за кілька годин до зустрічі провів „надзвичайний собор духовенства“, де закликав духовенство переіменувати ставлення до радянської влади, бути лояльними і допомагати їй, оскільки Радянський Уряд допускає свободу релігії.

Усі виступи Шептицького на соборах стенографуються, друкуються і розсилаються на парафії. Тов. Даниленко під час перебування у резиденції Шептицького домовився, що йому наступного дня передадуть стенограму виступу Шептицького на цьому соборі через Уповноваженого у справах культів при Облвиконкомі.

На початку жовтня кир Андрей надіслав листа голові РСРК Іванові Полянському, в якому висловив бажання Церкви «нормалізувати відносини з радянським урядом»⁴⁹. Полянський, отримавши санкцію Молотова, Берії та Хрущова запропонував митрополитові вислати до Москви делегацію⁵⁰. 16 жовтня Шептицький повідомив голову Львівського облвиконкому Козирева:

Висилаю мою делегацію до столиці з уповноваженням зложити привіт великому маршалу СРСР товаришеві Сталіну. Одночасно мої уповноважені мають доручення обговорити біжучі церковні справи Галицької митрополії по відносних урядах в Києві і Москві.

Склад делегації: 1) о. д-р Гавриїл Костельник, канонік митрополичого ординаріату; 2) о. Іван Котів, радник митрополичого ординаріату; 3) о. Герман Будзінський, еромонах-студит [як перекладач].

Прошу для них пропуски до Києва і Москви важністю до кінця 1944 року. Наприкінці прошу виробити для них можливість їздити літаком туди і назад, забезпечити за ними квартиру і утримання в столицях⁵¹.

За два дні перед тим галицький архиєрей в інший спосіб ще раз спробував виявити добре ставлення Церкви до держави. У посланні до духовенства архієпархії він писав: «Одним з головних обов'язків Церкви є помагати терплячим і рятувати їх в їхньому горі. Того горя теперішня війна так безмірно багато наносить, що почуваюся до обов'язку знову пригадати всечаснішому духовенству і вірним наказ любові ближнього... Заряджую отцям, щоб кожна парафія зложила на ранених і хворих Червоної Армії в теперішній війні щонайменше 500 рублів і переслала до 1/XII 1944 до митрополичої консисторії, яка їх передасть Червоному Хрестові»⁵².

Радник і відпоручник Шептицького – Котів Іван Онуфрійович, який прибув до Уповноваженого 9 вересня, заявив, що текст виступу він принести не зміг, бо виступ на соборі не стенографувався і зараз Шептицький пише його.

За дорученням Шептицького Котів приніс Уповноваженому копію його листа, адресованого голові Комітету у справах релігійних культів при РНК СРСР... Котів заявив, „що Шептицький залишився дуже задоволеним бесідою з Даниловим“ [так в оригіналі. – Прим. ред.]» (ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 71, арк. 9).

⁴⁹ М. Одинцов. Уніяты // *Аргументы и факты* (1989) 7-13 октября.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Перший секретар Львівського обкому партії І. С. Грушецький негайно надіслав Хрущову до Києва копію листа Шептицького з проханням про вказівки, як відреагувати на цей лист. Копія машинопису звернення Грушецького зберігається в: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 40-41 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 41-42. – Прим. ред.].

⁵² Цит. за: Володимир Добричев. *В тіні святого Юра*. Львів 1970, с. 193. В. Добричев покликається на зберігання документу в ЦДАЛ, ф. 201, оп. 4-6, спр. 2742, арк. 6.

*Смерть митрополита Андрея (Шептицького).
Йосиф (Сліпий) очолює Церкву*

У жовтні 1944 р. кир Андрей захворів на грип. Ускладнення хвороби спричинило смерть митрополита пополудні 1 листопада 1944 р.⁵³ Його помічник із правом наступництва архієпископ Йосиф (Сліпий) негайно перебрав провід митрополією. У листі від 19 листопада 1944 р. до папи Пія XII⁵⁴ новий глава УГКЦ писав про смерть і похорон свого попередника:

З глибоким сумом сповіщаю, що у Львові 1 листопада о 13 год. 15 хв. після прийняття Святих Тайн відійшов у вічність архієпископ і митрополит Шептицький. За моїм розпорядженням траур було оголошено з 1 по 11 листопада включно. Щодня правились літургії і жертвувались молитви за покійного. 2 листопада о 5-й год. по полудню тіло покійного перенесли з домашньої каплиці митрополита до собору Св. Юра. Похорон відбувся в неділю 5 листопада в катедральному соборі. Цього дня я відслужив Архиерейську Службу Божу у співслужінні єпископів Йосафата [Коциловського, єпископа Перемиського], Миколая [Чарнецького, єпископа Волинського], Микити [Будки, львівського генерального вікарія] і Григорія [Лакоти, єпископа-коад'ютора Перемиського]; членів капітул Львівської і Перемиської єпархій слов'яно-візантійського обряду; о. Віталія [Градюка], провінціала оо. Василян; о. [Йосифа] де Вохта, віце-провінціала оо. Редemptористів; о. Климентія [Шептицького], ігумена Студитів; о. Івана Чорняка, ректора семінарії, а також інших священників⁵⁵.

У соборі Св. Юра другу Службу Божу було відправлено за латинським обрядом римо-католицьким архієпископом і митрополитом Львівським Болеславом Твардовським, а за вірменським обрядом апостольським протонотарієм і капітулярним вікарієм вірменського обряду Діонісієм Каєтановичем. Єпископ-коад'ютор Львівський латинського обряду Євгеніюш Базяк взяв теж участь у похороні.

Після заупокійних молитов, відомих як «последне ціловане», я виголосив проповідь перед величезною кількістю вірних на Святоюрській

⁵³ Свідчення очевидця див.: О[сип] К[ладочний]. Розповідь очевидця про смерть Слуги Божого Андрея // *Нова зоря* (Чікаго 1977) 6 листопада. Пор.: Сліпий. Спомини..., с. 102-103.

⁵⁴ Священик Г. Будзінський, який був одним із членів делегації до Москви, під час інтерв'ю у Львові 2 серпня 1988 р. розповідав, що відправив цього листа митрополита Йосифа у грудні 1944 р. з московського міжнародного відділення зв'язку. До Риму лист прийшов тільки 6 березня 1945 р. Див.: *Actes et documents...*, т. 3, с. 889.

⁵⁵ На похороні не були присутніми станіславівські владика Хомишин та Лятишевський, яким прибути до Львова перешкодили «складні обставини» (так писав патріарх Йосиф у листі до Анатолія Базилевича від 17 березня 1977 р.). Телеграми з повідомленням про смерть і дату поховання митрополита Андрея вони одержали вже після похорону. Див.: Ярослав Гнатів. Остання путь // *Meta* (1992) 22 листопада. Єпископи з Перемишля Коциловський і Лакота спізнались через те, що не «зможли завчасно одержати [від влади] дозвіл». Див.: Кладочний. Розповідь очевидця...

площі. Потім, за погодженням з радянським урядом, була сформована довжелезна процесія: священики несли домовину і жалобний похід урочисто пройшов вулицею Міцкевича, повз будинок Сейму, далі вулицями Третього мая, Легіонів, Коперніка, Сапіги, Захаревича і повернувся до катедрального собору. В поході взяли участь біля 150 священиків разом із 70 студентами Богословської Академії, 130 семінаристів і величезна кількість вірних. Порядок, дякувати Богові, був зразковий. Після останньої панахиди тіло покійного було поховано у крипті поруч із саркофагом кардинала Сильвестра Сембратовича. Богослужіння і жалобний похід справили величезне враження на людей⁵⁶.

12 листопада відбулось урочисте поставлення архієпископа Йосифа на митрополита Львівського і Галицького. Водночас ігумена Климентія (Шептицького) було обрано архимандритом монахів-студитів⁵⁷. На прийнятті з нагоди інтронізації Сліпого був присутній львівський латинський єпископ-помічник Базяк⁵⁸.

Отримавши повідомлення Львівського обкому партії та обласного управління НКДБ, Хрущов 15 листопада 1944 р. доповідав Сталіну:

1-го листопада ц. р. помер глава греко-католицької церкви митрополит граф Андрей Шептицький. Перед своєю смертю Шептицький зайняв яскраво виражену прорадянську лінію. Він готував відправлення делегації до Москви і Києва для привітання радянського уряду і особисто Вас, готував звернення до віруючих, в якому хотів закликати населення західних областей підтримувати заходи радянської влади і боротися з українсько-німецькими націоналістами. Він дав розпорядження по всіх церквах проводити збір коштів для поранених червоноармійців.

Нещодавно митрополит Шептицький написав до Вас листа. Цей лист він обговорював серед духовенства. За даними, які є в нашому розпорядженні, написання і обговорення цього листа викликало великі суперечки. Сам Шептицький переконував наближених до нього осіб в тому, що радянська влада є сильною і тому з нею необхідно зблизитися й усіляко її підтримувати. Найреакційніші служителі церкви почали ширити чутки, що митрополит дуже старий, хворий і тому не можна серйозно сприймати його міркування щодо більшовиків і радянської влади.

⁵⁶ Написаного латиною листа Йосифа (Сліпого) надруковано у кн.: *Actes et documents...*, т. 3, с. 889-890. Треба, врешті, припинити повторювати досі поширювані вигадки про участь Хрущова у похороні митрополита Шептицького і привезений ним вінок від Сталіна, про що пише: Walter Kolarz. *Religion in the Soviet Union*. London 1966, с. 231, і повторює: Hansjakob Stehle. *Eastern Politics of the Vatican, 1917-1979* / перекл. Sandra Smith. Athens, Ohio – London 1981, с. 244. Див. також: [Прокопчук Григорій] Урядова реляція про смерть і похорон Митрополита Андрея Шептицького // *Мета* (1995) 10 грудня.

⁵⁷ Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 835.

⁵⁸ Там само. Римо-католицький архієпископ Львівський Твардовський того ж місяця захворів і помер.

Лист на Ваше ім'я він залишив у свого брата ігумена Климентія Шептицького⁵⁹. Я вважаю, що залишення листа у брата є ознакою недовіри митрополита Шептицького до церковних служителів, які його оточували. Очевидно, він боявся, що вони можуть цього листа знищити або підмінити. Його брат ігумен Климентій Шептицький стояв найближче до митрополита і поділяв останнім часом його погляди.

За даними, які ми маємо, ігумен Климентій Шептицький має намір надіслати Вам цього листа [разом] з делегацією греко-католицької церкви, яка готується поїхати до Москви.

Похорон митрополита Шептицького відбувся у м. Львові в соборі Св. Юра 5-го листопада. У похоронній процесії по місту йшло біля 5 тисяч чоловік, серед яких було багато молоді, учнів, студентів і біля 200 священників. На могилу Шептицького був покладений 31 вінок, більшість вінків від молоді, учнів середніх шкіл. Були вінки також від наукових працівників, акторів м. Львова з відповідними написами.

Похорон пройшов без будь-яких ексцесів і антирадянських проявів.

Після смерті митрополита Андрея Шептицького главою греко-католицької церкви призначений його заступник архієпископ Йосиф Сліпий, який прийняв сан митрополита. Призначення Йосифа Сліпого оформлене буллами папи римського, надрукованими наприкінці 1939 р.

На словах новий митрополит Йосиф Сліпий висловлює свої симпатії до радянської влади і заявляє про те, що хотів би, аби радянська влада підтримувала греко-католицьку церкву.

Митрополит Йосиф Сліпий ще не користується достатнім авторитетом серед єпископів і духовенства греко-католицької церкви. Частина священнослужителів незадоволена його призначенням, бо вважає його чоловіком слабовольним, нездатним бути керівником цієї церкви. У зв'язку з цим у греко-католицькій церкві розпочалась прихована боротьба за вплив⁶⁰.

⁵⁹ Може бути доля правди у твердженні Хрущова про суперечки довкола листа Шептицького (і також серед духовенства) з вітанням Сталіна. В архіві митрополічної греко-католицької консисторії (ЦДАЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 2762, арк. 1-2) зберігається чотири сторінки, без дати, уривка чернетки звернення, адресованого «Начальному Вождьові і Великому Маршалові непереможної Червоної Армії Йосифові Виссаріоновичеві Сталіну, привіт і поклін». Неможливо визначити, який із двох наявних у цьому уривку варіантів було надіслано до Сталіна; цілком ймовірно, що могла бути й інша редакція послання, яка не збереглася в архіві.

⁶⁰ Копія – три сторінки машинопису – листа М. Хрущова до Й. Сталіна зберігається в: ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 1060, арк. 1-3. Здається, що ті, які подали інформацію Хрущову, помилялись в оцінках митрополита Шептицького і його наступника, а також перебільшували розбіжності, що існували в Церкві. Лист Хрущова написано на основі рапорту комісара НКДБ УРСР Савченка від 13 листопада, якому, в свою чергу, інформацію передав телефоном Даниленко. У листі не згадуються такі деталі з рапорту, як присутність на Святоюрській площі «біля 20 тисяч віруючих» (ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 1060, арк. 4-5).

Марні пошуки *modus vivendi*

Радянська влада з позірною неутральністю відреагувала на зміни в керівництві УГКЦ. В офіційному органі компартії, газеті *Правда*, 4 листопада з'явилось коротке повідомлення про смерть Андрея (Шептицького) і вступ на престол Йосифа (Сліпого). Греко-католицька єрархія розцінила сам факт публікації як офіційне визнання нового митрополита⁶¹. Даниленко неофіційно прибув до Львова і був присутній на похороні Шептицького⁶², а потім відвідав Сліпого, щоб висловити свої добрі враження від взірцевої організації траурної процесії⁶³. Під час свого наступного візиту він наполягав, аби новий митрополит не зволював із реалізацією наміру Шептицького відправити делегацію до Москви для «нормалізації» відносин УГКЦ з радянською державою⁶⁴. Невдовзі після вступу на престол, як твердять радянські джерела, митрополит Йосиф надіслав листа Сталіну, в якому високо оцінював «доброзичливе ставлення» влади до похорону⁶⁵.

Схожий тиск чинився і на станиславівського єпископа Григорія (Хомишина), щоб змусити його допомогти режимові покласти край збройному опору націоналістичного підпілля. 13 листопада 1944 р. владика Хомишин звернувся до вірних із пастирським посланням, в якому засудив «убивства невинних людей»:

Без доказу вини, без суду, незвісні по народності, убивають по різних місцевостях безборонних мужчин, старців, а навіть жінок і дітей... Місце... Божеської чесноти заняла ненависть, що... має своє коріння головно в національній ненависти. А кожда ненависть це сила руйнуюча, що родить найогидніші гріхи, між іншими і гріх під-

⁶¹ Інтерв'ю з патріярхом Йосифом (Сліпим) від 22 лютого 1976 р. в Римі.

⁶² Сліпий. Спомини..., с. 104. Даниленка супроводжували вояки загону НКДБ, які крокували обабіч траурної процесії. Кадебісти мали подвійне завдання: охороняти його і начальника Львівського обласного управління НКДБ Вороніна, а також протидіяти будь-яким антирадянським акціям, що могли статися під час похорону. Звідси й згадка про «почесну присутність радянських військових» на похоронній церемонії у повній вигадок праці Едварда Пруса: Edward Prus. *Władysław Świątojurski: rzecz o Arcybiskupie Andrzeju Szepetyckim (1865-1944)*. Warszawa 1985, с. 297 [пор.: Władysław Serczyk. Na marginesie książki Edwarda Prusa o Metropolacie Andrzeju Szepetyckim // *Dzieje Najnowsze* 18(1) (Warszawa 1986) 103-111. – Прим. ред.]. Детальний звіт про перебіг похорону, за оперативними даними НКДБ, підрозділи якого увесь час перебували у стані підвищеної бойової готовності, наведено у спеціальному донесенні Вороніна Грушецькому від 5 листопада 1944 р.: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 71, арк. 112-114.

⁶³ Сліпий. Спомини..., с. 104.

⁶⁴ Там само. Як згадував патріярх Йосиф, «київський уповноважений» (Даниленко) наполягав, аби до складу делегації було включено о. Костельника, оскільки його призначив митрополит Андрей (Шептицький).

⁶⁵ Клим Дмитрук. *Свастика на сутанах*. Київ 1973, с. 322-323; Владимир Добрычев. *В тени святого Юра*. Москва 1971, с. 133. [Машинописна копія листа зберігається в: ЦДІАЛ, ф. 451, оп. 2, спр. 163, арк. 1. – Прим. ред.]

ступного убивства невинних людей, що кличе до Бога о пімсту і є негідним людини злочином і ганьбою не лише для злочинника, але й чорною плямою на цілїм народі в якім такі злочини діються, хотя й цілий сам нарід як такий не є причастний тих злочинів. Тому як Епископ, Душпастир повірених мені Христом Душ, підношу отсим по раз другий голос⁶⁶, щоби з душпастирської дбайливости і зі страху перед будучністю нашого християнського народу, з особливішим натиском звернути увагу вірних на ці злочинні проступки, осудити їх і нап'ятнувати як найгостріше. Привожу на пам'ять всім вірним засадничу правду християнської віри, що Бог є справедливий суддя і карає кожний злочин. Хто топче свідомо заповідь любови ближнього, той стає в ряди ворогів християнської Церкви і наражується також і на дочасну кару Божу і скорше чи пізніше мусить марно загинути...

І ми нині власними очима оглядаємо цю кару Божу на народах у світову війну, що триває вже шестий рік і навела на людство море терпінь. Чи ж треба нам ще новими злочинами доливати оливи до Божого гніву?...

Тому прошу і взиваю всіх, що топчуть заповідь любови Бога й ближнього, ... нехай вони знають також і це, що лише через поворот на дорогу виконання в життї заповідей Божих, а перш за все заповіді любови і через покуту можуть переблагати і уникнути особистої кари, як також вислужити ласку скорочення війни і терпінь і правдивого мира, який може дати так поодиноким людям як і цілим народам лише Христос Спаситель...

Тому всі, навіть непрчасні тих злочинів, нехай свої молитви, терпіння й покути жертвують на переблагання Божої справедливости, на упрощення любови Бога і ближних в людських серцях, бо тільки в той спосіб прийде щасливий Христовий мир⁶⁷.

Новопоставлений митрополит Йосиф (Сліпий) також чимраз більше відчував тиск із боку органів державної влади, які намагалися примусити Церкву до участі в пропагандистській кампанії проти повстанців, розглядаючи таку співпрацю як доказ лояльного ставлення до режиму. Радянські урядовці вимагали, щоб греко-католики, так само як і православні, молилися у своїх храмах за перемогу Червоної Армії⁶⁸. На початку листопада 1944 р. митрополита Йосифа відвідали члени Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів. Попри своє нібито юридичне призначення, ця структура була, по суті, двигуном радянської воєнної пропагандистської

⁶⁶ Мені не вдалося знайти текст першого послання владики Григорія з цього ж приводу. Воно могло бути написане перед другим приходом радянських військ до Галичини.

⁶⁷ Копію послання Григорія (Хомишина) під назвою «Всечесному духовенству і вірним, мир о Господі» було долучено до доповідної записки секретаря Станіславського обкому партії М. В. Слоня секретареві ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку. Записка без дати, але у спецвідділ КП(б)У вона потрапила 15 грудня 1944 р.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 30-32. У цьому посланні Хомишин ніде не згадує УПА чи ОУН.

⁶⁸ *First Victims of Communism...*, с. 32.

машини⁶⁹. Її представники звернулись до глави УГКЦ з проханням, щоб він як «очевидець» поставив свій підпис під заключним актом про злочини нацистів у Львові, але той ввічливо утримався від цього⁷⁰.

Одним із виявів доброї волі з боку Церкви стало повідомлення митрополита Йосифа (Сліпого) голові Львівського облвиконкому М. Козиреву про те, що при митрополитому «управлінні створена церковно-громадська група, яка під його [кир Йосифа] керівництвом провадитиме виключно християнську добродійну діяльність, а саме: [буде] організовувати й надавати матеріальну та моральну допомогу пораненим і хворим бійцям та їхнім сім'ям, а також іншим громадянам СРСР, які потерпіли від війни». Такі парафіяльні осередки мали б бути організовані при кафедральному соборі Св. Юра у Львові та при інших храмах на чолі з місцевими парохами. Члени таких груп збирали б пожертви, одяг, відвідували шпиталі, де б під наглядом адміністрації читали хворим книги і газети, писали листи та, за бажанням пацієнтів, священники могли б виконувати свої душпастирські обов'язки. Козирев надіслав пропозиції митрополита до уповноваженого республіканської РСРК Петра Вільхового, який їх відхилив⁷¹.

23 листопада 1944 р. митрополит Сліпий видав своє перше пастирське послання до духовенства і вірних. Послання мало на меті запевнити владні структури в лояльності УГКЦ, а також закликати бійців УПА й ОУН припинити збройну боротьбу проти Червоної Армії і сил держбезпеки, щоб покласти край жорстоким переслідуванням, яких зазнавало населення Західної України від радянської влади.

Після звільнення Західної України і возз'єднання з Україною завдяки героїській Червоній Армії вже покійний Митрополит дав вислів нашої радості та подяки від себе і духовенства, підкреслюючи надію на можливість церковної праці в Радянському Союзі. Наша Греко-

⁶⁹ Так, наприклад, одним із важливих «документів», сфабрикованих цією комісією, було свідчення про вбивство німцями в Катині полонених Червоною Армією у 1939 р. польських офіцерів.

⁷⁰ Володимир Беляєв, Михайло Рудницький. *Під чужими прапорами*. Київ 1958, с. 203-204. Володимир Беляєв супроводжував членів комісії під час їх зустрічі з Йосифом (Сліпим). Комісія перебувала у Львові 1-6 листопада 1944 р. Див.: *Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941-1945): Збірник документів і матеріалів*. Львів 1968, с. 140-155.

⁷¹ Про пропозицію митрополита Вільховий повідомляв у довідці «Об униатской церкви» від 5 квітня 1945 р. голові РСРК у Москві Полянському. Копію документа разом із іншими матеріалами з Державного архіву Російської Федерації в Москві під назвою «Додатки до праці у вигляді архівних документів про діяльність НКГБ-МГБ по ліквідації УГКЦ та одержавлення РПЦ» надав Іван Білас (далі – Колекція Біласа). Про цю пропозицію Вільховий згадує також у своєму щорічному звіті за 1945 рік від 19 січня 1946 р.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 165. Наміри греко-католицької ерархії суперечили нормам радянського законодавства про культу, відповідно до яких релігійним організаціям заборонялося займатися благодійницькою діяльністю: останню влада кваліфікувала як релігійну пропаганду (також заборонену законом) серед поранених і хворих червоноармійців.

Католицька Церква не стряєє в політичні справи, а з волі Христа поручає вірним виконувати державні закони згідні з Божими...

Та, на жаль є в нашому народі явища, які з нашої вини можуть схитиби хід його долі і, не дай Боже, викопати йому гріб. Тому за спонукою духовенства і багатьох вірних звертаємося до Вас з гарячим словом перестороги. По наших, і так знищених війною селах, настали жахливі умовини. Часто переходять різні узброєні ватаги-відділи, які заманюють до себе мирних жителів під позорами патріотичних і суспільних гасел, закликаючи до опору державній владі, а через те стягають на невинних карні експедиції та репресії. На тому тлі убивства стають щоденним явищем. Очевидно, що це приносить велику шкоду Церкві і християнському життю, як загалом кожне прилюдне нехтування Божого закону і християнської моралі. Правда, неодні з них керуються патріотизмом, любов'ю до народу. Але це хибно понята любов, що ставить земські добра і своє «я» вище Бога, та й уважає убивство як дозволений засіб для своєї короткої мети...

Нехай наш патріотизм буде любов'ю свого народу, готовою на всяку жертву, одначе нехай не буде він ложно понятим націоналізмом, що основує любов батьківщини на ненависти і вбивстві тих, що не належать до їх партії та не приймають їх поглядів. Людина, що проливає невинну кров, навіть свого ворога, політичного противника, стоїть на рівні з чоловіковбивником, що вбиває для грабежу. Божий закон осуджує його, а Церква кидає клятву.

З досвіду переконаємося, що та ложна любов батьківщини, яка кермує діяльністю деяких націоналістичних угруповань, має за наслідок те, що тисячі молоді гинуло і гине марно та пропадає для українського народу. Вони, надія кращого майбутнього, замість позитивної праці і здобутків роблять, навпаки, велику шкоду і народові, і Церкві⁷².

Водночас митрополит Йосиф подбав про заміщення вакантних посад у митрополичій капітулі, здійснив пастирські візитації всіх львівських храмів і мав надію згодом відвідати всі парафії своєї архієпархії⁷³. На архієпархіяльному соборі, який завершив свою роботу вже після вступу на престол нового предстоятеля, як одне із пріоритетних, поза сумнівами, розглядалося питання співіснування УГКЦ з Радянською державою⁷⁴. Добігала також кінця

⁷² Машинопис тексту «Духовенству і вірним, мир у Господі і благословення» зберігається в: ЦДІАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 50, арк. 19-20 [див. також: там само, ф. 201, оп. 1, спр. 122, арк. 3-5; опубл. в: ЦСП-2, с. 1027-1028. – Прим. ред.]. Послання за його заключними словами також називають «Не убий». Цілком можливо, що пастирський лист Йосифа (Сліпого), датований тим самим числом, що й меморандум до РСРК, був оприлюднений лише після повернення митрополичої делегації з Москви, де 22 грудня 1944 р. з ним ознайомився Полянський. В посланні прямо не говориться ні про УПА, ні про ОУН. За свідченням Ярослава Галана, провідного антиуніятського публіциста, канцелярія митрополита не поширила цього пастирського послання. Див.: Ярослав Галан. *С крестом или с ножом. Памфлетьы*. Москва 1962, с. 101.

⁷³ Сліпий. Спомини..., с. 105.

⁷⁴ Там само.

підготовка візиту митрополичої делегації до Москви. Додатково до її складу було включено архимандрита Климентія (Шептицького). Делегація мала повезти до Москви три документи: листи двох митрополитів – Йосифа (Сліпого) та його попередника, Андрія (Шептицького), – до Йосифа Сталіна, а також меморандум на ім'я голови РСРК Івана Полянського⁷⁵.

У середині грудня 1944 р. посланці вирушили до Москви для обговорення питання «нормалізації» становища УГКЦ в СРСР. Делегацію очолив архимандрит Климентій (Шептицький), а до її складу входили о. Гавриїл Костельник, о. Іван Котів (секретар митрополита і посередник у відносинах із органами державної влади) та еромонах-студит Герман (Григорій Будзінський) – перекладач⁷⁶. Як згадував о. Будзінський, члени делегації подорожували до радянської столиці залізницею через Київ, де їхнім перебуванням опікувався республіканський уповноважений РСРК⁷⁷. У Москві посланців зустрів представник із комітету Полянського та «супроводжуючі особи» з НКДБ, які провели їх до готелю. Зустріч у РСРК була призначена на 22 грудня і делегація мала час, щоб здійснити візит ввічливості до керівництва Московської патріархії. Тут вони мали зустріч із місцеблюстителем патріяршого престолу митрополитом Алексієм (Симанським). У відповідь на передане привітання від митрополита Йосифа Алексій вручив главі делегації у подарунок для Йосифа (Сліпого) числа *Журнала Московской патриархии* за 1943-1944 рр., а також запросив гостей на недільне богослужіння у патріяршому соборі⁷⁸. Під час перебування у Москві архимандритові Климентію з великими труднощами вдалося зустрітися з католицьким капеланом американського посольства асумпціоністом о. Леопольдом Бравном, якому він коротко представив зміст клопотання митрополита та цікавився його думкою⁷⁹.

⁷⁵ Збереглася таємна, написана нерозбірливим почерком, записка о. Костельника до кир Йосифа від 5 грудня 1944 р., в якій він вимагає негайно виправити документ (невідомо, чи то послання митрополита від 23 листопада, яке також не було оприлюднене, чи лист до Сталіна) і прямо назвати в ньому УПА і засудити німців. Костельник зазначав, що це не буде безпосереднім втручанням до політики, але без того не варто навіть виїжджати, бо ціла поїздка, принаймні, до Києва, буде даремною (ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 124, арк. 32-33).

⁷⁶ Сліпий. Спомини..., с. 106. На відміну від свого попередника, митрополит Йосиф не міг довірити о. Костельнику очолювати його делегацію.

⁷⁷ Інтерв'ю о. Г. Будзінського, Львів, 2 серпня 1988 р.

⁷⁸ Там само. Див. також текст телеграми з подякою митрополитові Алексію від митрополита Йосифа: *ЖМП* 2 (1945) 24.

⁷⁹ На той час о. Бравн був у «чорному списку» правоохоронних органів за спроби душпастирювати серед католиків Москви. Dennis J. Dunn. *The Catholic Church and the Soviet Government, 1939-1949*. New York 1977, с. 134-135. Після того, як «супроводжуючі особи» з НКДБ не дозволили посланцям відвідати о. Бравна в посольстві США, Климентієві (Шептицькому) вдалося передати йому свою візитну картку і московську адресу; американський священник відвідав архимандрита в готелі, де той зупинився (очевидно, в неділю, коли всі інші члени делегації були на богослуженні в патріяршому соборі). Бравн, характеризуючи меморандум Сліпого, говорив, що «принаймі один митрополит висунув перед

Під час зустрічі 22 грудня з Полянським члени делегації вручили йому привезені документи – листи митрополитів до Сталіна та меморандум на ім'я самого голови РСРК⁸⁰. Останній згодом доповідав Сталіну, Молотову та Берії, що «на прийомі керівник делегації архимандрит Шептицький висловив привітання та подяку радянській владі, Червоній Армії та її Головнокомандувачу товаришу Сталіну, а також заявив, що тепер Греко-Католицькій Церкві в Західній Україні більше не загрожує та небезпека, яку готували німці, і що делегація має своїм завданням, з одного боку, вказати на ті образи й небезпеки для Церкви, які усунені назавжди у зв'язку з перемогами Червоної Армії, а з іншого – на деякі дрібниці, які мають місце в церковному житті тепер, і які потрібно виправити або негайно, або найближчим часом»⁸¹.

Як з'ясував Михайло Одинцов, «делегация ознайомила Раду зі зверненням митрополита Йосифа «До духовенства і вірних» від 23 листопада 1944 р., в якому, зокрема, містився заклик до бандерівців «зійти з хибного шляху». Від імени духовенства і віруючих делегація передала 100 тис. карбованців до фонду Червоного Хреста»⁸².

У меморандумі, переданому Полянському, глава УГКЦ домагався від уряду «залишити в межах СРСР Греко-Католицькій Церкві її права, зокрема, користування майном і грошовими засобами, якими Церква користувалась в західних областях України до війни 1939 р.» Митрополит Йосиф покликається на конкордат 1925 р. між Польщею та Ватиканом і просить радянський уряд запевнити Греко-Католицькій Церкві надані цим конкордатом права, а саме:

1. Католицька Церква незалежно від обрядів буде в Польщі користуватися повною свободою, незалежним виконанням своєї духовної

більшевицьким урядом відповідні вимоги щодо Католицької Церкви». Цит за: Сліпий. Спомини..., с. 106-107. Виглядає, що саме о. Бравн передав до Ватикану зміст меморандуму.

⁸⁰ М. Одинцов. Хожение по мукам, 1939-1954 годы // *Наука и религия* 8 (1990) 20. Я не знайшов жодної копії листа Сліпого до Сталіна в матеріалах архіву митрополичої консисторії у ЦДІАЛ, коли там працював у вересні 1990 р. і потім у серпні 1991 р. Машинописна п'ятисторінкова копія меморандуму, адресованого «Председателю Совета по делам религиозных культов при СНК СССР т. Полянскому Ивану Васильевичу, Москва» (М. Одинцов пише, що меморандум адресовано РНК СРСР; це міг бути і не остаточний варіант) зберігається у: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 125, арк. 1-5. [Див. також іншу копію: там само, оп. 46, спр. 2632, арк. 37-40. У цьому ж архіві віднайдено і машинописну недатовану копію листа нового митрополита «Главе правительства СССР, главнокомандующему и великому Маршалу непобедимой Красной Армии Иосифу Виссароновичу Сталину»: там само, ф. 451, оп. 2, спр. 163, арк. 1. – *Прим. ред.*]

⁸¹ Одинцов. Униаты. [Повністю документ опубл. в: *Отечественные архивы* 3 (1994) 65-66. – *Прим. ред.*]

⁸² Там само. Довідка з Фрунзенського відділення Держбанку м. Москви зберігається у: ЦДІАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 51, арк. 1. В ній зазначено: «Отримано від митрополита Йосифа і духовенства греко-католицької церкви для зарахування на рахунок Червоного Хреста суму сто тисяч рублів». Гроші, очевидно, вносили до каси о. Будзінський. Слід зазначити, що РПЦ у 1941-1945 рр. прожертвувала на воєнні потреби 200 мільйонів рублів. Див.: *Епархиальный вестник* (Львів 1946) травень, с. 5.

влади та юрисдикції, вільним завідуванням своїми справами і майном (ст. 1).

2. Церква буде вільно спілкуватися з Апостольським Престолом. У виконанні своїх урядів єпископи вільно спілкуватимуться зі своїм духовенством і оприлюднюватимуть пастирські послання (ст. 2).

3. Духовні у виконанні своїх урядів користуватимуться особливою правовою опікою – частина їхніх прибутків, так само як прибутки державних службовців, буде звільнена від стягнення за судом. Духовні, монахи, учні семінарій і монаші послушники будуть звільнені від військової повинности. Духovenство звільняється від громадських обов'язків, несумісних зі священничим званням, таких як народних засідателів, членів трибуналів тощо (ст. 5).

4. Забезпечується недоторканість церков, каплиць, цвинтарів (ст. 6).

5. Створення і переміна церковних приходів, монаших чинів, їх домів і установ залежить від церковної влади.

6. Архієпископів і єпископів призначає Апостольський Престол (ст. 11).

7. Викладання релігії є обов'язковим у народних і середніх школах (ст. 13).

8. Визначене призначення церковного майна не буде без згоди церковної влади змінене (ст. 14).

9. Духовні, церковні і монаші юридичні особи і їхнє майно сплачують податки на рівні з іншими громадянами, за винятком будівель, що призначені для богослужінь, духовних семінарій, новіціятів, житла монахів і монахинь, майна, прибутки з якого призначено виключно для цілей релігійного культу, [все це] цілковито звільнено від оподаткування. Помешкання єпископів, парафіяльних священників і їхні службові приміщення будуть потрактовані однаково з приміщеннями державних службовців і установ (ст. 15).

10. Церковні і монаші юридичні особи мають право набувати, відчужувати, володіти і розпоряджатися своїм рухомим і нерухомим майном, а також право звертатися до всіх державних установ для захисту своїх громадянських прав (ст. 16).

11. Церковні і монаші юридичні особи мають право засновувати, володіти і розпоряджатися цвинтарями (ст. 17).

12. Церковна влада надає церковні посади, відомства і парафії (ст. 19).

13. У випадку арешту духовних і монахів суди негайно повідомляють відповідного єпископа про справу, надсилають до нього звинувачувальний висновок, а пізніше вирок з обґрунтуванням.

До заарештованих духовних і монахів влада ставитиметься з належною увагою (ст. 22).

14. Польська Річ Посполита визнає право юридичних церковних і монаших осіб на все рухоме і нерухоме майно, прибутки і права, якими користуються ці юридичні особи на теперішній час. Справа церковного майна, відчуженого Австрією, Росією і Прусією, буде вирішена окремою угодою; доти Польща забезпечує Церкві щорічні екви-

валентні прибутки. У випадку роздріблення цього майна єпископи і семінарії, які не мають землі, отримають по 180 гектарів, а парафії від 15 до 30 гектарів землі, відповідно до якості ґрунтів, і навпаки: держава може відчужувати за викупом землю в єпископських і капітулярних парафіях, якщо її кількість перевищує зазначені розміри.

Виходячи з такого становища Церкви в західних областях України, яке ґрунтувалося на споконвічному, звичаєвому і писаному праві, митрополит просить:

1. Забезпечити Греко-Католицькій Церкві в межах СРСР вільне виконання її церковної влади, богослужень і вільного завідування, володіння і користування її майном.
2. Звільнити частину платні і прибутків духовенства і монахів від стягнення за судом нарівні з іншими трудящими.
3. Визнати за всім духовенством і монахами [право мати] харчові талони нарівні з іншими трудящими і науковими працівниками.
4. Звільнити духовенство, монахів, послушників, семінаристів, дяків, церковних старост і паламарів від військової повинності.
5. Звільнити духовенство і монахів від громадських повинностей, несумісних з їхнім званням, таких як народних засідателів, членів трибуналів тощо.
6. Звільнити духовенство і монахів від дорожніх повинностей (гуж-повинностей).
7. Забезпечити недоторканість церков, каплиць і конфесійних цвинтарів.
8. Забезпечити церкві заснування і утримання Богословської Академії, духовних семінарій, монастирів, чернечих новіціятів, церковних шкіл, церковних музеїв, церковних заохоронок, сиротинців, лікарень («Народної Лічниці» у Львові⁸³) і конфесійних цвинтарів.
9. Допустити Церкву до викладання релігії в усіх народних і середніх школах та визнати за вчителями релігії зарплату нарівні з іншими вчителями.

⁸³ Взірцева лікарня була заснована митрополитом Андреем і перебувала під опікою Церкви, доки її не націоналізували. Після візиту делегації до Москви, влада рішенням від 19 січня 1945 р. задовольнила прохання Сліпого повернути лікарню Церкві. Згідно з тамним розпорядженням І. В. Полянського голові Львівського облвиконкому М. В. Козиреву, підписаним 19 січня 1945 р. (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 3), ця установа мала залишатися «приватною лікарнею зі спеціальним статусом». Перший секретар Львівського обкому партії І. С. Грушецький 5 лютого 1945 р. опротестував рішення РСРК, цього разу безуспішно (там само, арк. 5-7). Характерно, що після арешту греко-католицьких єпископів Вільховий писав до Москаленка у ЦК КП(б)У, що спочатку, з огляду на конкретні обставини, Рада у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів УРСР залишила лічницю Шептицького в руках митрополита Сліпого (телефонна директива від 20 січня 1945 р.). Але дещо згодом, під час перебування Вільхового у Москві, голова РСРК Полянський сказав йому, що відтепер «народну лічницю» вже можна передати у розпорядження Львівського обласного відділу охорони здоров'я (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 2).

10. Звільнити від усіх державних і комунальних нарахувань і податків будівлі, що призначені для богослужінь, духовні семінарії, новіціяти, помешкання монахів і монахинь, а помешкання єпископів, крилошан і парафіяльних священників щодо оподаткування вважати прирівняними до приміщень державних установ.

11. Забезпечити заарештованим духовним і монахам увагу, яка належить їм за чином.

12. Залишити духовним і монастирям у володінні і користуванні їхнє нерухоме майно у тому розмірі, яким вони користувались у серпні 1939 р., принаймні в межах, зазначених у Конкордаті.

Окрім того, просимо, зокрема,

13. Священникам і студентам Богословської Академії і духовних семінарій, а також членам їхніх родин, які у 1939-1941 роках були вивезені з західних областей України, дозволити повернутися на свої місця.

14. У лікарнях Західної України залишити хворим для користування каплиці, які там знаходяться.

15. Виділити в Москві та Києві по одній церкві для використання греко-католиками, які там проживають, з правом Львівському митрополитові призначати священників до цих церков.

16. Віддати греко-католицькій митрополії її друкарню у Львові. Друкарня ця необхідна для друку церковної і богословської літератури, формулярів і «Архиепархіяльних Відомостей».

17. Відповідно до постанови Облвиконкому Львівської області від дня 14 серпня 1944 р. просимо повернути Богословській Академії і греко-католицькій Духовній Семінарії у Львові її приміщення по вул. Коперніка ч. 36 для відновлення нормальної діяльності цих закладів⁸⁴.

Члени делегації намагалися довести Полянському (який явно був невдоволений усіма тими проханнями, що їх висунув митрополит Йосиф)⁸⁵ необхідність зважити на те, що «Західна Україна понад як триста років живе життям, відмінним від Східної України, і що внаслідок того в неї інші звичаї..., життя, культура і релігія, а тому перемену треба робити обережно»⁸⁶.

Під час другого прийому членів делегації, який відбувся 27 грудня, Полянський, наперед узгодивши свою відповідь з Хрущовим і Молотовим, сказав, що «перед радянським законом всі релігії є рівними і всі релігійні організації діють в рамках чинного в країні законодавства про культу. Тому жодних винятків не буде робитися і для Греко-Католицької Церкви, а її прохання, які не супере-

⁸⁴ Копія меморандуму з 1944 р. (обсягом п'ять машинописних сторінок російською мовою) зберігається у: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 125, арк. 1-5. Можемо припустити, що ця версія є першим варіантом звернення митрополита або ж тим текстом, який подав Полянському архимандрит Климентій з переліком потреб Церкви. В антиуніятських публікаціях на цей документ покликаються як на оригінальне звернення Сліпого.

⁸⁵ Сліпий. Спомини..., с. 106.

⁸⁶ Одинцов. Хождение по мукам, с. 20.

чать закону, будуть задоволені»⁸⁷. На запитання делегації, чи в межах СРСР греко-католикам буде забезпечене вільне відправлення богослужінь, – Полянський відповів ствердно⁸⁸. Офіційна ж відповідь уряду на конкретні прохання меморандуму мала надійти згодом «відповідно до встановленого порядку»⁸⁹.

Перед від'їздом із Москви делегатів несподівано запросили до Ставки Верховного Головнокомандування, де всім їм стало зрозуміло, що ставлення влади до УГКЦ залежатиме від того, яку позицію вона обере щодо боротьби проти УПА; зокрема, до Церкви було висловлене прохання переконати українських націоналістів вийти зі схронів і скласти зброю, обіцяючи, що держава гарантуватиме їм амністію⁹⁰, як це було проголошено в останньому зверненні радянського уряду до населення Західної України.

Українська Греко-Католицька Церква зазнала такого самого тиску з боку радянського режиму, що й Римо-Католицька Церква в Литві⁹¹. Вона опинилась віч-на-віч перед дилемою: або стати на бік влади в боротьбі проти українського національного руху опору і таким чином зректися своєї церковної ідентичності й історичного нерозривного зв'язку з цим рухом заради непевної перспективи «нормалізації» свого становища у сталінській імперії; або ж зазнати переслідувань режиму, але зберегти довіру та прихильність вірних, національна свідомість яких була надзвичайно високою.

Попри те, що ззовні нова радянська політика щодо УГКЦ виглядала досить толерантно, почалися арешти окремих представників духовенства. Вже наприкінці серпня 1944 р. органи НКДБ схопили о. Петра Табінського, пароха Нового Села Бібрського району Львівської області, відомого священика,

⁸⁷ Відповідь Полянського фактично означала відхилення майже всіх пунктів звернення глави УГКЦ, оскільки ті не узгоджувались з чинним законодавством про культу (до якого, треба нагадати, не було внесено особливих привілеїв, наданих РПЦ Йосифом Сталіним) і перевищували навіть те, що було дозволено в межах радянської церковної політики Московському патріархату. Зі спогадів Сліпого випливає, що в той час греко-католицька ерархія того навіть не усвідомлювала, бо Церква все ще була «під захистом» потужного руху опору, який чинили загони ОУН/УПА окупаційному режиму.

⁸⁸ Одинцов. Уніаты.

⁸⁹ Інтерв'ю з о. Г. Будзінським.

⁹⁰ Сліпий. Спомини..., с. 107. Радянська влада могла оцінити як недостатнє послання Йосифа (Сліпого) від 23 листопада 1944 р.

⁹¹ Оскільки в Литві радянському уряду не вдалося силою придушити рух опору, бійці якого відмовились від запропонованої їм 10 лютого 1945 р. амністії, «влада звернулася до [римо-католицьких] єпископів з проханням написати спеціальне послання до «лісових братів», в якому би приверталася увага до запропонованої урядом амністії та висувалася вимога, в ім'я віри, поступитися перед владою» (V. Stanley Vardys. *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*. Boulder, Colo. 1978, с. 71). Лише один декан піддався тиску, тоді як владика або написали послання, в яких нагадували вірним Божу заповідь «Не убий», або ж відмовились співпрацювати з владою. Внаслідок цього у 1945-1947 рр. усіх єпископів, окрім одного, було заарештовано; один з ув'язнених ерархів помер у неволі (там само, с. 71-77).

який у 1930 р. перейшов із православ'я. Визначний богослов і колишній ректор православної семінарії в Крем'янці на Волині, він став професором Львівської Богословської Академії. Органи НКДБ висунули проти нього звинувачення у причетності до антирадянської та націоналістичної діяльності в роки німецької окупації (це легко було закинути майже всім греко-католицьким єпископам і священикам). Зрозуміло, що така відома особа, яка свідомо перейшла до УГКЦ, не могла не бути «поганим прикладом» для інших священиків у той час, коли влада задумувала переведення греко-католиків на російське православ'я⁹².

Показовим був і той факт, що в грудні 1944 р. в тернопільській газеті *Вільне життя* було здійснено першу в галицькій пресі непряму спробу наступу на УГКЦ. Газета надрукувала лист начебто від греко-католицького священика, який «кається» у своїй націоналістичній діяльності, звинувачував націоналістів як «фашистських запродавців» і «наймитів німецького імперіалізму». Дописувач просив радянську владу «простити його, бо він припинив всю свою націоналістичну діяльність», і звернувся із закликом до «всіх оунівців наслідувати його приклад і припинити боротьбу проти українського народу і радянського уряду»⁹³.

Міністр закордонних справ Радянської України Дмитро Мануїльський широко цитував цього листа у своїй промові 6 січня 1945 р. на вчительській конференції у Львові, на якій був присутній Микита Хрущов⁹⁴. Мануїльський наводив приклад цього священика-каянника, як свідчення того, що «навіть закоренілі прихильники українсько-німецьких націоналістів усе більше усвідомлюють приреченість [їхньої] ганебної справи».

На початку січня 1945 р. радянські засоби масової інформації розпочали кампанію проти Ватикану – останнє Різдвяне послання папи Пія XII було представлено як пронімецьке й антикомуністичне⁹⁵. Справжньою загрозою повіяло, коли на початку лютого до кампанії проти Риму приєднався новообраний московський патріарх Алексій⁹⁶.

⁹² Див. доповідну записку начальника управління НКДБ у Львівській області полковника Волошенка народному комісарові держбезпеки УРСР Савченку від 17 вересня 1944 р. в: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 71, арк. 1-22.

⁹³ Цит. за: Дмитро Мануїльський. *Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині*. Київ 1945, с. 21.

⁹⁴ Міжобласна конференція вчительського активу Західної України проходила 5-7 січня 1945 р. у Львові. Вона була останньою з цілої низки конференцій інтелігенції та селянства, які скликались у західних областях відповідно до рішень ЦК КП(б)У від 7 жовтня 1944 р. «Про заходи по виконанню резолюції ЦК ВКП(б) „Про недоліки у партійній роботі серед населення Західних областей УРСР від 27 вересня 1944 р.“». Зустрічі проводились з метою роз'яснення населенню звернення партії щодо необхідності припинення націоналістами боротьби, а також щоб здобути підтримку народних мас у боротьбі проти бійців УПА і підпільної ОУН (Сафонов. *Ідейно-виховна робота...*, с. 25, 155-163).

⁹⁵ *Izvestia* (1945) 3 февраля, 10 марта; *ЖМП* 4 (1945) 7-9, 19-21.

⁹⁶ Stehle. *Eastern Politics of the Vatican...*, с. 246.

Митрополит Йосиф (Сліпий), не дочекавшись від Полянського відповіді на свій меморандум, 25 січня 1945 р. надіслав листа Даниленкові, в якому знову повторив своє прохання дозволити греко-католицьким священикам душпастирювати серед тих греко-католиків, яких було виселено або які самі переїхали до промислових районів сходу країни⁹⁷.

Незадовго до цього, в ніч із 3 на 4 січня 1945 р., органи НКДБ заарештували луцького римо-католицького єпископа Адольфа Пйотра Шельонжека і трьох його священиків⁹⁸. Через два місяці митрополит Йосиф, у відповідь на прохання архієпископа Євгеніюша Базяка про допомогу, надіслав до Сталіна телеграму з проханням звільнити ув'язненого єрарха⁹⁹.

Влада неослабно тиснула на Церкву, аби та виступила посередником у відносинах із українським рухом опору. Врешті-решт греко-католицькій єрархії вдалося переконати Головний провід УПА вислати своїх представників на таємну зустріч, організатором якої виступив архимандрит Климентій (Шептицький)¹⁰⁰. Те, що радянський уряд фактично ототожнював ОУН/УПА з УГКЦ, засвідчив той факт, що голова українського НКДБ Сергій Савченко офіційним представником від влади на цій безпрецедентній зустрічі призначив полковника Каріна (Даниленка). Каріна супроводжував майор Олександр Хорошун. Зустріч тривала п'ять годин у ніч із 28 лютого на 1 березня у віддаленому районі на Бережанщині¹⁰¹. Командування УПА представляв начальник штабу Дмитро Маєвський («Тарас») і головний політичний референт Яків Бусел («Галина») ¹⁰². Радянська сторона «від імени Уряду Радянської України» запропонувала прийняти з «чесністю» і не переслідувати офіцерів і бійців УПА за умови їх «уявлення» (виходу з підпілля) та організованого й безумовного складення зброї. Крім того, бійцям підпілля «гарантували» забезпечити умови для повернення до нормального життя, праці чи навчання, свободу пересування і вибору місця проживання. Нічого несподіваного не було в тому, що представники УПА не дали відповіді на радянські пропозиції, а лише пообіцяли передати їх головнокомандувачу, генералові Роману Шухевичу («Чупринці»), який, у свою чергу, мав порадитися з Закордонним представництвом УГВР¹⁰³.

⁹⁷ ЦДАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 125, арк. 6.

⁹⁸ Stehle. *Eastern Politics of the Vatican...*, с. 245.

⁹⁹ Сліпий. *Спомини...*, с. 109.

¹⁰⁰ Там само, с. 107-108.

¹⁰¹ Давиденко. Не стануть агнями вовки // *Радянська Україна* (1988) 2 грудня. На зустрічі Карін представився «полковником держбезпеки Андрієм Васильовичем Головком»; див.: Лев Шанковський. Фантазії Москви про ролі Ватикану у боротьбі УПА // *Патріархат* 11(3) (1978) 15. І Шанковський, і Даниленко (*Дорогою ганьби...*, с. 261) подають датою зустрічі 27-28 лютого. Нову дату запропонував Давиденко після додаткового детального вивчення всіх обставин події.

¹⁰² Шанковський замість Бусела називає генерала Дмитра Грицяя-Перебийноса. Див.: Лев Шанковський. Большевики про УПА (з серії: Ворожі свідчення про УПА) // *Вісник О.Ч.С.У.* (1968) червень, с. 18.

¹⁰³ Там само.

Невідомо, чи були вимоги влади висловлені у формі ультиматуму з чітко визначеним терміном для надання відповіді (один із інформаторів Сліпого твердив, що уряд погрожував ліквідувати УГКЦ, якщо повстанці не складуть зброї протягом двох тижнів)¹⁰⁴. Те, що командування УПА так і не дало відповіді на радянські пропозиції (а воно мало всі підстави не вірити представникам режиму), остаточно переконало владу в неможливості за допомогою Церкви покласти край збройному рухові опору в Західній Україні.

Марною виявилася і ще одна спроба митрополита Йосифа закликати ОУН/УПА й органи радянської влади налагодити свої відносини шляхом мирних переговорів. 28 березня 1945 р. він звернувся з листом-посланням «До духовенства і вірних», в якому бив на сполох, бо піднялася нова «филя неспокоїв, нападів і убивств», у тому числі священників і монахів. Він закликав людей, щоб вони

з ще більшим зусиллям і дбайливістю старалися недопускати до проливу крові і не давати навіть позору приток до винищування народу...

Старайтеся теж нічим не викликати яких-небудь утисків і не улягати намовам та не датися вивести з рівноваги провокаціями тих, які хотіли б заманити вас на бездоріжжя різними шумними, густо-часто нехристиянськими націоналістичними гаслами. Бо ви спокійні жителі, наражені нині ще більше, ніж передше на знищення не тільки усього свого дорібку і майна, але й на втрату життя свого і усього рідні. Ми переконані, що неодноразово з того, до чого наші і чужі стреміли зглядно стремлять через взаємне кровопролиття і винищування народу та його надбань, може вдалося досягнути в мирний спосіб дорогою порозуміння¹⁰⁵.

У той самий час, постало замішання в рядах членів партії: як розуміти політику держави щодо релігії, коли, з одного боку, РПЦ від 1943 р. набула упривілейованого статусу, а з іншого – наростала антирелігійна пропаганда. На початку березня 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У розіслало до партійних організацій республіки закритого листа з роз'ясненням тактичного характеру поступок Кремля РПЦ, в якому також наголошувалося на необхідності зберігати ідеологічну пильність стосовно духовенства:

У розпорядженні Центрального Комітету багато фактів, які свідчать, що деякі наші партійні керівники не усвідомлюють собі цілковитого ставлення Радянської держави і партійних органів до церкви і релігії...

Наша партія і уряд не змінювали свого відношення до релігії і церкви, а під час Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до Радян-

¹⁰⁴ Сліпий. Спомини..., с. 110. Цим інформатором був «полковник Хом'як», який восени 1944 р. передав керівництву УГКЦ таємні дані щодо планованих заходів радянської влади проти Церкви. Він міг бути одним із агентів НКДБ, інфільтрованих у святоюрське середовище.

¹⁰⁵ ЦДАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 50, арк. 1.

ської держави і оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету надавати допомогу нашому народові в боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини і суворе покарання військових злочинців, остільки і радянська громадськість, Радянська держава по суті оцінюють цей бік діяльності церкви.

Необхідно пам'ятати, що мільйони слов'ян, які живуть на території Європи, ще перебувають під сильним впливом православної церкви і якщо цей вплив спрямований в бік мобілізації усіх сил і об'єднання усіх слов'ян для спільної боротьби з німецьким мілітаризмом, то така діяльність церкви, звичайно, заслуговує на схвалення...

У нашій боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини і за створення міцної повоєнної організації світу, не можна не брати до уваги цієї сторони діяльності православної церкви. Окрім того, й у своїй щоденній пропаганді, й у зверненні до християн цілого світу православна церква, на противагу римо-католицькій, закликає християн довести справу розгрому Німеччини і покарання злочинців до кінця. Тим самим православна церква виступає проти римо-католицької церкви, яка веде пропаганду за м'які умови миру для фашистської Німеччини.

Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку має бути подолана. Тому у своїй щоденній діяльності ми повинні беззастанно вести боротьбу проти ідеалістичної та містичної ідеології церкви, проти її реакційної діяльності.

Зовсім неприпустимим є байдуже ставлення до питань релігії та діяльності церкви з боку деяких партійних організацій, з чого залюбки користають церковники, поширюючи свою пропаганду. Дотепер, наприклад, мають місце зовсім нетерпимі факти, коли шкільні приміщення зайняті під церкви, коли служителі культів, користаючи з браку достатньої праці комсомольських організацій серед молоді, намагаються посилити свій вплив...

Партійні і комсомольські організації зобов'язані боротися з проникненням впливу церковників до середовища нашої молоді. Організація масово-політичної роботи, широке розгортання мережі закладів політичної освіти, вечірніх шкіл, повинні вирвати з-під впливу церковників тих, кого їм вдалося зтягнути до себе в період тимчасової окупації нашої території німецько-фашистськими загарбниками.

Ми повинні пам'ятати вказівку товариша Сталіна про пильність і з особливою увагою ставитися до діяльності церкви. У випадках порушень церковниками нашого радянського законодавства, у випадках спроб проникнути до школи, негайно через відповідні органи радянської влади чинити рішучу протидію.

Тепер, коли війна доходить кінця, коли ворог розгромлений у відкритому бою, ворожа агентура намагається посилити свій вплив на ідеологічному фронті, намагається завдати удару нашому світогляду, усвідомлюючи, що в нашій боротьбі та наших перемогах велике

торжество прогресивного, матеріялістичного ленінсько-сталінського світогляду¹⁰⁶.

Як стало очевидно з матеріалів нині доступних таємних архівів КПРС і КДБ, сталінський режим ніколи не мав наміру довгий час співіснувати з Українською Греко-Католицькою Церквою. Натомість, він розглядав її не просто як одну зі складових єдиного антирадянського фронту в Західній Україні, але як його духовне осереддя. Декілька обставин змушували Кремль зволікати з наступом на Церкву. Найперше, йому треба було накинути Церкві оманливе відчуття безпеки, безпідставні сподівання на можливість тривкого *modus vivendi*, аби тим часом з'ясувати для себе, а потім поглибити протиріччя як всередині самої Церкви, так і між нею та повстанцями ОУН/УПА, які дали вели боротьбу. По-друге, Кремлю треба було виграти час, доки радянську анексію Західної України, що її оскаржував польський еміграційний уряд, не буде закріплено домовленостями із західними союзниками, яких Кремль ніколи не мав наміру дотримуватися. Не довіряючи союзникам, радянське керівництво вважало за краще зачекати, доки Червона Армія не дійде через Центрально-Східну Європу до самого серця Німеччини і, тим самим, покладе край як страхові Сталіна перед можливим укладенням в останню хвилину сепаратного миру між західними державами та нацистською Німеччиною, так і непохитній вірі сил українського опору в «неминучість» Третьої світової війни між Заходом і Радянським Союзом за набутки у Другій світовій війні та через західні гарантії незалежності Польщі. До того часу сталінський уряд робив вигляд, нібито в стосунку до УГКЦ здійснюється «новий» політичний курс. Це спричинилося до послаблення властивого для цієї Церкви самозахисту супроти узгодженого наступу московського імперіялізму та відновленого експансіонізму російського православ'я; все це перешкодило греко-католицькому проводу підготуватися до підпільного існування впродовж наступного п'ятдесятиліття.

Згідно з рішеннями Ялтинської конференції трьох великих держав (4-11 лютого 1945 р.) Радянський Союз одержав важливі політично-територіальні надбання, в тому числі й визнання з боку західних союзників анексії Західної України. Відтоді Сталін вже міг перейти до здійснення власних планів щодо майбуття Греко-Католицької Церкви в Галичині.

¹⁰⁶ «Закрытое письмо ЦК КП(б)У по вопросам религии» (без дати і без підпису) // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 28-33. Як видно зі змісту документа, його написано після помісного собору РПЦ, що відбувся у січні-лютому 1945 р., але *перед* тим, як розпочався наступ на УГКЦ в Галичині.

НАСТУП НА ЦЕРКВУ (1945-1946)

Рішення про ліквідацію Греко-Католицької Церкви

Цілком очевидно, що плани знищення Української Греко-Католицької Церкви шляхом її приєднання до Російської Православної Церкви виношувалися ще від вересня 1939 р. Однак, збіг обставин – таких, як стратегічне, пограничне розташування західноукраїнських земель в умовах війни в Європі, слабкість самої РПЦ у той час, а також далеке від оптимізму ставлення щойно «возз'єднаної» з Москвою автокефальної православної єрархії на Волині до перспектив поширення православ'я у греко-католицькій Галичині, та, врешті, напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. – все це разом завадило Кремлю виконати опрацьовану ще за часів царювання Катерини II та Миколи I «історичну місію» Російської держави.

Із повторною радянською окупацією Західної України 1944 р. сприятливі для реалізації цієї мети умови також з'явилися не одразу: міжнародна спільнота не визнавала радянських зазіхань на цю територію, партизани ОУН/УПА чинили масовий опір новому режимові, до того ж усе ще тривала війна з нацистською Німеччиною. Натомість, визнання союзниками на Ялтинській конференції радянської анексії Західної України та поступове наближення Червоної Армії до Берліна дали змогу вивільнити набагато більше сил для боротьби з українським рухом опору. Очевидність перемоги Країни Рад над Третім Райхом усунула ті останні перешкоди, що змушували Кремль демонструвати толерантне ставлення до УГКЦ. Особливо після того, як влада зрозуміла, що самого впливу Церкви замало, аби змусити повстанців скласти зброю.

Наступ сталінського режиму на Греко-Католицьку Церкву в Галичині був однією зі складових загального плану протидії католицизові не лише в СРСР, але й в інших країнах Східної Європи, що опинилися в сфері впливу Радянського Союзу, а також у цілому світі. З одного таємного партійного документу випливає, що рішення про «возз'єднання» УГКЦ із Московським патріархатом було доведено до відома партійного активу вже в лютому 1945 р.¹

¹ У лютому 1945 р. відділи пропаганди й агітації обкомів КП(б)У, принаймні в Галичині, поширили серед партактиву таємні «короткі тези» з викладом «основних історичних особливостей російської православної та західноукраїнської греко-католицької церков». Очевидно, що ці тези були раніше розроблені відповідними структурами Центрального Комітету партії. Всі релігії проголошувалися в них «реакційними» й «антинауковими», однак підкреслювалась «прогресивна» роль православ'я у згуртуванні східних слов'ян в єдиній Руській державі. У роки «Великої Вітчизняної війни» РПЦ повністю стала по бік радянської влади. Уряд, у свою чергу, дозволив їй відновити центральні органи управління

Проте інші таємні радянські документи вказують на день 2 березня 1945 р., коли Сталін і Молотов (мабуть, після консультації з іншими членами Політбюро) наказали голові Ради у справах РПЦ Карпову опрацювати рекомендації щодо підготовки широкомасштабного наступу на Ватикан і підвищення ролі Російської Православної Церкви у боротьбі з католицизмом та унією².

15 березня 1945 р. Карпов подав Сталіну, Молотову і Берії десятисторінковий документ, відомий як «Інструкція № 58». Після ознайомлення з поданими пропозиціями, радянський керівник 17 березня наклав на документі резолюцію: «Т-щу Карпову. Соголасен. И. Сталин»³.

20 квітня голова РСРПЦ у листі до Хрущова⁴ виклав ті положення «Інструкції», що стосувалися України:

Московського патріархату, скликати Помісний Собор, на якому було обрано нового патріарха Алексія (Симанського). Натомість УГКЦ, яка в минулому багато в чому спричинилася до збереження українського народу від полонізації та мадяризації, після Жовтневої революції опинилась у таборі контрреволюції «і разом із нею спрямувала свою боротьбу на відрив України від православного Сходу, за створення так званої «Незалежної України», що означало відрив України від Радянського Союзу і передачу її до рук капіталістичного Заходу... Замість того щоб боротися за возз'єднання з православним Сходом і позбутися ненависного католицизму, греко-католицька церква зміцнює свої зв'язки з папою римським. У цьому – реакційна сутність греко-католицької церкви... Справа тепер полягає в тому, щоби цей розрив ідейних зв'язків із католицьким Заходом і приєднання до православного Сходу завершити організаційним оформленням, тобто оформити організаційний розрив греко-католицької церкви з папою римським і приєднатися до православного східного духовного керівництва у Москві та в Києві».

Ці «тези» зорієнтовували партактив на те, що віднині «завдання українського духовенства полягає в тому, щоб взяти активну участь у викритті німецько-фашистського обличчя українсько-німецьких націоналістичних бандитів перед широкими народними масами і покінчити з обмануванням народних мас націоналістичною демагогією бандитів. Партійний актив повинен вести розмови зі священниками греко-католицької церкви у напрямку ідейного і організаційного розриву з римським католицизмом, за очищення греко-католицької церкви від католицизму, за її ідейне та організаційне об'єднання з православним Сходом» (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 73-86. Копія, що зберігається в архіві, поширювалась у Дрогобицькій області за підписом заст. завідувача відділу пропаганди й агітації Дрогобицького обкому партії М. Ковальова).

Один з офіцерів КДБ, ім'я якого залишилось невідомим і який брав участь у ліквідації УГКЦ, в інтерв'ю 1989 р. стверджував, що «у лютому 1945 р. Хрущов повідомив генералові Савченку [начальнику НКДБ Української РСР], що Сталін особисто ухвалив рішення ліквідувати Українську Греко-Католицьку Церкву в найближчому часі». Див.: Георгий Рожнов. Это мы, Господи // *Огонёк* 38 (Москва 1989) 7.

² ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 29, арк. 101-109. Цит. за: Білас. *Репресивно-каральна система...*, кн. 1, с. 310-311.

³ Там само, с. 310. Іван Білас широко цитує витяги з «Інструкції» (с. 311-316). Він датує резолюцію Сталіна 16 березня 1945 р., однак Карпов у листі до Хрущова подає дату 17 березня (див. прим. 4).

⁴ Оригінал листа Г. Карпова М. Хрущову, обсягом 4 сторінки, зберігається в: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 97-100.

1. Організувати в м. Львові православну єпархію, на чолі якої поставити єпископа (з українців) з титулом єпископа Львівського і Тернопільського, який би об'єднав православні приходи Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Тернопільської областей.
 2. Надати Львівському і Тернопільському єпископу, а також усім православним священнослужителям цієї єпархії право на ведення місіонерської праці.
 3. Надати у розпорядження єпархії у м. Львові як катедральний собор один із греко-католицьких (уніятських) соборів.
 4. Зміцнити Почаївську православну лавру в м. Крем'янци⁵ Тернопільської області, зробивши її настоятеля вікарієм Львівського єпископа.
 5. Від імени патріярха Московського і всієї Руси та Синоду російської православної церкви випустити спеціальне звернення (українською і російською мовами) до духовенства і віруючих уніятської церкви та широко розповсюдити його по уніятських приходах.
 6. Організувати всередині уніятської церкви ініціативну групу, яка повинна буде декларативно заявити про розрив із Ватиканом і закликати уніятське духовенство до переходу на православ'я.
 7. Організувати православні братства в містах Луцьку і Львові, надавши цим братствам право на здійснення місіонерської і благодійницької діяльності, причому завданням братств буде зміцнення православ'я і протиставлення його католицизму.
 8. Вжити заходів до ліквідації автокефалії польської православної церкви, з проведенням відповідних заходів для її цілковитого приєднання до Московської патріархії.
 9. Оформити приєднання до Московської патріархії Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії (Закарпатська Україна), згідно з виявленим із їхнього боку колективним бажанням і згодою Синоду сербської православної церкви (в юрисдикції якої дотепер перебуває Мукачівсько-Пряшівська єпархія).
 10. Для підготовки кадрів священнослужителів і місіонерів відкрити курси в містах Києві, Луцьку, Львові⁶ й Одесі⁷, взоруючись на організацію та програму московських пастирсько-богословських курсів.
- Карпов також повідомляв Хрущова про заходи, які вже здійснено:

⁵ Почаївська лавра увійшла до складу Тернопільської області, як і цілий Крем'янецький повіт, після радянської окупації західноукраїнських земель 1939 р. [детальніше про це див. розділ II, с. 50 цієї книжки. – *Прим ред.*]. Карпов помилково твердить, що монастир знаходиться у Крем'янці, насправді він розташований у самому місті Почаєві, центрі однойменного району.

⁶ У Львові пастирсько-богословські курси так і не відкрились, хоча про це було оголошено у 1946 р.

⁷ Лист Г. Карпова до М. Хрущова від 20 квітня 1945 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 97-98.

Єпископом на Львівсько-Тернопільську катедру визначено протоєрея однієї з київських церков, він же професор, М. Ф. Оксіюка, який 19 квітня ц. р. прибув до Москви і мав представлення в патріархії і в Раді. Сьогодні, 20 квітня, відбувся постриг Оксіюка у монашество, 21 квітня відбудеться призначення, а 22 квітня – хіротонія та від'їзд до м. Львова.

Оксіюку надано право взяти, на свій розсуд і після узгодження з екзархом України митрополитом Йоаном, кількох українських православних священників для організації православного братства і розгортання місіонерської праці.

В указі патріарха про призначення Оксіюка єпископом Львівським і Тернопільським буде обумовлено, що його влада поширюється на православні приходи в Станіславській і Дрогобицькій областях.

Рада вважає бажаним, щоб єпископу Львова (Оксіюку) були надані покої колишнього митрополита Андрея Шептицького в колишньому уніятському монастирі⁸, а також приміщення для єпархіального управління і богословсько-пастирських курсів.

Рада погоджується з думкою патріарха Алексія про надання Львівському єпископу права видавати так звані єпархіальні відомості⁹.

Екзарх України митрополит Йоан одержав відповідну вказівку від патріарха Московського щодо формули прийняття уніятських священників до православ'я і йому ж запропоновано дати відповідні вказівки єпископам Житомирському, Волинському і Кам'янець-Подільському.

Раді відомо, що всередині уніятської церкви, в особі Костельника та інших священників, створюється ініціативна група, яка повинна буде декларативно заявити про розрив із Ватиканом і закликати уніятське духовенство до переходу на православ'я.

Спеціальне звернення патріарха Московського до уніятського духовенства, заклик ініціативної групи, матеріяли єпархіальних відомостей Львівського єпископа, а також відповідні проповіді повинні сприяти швидшому розкладу уніятської церкви.

Рада у справах російської православної церкви при Раднаркомі СРСР просить ваших вказівок Уповноваженому Ради при Раднаркомі Української РСР тов. Ходченку й Уповноваженому Ради при Львівському Облвиконкомі тов. Вишневському про надання необхідного сприяння екзархові України митрополитові Йоану і Львівському єпископові Оксіюку в проведенні вищезазначених заходів¹⁰.

Дещо раніше, 17 березня 1945 р., Карпов надіслав копію цієї «Інструкції» до голови РСРК Полянського. У супровідному листі він просив колегу керу-

⁸ Лист Г. Карпова до М. Хрущова від 20 квітня 1945 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 99. «Монастирем» Карпов помилково називає митрополичі палати та будівлі, що з трьох боків оточують собор Св. Юра, де містилися робочі приміщення ординаріату та мешкали члени капітули.

⁹ Насправді йдеться про відновлення *ЛАЕВ*.

¹⁰ Там само, арк. 99-100.

ватись у своїй діяльності тими положеннями документа, що стосуються Греко-Католицької і Римо-Католицької Церков в СРСР, а також координувати інші кроки у боротьбі проти католицизму на світовій арені¹¹. 8 травня 1945 р. Полянський під грифом «цілком таємно» скерував до свого підлеглого в Українській РСР Вільхового, а також уповноважених у Білорусі та в прибалтійських республіках «інструктивно-тактичні вказівки» щодо боротьби проти католицизму. Нова інструкція забороняла ознайомлювати з її змістом навіть тих представників духовенства, які могли би бути потенційними помічниками влади.

Радянські джерела не містять жодних даних, які б свідчили про зміну лояльного ставлення до держави самого митрополита Йосифа (Сліпого) чи очолюваної ним Церкви. Проте Полянський так обґрунтовував наступ влади на УГКЦ: «Інформуємо вас, що греко-католицька (уніятська) церква, в особі митрополичого управління, зайняла цілковито неприпустиму в політичному відношенні позицію і стала на шлях боротьби з Радянською владою, надаючи активну підтримку антирадянському націоналістичному рухові. У зв'язку з цим на теперішній час здійснюються заходи, спрямовані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного уніятського духовенства і до переходу віруючих на православ'я. З цією метою, зокрема, у Львові організована єпархія православної церкви»¹².

Перший крок – залякування

Упродовж кількох місяців органи НКДБ збирали компромат на єрархів і духовенство УГКЦ, після чого в квітні 1945 р. радянські засоби масової інформації розпочали потужну кампанію з дезінформації. Першим виступив львівський письменник-комуніст Ярослав Галан, відомий борець із «українським буржуазним націоналізмом», який став головним речником державної антиуніятської пропаганди¹³. В перших числах квітня щоденна львівська газета *Вільна Україна* під псевдонімом «Володимир Росович» видрукувала розлогу статтю Галана «З хрестом чи з ножем?», в якій той прямо нападав на Церкву¹⁴.

¹¹ Білас. *Репресивно-каральна система...*, кн. 1, с. 317.

¹² Там само, с. 317-321. Цит. уривок на с. 321 [у другій книзі своєї праці Білас подає дату 10 травня; пор.: там само, кн. 2, с. 587. – *Прим. ред.*].

¹³ Критичну оцінку постаті Галана див.: Петро Терещук. *Історія одного зрадника (Ярослав Галан)*. Торонто 1962. [Пор. розділ: «Ярослав Галан і церква» у: Володимир Пашенко. *Греко-Католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів*. Полтава 2002, с. 25-74. – *Прим. ред.*]

¹⁴ *Вільна Україна* (1945) 6 квітня; передрук статті див. у: Ярослав Галан. *Твори*. Київ 1960, т. 2, с. 275-287. 9 квітня текст Галана транслювало також львівське радіо. Див. таємну доповідну записку для Микити Хрущова від 13 квітня 1945 р. «О настроєнях среди местного населения в связи с опубликованием статьи В. Росовича под названием „С хрестом или с ножом“» у: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 212, арк. 29-35.

Виглядає, що в основу публікації було покладено деякі матеріали з досьє НКДБ¹⁵. 10 квітня статтю передрукувала центральна щоденна київська газета *Радянська Україна* у своєму спеціальному додатку для західних областей¹⁶. Незабаром цей пасквіль побачив світ масовим тиражем у вигляді окремої брошури¹⁷. Партійні органи та працівники спецслужб відразу взялися до вивчення реакції духовенства та мирян на публікацію Галана, про що надсилали інформації вищому керівництву до Києва й Москви¹⁸.

¹⁵ Деякі факти про події в архієпархіальній консисторії та капітулі могли стати відомими через тих осіб, які співпрацювали з НКДБ; їхня допомога уможливила Галанові здійснити цей перший випад проти Церкви. Серед документів колишнього партархіву Львівської області збереглася написана від руки записка з нерозбірливим підписом від 19 червня 1945 р. «про наукових працівників, м. Львів, яких виступи по статті „З хрестом чи з ножом?“ згідно агентурних даних записані в ОблНКДБ»; записку вкладено до згаданого вже документа «О положении Униатской или Греко-католической церкви и деятельность духовенства в период немецкой оккупации» начальника управління НКДБ у Львівській області полковника Волошенка народному комісарові держбезпеки УРСР Савченку від 17 вересня 1944 р. в: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 71, арк. 9.

¹⁶ Сафонова. *Ідейно-виховна робота...*, прим. 122.

¹⁷ Галан. *Твори*, т. 2, с. 490.

¹⁸ Див.: «Спецсообщение о реагировании духовенства и верующих униатской церкви на статью „С крестом или с ножом“, опубликованную в газете „Вильна Украина“ от 8. 04. 1945 года» начальника Львівського управління НКДБ Вороніна першому секретареві Львівського обкому партії І. Грушецькому від 11 квітня 1945 р. (ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 1-3); доповідну записку самого Грушецького Хрущову від 12 квітня «Об отзывах местного населения на статью В. Росовича „С крестом или с ножом“» (там само, спр. 212, арк. 36-37) та вже згадану невідповідну доповідну для Хрущова від 13 квітня 1945 р. «О настроениях среди местного населения в связи с опубликованием статьи В. Росовича под названием „С крестом или с ножом“» (там само, спр. 212, арк. 29-35). [Пор. також: інформацію завідувача організаційно-інструкторського відділу Львівського обкому КП(б)У І. Богородченка тов. Шамбергу (Москва, ЦК ВКП(б)) і Зленку (Київ, ЦК КП(б)У) «О настроениях среди местного населения в связи с опубликованием статьи В. Росовича в газете „Вильна Украина“ 8 апреля 1945 г. под названием „С крестом или с ножом“» від 14 квітня (там само, арк. 43-49); доповідну записку від 18 квітня завідувача відділом пропаганди й агітації Шевченківського райкому Львівському міському партії Афеодосової «Про ознакомления населения с материалом про антинародную діяльність униатської церкви (Вильна Украина від 8. 04. 1945 р.)» (там само, спр. 230, арк. 4-5); «Інформацію про реагування населення області на статтю Росовича „З хрестом чи з ножом“» секретаря Львівського обкому партії П. Гапочки М. Хрущову від 25 квітня (там само, спр. 212, арк. 41-42). Спеціальні повідомлення «О реагировании на статью „С крестом или ножом“, опубликованную в газете „Вильна Украина“» та «О реагировании на статью „С крестом или ножом“ и аресты униатского духовенства» підготував для Хрущова нарком держбезпеки Української РСР Савченко (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1605, арк. 33-43, 73-80; опубл. в: *Культурне життя...*, т. 1, с. 267-276; 262-267). Навіть у травні, вже після ув'язнення єпископату УГКЦ, Львівський обком партії продовжував «інформувати» київське керівництво про реакцію на писання Галана. Див. рапорти І. Грушецького М. Хрущову «О реагировании населения на аресты духовенства униатской церкви» від 6 та 7 травня 1945 р. (ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 212, арк. 67-69, 70-72), а також інформацію секретаря відділу пропаганди і агітації

У своїй статті автор гостро нападав на Берестейську унію, яку зображав спочатку як польське, а згодом австро-угорське знаряддя «розбиття єдності і дружби російського та українського народів». Він схвально писав про тих священників-москвофілів XIX ст., «які воліли шукати звільнення від унії у деспотичній царській Росії»¹⁹. Митрополита Андрея (Шептицького) змальовано у статті як ревного й підступного учасника «змови» німецького імперіалізму з Ватиканом, який прагнув підкорити і латинізувати Східну Європу, як такого, що займався «підготовкою для нанесення смертельного удару православної церкві» в надії самому стати «уніатським екзархом всієї України і всієї Росії»²⁰. Після поразки в Першій світовій війні країн австро-німецького блоку, митрополит, за словами Галана, ввійшов у спілку з українським націоналізмом і німецьким фашизмом, прагнучи «згуртувати реакційні елементи під лозунгом антирадянської інтервенції» під уніатським прапором²¹.

Після «звільнення» Західної України у 1939 р. Радянським Союзом – розгортав свої звинувачення Галан – галицький архиєрей, у відповідь на «толерантне ставлення радянської влади до уніатської церкви та її духівництва», протестував проти її дій, вів приховану антирадянську пропаганду і «погружав усе глибше в багно зради»²². Автор звинувачував митрополита Андрея у його начебто співпраці з нацистською окупаційною владою й ОУН, і, особливо, у наданні підтримки дивізії «Галичина». Наприкінці статті він робив такі висновки:

Можна було чекати, що керівники уніатської церкви виявлять мінімальне принаймні бажання змити свої важкі провини перед народом і хоч тепер підуть слідами православних священників, які в більшості показали себе відданими синами своєї Вітчизни. Закликаючи віруючих на священну боротьбу з німецькими загарбниками, жертвенно допомагаючи Червоній Армії, православні священники України і Росії в переважній своїй більшості вірно служили своїм народам у священній війні проти німецьких загарбників²³. Можна було чекати

І. Мазепи своєму безпосередньому керівникові у Києві Г. Александрову «С высказываниях отдельных групп населения Львовской области по поводу статьи В. Россовича „С крестом, или с ножом“» від 19. 05. 1945 р. (там само, арк. 50-51). – *Прим. ред.*]

¹⁹ Галан. *Твори*, т. 2, с. 276.

²⁰ Там само, с. 277-279. Погляди Галана на церковну унію та його оцінка діяльності митрополита Андрея (Шептицького) майже повністю повторюють постулати агресивної антиуніатської пропаганди за часів царату в 1914-1916 рр., яку провадили місіонери з Почаївської лаври та волинський митрополит Євлогій [пор. розділ І, с. 14-15 цієї книжки. – *Прим. ред.*].

²¹ Там само, с. 280.

²² Там само, с. 281-282. Безпідставні закиди Галана не мають підтвердження навіть в офіційних радянських документах.

²³ Там само, с. 285. Тут Галан, відповідно до тогочасної офіційної позиції влади, вочевидь викривлено подає позицію духовенства РПЦ на окупованій німцями території; за доцільності незначним винятком православні священники вітали «визволителів» в надії, що німці

подібних зрушень і в святоюрському середовищі, серед уніатських священиків...²⁴

Перед багатьма уніатськими духівниками історія поставила фатальне питання: *камо глядеши?*

Наша Радянська держава в основний свій закон вписала непорушні і незламні слова про свободу сумління. Вона не втручається в особисте життя радянського громадянина, не заважає йому мати свої релігійні переконання. Але не можна спокійно дивитися на те, коли служителі уніатської церкви використовують цю свободу віросповідань для того, щоб провадити злочинну діяльність проти українського народу, колись на користь фашистської Німеччини, сьогодні – во славу й на благо англо-саксонських імперіалістів²⁵.

Перед служниками богів свастики і тризуба лежить один шлях: шлях зради народу, шлях злочинів, убивств, потворних підступів, брехні й обману. Цей шлях неминуче призведе до їх загибелі. Народ нещадний до своїх смертельних ворогів, в які б одяги вони не вбирались...

Доки будуть ці агенти, прикриваючись рясою і саном священнослужителя, творити своє чорне протинародне діло? Доки вони будуть коїти злочини і підступи на визволеній від німецьких розбійників вільній радянській українській землі?..²⁶

Показово, що в цій статті Галана ще немає заклику до «возз'єднання» греко-католиків із «патріотичною» РПЦ. Проте ще до того, як про плани «об'єднання стали говорити відкрито», «Володимир Росович» написав інший памфлет, більший за обсягом і дещо перероблений, під назвою *«Що таке унія?»*²⁷. У цьому опусі історія Греко-Католицької Церкви подавалася ще в більш зловісних тонах; водночас, «коригувань» зазнали трагічні події, пов'язані з переслідуваннями уніятів царським режимом і їхнім насильницьким

дозволять відновити православне церковне життя в тому вигляді, як воно існувало до 1939 р., доки ці землі не перейшли до складу СРСР. На решті території сталінський режим ще раніше майже повністю задушив Православну Церкву, тому їй, на відміну від Греко-Католицької, бракувало сил чинити опір тискові й контролю з боку нацистів. Пізніше, після того як Хрущов до певної міри відійшов від політики Сталіна стосовно РПЦ, у деяких радянських виданнях з'явилися звинувачення на її адресу в співпраці з «німецькими окупантами» у 1941-1943 рр. Див.: О. І. Бевза. *Розкриття реакційної суті релігії в процесі вивчення історії*. Київ 1977, с. 69-71.

²⁴ Галан. *Твори*, т. 2, с. 283.

²⁵ Тут Галан запроваджує – можливо, вперше – нову тезу радянської пропаганди, що в роки «холодної війни» стала провідною: «уніяти» й «українські буржуазні націоналісти» знайшли собі «нового хазяїна» – «англоамериканських імперіалістів», союзників та покровителів Ватикану.

²⁶ Галан. *Твори*, т. 2, с. 286.

²⁷ Вперше памфлет кількома подачами було надруковано в газеті *Вільна Україна* наприкінці травня – на початку червня 1945 р., очевидно з тим, аби його вихід у світ збігся з оприлюдненням намірів Ініціативної групи. Друге окреме видання з'явилося в 1947 р. і було згодом повністю передруковане у: Галан. *Твори*, т. 2, с. 288-330.

«возз'єднанням» із Російською Православною Церквою за Миколи I й Олександра II²⁸. Автор проголошував «неминучу загибель» УГКЦ а єдиним шляхом до спасіння греко-католиків уважав «повернення» до православ'я:

Дякуючи Радянській владі, дякуючи Сталінській конституції, нащадки тих, що колись боролися і терпіли за православну віру, мають сьогодні нічим і ніким не обмежену можливість повернутися до віри предків...

Папський Рим та його уніатсько-єзуїтські ставленики вписали себе кривавими літерами в книгу буття нашого народу. Диким терором та підступами вони приневолювали наших предків приймати чужу й осоружну їм віру, яка служила інтересам ворогів нашого народу. Цією вірою була унія. Ми були свідками загибелі ворогів українського народу. Ця сама доля чекає, неминуче чекає, й дітище цих ворогів – унію²⁹.

Протягом наступних трьох років вийшли друком ще кілька памфлетів Галана³⁰. Всі ці писання мали подвійну мету: пов'язати Греко-Католицьку Церкву зі «зрадою», «фашизмом» і «буржуазним націоналізмом», а також очорнити образ митрополита Андрея (Шептицького), найпопулярнішої і найшанованішої особистості в тогочасній історії Галичини. Бездоказові, непереконливі, образливі й погрозливі звинувачення комуністичного публіциста на адресу Церкви були спрямовані головню на те, щоб посіяти паніку, почуття безпорадності й страху серед греко-католицького клиру.

²⁸ Насильницьке «навернення» 1875 р. на православ'я греко-католиків Холмщини, останнього прихистку унії в Російській імперії, в «ліричній» інтерпретації Галана виглядає так, ніби то «світло правди поступово розсіяло уніатську пільму» (там само, с. 315-316).

²⁹ Там само, с. 330.

³⁰ Див., напр., «Присмерк чужих богів» (вересень 1948 р.), передрукований у цитованій збірці творів Галана (там само, с. 340-362). Тут автор висуває серйозні звинувачення проти митрополитів Шептицького і Сліпого та одночасно вихваляє «нерозкладену частину уніатського духовенства», що приєдналася до очолюваної о. Костельником Ініціативної групи. Потім у газеті *Советское Закарпатье* за серпень 1948 р. з'являється його зловна стаття «Исшедшие из мрака» проти католицизму як «фашистської форми християнства» (передрук: там само, с. 354-363). За нею слідом також на Закарпатті під псевдонімом Ігор Семенюк вийшов памфлет «Годи!» (див.: там само, с. 383-417). Останні два писання були безпосередньо пов'язані з «возз'єднаною» кампанією у Мукачівській греко-католицькій єпархії [детальніше див. далі, розділ VII, с. 187-200 цієї книжки. – Прим. ред.]. Від того часу багато радянських письменників, що спеціалізувалися на критиці унії, взяли на озброєння войовничий, полемічний стиль Галана, притаманну його працям мішанину фактів і вигадок. Серед них Володимир Беляєв, М. Возняк, Ю. М. Григор'єв, Сергій Даниленко («Карін»), Клим Дмитрук [український самвидав виявив, що це прізвище є псевдонімом майора держбезпеки Климентія Євгеновича Гальського, «експерта» з питань уніатства та націоналізму в Україні: *The Ukrainian Herald. An Underground Journal from Soviet Ukraine. Issue 6: Dissent in Ukraine (March 1972)* / перекл. і ред. Lesya Jones, Bohdan Yasen. Baltimore – Paris – Toronto 1977], Юрій Мельничук, Тарас Мигаль, А. Шиш та ін. Див. також щорічники «Пост імені Ярослава Галана» (Львів, 1974 – середина 1980-х рр.), де друкувалися матеріали на зразок полемічних антиуніатських і антинаціоналістичних творів Галана.

Тим часом РСРПЦ наказом від 1 березня 1945 р. зобов'язала своїх уповноважених у західних областях України здійснити до 1 травня інвентаризацію по усіх церквах і монастирях, а також провести перереєстрацію громад і священників³¹. А вже 5 квітня того ж року республіканський уповноважений Ради в Україні Вільховий доповідав Полянському, що у Львівській єпархії нараховується 1084 священники, 94 студенти Богословської Академії, 94 семінаристи, 230 учнів малої семінарії, 17 учнів школи редемптористів на Збоїськах, 13 чоловічих і 13 жіночих монастирів, а також 34 монаших доми сестер служебниць³². В іншому рапорті Вільхового зазначалось, що на Західній Україні (без Закарпаття) нараховується 2290 греко-католицьких храмів: 658 у Дрогобицькій області, 567 – у Станіславській, 522 – у Львівській, 539 – у Тернопільській, а також по дві церкви у Волинській та Чернівецькій областях³³. Ще в одній доповідній записці республіканського уповноваженого РСРК М. Хрущову від 27 червня наводилась цифра 2326 греко-католицьких громад, що діяли на Західній Україні, які обслуговували 2402 «служителі культу», з яких 21 – декан, 1694 священники, 368 дияконів і 319 дяків³⁴.

Інструкція РСРПЦ від 1 березня 1945 р. налягала на жорсткішій політиці щодо духовенства. Тож місцева влада розпочала застосовувати норми радянського законодавства про культу і в Галичині, де досі від цього утримувались. Храмові будівлі було проголошено державною власністю; від громад стали вимагати створення «двадцятки»³⁵, щоб ті могли отримати офіційну «реєстра-

³¹ Див. інструкцію П. Ходченка уповноваженому РСРПЦ у Львівській області від 12 березня 1945 р. // ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

³² Колекція Біласа, док. № 5.

³³ Там само, док. № 13.

³⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 12-16. У верхньому лівому кутку першої сторінки документу накладено резолюцію М. Хрущова від 26 липня 1945 р., адресовану Наркомі України з іноземних справ Д. Мануїльському, секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди К. Литвину і голові республіканського НКДБ С. Савченку: «Прошу вивчити матеріал і опрацювати заходи для посилення нашої роботи». У звіті, що стосувався усіх діючих в Україні релігійних організацій, відзначалося «закриття» 39 храмів УГКЦ, а також уповільнені темпи реєстрації її релігійних громад у Львівській і Станіславській областях, де Рада у справах РПЦ ще не мала своїх уповноважених (арк. 16). Звіт Вільхового не містить вичерпних даних, особливо щодо кількості дяків, не говорячи вже про статистику чернецтва.

³⁵ Згідно з нормами радянського законодавства, право на одержання реєстрації релігійної громади мала група кількістю не менше як двадцять віруючих; їм надавались права орендувати у держави «культову споруду», а також обирати, затверджені державним органом влади, склад виконавчої та ревізійної комісії. Важливою поступкою (ліквідованою у 1961 р.) з боку держави стало надання священникам права офіційно очолювати парафіяльну виконавчу комісію; це було відходом від норми закону 1929 р., що забороняла священникам брати участь у роботі цих комісій. Див. інструкцію президії секретаріату Виконкому ВУЦК від 23 червня 1932 р. «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адміністраторами складу релігійних громад та служителів культу»; витяги з інструкції надруковано у: *Законодавство про релігійні культу / упор. К. З. Литвин, А. І. Пшеничний*, с. 107-122; «Положение об управлении Русской

цію» (тобто державну ліцензію на діяльність парафії), а також дістати дозвіл на оренду і користування націоналізованою «культовою спорудою» для відправи богослужень. Інструкція покладала на «двадцятки» здійснення контролю за правильністю інвентаризації всього «культового майна» і надавала право державним органам здійснювати періодичні перевірки в храмах. Але найважливішим було те – і це пояснює, чому саме тепер у Галичині стали запроваджувати норми цієї інструкції, – що духовенство мало пройти реєстрацію в обласному відділі Ради у справах релігійних культів; парохів, які не отримали в державних органах відповідної довідки, «двадцятки» не мали права допускати до виконання будь-якого духовного чину в орендованих храмах³⁶. За допомогою цих нових законів радянські органи влади могли довільно маніпулювати механізмом надання дозволу на оренду чи реєстрацію і вже тим самим підштовхнути греко-католицьких священників до переходу на православ'я, «очистити» Церкву від дійсних і потенційних опонентів режиму, а також ефективно контролювати духовенство й віруючих, підкорити їх своїй волі.

Арешти церковної ерархії

Публікацію памфлету Ярослава Галана «З хрестом чи з ножом?» глава УГКЦ оцінив як підготовку до наступу радянської влади на його Церкву. Органи держбезпеки встановили постійний нагляд за собором Св. Юра, митрополічними палатами та прилеглими до них будівлями³⁷. Стало очевидним, що

Православной Церкви, принятое Поместным собором Русской Православной Церкви 31 января 1945», додаток до *Православногo церковногo календаря на 1946 год*. Москва 1945.

³⁶ Основне положення закону забороняє здійснювати релігійні обряди тим «служителям релігійного культу», які не отримали реєстрації в місцевому відділі РСРК. Примірник угоди, яку мав підписати священник (зберігся взірець, який розповсюджувано на парафіях Дрогобицької області, датований квітнем 1945 р.), зберігається в: АЗП УГВР, од. збер. С3-3.

³⁷ Інтерв'ю з о. Йосифом Кладочним від 10 червня 1980 р., Торонто. Несамовиті напади на Церкву з боку «Росовича» викликали різні міркування у святоюрському середовищі: чи порушення урочистої обіцянки, даної головою РСРК І. Полянським членам митрополічой делегації в Москві у грудні 1945 р., є ініціативою місцевих партійних органів, чи ознакою радикальної переміни в релігійній політиці Кремля. Було вирішено скликати у четвер 12 квітня конференцію духовенства, щоб визначити, що робити надалі. 10 квітня секретар митрополита о. Іван Котів звернувся до юриста за консультацією щодо можливого подання позову проти газети *Вільна Україна* (остання навіть запропонувала надрукувати спростування звинувачень, висунених Галаном проти Церкви). Див. згадану вже інформаційну довідку завідувача відділу організаційно-інструкторської роботи Львівського обкому партії Богородченка секретарям ЦК ВКП(б) Шамбергу і ЦК КП(б)У Зленкові: «О настроениях среди местного населения в связи с опубликованием статьи В. Росовича в газете „Вільна Україна“ 8 апреля 1945 г. под названием „С хрестом или с ножом“» від 14 квітня (ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 212, арк. 43, 48, 49). У моніторингу за реакцією місцевого населення на статтю Галана брав участь і полковник Карін (Даниленко). Наступного дня після публікації статті він разом із підполковником НКДБ К. С. Мазиним побував на Святоюрській горі, щоб на власні очі побачити, як реагують її мешканці (Даниленко. *Дорогою ганьби...*, с. 313-314).

арешт греко-католицьких єрархів є лише питанням часу – кількох днів або навіть годин. Відчуваючи небезпеку, митрополит Йосиф закликав до себе єпископів Микиту (Будку) і Миколая (Чарнецького), архимандрита Климентія (Шептицького) і віце-провінціала отців редемптористів Йосифа де Вохта³⁸ та призначив їх адміністраторами Львівської архієпархії на випадок, якщо він сам з якихось причин не зможе здійснювати уряд³⁹.

Вранці 11 квітня 1945 р. весь святоюрський комплекс оточив кордон міліції, щоб ізолювати його мешканців і не допустити вивезення документації та цінностей⁴⁰. Увечері того ж дня велика група офіцерів держбезпеки увійшла до митрополичих палат. Йосифу (Сліпому) предявили ордер на арешт⁴¹, і після особистого обшуку відправили до в'язниці НКДБ на вул. Лонцького. Вранці митрополита під конвоєм потягом перевезли до центральної в'язниці у Києві на вул. Короленка⁴². Єпископів Будку і Чарнецького⁴³, а також кількох інших відомих священників заарештували того ж дня – 11 квітня – та спровадили до Києва. Три дні – від 12 до 14 квітня – тривав ретельний обшук на Святоюрській горі: в митрополичих палатах, помешканнях священників, соборі та крипті, приміщеннях архієпархіяльної та парафіяльної канцелярії, прилеглих будівлях⁴⁴. Конфісковано митрополичий архів та бібліотеку покійного митрополита Андрея. Станом на 21 квітня 1945 р. органами НКДБ у Львівській області заарештували 33 осіб: митрополита, 2 єпископів, 20 священників, 2 деканів, 3 семінаристів і 5 мирян⁴⁵. Одночасно кадебісти провели обшуки в Богословській академії, семінарії, дяківській школі – всі ці навчальні заклади відразу ж закрили. Органи держбезпеки затримали 159 студентів і відправили їх до призовних пунктів місцевих військкоматів⁴⁶.

³⁸ Як бельгійського громадянина о. де Вохта було вислано назад до Бельгії у грудні 1948 р. (ПАСС, ф. 29, спр. 13-15).

³⁹ Сліпий. Спомини..., с. 109.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Арешт митрополита Йосифа (Сліпого) санкціонував голова НКДБ УРСР Савченко; його здійснено під керівництвом начальника Четвертого відділу Другого управління НКДБ у м. Києві Волошина (АСБУ, спр. 68069).

⁴² Сліпий. Спомини..., с. 111.

⁴³ Єпископа Миколая (Чарнецького) було заарештовано в монастирі отців редемптористів у Львові (*Николай Чарнецький, ЧНІ: Єпископ-ісповідник* / ред. Стефан-Йосиф Бахталовський. Йорктон, Саск. 1980).

⁴⁴ АСБУ, спр. 68069. Під час обшуку до рук НКДБ потрапило кілька членів підпільної ОУН, які назвалися студентами «школы дяконов», але не змогли документально це довести (ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 212, арк. 60-61).

⁴⁵ «Москва, ЦК ВКП(б) – т. Шамбергу; Киев, ЦК КП(б)У – т. Зленко. Інформація о результатах проведения операции по арестам антисоветского духовенства греко-католической церкви и реагировании духовенства и населения Львовской области на аресты» від 24 квітня 1945 р. за підписом І. Богородченка // ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 212, арк. 52-66.

⁴⁶ Там само, арк. 62. Військкомат відправив до Червоної Армії 120 студентів.

У Станіславі 11 квітня НКДБ заарештувало сімдесятивосьмирічного єпископа-ординарія Григорія (Хомишина) та його помічника владика Івана (Лятишевського); обох відправили до в'язниці – спочатку до Львова, а потім до Києва⁴⁷. Того ж дня ув'язнили й ректора єпархіяльної семінарії о. Авксентія Бойчука, якого тримали у Станіславській тюрмі, де слідчі жорстоко катували його⁴⁸.

Після арешту митрополита Йосифа і єпископів, члени митрополичої капітули обрали на своєму зібранні о. Омеляна Горчинського, пароха собору Св. Юра, капітулярним вікарієм. У відповідь влада протягом наступного тижня заарештувала всіх крилошан. Після допитів їх, щоправда, відпустили, окрім о. Горчинського⁴⁹. Є свідчення, що згодом крилошани таємно обрали новим капітулярним вікарієм канцлера митрополичого ординаріату о. Миколу Галянта⁵⁰.

У Станіславській єпархії від травня 1945 р. уряд вікарія виконував ігумен василіянського монастиря Григорій (Володимир) Балагурак⁵¹. За допомогою ігумена оо. редемптористів Романа Бахталовського йому вдавалося таємно керувати єпархіяльним життям і навіть нелегально підтримувати зв'язок із Римом, доки їх обидвох не кинули до в'язниці⁵².

У приєднаній до Радянського Союзу частині Перемиської єпархії НКДБ заарештувало генерального вікарія для Дрогобицької області о. Михайла Мельника. Говорили, що він не витримав катувань у тюрмі і дав згоду співпрацювати з владою у створенні Ініціативної групи для «возз'єднання» УГКЦ із Православною Церквою⁵³. У Сокалі ув'язнили генерального вікарія для Львівської області о. Миколу Панаса, якого також катували; казали, що його звільнили після того, як він збожеволів⁵⁴.

⁴⁷ Петро Мельничук. *Владика Григорій Хомишин: патріот – місіонар – мученик*. Рим – Філадельфія 1979, с. 294, 361-362. Дуже мало є інформації про події в Станіславській єпархії в 1944-1946 рр. [Пор.: Ігор Андрухів. *Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр.* Івано-Франківськ 1997. – Прим. ред.]

⁴⁸ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 24.

⁴⁹ Там само, с. 12.

⁵⁰ Інтерв'ю з о. Й. Кладочним від 20 і 27 червня 1980 р.

⁵¹ *Василіянський вісник* 3 (Рим 1965) 33-35. За словами колишнього протоархимандрита ЧСВВ о. Ісидора Патрила, ігумена Балагурака таємно висвятив на єпископа владика Григорій ще перед своїм арештом у квітні 1945 р. (інтерв'ю о. І. Патрила від 5 вересня 1995 р., Оттава). Пор.: А. З. Шиш. Антинародна діяльність уніатської церкви // *Питання атеїзму: Збірник* / ред. І. Т. Підоплічко та ін. Київ 1958, с. 173.

⁵² Там само.

⁵³ Див. ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 19. Про відступництво о. Мельника після катувань див.: Іван Гриньох. Знищення Української Католицької Церкви російсько-большевицьким режимом // *Богословія* 44 (Рим 1980) 30-31.

⁵⁴ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 28. У некролозі, надрукованому в *Православному віснику* 3 (1950) 95-96, твердилось, що о. Панас прийняв «возз'єднання» лише у 1948 р. і після того одержав призначення на парафію в одному з сіл Львівської області.

Єпископів Йосафата (Коциловського) і Григорія (Лакоту), які залишилися по західному боці нового радянсько-польського кордону, деякий час не турбували. Коли ж посилювався тиск на етнічно українське населення прикордонних земель, щоб змусити його до «репатріації» на схід, то польська влада 21 вересня 1945 р. заарештувала обох владик разом із крилошанином Василем Гриником. Їх «переконували» дати згоду на переїзд до СРСР. Два місяці ув'язнених протримали у Ряшівській тюрмі, а потім передали до рук НКДБ, яке 16 січня 1946 р. переправило їх через кордон. 24 січня греко-католицьких єрархів було звільнено і надано дозвіл повернутися до Перемишля⁵⁵. Однак комуністична польська влада й шовіністичні кола Римо-Католицької Церкви й надалі впродовж кількох місяців переслідували владик, аж доки 24 червня 1946 р. їх разом з трьома найактивнішими священиками знову не заарештували і відправили до Львова. Звідси єпископи потрапили прямо до в'язниці МДБ у Києві⁵⁶.

Раніше, 15 червня 1945 р. радянська контррозвідка схопила в Берліні апостольського візитатора для українців-католиків у Німеччині о. Петра Вергуна⁵⁷, якого також доправили до Київської тюрми НКДБ. Його, як і інших ув'язнених єпископів, постійно і жорстоко допитували. Пізніше кир Йосиф (Сліпий) згадував:

Мене виводили на слідство день і ніч так, що я буквально падав з ніг і мене мусили підтримувати, ведучи до слідчого судді. Раз десь, вертаючи о 7 год. рано зі слідства, бачив я єп. Григорія Хомишина, який згорблений і похилий ішов десь до умивальки. Мое слідство провадив Горюн, пізніший начальник КГБ у Львові, людина страшенно груба і простакувата... По кількох днях, коли я вже був вимучений допитами до краю, мене привели до кількох полковників і зачали тероризувати, давали до підпису, щоби я відрікся Папи, а за те дадуть мені Київську митрополію... Але я рішучо відмовився. Почалися дальші наступи, але це до нічого не довело, бо я вже млів з обезсилення⁵⁸.

⁵⁵ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 15-16, 87-91. Важко визначити, що саме спричинилося до їхнього звільнення з-під конвою на залізничній станції Мостиська: чи то зміни в радянській політиці, чи протести з боку місцевих українців, що знайшли захист в американському посольстві у Варшаві, чи неузгоджені, поспішні дії польської влади, що прагнула якнайшвидше деукраїнізувати Перемишчину. Отець Гриник пише, що слідчі НКДБ у Ряшеві й Мостиськах намагалися дізнатися про думку єпископату і його особисту щодо можливостей визнання ними патріярха Алексія і співпраці УГКЦ з державою, яка – за їхнім розумінням – мала зводитися до абсолютного послуху і підкорення Церкви правлячому режимові (там само, с. 90).

⁵⁶ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 16.

⁵⁷ Див. некролог: О. прелат д-р Петро Вергун // *Християнський голос* (Мюнхен 1957) 24 березня.

⁵⁸ Сліпий. Спомини..., с. 112.

Втручання Московського патріархату

10 квітня 1945 р., в переддень арештів греко-католицьких владик, відбулася зустріч Сталіна і Молотова з патріархом Алексієм і митрополитом Крутицьким Миколаєм (Ярушевичем), яку широко висвітлювали радянські засоби інформації. В цій зустрічі брали участь голова РСРПЦ Карпов і керуючий справами Московської патріархії протоєрей Миколай Кольчицький. Хоча в офіційних повідомленнях про цю другу й останню відому зустріч радянського диктатора з російськими православними єрархами про УГКЦ не згадувалось жодним словом, проте час проведення такої зустрічі не міг бути випадковим⁵⁹.

20 квітня 1945 р. – вже після того, як усіх греко-католицьких єпископів в Україні було заарештовано – Святіший Синод РПЦ призначив овдовілого київського священника Михайла Федоровича Оксіюка кандидатом на православну катедру в Галичині⁶⁰. Через два дні у Москві його було висвячено на єпископа Львівського і Тернопільського з ім'ям Макарій. Після консультацій у Києві, новопоставлений архиєрей прибув 27 квітня до Львова й замешкав при парафії єдиного в місті православного храму Св. Георгія⁶¹. Очевидно, що головним завданням владики Макарія стало надання допомоги Ініціативній групі на чолі з о. Костельником у проведенні «возз'єднавчої» кампанії; він мав стати сполучною ланкою між «ініціаторами» та Московською патріархією.

⁵⁹ Зустріч відбулася начебто на прохання патріарха Алексія, щоб висловити подяку Сталіну за допомогу держави у скликанні Помісного Собору, який відбувся двома місяцями раніше, та щоб коротко ознайомити його з діяльністю, намірами й планами РПЦ. Див.: *ЖМП* 5 (1945) 3, 25-26; пор.: *Известия* (1945) 11 квітня.

⁶⁰ Михайло Оксіюк (1884-1961), уродженець Підляшшя, 1911 р. закінчив Київську Духовну Академію, де залишився викладати. У 1918-1922 рр. він одночасно читав лекції з візантиністики в Київському Університеті. Після закриття Академії у 1922 р. Оксіюк викладав мови та історію у середніх школах Києва, працював науковим співробітником у бібліотеці Всеукраїнської Академії Наук. Під час «чисток» його було звільнено з роботи і він змушений був працювати «в сільському господарстві». Тільки в роки німецької окупації Києва Оксіюк зміг повернутися до праці в бібліотеці. Він отримав свячення у 1942 р. в Автономній Церкві й душпастирював на Подолі в Києві. На Львівську катедру його було обрано за рекомендацією екзарха Йоана (Соколова), зокрема тому, що він досконало володів українською, до того ж міг говорити «галицьким діалектом». Немає сумнівів у тому, що Оксіюк користувався довірою радянських органів держбезпеки; схоже, що його рекомендував і провідний «фахівець» НКДБ з релігійних питань в Україні Даниленко. Див.: С. Хруцький. Владика Макарій, архієпископ Львівський і Тернопільський // *Єпархіальний вісник* 4 (1946) 5-7.

⁶¹ Й. Федорович [Йосиф Оксіюк]. Львівська православна єпархія (До десятиріччя відновлення єпархії) // *Православний вісник* 9-10 (1955) 309-310. Див. також: Ю. Федоришин. Прощання львівської пастви з високопреосвященним Макарієм, архієпископом Львівським і Тернопільським // *Православний вісник* 1 (1952) 20-21; І. Миронюк. Світильник православ'я: Світлій пам'яті блаженнішого митрополита Варшавського і всієї Польщі Кир Макарія // *Православний вісник* 3 (1961) 67-77.

Незабаром у Львові до Макарія приєднався його брат Йосиф Оксіюк, освічений богослов і колишній архієпископ УАПЦ, якого на прохання ново-поставленого архиєрея та за клопотанням Каріна (Даниленка) було звільнено з ув'язнення у примусово-трудоному таборі й призначено єпархіяльним секретарем⁶².

Наприкінці квітня в Галичині з'явилося масовим тиражем недатоване послання з підписом патріярха Алексія, адресоване «Пастирям і віруючим Греко-Католицької Церкви, мешканцям західних областей Української РСР». Автори тексту прямо звинувачують покійного митрополита Шептицького й Ватикан у пронацистських симпатіях:

А до чого закликав вас небіжчик, митрополіт Андрій Шептицький та його найближчі спільники? Вони кликали вас під ярмо Гітлера, вони вчили вас схилити свої голови перед ним. А куди й тепер веде вас Ватикан, закликаючи – в різдвяному та новорічному посланнях папи – доброзичливо ставитись до всіх носіїв фашизму, віднести милосердно до Гітлера, цього найбільшого злочинця, яких тільки знала світова історія?

Тепер же, коли «Промислом Божим воз'єднана руська земля в її древних рубежах», патріярх звертався із закликом до віруючих Галицької Руси:

Порвіть, розторгніть узи з Ватиканом, який веде вас у темряву, в духовну загибель, завдяки своїм релігійним помилкам, а тепер хоче озброїти вас проти всієї вольнолюбної людскості, хоче поставити вас спиною до всього світу. Поспішайте повернутися в обійми нашої рідної неньки – Руської Православної Церкви!⁶³

⁶² Йосиф Оксіюк (1894-1991) був одним із чільних діячів українського церковного руху після революції 1917 р.; у 1922 р. висвячений на єпископа Української Автокефальної Православної Церкви. Він вижив у період організованого ДПУ «саморозпуску» УАПЦ, що ним керував у 1929-1930 рр. С. Карін, і коротко (до 1931 р.) служив єпископом у відновленій Українській Православній Церкві (УПЦ). У 1933 р. владику Йосиф залишає Церкву, зрікається єпископського сану і священства. Проте це не врятувало його від репресій: 1935 р. його було заарештовано і заслано до концтабору на Колими. Після вбивства о. Костельника Оксіюк де-факто став редактором *Православного вісника*; він – автор багатьох полемічних статей, спрямованих проти УГКЦ. Див.: Сергій Білокінь. Жив поруч з нами... // *Літературна Україна* (1991) 27 червня.

⁶³ У таємному супровідному листі голова РСРПЦ Г. Карпов наприкінці квітня 1945 р. інформував М. Хрущова, що зміст послання Алексія «було погоджено з товаришем Молотовим 19 березня», тобто за чотири тижні до арешту греко-католицького єпископату. Карпов не уточнює, хто саме звертався до Молотова за дозволом на такий текст; виглядає, що це був сам Карпов, який особисто організував друкування 100 тис. примірників послання у вигляді листівок і переслав їх через Московський патріярхат до Львова для потреб єпископа Макарія (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 34 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 45. – *Прим. ред.*]). Викликає сумніви, що автором цього послання, яке не має дати, є патріярх Алексій. Воно (на відміну від грудневого 1945 р. послання екзарха Йоана) не було надруковане ні в *Журнале Московской патриархии*, ні в *Єпархіяльному віснику*.

24 червня 1945 р. єпископ Макарій у посланні до греко-католиків Галичини також закликав їх повернутися до «прадідівської православної віри»⁶⁴.

Трохи згодом – 24 грудня 1945 р., після негласної зустрічі з членами Ініціативної групи⁶⁵ – патріярший екзарх України Йоан (Соколов) виступив із посланням аналогічного змісту:

...Уніати, в особі визначних своїх представників, показали себе вірними слугами Ватикану, який завжди проводив лінію непримиренної ворожості до нашої Православної Церкви... Волі Божій угодю було, щоб у Великій Вітчизняній війні перемогу здобув не фашизм, який «любий» Ватиканові, а Радянська країна – і наша Православна Церква торжествує і радіє. Радіє тому, що колись насильно відторгнуті землі – Галичини, Закарпатської України – знову воз'єднані з Радянською Україною, і в наслідок цього населення їх дістало можливість вільно визнавати свою прадідівську православну віру, а не нав'язану папським Ватиканом унію⁶⁶.

Постання Ініціативної групи

Одразу ж після арешту членів єпископату, радянські репресивні служби, відповідно до сформульованих в інструкції Карпова завдань, узялися за створення «добровільної» «Ініціативної групи по воз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Православною Церквою», з осідком у Львові⁶⁷. Виглядає, що це завдання доручили Сергієві Каріну (Даниленку)⁶⁸. Першим кроком до його реалізації стало призначення органами НКДБ наприкінці квітня 1945 р. о. Гавриїла Костельника адміністратором Львівської архієпархії.

Не випадково саме о. Костельника було обрано на голову Ініціативної групи. Популярний проповідник і шанований богослов, він був загальноновизнаним

Показово, що його також немає у тритомнику праць патріярха Алексія: «Слова, речи, послання, обрацения, доклады, статьи» (Москва 1948, 1954, 1958). Примірник листівки з текстом послання зберігається в: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 35-35зв. [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 46-47. У цитатах збережено стилістичні та орфографічні особливості оригіналу. – Прим. ред.].

⁶⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 9-11. Рішення видрукувати 5 тис. примірників послання владики Макарія і відозви Ініціативної групи було ухвалено Львівським обкомом партії *чотирма днями раніше* (там само, арк. 115).

⁶⁵ С. Хруцький. Собор повороту до віри батьків // *Єпархіальний вісник* 2-3 (1946) 11.

⁶⁶ Повністю текст послання надруковано у: *Православний вісник* 1 (1946) 9-12. У січні 1946 р. Ходченко надіслав уповноваженому РСРПЦ у Львівській області Вишневському 550 примірників послання екзарха Йоана для розповсюдження серед греко-католицького духовенства (ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 3, арк. 9).

⁶⁷ Див. вище, с. 91. Спочатку Ініціативна група уникала називати Церкву, до якої збиралася приєднати греко-католиків, Російською (чи навіть Руською).

⁶⁸ Див. лист Хрущова до Сталіна від 14 червня 1945 р., в якому повідомляється про передачу підготовленого Ініціативною групою листа Даниленку (РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 125, спр. 313, арк. 28-30).

лідером течії «восточників» серед греко-католицького духовенства⁶⁹. Вже під час першої радянської окупації Галичини його намагалися змусити, вдаючись до шантажу, аби він очолив рух «геть від Риму»⁷⁰. Доки був живий митрополит Андрей (Шептицький), який сам користувався безумовним авторитетом і надавав підтримку Костельнику, останній не піддавався тискові влади. Однак, коли Церкву очолив Йосиф (Сліпий), якому о. Гавриїл ніколи не міг вибачити образи ще від часу його усунення у 1930 р. від викладання у Львівській Богословській Академії, Костельник, очевидно, вже не мав сил опиратися тискові, який знову почав наростати після ув'язнення єпископів. Його «націоналістичне» минуле, відомості про яке були старанно зібрані органами держбезпеки після повернення більшовицького режиму до Західної України⁷¹, а особливо той факт, що двоє його синів добровільно пішли до лав дивізії «Галичина», дало підстави для погроз НКДБ суворо покарати о. Костельника за його «антирадянську діяльність»⁷². Мало того, навесні 1945 р. він уважав, що обидва його сини-дивізійники загинули на війні⁷³.

Десь у квітні о. Костельник надіслав до органів радянської влади заяву, в якій стверджував:

...Я був уніатом і загубив гідність пастиря. Я був націоналістом і загубив гідність людини. Але цього було замало. Націоналізм посиротив мене і мою дружину – убив трьох наших синів. Ми стали нещасними батьками... В нашому краї немає родини, яка б не оплакувала якусь жертву націоналізму. Ми кажемо націоналізму – годі крові! Ми кажемо унії – годі ганьби!

...Я репрезентую тих священників нашої церкви, які ставлять собі на меті розірвати з Римом і знищити ганебну Берестейську унію. Таких священників у нашій церкві більшість. Дехто з них схильний оглядатися «на ліс» – на бандерівців, мовляв, а що скажуть «лісовики». І ми знаємо: з лісу нам будуть погрожувати, знаємо – нас ждуть різні труднощі, скрута і навіть небезпека – про це потурбуються годованці

⁶⁹ Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 393-394. Про Г. Костельника та його погляди див. багатий на фактологічний матеріал нарис: Гриньох. Знищення Української Католицької Церкви..., с. 29-30.

⁷⁰ Див. розділ II, с. 47.

⁷¹ Див.: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 71, арк. 11; ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 12-13.

⁷² Отець Гавриїл Костельник був одним із учасників зібрання 30 червня 1941 р. у Львові, на якому представники бандерівської фракції ОУН проголосили створення крайового правління Української держави. Невдовзі це рішення було скасоване німецькою владою. Костельник увійшов до складу заснованої 6 липня у Львові Ради сеньйорів і став членом Президії Української Національної Ради. Див.: Паньківський. *Від держави до комітету...*, с. 41, 73.

⁷³ Інтерв'ю з Христиною Костельник-Поляк, Загреб, 12 березня 1980 р. Сини о. Костельника не загинули і після війни, разом із іншими вояками Першої дивізії Української Національної Армії, які перебували в англійському таборі для військовополонених у Ріміні в Італії, 1947 р. переїхали до Великобританії. Батько дізнався про їхню долю у 1946 р.

Риму, душпастирі «лісовиків». Але ж ми не боїмося. Наш народ тепер швидко витягне їх з лісу на розправу...⁷⁴

Наприкінці квітня знайшовся ще один кандидат до Ініціативної групи, що мав «представляти» в ній Станіславівщину – парох с. Копичинці та гусятинський декан о. Антоній Пельвецький. Рішенням самої групи від 1 травня 1945 р. його було «призначено» «адміністратором Станіславської єпархії»⁷⁵. Мало відомо про те, що саме спонукало о. Пельвецького стати одним із «ініціаторів» переходу до РПЦ. Правдоподібно, що іншого учасника групи – о. Михайла Мельника, пароха с. Нижанковичі й генерального вікарія в Дрогобицькій області, тобто в тій частині території Перемиської єпархії, що відійшла до СРСР, – залякуваннями змусили увійти до її складу⁷⁶. На секретаря було призначено Сергія Хруцького, православного вчителя з Холмщини, колишнього депутата до Польського сейму. Він дякував в єдиному у Львові православному храмі та вже давно разом із о. Костельником цікавився питаннями спіритизму⁷⁷.

В останніх днях квітня о. Костельник скликав львівських священників, щоб обговорити ситуацію, в якій опинилася УГКЦ після арешту єпископів. Він повідомив, що радянська влада більше не толеруватиме існування Церкви, а також попередив, що духовним особам, які відмовляться офіційно перейти до РПЦ, не уникнути репресій. Проте, виглядає, що спочатку жоден зі священників не підтримав його пропозицію⁷⁸.

Про реакцію самого Костельника на арешт греко-католицьких єрархів перший секретар Львівського обкому партії Іван Грушецький у перших числах травня доповідав Микиті Хрущову. За його словами:

Уніятська церква в СРСР з волі радянської влади ліквідована. Митрополит Сліпий та єпископи більше не повернуться до влади. Створено «Комітет з воз'єднання церков». Порушено питання про негайний розрив уніятської церкви з Ватиканом і про підпорядкування її патріярху Московському і всієї Руси... Я вважаю, що таке воз'єднання

⁷⁴ Цит. за: Даниленко. *Дорогою ганьби...*, с. 298.

⁷⁵ Див.: І. Дмитрівський. Високопреосвященний Антоній, перший православний архієпископ Станіславський і Коломийський // *Православний вісник* 7 (1957) 212.

⁷⁶ Про арешт о. Мельника див. статтю про переслідування УГКЦ у травневому числі за 1945 р. газети *Стрілецькі вісті*, органи підпільної УПА. Повністю статтю наведено у доповідній записці голови НКДБ у Львівській області генерала Вороніна від 30 серпня 1945 р. на ім'я першого секретаря Львівського обкому КП(б)У Грушецького: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 19. Див. також прим. 53 цього розділу.

⁷⁷ У роки німецької окупації Хруцький перебував у Львові; влітку 1941 р. він став членом Української Національної Ради. Після вбивства о. Костельника його було заарештовано; він загинув на засланні в Сибіру 1954 р. Див.: Панківський. *Від держави до комітету...*, с. 73. [Пор. також документи щодо клопотання Хруцького про звільнення із заслання: *Нескорена Церква...*, с. 274-285. – *Прим. ред.*]

⁷⁸ Інтерв'ю з о. Йосифом Кладочним, Торонто, 20 червня 1980 р.

церков необхідне зараз задля збереження віри, церкви, кадрів священнослужителів і української нації. Однак..., я поки що почуваюся надто самотнім у цій справі⁷⁹.

«Проте, – зауважував Грушецький, – Костельник висловив своє переконання в тому, що йому вдасться обстояти свої погляди і залучити на бік православної віри уніятське духовенство та віруючих»⁸⁰.

Із початком травня до Львова приїхав республіканський уповноважений РСРК Петро Вільховий, щоб ознайомити своїх обласних підлеглих у Галичині зі змінами в політиці держави щодо Римо-Католицької Церкви. Доповідаючи 15 травня 1945 р. про підсумки свого візиту Іванові Полянському, Вільховий описав становище УГКЦ у чотирьох західних областях України і подав персональну характеристику о. Костельника, згадуючи про його антирадянську репутацію. Цілком очевидно, що Вільховий зустрівся з ним, а також з оо. Пельвецьким та Мельником, особисто. Вільховий також рапортував Полянському, що

Відповідно до Ваших вказівок, ми виконали наступне: аби надати всіляке сприяння уповноваженим Ради у справах РПЦ в їхніх діях, дано інструктивні вказівки нашим уповноваженим; заборонено ксьондзам обслуговувати греко-католицькі громади, які не мають священників; заборонено священикам римо-католицької церкви навідуватися на парафії, які не мають служителів культу; підтримуємо прохання православної «двадцятки» про передачу їм колишніх костельних будівель;

...якщо уніятську церкву будували православні, надаємо можливість православної «двадцятці» відібрати цю церкву у своє розпорядження; надаємо всіляку підтримку в роботі «Ініціативної групи з возз'єднання греко-католицької церкви з православною церквою»⁸¹.

Заступник Полянського Садовський схвально поставився до рапорту Вільхового, зазначивши «правильність проведених і запланованих Вами практичних заходів щодо греко-католицької церкви і [римо-]католицької церкви. Розпочату роботу слід продовжувати й активно розвивати у тому ж напрямку»⁸².

28 травня члени Ініціативної групи підготували два документи, отримавши які, Хрущов відразу ж звернувся за вказівками до Сталіна, щоб уточнити, як має уряд Радянської України відреагувати на них:

Під час перебування в Москві, я інформував Вас про виконану роботу з розкладу уніятської церкви і переходу уніятського духовенства до православної церкви. В результаті проведеної роботи з числа уніят-

⁷⁹ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 212, арк. 68.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Білас. *Репресивно-каральна система...*, кн. 1, с. 323-324.

⁸² Там само, с. 324.

ського духовенства утворилась «ініціативна група». Ця група надіслала на адресу Раднаркому УРСР наступні документи:

1. Лист до Ради Народних Комісарів про становище греко-католицької церкви в Західній Україні.
2. Лист «Ініціативної групи» до всього духовенства греко-католицької церкви. Цей документ вони надішлють духовенству після того, як ми дозволимо існування «Ініціативної групи».

При врученні документів співробітнику НКВС, який назвався референтом у справах віросповідань при РНК УРСР, – Даниленку, вони просили, якщо питання буде розв'язане позитивно, «Лист до Ради Народних Комісарів» не друкувати, доки вони другий документ не розішлють до всього духовенства по єпархіях. Всі документи укладені самими церковниками, в їхньому редагуванні наші люди жодної участі не брали...

Прошу Ваших вказівок.

Якщо у Вас будуть які-небудь зауваження до тексту уніятських документів, ми зможемо через нашого представника ці зауваження внести.

Стосовно нашої відповіді «Ініціативній групі», як би Ви радили: надіслати його за моїм підписом чи за підписом уповноваженого у справах російської православної церкви при РНК УРСР?⁸³

У зверненні членів Ініціативної групи до Ради Народних Комісарів подавалась гнітюча картина: Рим «упосліджував» Греко-Католицьку Церкву, бо «хотів щораз більшої асиміляції нашої Церкви з латинською Церквою», полонізував її вірних. З окупацією Галичини нацистська Німеччина мала намір знищити і Греко-Католицьку, і Православну Церкви. За таких тяжких умов Греко-Католицька Церква не мала до кого звернутися за допомогою; її традиційна орієнтація на Захід, її жах перед «революційним атеїзмом», а також брак «довір'я до розв'язки національного питання в СРСР» унеможливлювали тісніші зв'язки з Радянською державою. Члени Ініціативної групи щиро визнавали, що «під кінець німецької окупації вже мали один тільки страх, а не мали ніякої надії», а також що вони «помилялися в оцінці радянської дійсності й історичної місії СРСР». «Під керівництвом Генералісимуса, незрівняного Сталіна, доблесна, подиву гідна, радянська армія покрилась вічною славою, розгромила гітлерівську Німеччину, спасла Європу від жахливого нацистського поневолення, а всі слов'янські народи від загибелі. Сповнились відвічні мрії всіх українців: всі українські землі воз'єдналися з матір'ю, повстала завітна „соборна Україна“, реальна, в братерському союзі з Москвою і з усіма радянськими народами...»⁸⁴ Звідси автори звернення робили висновок:

⁸³ Лист Хрущова до Сталіна від 14 червня 1945 р. // РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 132, спр. 7, арк. 1, 10, 11. Сталін, очевидно, схвалив пропозиції Хрущова та порадив йому не ставити свого підписа під відповіддю Раднаркому УРСР Ініціативній групі.

⁸⁴ Цит. за: *Діяння собору греко-католицької Церкви у Львові, 8-10 березня 1946*. Львів 1946, с. 17.

Для думаючих ясно, що уніатська Церква, як уніатська, в цих нових наших умовах державного і народного життя являється як історичний пережиток. Коли весь український народ об'єднався в один державний організм, то і його Церква мусить об'єднатися в одну Церкву – в свою рідну, незалежну від чужинецької кормиги, в православному, що є Церквою наших батьків. Цей ідеал знаходив признання у свідоміших кругах нашого народу вже за Польщі.

На жаль, наші єпископи не зорієнтувались ні в політичній, ні в церковній нововитвореній ситуації, і хвиля життя перейшла їм понад голови, а ми лишились наче на розбитому кораблі.

Наша Церква опинилася в стані безвластя та дезорганізації. Це болюче відбивається на церковному нашому житті; довший час воно так не могло б бути. Тому ми, підписані, чільні представники з наших трьох єпархій, рішилися вивести нашу Церкву з стану анархії в стан консолідації для перетворення її в православну Церкву і просимо одобрити цей наш почин.

...Психологія релігії – дуже делікатної натури, тому годі думати про моментальне перетворення нашої уніатської Церкви в православну. На це треба часу, щоб зберегти особисту честь священників, щоб священників переконати і перевиховати, вірних успокоїти і приготувати і т. ін.

Ініціативна група, яка вже має більше односторонніх у всіх трьох наших єпархіях, хоче приступити до реєстрації своїх односторонніх, до видання відповідних книжок (вони у нас уже давніше, ще за Польщі, зладжені)⁸⁵ і взагалі так повести діло, щоб було якнайменше борні і тертя (бо жертви в такій акції обтяжують акцію) та щоб не витворити «упірних» (упорствующих).

Акція повинна розвиватися в порозумінні з державним Урядом, Ініціативною групою і Зверхництвом Всеруської Православної Церкви, бо тільки цим способом накреслена лінія може вийти найдоцільніша, неламана.

Отже, просимо затвердити нашу Ініціативну групу і признати їй право вести намічене діло⁸⁶.

Другий, підготовлений «ініціаторами», документ – лист «До всечесного греко-католицького духовенства в західних областях України» – доводив до відома клиру, що

⁸⁵ Йдеться про полемічний трактат о. Костельника «*Ап[остол] Петро і римські папи, або догматичні основи папства*». Говорилось, що твір написано у 1931 р., виправлено у 1945 р. Влітку 1945 р. Ініціативна група опублікувала цю працю [див. далі прим. 123 цього розділу. – Прим. ред.].

⁸⁶ До Ради Народних Комісарів УРСР // *Діяння собору...*, с. 16-19. Звернення Ініціативної групи від 28 травня було надруковане в газеті *Вільна Україна* лише 6 липня 1945 р. разом із відповіддю на нього уповноваженого РСРПЦ Ходченка від 18 червня 1945 р. (Пор.: К. Е. Дмитрук. *Церква на службі фашизму // Жовтень 6* (Львів 1971) прим. на с. 111; його ж, *Під штандартами реакції і фашизму*. Київ 1976, с. 274, 277).

з дозволу Державної влади [тут і далі в цитаті курсив автора], утворилася Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької Церкви з православною Церквою, з осідком у Львові. Її метою є вивести нашу Церкву з безладдя та безвластя, в якому вона опинилась. Державна влада признаватиме тільки зарядження нашої Ініціативної групи, а ніякої іншої адміністративної влади в греко-католицькій Церкві не буде признавати.

Самозрозуміло, що наша Ініціативна група стоїть і стоятиме твердо на становищі щирого патріотизму до УРСР і всього Радянського Союзу, бо це диктує здорове розуму і українського серця...

Просимо Всечесних отців деканів скликати духовенство на наради в цій переважній справі та прочитати їм це наше письмо.

Наші одностайні священники повинні якнайскоріше вступити в члени Ініціативної групи у своєму власному інтересі, бо для них буде потрібна наша посвідка...⁸⁷

З огляду на труднощі в комунікації, священники можуть і на місці скласти збірну письмову заяву, кожний з власноручним повним (і побатьковим) підписом, що приступають до Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької Церкви з православною Церквою...⁸⁸

Звернення до духовенства не залишало жодних сумнівів щодо цілковитої підтримки радянською владою від самого початку протиканонічної узурпації церковного проводу членами Ініціативної групи після того, як було ув'язнено законних єпископів.

Порадившись зі Сталінін, Хрущов доручив уповноваженому РСРПЦ в Україні Ходченкові відповісти на лист членів Ініціативної групи до Раднаркому УРСР⁸⁹. Відповідь Ходченка становить безпрецедентний взірець публічного

⁸⁷ Без посвідки про членство в Ініціативній групі жоден греко-католицький священник не міг отримати від влади дозволу на реєстрацію; без такого дозволу, згідно з нововведеними поправками до радянського законодавства щодо релігії, жоден священник не мав права залишатися на своїй парафії або легально виконувати священні обов'язки. Після арешту єпископів, влада відмовляла в реєстрації всім священникам, окрім тих, які засвідчили свою згоду на «возз'єднання», вступивши до складу Ініціативної групи. Напевно тоді ж усі справи, пов'язані з УГКЦ, було передано від Ради у справах релігійних культів до Ради у справах Російської Православної Церкви, тобто майже за одинадцять місяців *перед тим*, як відбулася офіційна ліквідація Церкви на «Львівському соборі».

⁸⁸ До Всечесного греко-католицького духовенства в західних областях України // *Діяння собору...*, с. 20-24. Начальник відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У Литвин телефонограмою від 3 липня 1945 р. доручив першим секретарям обкомів партії у західних областях України (крім Закарпаття) опублікувати в обласних газетах 6 липня лист Ініціативної групи до Ради Народних Комісарів УРСР, а 7 липня – відповідь Ходченка; звернення членів Ініціативної групи до духовенства було наказано у пресі не друкувати (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 114).

⁸⁹ Очевидно, урядову відповідь готували спільно Даниленко і Ходченко. Перший варіант підписав «референт у справах віросповідань при РНК УРСР» Сергій Даниленко, другим стояв підпис Павла Ходченка. Пізніше з документу було усунуто перше ім'я разом із

визнання прямого порушення радянською владою конституційних гарантій свободи сумління та відокремлення Церкви від держави:

Членам Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької Церкви з Руською Православною Церквою: д-ру Костельнику, д-ру Мельнику, д-ру [sic!] Пельвецькому

За вказівками Раднаркому УРСР, у відповідь на Вашу декларативну заяву від 28.5.45 р., повідомляю Вас:

1. Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької Церкви з Руською Православною Церквою санкціонується у вашому складі як *єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, якому надається право керувати в повному обсязі існуючими греко-католицькими парафіями в західних областях України* і проводити справу возз'єднання зазначених парафій з Руською Православною Церквою.

2. Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької Церкви з Православною Церквою має право *погоджувати надалі всі правові питання в справі керівництва греко-католицькими парафіями* і возз'єднання їх з Православною Церквою з Уповноваженим Раднаркомом в справах Руської Православної церкви при РНК УРСР і відповідно в областях – з місцевими Уповноваженими.

3. *В міру проведення обліку деканів, парафій і монастирів греко-католицької Церкви, Ініціативна група має надсилати до Уповноваженого в справах Руської Православної Церкви при Раднаркомі УРСР списки всіх деканів, парохів і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції Ініціативної групи греко-католицької Церкви по возз'єднанню з Православною Церквою*⁹⁰.

Обидва листи членів Ініціативної групи й урядову відповідь було опубліковано у *Вільній Україні* лише 6 липня. Натомість звернення до духовенства від 28 травня було одразу ж видрукувано у Львові у вигляді листівки й широко розповсюджувалося. 30 червня секретар ЦК КП(б)У з пропаганди й агітації К. Литвин повідомив секретарів відповідних відділів в обкомах партії Західної України:

Завдання наше – через уповноважених у справах культів при виконках облрад та райрад депутатів трудящих надати сприяння православної церкві в роботі, яку вона вестиме з викриття греко-католицької церкви й переведення віруючих на православ'я, а також допомогти представникам ініціативної групи греко-католицької церкви провести роботу, яку вони окреслили в своєму зверненні з переведення уніатської церкви в православну.

Греко-католицька церква є провідником впливу реакційного духовенства, тісно пов'язаною з папою римським і виконує вказівки Ватика-

його фіктивною урядовою посадою. Але мова документа подібна до стилю писань Каріна/Даниленка (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк. 147). Про П. Ходченка див. розділ III, с. 59, прим. 18.

⁹⁰ Цит. за: *Діяння собору...*, с. 19-20.

ну, тому відрив віруючого населення, яке знаходиться під впливом греко-католицької церкви, і переведення його на православ'я має велике політичне і державне значення⁹¹.

Республіканський уповноважений РСРК Вільховий в інструкції обласним уповноваженим від 5 серпня 1945 р. рекомендував, що УГКЦ «реєструвати як греко-католицьку церкву не треба»:

Тепер в уніатській церкві організувалася «ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною» ...Отже, якщо до Вас звертається греко-католицький священнослужитель, то Ви направляйте їх до «Ініціативної групи», а там, якщо вони приєднуються до неї, – то їм видадуть посвідку [підкреслено в оригіналі. – Прим. ред.]. На підставі цієї посвідки їх повинен реєструвати уповноважений в справах православної церкви. Якщо його немає, то ви можете зареєструвати. ...На тих, що не бажають переходити до православної – уповноважений Ради в справах православної церкви передає списки до Києва, або, якщо немає там уповноваженого по православної церкві – то Ви передасте нам, з характеристикою, що з себе уявляє такий священник-уніат, його освіта, рік народження, його мотиви тощо, а також звідки він. Ви всебічно сприяйте по цьому питанню уповноваженому в справах православної церкви. Інформуйте нас по цьому питанню щомісяця⁹².

Однак, основний тиск на греко-католицьке духовенство, щоб змусити його вступити до Ініціативної групи, чинився з боку органів безпеки через мережу таємних агентів та інформаторів⁹³. Задля конспірації представникам групи не дозволяли користуватися автомобілями НКДБ, бо їхні номери могли бути відомі українському підпіллю⁹⁴. Документи з архівів Львівського обкому партії та обласних уповноважених РСРПЦ і РСРК вказують на те, що на час, коли о. Костельник і «представник від республіканської Ради у справах культів» Іванов⁹⁵ почали проводити збори духовенства по деканатах, з усіма священниками вже встигли «поспілкуватися» співробітники органів держбезпеки. У цих «співбесідах» священникам наводили факти їхньої недавньої «антирадянської діяльності», аби ті усвідомили, що у випадку, якщо

⁹¹ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 74-75.

⁹² ДАТО, ф. Р-3239, оп. 2, спр. 2, арк. 2-3.

⁹³ Щодо цього Нарком НКДБ СРСР генерал В. Меркулов видав спеціальне розпорядження: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 21.

⁹⁴ Доповідна записка генерала Вороніна на ім'я І. Грушецького від 30 серпня 1945 р. // там само, арк. 9.

⁹⁵ Насправді Іванов займав набагато вище посадове становище і був представником союзної Ради у справах РПЦ. Див. колекцію І. Біласа, док. № 19. Найвірогідніше, що Іванов, подібно як і Карпов, належав до вищого офіцерського складу НКДБ і був відряджений для контролю за зустрічами Костельника з греко-католицькими священниками, щоб залякати його своєю присутністю, а також виявляти «непокірних» і повідомляти про них органи держбезпеки.

вони не пристануть до групи Костельника, наведених фактів цілком вистачить, аби їх самих засудити на довгий термін табірної праці, а членів родини депортувати до Сибіру⁹⁶. Такі самі методи застосовувалися до духовенства і в інших областях Галичини. Протести проти примусового характеру «возз'єднання» та участі в ньому кадебістів у ролі православних «місіонерів» почали ширитися ще перед поїздками Костельника та Іванова по деканатах з метою збору підписів про «навернення» на православ'я. Вже в травні 1945 р. підпільна газета *Стрілецькі вісті* писала про переслідування греко-католицького духовенства, підкреслюючи його провідну роль у плеканні національної свідомости серед західноукраїнського населення. Недовіру до Православної Церкви як знаряддя спецслужб газета пояснювала тим, що

є факти, коли НКДБ підкидає священникам зброю та інші речі, що компрометують, аби дістати привід для їхнього арешту. Деякі заарештовані духовні особи змушені були підписати заяву про добровільний перехід на православ'я... Постає питання: невже більшовики так-таки хочуть врятувати православ'я? Де ж тоді свобода віросповідання, де відокремлення Церкви від держави, відколи НКДБ стало духовною інституцією?⁹⁷

Протести проти незаконного визнання урядом Ініціативної групи

У липні, ще перед тим як радянська преса опублікувала лист Ходченка про передання Ініціативній групі всієї повноти влади у Греко-Католицькій Церкві, на повний голос пролунав організований протест шістдесяті одного священника та настоятелів усіх греко-католицьких монастирів Львівської єпархії, який став чи не найсміливішим виявом відкритого спротиву насиллю влади. Групу незадоволених її діями очолили архимандрит Климентій (Шептицький) та о. Іван Котів. Від імени своїх однодумців вони надіслали колективного листа «заступникові Голови Ради Народних Комісарів СРСР В. М. Молотову». Його зміст відображав погляди переважної більшості греко-католицького клиру:

Внаслідок заарештування цілого Єпископату Гр[еко]-кат[олицької] Церкви в Західній Україні, як також і цілого ряду інших священників, та через заборону виконувати управу нашою Церквою кому-небудь з греко-католицького духовенства, наша Церква опинилась в дуже аномальному положенні.

Це положення ускладнилось ще більше через те, що виникла «Ініціативна Група по возз'єднанню греко-католицької Церкви з православною Церквою» з осідком у Львові.

⁹⁶ Доповідна записка генерала Вороніна Грушецькому від 30 серпня 1945 р. // ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 11, 19-20.

⁹⁷ Цит. у зворотньому перекладі з російської за: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 19.

Ця група, яку очолюють о. д-р. Г[авриїл]. Костельник (Львів), о. д-р. Михайло Мельник (Дрогобич – Перемиш[ль]ська Епархія) та о. Антін Пельвецький (Станиславів) видала відозву «До Всечесного греко-католицького духовенства в Західних областях України» з датою 28 травня 1945 р. з підписами вище наведених священників.

Тому, що відозва ця містить у собі багато фалшу та перекручень історичних, загальновідомих фактів, ми – греко-католицьке духовенство – не будемо відповідати на цю відозву. Ми хочемо тільки в цьому письмі з'ясувати Урядові СРСР своє ставлення до влади та висловити свої просьби. Зазначаємо, що ми стоїмо і хочемо далше стояти на платформі патріотизму до УРСР та всього Радянського Союзу і совісно сповняти всі свої обов'язки відносно Держави. Не хочемо вмішуватись до т. зв. політики, а тільки всеціло віддатися праці для спасіння душ людських та своїх. Думаємо, що така праця все приносить велику користь не лише Церкві, але й Державі.

Ставлення наше до акції о. Костельника є повні негативне. Його акцію осуджуємо як шкідливу, суто нецерковну і як противну проголошеній Христом правді «І буде одно стадо й один пастир». Тому ясним є, що ми не можемо іти за голосом, який закликає до відступства від віри. В такій ситуації, яка тепер витворилася, легко може дійти до релігійної боротьби, яка все, як знаємо в історії, приносила не лише Церкві, але й Державі тільки шкоди.

Тому просимо, щоби Уряд звільнив нам Єпископат з Митрополитом на чолі, а доти, поки не наступить це звільнення, дав нам можливість упорядкувати справи, зв'язані з нашою греко-католицькою Церквою.

В такому разі Церквою до часу звільнення Митрополита й єпископів рядив би церковно-правний орган, згідно з приписами нашої Церкви, та управляв би цілою Львівською Галицькою митрополією. Ми віримо, що Уряд прийме наше прохання та піде нам на зустріч, бо ж Сталінська Конституція виразно гарантує всім горожанам, отже і нам, свободу совісти та віроісповідання.

Ми знаємо, в ім'я яких високих ідеалів була роблена революція 1917 р. та віримо, що ці ідеали свободи живуть ще й нині, та що вони розвиваються і поширюються по цілому світі.

Не віримо в те, щоби Уряд хотів нас переслідувати за нашу віру й всю дотеперішню акцію «навертання на православ'я» уважаємо як непорозуміння, як певного рода ділання на свою руку менших чи більших урядовців. Тому в ім'я справедливости, в обличчю світлої побіди Радянського Союзу просимо о полишення нам, нашому народові в Західній Україні тої свободи в церковних справах, якою ми користувались сотки літ, та до якої на основі радянських законів маємо повне право⁹⁸.

⁹⁸ Цит. за: *Свобода сумління в большевиків: Про возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Російською Православною* (б. м., 1946), с. 13-15. Видрукувана на мімеографі, ця брошура зберігається в: МАУПЦ, док. 6146.

Тим часом, одразу після оприлюднення відозви Ініціативної групи до радянського уряду, органи держбезпеки спішно збирали інформацію про реакцію на неї різних верств населення – греко-католицьких священників і монахів, представників львівської інтелігенції, ув'язнених діячів ОУН і УПА, активних віруючих, і навіть православного єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксіюка). Новопоставлений владика, який не мав жодного відношення до підготовки тексту відозви, попереджав НКДБ про «підступність» Костельника:

Надто велике підлаштовування під вірного громадянина Радянського Союзу може погано відбитися не лише на авторитеті самого Костельника, але й зродити думку, що православ'я – це «московська віра».

Костельник може зіпсувати успіх у справі возз'єднання. Його слова у посланні стосовно документа, який видається всім особам, які співчують возз'єднанню, підтверджують думку, що Костельник і його оточення розуміють возз'єднання на власний спосіб, тобто що уніятська Церква залишається відособленою від православної, такою, що входить у спілкування з нею лише формально на папері й у дрібницях (поминання патріярха або митрополита Київського). Це припустимо, адже при першій нагоді Костельник та його «брати» можуть таке становище використати для якогось іншого експерименту, як наприклад, – Полікарпівщина на Волині та Липківщина на Україні. Вони можуть застосувати політичну партійність – «самостійність» України з нацистським присмаком. Загалом же, з Костельником треба бути дуже обережним, аби він не спровокував якоїсь інтриги.

Голова республіканського НКДБ Савченко у липні доповідав Хрущову про те, що один із заарештованих місцевих керівників українського підпілля на допиті визнав, що «провід ОУН у своїх останніх вказівках віддав наказ не чинити перешкод переходу греко-католицької Церкви на православ'я з тим, щоби зберегти свої кадри, створити єдине релігійне керівництво в Києві, висунувши на пост патріярха в Україні свою людину». Савченко повідомив також, що «ці дані нами перевіряються. Вживаються заходи до викриття осіб з числа греко-католицького духовенства, які перейшли на православ'я з підступною метою». У цьому ж документі він наводить відгук о. Костельника, «висловлений у колі близьких знайомих», на червневому пастирському посланні львівського православного владика: «Я найбільше боюся, що такі типи, як Макарій, почнуть запроваджувати свої порядки. Мої колеги цілком слушно заявляють, що православна церква консервативна, відстала від життя. Погано буде, якщо ми рівнятимемося на відсталих. Треба, щоб і в православній церкві відбулася певна реформа»⁹⁹.

Після того, як у пресі з'явилася відповідь уряду, делегація УГКЦ у складі о. Івана Котіва та о. Йосифа Кладочного 16 липня 1945 р. зустрілася з Пет-

⁹⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 32-42. За наказом Хрущова з листом ознайомились усі члени Політбюро ЦК Компартії України.

ром Вільховим. Повноважні представники звернулися до влади з проханням залишити Церкву в попередньому стані і дозволити обрати, згідно з канонами, тимчасовий керівний орган на час відсутності єпископів. Після цієї зустрічі Вільховий в інформаційному звіті на ім'я Хрущова писав: «Зі свого боку греко-католицьке духовенство, визнаючи папу римського главою церкви, обіцяє зовсім не втручатися до політичного життя країни і віднині бути справжніми патріотами Радянської України». Республіканський уповноважений повідомляв, що оо. Котів і Кладочний під час перебування в Києві відправили цей протест ще й Молотову до Москви, а також розіслали його «по всіх єпархіях, щоб збирати підписи не лише священників, але й віруючого населення. Вони мають намір отримати під своєю заявою підписи і від священників-переселенців з Польщі...»

Далі у звіті Вільховий повідомляв, що ці двоє священників, «очевидно, маючи на меті скомпроментувати Костельника Г. Ф. і його діяльність», так відгукувалися про нього:

«Костельник має в м. Львові лише 4-х своїх прибічників, а ми 61. До того ж Костельник деяким священникам видає посвідки від „Ініціативної групи“ лише для того, щоб їх не заарештувало НКДБ».

Делегати-уніати під час бесіди негативно поставились до листа-відповіді уповноваженого Ради у справах російської православної церкви тов. Ходченка П. С., надісланого на адресу «Ініціативної групи». Особливе занепокоєння уніатів, за словами делегатів, викликав третій пункт листа тов. Ходченка про те, що «Ініціативна група» повинна передавати уповноваженому Ради у справах православної церкви списки всіх деканів, священників і настоятелів монастирів, які відмовляються підкоритися юрисдикції «Ініціативної групи» з воз'єднання греко-католицької церкви з православною церквою. Уніати хотіли б існувати на тих самих правах, на яких існує римо-католицька церква в Німеччині.

Наприкінці бесіди делегати уніатської церкви розповіли, що привезли передачі заарештованим митрополиту, єпископу та іншим їхнім прибічникам. Ці передачі вони вже відправили за призначенням. Вислухавши їх, ми сказали, що їхні дії неправильні, протизаконні й що жодної підтримки від нас вони не отримають¹⁰⁰.

Аж через два місяці (12-14 вересня) Полянський нарешті надіслав до уповноваженого РСРК у Львівській області відповідь на лист-протест архимандрита Климентія та шістдесяти інших греко-католицьких священників (на той час багато хто з них уже був заарештований органами НКДБ):

Радою у справах релігійних культів при РНК СРСР отримано від Раднаркому СРСР листа, надісланого на ім'я заступника Голови РНК СРСР т. В. М. Молотова групою священників греко-католицької церкви

¹⁰⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 55-57.

в кількості 61 особи¹⁰¹ з проханням звільнити заарештований навесні 1945 р. греко-католицький (уніятський) єпископат на чолі з митрополитом Й. Сліпим, припинити «переслідування» за греко-католицьку віру і «навертання на православ'я» греко-католиків.

Рада просить Вас усно довести до відома цієї групи священників на чолі з архимандритом Климентієм Шептицьким і ксьондзом Іваном Котовим наступне:

керівництво ГКЦ по відношенню до Радянської влади зайняло ворожу позицію, використовуючи цілу церкву відповідно до своїх політичних інтересів;

створена після арештів єпископату уніятської церкви ініціативна група греко-католицької церкви на чолі з доктором Г. Костельником, отримавши дозвіл на існування від РНК УРСР, повела роботу на возз'єднання ГКЦ з православною церквою.

З огляду на сказане вище, Рада не вважає за потрібне розглядати порушені у згадуваному листі питання групи священників греко-католицької церкви, які підписали цього листа¹⁰².

Одночасно з тим, як Костельник та Іванов займалися проведенням деканальних соборчиків та збиранням підписів духовенства з визнанням повноважень та мети діяльності Ініціативної групи, органи держбезпеки «знешкоджували» на місцях усіх тих, хто чинив спротив кампанії з «возз'єднання». Один із центрів опору було викрито в Золочівському деканаті. Настоятеля місцевого василіянського монастиря Йосафата Федорика та о. Степана Фітьо заарештували за підготовку листа-протесту до Ходченка, який було прочитано й схвалено на деканальному зібранні духовенства, що звело нанівець плани поїздки до Золочева Костельника та Іванова. У протесті зазначалось, що діяльність Ініціативної групи, яка користується підтримкою з боку держави, «суперечить Конституції та міжнародному статуту Об'єднаних Націй, які гарантують усім свободу совісти та релігійних переконань. Акція є шкідливою для Радянського Союзу, бо наносить рани мільйонам віруючих..., а це означає зраду віруючих не лише з боку ініціаторів цієї акції, але й влади, яка [ім] сприяє... Ця акція недоцільна, бо карає всіх віруючих людей за чужі політичні правдиві й неправдиві дії... і надає можливість одиницям, які напевно й справді завинили перед державною владою, збільшити свою провину переходом на православ'я зі страху»¹⁰³.

¹⁰¹ У доповідній записці генерала Вороніна Грушецькому говориться про 62, а не 61 священника, які поставили свого підписа під листом до Молотова // ДАЛО, оп. 1, ф. П-3, спр. 230, арк. 12.

¹⁰² ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1303, арк. 5.

¹⁰³ «Докладная записка по вопросам воссоединения униатской церкви с православной» І. Грушецького М. Хрущову від 20 вересня 1945 г. // ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 91-94. Отець Фітьо згодом відступив і був делегатом «собору» 1946 р.

За скликання цієї «нелегальної наради священників Золочівського деканату, на якій ухвалили бойкотувати ініціативну групу з воз'єднання уніятської церкви із православною» у серпні 1945 р. було заарештовано о. Володимира Лиска, золочівського декана¹⁰⁴.

Особливу увагу органи держбезпеки приділяли Василянському чинові як основному організаторові опору «воз'єднавчій кампанії». До 20 листопада кадебісти заарештували відомих оо. василян, серед них протоігумена Галицької провінції Віталія (Володимира) Градюка – у Львові, а в Жовкві – настоятеля монастиря Михайла Пелеха, його помічника Маркіяна Савчина, співпрацівника редакції журналу *Місіонар* Гавриїла Когута, директора друкарні Павла Пасіку та монаха Дмитра Курмана¹⁰⁵. Дещо раніше були затримані настоятель монастиря оо. василян у Львові Іван Чепіль та еромонах Михайло Барсо¹⁰⁶.

Інший осередок спротиву НКДБ без особливих зусиль «викрило» в митрополичих палатах та помешканнях членів львівської капітули на Святоюрській горі: опозиціонери, здебільшого ті, хто підписався під листом-протестом до Молотова, гуртувалися довкола архимандрита Климентія (Шептицького). У серпні репресивні органи заарештували капітулярного вікарія о. Миколу Галянта, колишнього ректора греко-католицької Богословської Академії о. Івана Чорняка, колишнього віце-ректора семінарії о. Степана Сампару, а також о. Володимира Фіголя, який «намагався створити нелегальну організацію з уніятських священників, до завдань якої входила боротьба проти воз'єднання і, зокрема, проти доктора Костельника»¹⁰⁷. Кількох інших священників із Львівської області також ув'язнили за те, що вони «активно виступали проти воз'єднання уніятської церкви з православною», серед них оо. деканів Євгенія Костишина (Глиняни), Василя Кулиничча (Рава-Руська), Петра Казанівського (Кам'янка-Бузька)¹⁰⁸. До жовтня служба держбезпеки затримала ще й монахів-студитів Івана Шестюка (ігумена Унівського монастиря) та

¹⁰⁴ «Краткая справка о результатах агентурно-оперативной работы Управления НКГБ Львовской области в связи с воссоединением униатской церкви с православной» начальника управління НКДБ Львівської області генерал-лейтенанта Вороніна секретарю Львівського обкому КП(б)У Грушецькому від 22 листопада 1945 р. // там само, арк. 30. Див. також: ...Так на вертали на російське православ'є (Уривки зі щоденника о. Володимира Лиска // *Церковний вісник* (Чікаго 1991) 16 червня, с. 7-8. [Пор.: *Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска* / упор. Лідія Купчик. Львів 1999; Лідія Купчик. *Третій удар: долі галицьких отців-деканів*. Львів 2001, с. 65. – *Прим. ред.*]

¹⁰⁵ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 29 [опубл.: *Культурне життя...*, т. 1, с. 297-298. – *Прим. ред.*].

¹⁰⁶ Доповідна записка «О работе по воссоединению греко-католической церкви с православной на территории Львовской обл.» начальника обласного УНКДБ Вороніна секретарю Львівського обкому КП(б)У Грушецькому від 30 серпня 1945 р. // ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 15.

¹⁰⁷ Там само, арк. 12-13.

¹⁰⁸ Там само, арк. 14.

Володимира Матковського, а у Львові – настоятельку монастиря сестер-студиток Йосифу (Олену Вітер). Усіх їх було звинувачено у переховуванні та наданні допомоги пораненим бійцям УПА¹⁰⁹.

Таким чином, під кінець серпня загальна кількість заарештованих у Львівській області священиків, монахів і монахинь, а також мирян сягала 78 осіб¹¹⁰. Станом на 20 листопада ця цифра збільшилася до 104, включаючи 3 єпископів, протоігумена Галицької провінції Чину св. Василя Великого, 9 деканів та їхніх заступників, 6 ігуменів та настоятельок монастирів, 54 єпархіяльних священиків, 5 єромонахів, 6 монахів-братів, 2 дияконів, 6 студентів богослов'я та 14 інших осіб¹¹¹.

Із посиленням терору проти оборонців УГКЦ зростало й число «бажаючих повернутися» на православ'я: із 96 осіб станом на 29 липня¹¹² – до 398 у другій половині листопада в одній лише Львівській області. Завдяки зусиллям органів держбезпеки на цей час тут діяло одинадцять православних приходів, на додаток до тих трьох, що існували на Львівщині до започаткування «возз'єднаної кампанії»¹¹³.

¹⁰⁹ «Справка об антисоветской деятельности униатского духовенства, связанного с подпольем ОУН и бандформированиями УПА», підготовлена заступником начальника УНКДБ Львівської області полковником Коломийцем від 22 жовтня 1945 р. // там само, арк. 23-24.

¹¹⁰ Доповідна записка «О работе по воссоединению греко-католической церкви с православной на территории Львовской обл.» начальника областного УНКДБ Вороніна секретарю Львівського обкому КП(б)У Грушецькому від 30 серпня 1945 р. // там само, арк. 15.

¹¹¹ «Краткая справка о результатах агентурно-оперативной работы Управления НКГБ Львовской области в связи с воссоединением униатской церкви с православной» начальника УНКДБ Львівської області Вороніна Грушецькому від 22 листопада 1945 р. // там само, арк. 28-29. Зауважимо, що загальна кількість мала би бути 106, а не 104. У довідці зазначається, що пізніше «12 заарештованих чоловік-священиків із оперативних міркувань було звільнено і вислано до різних районів Львівської області як священиків».

¹¹² Інформація секретаря Львівського обкому КП(б)У Мазепи секретарю ЦК КП(б)У Литвину «О реагировании населения и священников Львовской области на обращение членов инициативной группы по воссоединению греко-католической церкви с русской православной церковью, ответ Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СНК УССР и статьи тов. Гуслыстого „Из истории борьбы украинского народа против церковной унии“» від 29 липня 1945 р. // там само, арк. 81. Лише 29 липня уповноважений РСРПЦ у Дрогобицькій області Шерстюк передав через свого львівського колегу Вишневського о. Костельнику сорок шість заяв про приєднання до Ініціативної групи, які зібрав о. Мельник серед духовенства Перемиської єпархії (ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 3, арк. 4).

¹¹³ Начальник УНКДБ Львівської області генерал-лейтенант Воронін повідомляв першому секретареві обкому партії Грушецькому: «Кожну нараду готувалося агентурним шляхом. Унаслідок цього із 296 священиків, що проживають на території Львівської області, дали згоду на перехід до православ'я 255 священиків, 19 деканів та їхніх заступників, 15 дияконів (в області загалом нараховується 22 диякони), 111 дяків і 3 монахи ордену василіянів. Усього 398 осіб...

Разом із цим через агентуру почали відкривати православні парафії з безпосереднім підпорядкуванням єпископові Макарію. До початку роботи з возз'єднання на території

Окрім цього, в згаданому щойно рапорті сказано, що

в УНКДБ зосереджені матеріяли на всіх осіб, яких висунено на майбутній собор з характеристиками на кожного священика і віруючого. Триває проведення нарад дяків у районах Львівської області, що сприяє залученню священиків, які не возз'єдналися з православною церквою... Народи дяків проходять без участі ініціативної групи, під керівництвом священиків, які дали згоду на возз'єднання і є нашими агентами.

Водночас триває розробка антирадянського елемента, головним чином, з числа священиків, які не дали згоди на возз'єднання, а також здійснюється вербування агентурного апарату та інформаторів по лінії греко-католицької церкви.

Враховуючи, що монастирі греко-католицької церкви активно виступають проти возз'єднання, нами заплановано заходи з переселення монахів та монашок з таким розрахунком, щоб у Львівській області створити по одному монастирю кожного ордену.

П'ять монастирів ордену василіянців планується перенести до монастиря в село Крехів Жовківського району Львівської області, що розташований далеко від населених пунктів. Монастирі студитів плануємо переселити до села Унів, Перемишлянського району, куди направити з міста Львова їхнього архимандрита Климентія Шептицького, вивільнивши в такий спосіб колишні палати митрополита уніяцької церкви.

Монастирі редемптористів переселити на околицю міста Львова (оскільки в районах їх немає) до села Голоски-Великі.

Аналогічну роботу плануємо провести і щодо жіночих монастирів уніяцької церкви¹¹⁴.

Львівської області нараховувалося всього 3 православних церкви – у місті Львові, в селі Городжіві Магерівського району та в селі Корчині Радеківського району.

За період роботи з возз'єднання церков додатково відкрито 11 православних парафій:

1. у місті Сокалі Львівської області,
2. у місті Бродах Львівської області,
3. у селі Дмитровичі Винниківського району,
4. у селі Долянини Городоцького району,
5. у містечку Поморяни Львівської області,
6. у селі Стрептові Ново-Милятинського району,
7. у селі Вороблячі Немирівського району,
8. у містечку Щирці Львівської області,
9. у селі Глинсько Жовківського району,
10. у місті Жовкві Львівської області,
11. у містечку Кам'янка-Буська Львівської області».

Див.: «Краткая справка о результатах агентурно-оперативной работы Управления НКГБ Львовской области в связи с воссоединением униатской церкви с православной» від 22 листопада 1945 р. // ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 230, арк. 31.

¹¹⁴ Там само, арк. 32-33.

У листі до Хрущова від 4 грудня Грушецький підтримав пропозицію Вороніна щодо переселення, долучивши список 11 чоловічих і 10 жіночих монастирів, 166 монахів і 314 монахинь по Львівській області. З обуренням він відзначав, що «останнім часом багато монахів і монахинь здійснюють паломництва областю і особливо серед селян пропагують католицьку віру і закликають не возз'єднуватися з православною церквою. Монахи-священники займають приходи греко-католицької церкви, де немає священників, і також здійснюють аналогічну пропаганду»¹¹⁵. Грушецький наполягав на необхідності скликання «возз'єднавчого собору» за місяць-півтора до виборів 1946 р. до Верховної Ради СРСР, «оскільки тих священників, які перейдуть на православ'я, можна буде використовувати в патріотичній роботі, зокрема, в питаннях підготовки до виборів»¹¹⁶.

З огляду на надзвичайно централізований характер радянської державної і партійної системи, включно з апаратом держбезпеки, цілком слушно припустити, що в інших областях Західної України партійні органи та органи НКДБ проводили кампанію з «возз'єднання» так само, як і на Львівщині. В інших областях монахів також вважали за провідників опору «возз'єднанню». Наприкінці 1945 – на початку 1946 рр. ув'язнено всіх настоятелів василіянських монастирів у Станіславській, Дрогобицькій та Тернопільській областях – Григорія Балагурака (Станіслав), Йосифа Лучинського (Дрогобич), Макарія Розумійка (Доброміль), Павла Теодоровича (Бучач), Порфірія Луцика (Чортків) та Юліяна Манька (Краснопуща)¹¹⁷. Були також заарештовані ігумени Чину Найсвятішого Избавителя Василь Величковський (Тернопіль) і Роман Бахталовський (Станіслав)¹¹⁸. Так само, як і на Львівщині, всіх василіян було зігнано до «монастирських гетто» у Гошеві, Лаврові та Улашківцях¹¹⁹. Усіх редемптористів з інших областей влада відселила до монастиря у Збоїських біля Львова. Студитів вислано до Унева¹²⁰ і туди ж влада відправила архимандрита Климентія. Відтепер спорожнілі митрополичі палати були готові прийняти нових – православних – господарів¹²¹.

¹¹⁵ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 212, арк. 94-95.

¹¹⁶ Там само, арк. 95зв.

¹¹⁷ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 15, 20-21, 24; Марко Дирда. За червоним муром // *Світло* 11 (1946) 2-4. Див. також автобіографію Величковського в кн.: *Василь-Всеволод Величковський, ЧНІ: єпископ-ісповідник* // ред. Стефан-Йосиф Бахталовський. Йорктон, Саск. 1975, с. 111-117.

¹¹⁸ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 24.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Архимандрита Климентія (Шептицького), оо. Івана Котіва та Йосифа Кладочного було виселено зі Святоюрської гори, а храм Св. Юра і митрополичі палати передано членом Ініціативної групи. За свідченням о. Гриника, НКДБ заарештувало о. Котіва і о. Дмитра Семчишина, який заступав настоятеля кафедрального собору о. Горчинського; Семчишина «втягнув» із в'язниці о. Костельник з умовою, що той приєднається до Ініціативної

І хоча влада закрила низку жіночих монастирів, або ж вони були конфісковані для потреб Червоної Армії, а кілька провідних монахинь заарештовано у 1945-1946 рр., загалом організатори «возз'єднавчої» кампанії явно менше уваги приділяли монахиням через їхню підрядну роль у Церкві, тісний зв'язок із мирянами, їхню вкрай необхідну працю в лікарнях, сиротинцях і будинках для людей похилого віку, та й узагалі через високу фахову кваліфікацію. Тільки після остаточної офіційної ліквідації УГКЦ в 1947-1952 роках, всі вцілілі в Галичині жіночі монастирі було націоналізовано, а сестер або відправлено на заслання, або ж примусово розігнано. Проте, вони й надалі жили (здебільшого невеликими) спільнотами у підпіллі¹²².

«Перевиховання» духовенства

Під щільним контролем із боку держави Ініціативна група розгорнула широку пропагандистську кампанію з переконання духовенства в безнадійності справи опору «возз'єднанню», доводячи безповоротність рішення влади про ліквідацію УГКЦ. У серпні 1945 р. група опублікувала (накладом в 5 тис. примірників) виправлене видання написаної, як твердилось у передмові, ще наприкінці 1931 р. брошури «*Ап[остол] Петро і римські папи, або догматичні підстави папства*» о. Гавриїла Костельника. Публікація була спрямована проти Ватикану й містила історичну та богословську критику Берестейської унії¹²³. Основні аргументи головного «ініціатора» були однозначно політичні й опортуністичні: радянська влада більше не терпітиме Греко-Католицьку

групи, і невдовзі Костельник призначив його «новим» настоятелем храму Св. Юра (Гририк. Церква в рідному краю..., с. 13, 27; інтерв'ю з о. Й. Кладочним від 27 червня 1980 р.).

¹²² Інтерв'ю в Генеральних домах сестер василянок та сестер служебниць Непорочної Діви Марії, Рим, 8 березня 1989 р.

¹²³ У вступі до праці о. Костельник так пояснює причини, що спонукали його до видання цієї брошури: «Та коли ми, дякувати Богові, знайшлися в об'єднанні з усім українським народом і в орбіті Православної церкви, то конче мусимо критично проаналізувати нашу уніатську точку зору на великий спір між Римською і Грецькою Церквами. Бо коли б виявилось, що в цьому спорі правота по стороні Грецької церкви, то ми, уніати, були б подібні до мухи на вікні, яка ніби наочно бачить вихід у широкий світ, а виходу нема, бо скло стоїть на перешкоді, і муха марно гине на вікні» (с. 23). У післямові автор підсумовував: «Це написано на те, щоб вам розв'язати совість, яку вам Рим зв'язав – ніби в імені Ісуса Христа, а в дійсності у своєму власному інтересі. Прозріть, розгляньтеся по світі і по історії, щоб ви вибрали нормальний шлях для майбутності вашої Церкви і не марнували своїх сил для вимислів» (с. 69). Цит. за: Г. Ф. Костельник. *Вибрані твори*. Київ 1987. Дещо пізніше голова республіканського НКДБ Савченко в таємній доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди Литвина 11 лютого 1946 р. повідомляв, що цю брошуру було написано на замовлення органів держбезпеки, які також долучилися до її редагування, і що «з тактичних міркувань у книзі треба було допустити вихвалання померлого митрополита Андрія Шептицького, який був великим авторитетом для уніатського духовенства і віруючих» (ЩДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2847, арк. 1-2).

Церкву, яка політично «скомпрометувала» себе, – тож навіть чинити опір «возз'єднанню» і тим самим наражатися на марні страждання? Врешті-решт, після переходу духовенство зможе далі служити своїм вірним «по-старому», приєднання ж до Російської Православної Церкви поліпшить їхнє політичне й матеріальне становище. Говорили, що у вузькому колі о. Костельник запевняв священників, які опиралися «возз'єднанню», що в душі вони можуть залишатися католиками і що їхнє формальне навернення під примусом не стягне на них канонічних санкцій з боку Католицької Церкви; навернення – доводив він – буде меншим злом, аніж віддання вірних на поталу «московському» духовенству або ж «атеїстам»¹²⁴. У січні 1946 р. Ініціативна група отримала рідкісний привілей – можливість поширювати свої повідомлення серед священників через друкований орган, щомісячний журнал *Єпархіальний вісник*¹²⁵.

«Бунтівливі» душпастирів, які не сприймали аргументів Костельника, Пельвецького та Мельника, що їх вони висловлювали чи то публічно, чи в приватних розмовах, поодиноці викликали до місцевих райвиконкомів. Там вони мали підписати два документи: 1) декларацію про визнання повноважень Ініціативної групи та 2) заяву, що вони добровільно підписали цю декларацію¹²⁶. Ті священники, які відмовлялися ставити свого підписа під цими документами, отримували від Ініціативної групи останнє попередження. Їм нагадували, що посвідки від групи про визнання священником її повноважень є необхідною передумовою для одержання державної реєстрації як «служителя культу». Якщо й після цього священники відмовлялися підписати декларацію, їм забороняли надалі виконувати душпастирські обов'язки та усували з парафії. І навіть коли такі «бунтівники» не агітували відкрито проти «возз'єднання» або продовжували своє служіння таємно чи просто переховувались або утікали до Польщі, то рано чи пізно їх таки заарештовували й позбавляли волі.

У Тернопільській області перед початком «православізації» нараховувалося 539 греко-католицьких церков і 336 парафіяльних священників¹²⁷, час-

¹²⁴ Гриник. Церква в рідному краю... с. 3, 7-9; «До т. зв. „возз'єднання“ Церков» (машинписний звіт провідників ОУН з Дрогобиччини), 28-30 листопада 1946 р. // АЗПУГВР, од. збер. Ф3-1, арк. 3-4.

¹²⁵ Спочатку *Єпархіальний вісник* виходив як орган Ініціативної групи, а потім як «видання єпископів Західної України, Закарпаття і Буковини під керівництвом патріяршого екзарха всієї України, митрополита Київського і Галицького». В лютому 1948 р. назву журналу було змінено на *Православний вісник*. Спочатку головним редактором журналу був Гавриїл Костельник, а після його вбивства у 1948 р. – Йосиф Оксіюк.

¹²⁶ *First Victims of Communism...*, с. 40-42.

¹²⁷ «Сведение о действующих и недействующих молитовных зданиях (домах) по Тернопольской области на 30-е апреля 1945 года» та «Сведение о служителях культов, учтенных по Тернопольской области на 30 апреля 1945 года», підготовлені обласним уповноваженим РСРК І. Чирвою (ДАТО, ф. Р-3239, оп. 2, спр. 1, арк. 2-5, 8).

тина з яких належала до Львівської архієпархії, а інша – до Станіславської єпархії. Оскільки на Тернопільщині були сконцентровані сили підпільних загонів ОУН/УПА, то кампанія з «возз'єднання» натрапляла тут на чималі труднощі. Тамтешній уповноважений РСРК Іван Чирва у щорічному звіті до київського центру доповідав, що на 1 жовтня 1945 р. загальна кількість греко-католицьких священників в області скоротилась до 315, а на 1 грудня – до 270 осіб. Серед цих сорока п'яти священників, вороже наставлених до «возз'єднання», «частина виїхала до Польщі, частина виїхала не знати куди, а частину затримано нашими органами за к[онтр]-р[еволюційну] діяльність». Натомість із тих 270 священників, які залишилися, «членами Ініціативної групи на 1.12.1945 р. є 188 осіб, решта 82,... незважаючи на проведення з ними достатньої роз'яснювальної роботи, стати членами Ініціативної групи відмовились... Після собору і возз'єднання греко-католицької церкви з православною всіх священників, які не приймуть православ'я, необхідно з території області прибрати»¹²⁸.

Молодий душпастир із Тернопільщини, якому вдалося виїхати до Польщі, розповідав, як виглядали виклики священників (насамперед, старших віком) до місцевих відділів НКДБ. Під дулом пістолета деякі з них не витримували й ставили підпис під декларацією Ініціативної групи: «другі годились підписати жадану заяву вже під дверми тих келій-темниць, а третіх вже ламали... страхіття тих келій, до яких залежно від тяжкості упору додавано і інші тортури... Бували випадки, що з плачем підписували, а сльози падали і розпускали чорнило підпис[у]»¹²⁹. Навіть даючи згоду на перехід, багато хто зі священників заявляв, що робить це з примусу і залишається вірним католицькій вірі; деякі дописували ці свої застереження прямо біля свого підпису на документі. Чимало з тих, що пізніше відкрито зреклися належності до Ініціативної групи, знову потрапили до катівень НКДБ¹³⁰.

Справи священників, які витримували тортури і залишалися незламними, розглядали спеціальні суди. Як правило, підсудні отримували вирок на десять років ув'язнення за «пособнічство» нацистам чи «українським буржуазним націоналістам»; їхнє майно конфісковували, а родини висилали переважно до Сибіру, Далекого Сходу чи Казахстану¹³¹.

Уповноважений республіканської РСРПЦ Ходченко у своїй доповідній записці ЦК КП(б)У за останній квартал 1945 р. наводив дані зі звіту уповно-

¹²⁸ ДАТО, ф. Р-3239, оп. 2, спр. 1, арк. 40-42.

¹²⁹ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 4-5.

¹³⁰ Там само, с. 5, 8-9.

¹³¹ Євген Прірва. В п'яту річницю ліквідації Української Греко-Католицької Церкви // *Сучасна Україна* (Мюнхен 1951) 13 березня. ОУН/УПА вимагала публічного зречення від «возз'єднання», що, в свою чергу, загрожувало духовенству репресіями. Див. також: Гриник. Церква в рідному краю..., с. 5, та лист о. Володимира Голинського від 29 грудня 1945 р. // АЗПУГВР, од. збер. Ф6-7, арк. 2-3.

важеного у Дрогобицькій області Шерстюка: «Заарештованих священників за посібництво німцям, зраду радянського активу в період тимчасової окупації, шпигунство та ін. – тридцять п'ять чоловік. Це ще раз підтверджує, що частина духовенства греко-католицької церкви пов'язана з українсько-німецькими націоналістами і надає їм допомогу в будь-який можливий спосіб»¹³². Ходченко також цитував фрагменти зі звіту уповноваженого у Львівській області Вишневецького: «З тих 65 осіб, що не приєдналися, – 18 репресовано, 17 дуже старі люди віком від 75 до 90 років. Таким чином, священників, які активно чинять спротив, залишилося 30 чоловік»¹³³. Стосовно ставлення ОУН/УПА до «возз'єднання» Ходченко відзначав деякі зміни: «Українсько-німецькі націоналісти (бандерівці), які спочатку індиферентно поставились до діяльності ініціативної групи, за цей час виявили особливу активність в напрямку провокування й залякування духовенства, що нерідко переростало в його тероризування та й взагалі тероризування всіх прихильників реалізації ідеї возз'єднання з російською православною церквою»¹³⁴.

На початок 1946 р., як зазначав у звіті секретар Ініціативної групи Хруцький, «акція усної пропаганди була майже викінчена в Дрогобицькій, Львівській, і Станіславській областях, за деякими винятками. Гірше було з Тернопільською областю, де з деяких причин, а головню з технічно-комунікаційних, дуже трудно було перевести конференції з усім духовенством»¹³⁵. Хруцький визнавав, що в середовищі греко-католицького духовенства «вплив римського виховання та дисципліни був дуже великий»: «Особливо тяжко було приєднуватись до нашої акції старцям, що цілком зрозуміло для їх віку, та молодим целібсам, які щойно покинули стіни духовної школи. У молодих, крім впливу римського виховання, момент чуттєвий брав верх над здоровим і тверезим розумом і всю акцію представляв у фальшивому світлі»¹³⁶.

Отець Костельник у листі до патріярха Алексія від 3 жовтня 1945 р. писав, що до Ініціативної групи приєдналося 800 священників і висловлював сподівання, що до кінця року хіба що 50-100 ще чинитимуть опір «возз'єднанню». Однак він визнавав що, очевидно, не більше 50 священників стали членами групи за своїм переконанням, а решта приєдналися тому, що «іншого виходу не було». «Коли б не тиск із боку держави, то напевно за нинішніх умов не знайшлося б навіть і 50 таких священників, які б хотіли „зруйнувати“ греко-католицьку Церкву, щоб перетворити її в православну. Більшість наших священників не вірять у краще майбутнє для Церкви в Радянському Союзі»¹³⁷. Отже, попереджав глава Ініціативної групи, окрім кількох необ-

¹³² ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 145.

¹³³ Там само, арк. 147.

¹³⁴ Там само, арк. 144.

¹³⁵ *Діяння собору...*, с. 26.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 32, арк. 104-106.

хідних змін, все інше – обрядові особливості, призначення священників «зі своїх людей», їх вбрання та зовнішній вигляд (тобто без борід), використання в літургії української вимови церковнослов'янської мови – все це впродовж десятків років має залишатися непорушним; на єпископські катедри в Галичині, окрім Львова, треба було б призначити осіб з-посеред колишніх греко-католицьких священників, це тим більше необхідно, що духовенство в своєму існуванні надто залежатиме від надзвичайно консервативних віруючих, які не піддалися пропаганді з боку Ініціативної групи і далі вважають себе «уніятами». До майбутнього «возз'єднавчого собору»¹³⁸ о. Гавриїл рекомендував висвятити на православних єпископів Станіславського і Дрогобицького своїх спільників з Ініціативної групи, целібсів (тобто неодружених), оо. Пельвецького та Мельника. Православ'я в Галичині, вів далі Костельник, має бути лише «зовнішньою оболонкою», щоб не викликати народного незадоволення й повернення до католицизму, до чого дуже сильно може спричинитися тогочасне «мучеництво» прихильників унії, «адже всі арешти єпископів і священників наше суспільство розцінює як переслідування греко-католицької Церкви»¹³⁹. Костельник наполягав, аби патріарх дозволив одружитися тим священникам-целібсам, які «возз'єднаються», навіть попри те, що канонами це категорично забороняється. Адже тоді вони вже напевно не зможуть повернутися назад до католицизму й стануть «сильним коренем православ'я» в Галичині. Він наголошував, що центром агітації проти «возз'єднання» залишаються монахи – василіяни, редемптористи, студити: «Всі наші монаші чини, жіночі й чоловічі, стійко стоять за унію і немає надії, щоб це змінилося»¹⁴⁰.

7 грудня 1945 р. патріарх Алексій надіслав голові РСРПЦ Карпову листа, в якому опосередковано дав відповіді на питання, що їх о. Костельник порушував у жовтні. Московський архиєрей відхилив пропозицію про можливість одруження священників, які перейдуть на православ'я: їхні священства визнаються дійсними Православною Церквою і жодна Церква – ані Православна, ані Католицька – не дозволяє духовним особам брати шлюб *після одержання священств*. Мало того, така поступка колишньому греко-католицькому духовенству може надати Католицькій Церкві підстави для дискредитації акту прийняття «греко-уніятських» священників у лоно Православної Церкви як такого, що постав із політичних, а не церковних спонук. Передбачаючи ті канонічні проблеми, що можуть виринути на «всеукраїнському соборі», предстоятель Московського патріархату радив Карпову взагалі не скликати його, оскільки затверджених єпархіяльними конференціями резолюцій цілком вистачає для возз'єднання з РПЦ. Він наполягав на необхідності прямого

¹³⁸ Отець Костельник у листі до патріарха Алексія говорить про собор, який мав би відбутися в січні.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Там само.

переходу на православ'я кожної окремої греко-католицької парафії та їхнього прийняття православним єпископом Львівським і Тернопільським¹⁴¹.

Архітектори «возз'єдначої» кампанії 1945-1946 рр. намагалися не залучати до неї греко-католицьких мирян, зосереджуючи свої зусилля на духовенстві – більш вразливій, але, разом з тим, і вирішальній для реалізації планів влади категорії членів Церкви. Тоді й для вірних саме «возз'єднання» можна було подати вже як dokonаний факт. Зрештою, у сприйнятті більшості населення Західної України тогочасні внутрішні проблеми Греко-Католицької Церкви поступалися місцем перед суспільним резонансом невтомної боротьби ОУН/УПА з режимом та масових радянських каральних операцій проти сил опору.

Від середини січня і впродовж наступних чотирьох місяців 1946 р. практично всі міста й села Західної України на чотири місяці опинились у блокаді, під щільним контролем радянських армійських підрозділів та загонів НКДБ/НКВС, яким допомагали укомплектовані місцевими жителями «винищувальні загони» та «групи самооборони»¹⁴². Ця великомасштабна, керована органами держбезпеки, акція з пацифікації мала на меті залякати терором усе населення, а також перервати постачання харчів і розвідувальних даних, нового поповнення до загонів УПА, захопити їхні склади зброї, медикаментів та іншого забезпечення, проникнути в лави ОУН і ліквідувати її¹⁴³. Ще од-

¹⁴¹ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 32, арк. 101-103. Проте сталося так, що влада відхилила зауваги патріярха Алексія про неможливість одруження колишніх греко-католицьких священників і недоцільність скликання собору.

¹⁴² За радянськими даними, у Західній Україні на червень 1945 р. нараховувалось 300 «винищувальних батальйонів» загальною чисельністю 28000 осіб (у тому числі й дезертирів з УПА та тих членів підпілля, які «покаялися»), а також 2666 загонів місцевої «самооборони» кількістю 29000 бійців. Див.: Давиденко. Не стануть агнцями вовки // *Радянська Україна* (1988) 7 грудня. За даними ж українського підпілля, в кожному районі було дислоковано від 2 до 5 тис. радянських військовиків; від 20 до 100 солдатів, залежно від чисельності місцевих сил опору, квартирували в окремих селах. Див.: *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 9: *Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали*, кн. 2: *1946-1948* / ред. Євген Штендера, Петро Потічний. Торонто 1982, с. 271-273. [Пор.: *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали* / упор. Володимир Сергійчук. Київ 1998. – *Прим. ред.*]

¹⁴³ Там само, с. 273-298. Ті родини, на які падала підозра, у зв'язках з націоналістичним підпіллям або які вважались потенційно неблагонадійними, а також родини, які не могли пояснити відсутність своїх членів під час проведення 1945 р. в Західній Україні перепису населення, підпадали під слідство. «Щойно поставала підозра, що котрийсь із членів певної родини серед повстанців, родину ставили перед ультиматумом і якщо зазначений член родини вчасно не з'являвся, всю сім'ю висилали» (Bilinsky. *The Second Soviet Republic...*, с. 134; пор.: Мірчук. *Українська Повстанська Армія...*, с. 137-141). Підраховано, що на 1949 р. із Західної України було депортовано бл. 500 тис. людей. Див.: V. Holubnychy. *Ukraine since World War II, 1945-1962* // *Ukraine: A Concise Encyclopedia* / ред. V. Kubijovych. т. 1. Toronto 1963, с. 901-909. Радянські джерела підтверджують масові депортації тих

ною, мабуть головною метою блокади було намагання запевнити максимальну участь місцевого населення у виборах 10 лютого до Верховної Ради, а для того треба було придушити будь-який спротив (націоналістичне підпілля закликала до бойкоту). Радянська влада розглядала ці перші повоєнні вибори в Західній Україні як важливе випробування своєї легітимності¹⁴⁴.

Блокада збіглася із заключним етапом «возз'єднвчої» кампанії, і тим самим паралізувала опір віруючих та дозволила «переконати» більшість греко-католицького духовенства у необхідності приєднатися до Ініціативної групи. Сцена була приготована для того, щоб залякані, прибрані до рук НКДБ «представники» клиру зіграли відведену їм роль у «самоліквідації» Української Греко-Католицької Церкви.

родин, які допомагали УПА, але подають значно нижчі цифри – 65906 сімей (203662 осіб), висланих у 1944-1951 рр. Див.: Давиденко. Не стануть агнцями вовки // *Радянська Україна* (1988) 8 грудня. [Пор.: Винниченко. *Україна 1920-1980-х.*, с. 50-57, 123-125. – Прим. ред.]

¹⁴⁴ *Літопис УПА*, т. 9, кн. 2, с. 285-298.

«ВОЗЗ'ЄДНАННЯ» ГРЕКО-КАТОЛИКІВ ІЗ РОСІЙСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ: ЛЬВІВСЬКИЙ «СОБОР»

Плани «возз'єднання»

На початок грудня 1945 р. радянська влада, Московський патріархат та Ініціативна група цілком погодилися з недоцільністю подальших зволікань із офіційною ліквідацією Греко-Католицької Церкви в Галичині та її приєднанням до Російської Православної Церкви.

12-13 грудня 1945 р. відбулася нарада в Києві, на якій було підбито підсумки «возз'єднаної кампанії» й ухвалено план реалізації завершального етапу інкорпорації греко-католиків у Московський патріархат¹. На зустрічі були присутні основні виконавці заходів, окреслених в «Інструкції» Карпова, яку 17 березня 1945 р. затвердив Сталін, а саме: голова Ради у справах РПЦ Карпов, голова Ради у справах релігійних культів Полянський, відповідальні працівники цих двох Рад, відповідно, Уткін та Пуго, а також уповноважені від обох цих Рад в Українській РСР і західних областях України. Після наради її учасники прийняли трьох провідних діячів Ініціативної групи – оо. Костельника, Пельвецького і Мельника. В цій останній зустрічі взяли участь два співробітники НКДБ, полковник Карін та капітан Богданов, на яких покладалася безпосередня відповідальність за проведення цілої операції². Звітуючи про результати зустрічі, Ходченко доповідав, що на ній обговорювалося

питання про готовність до скликання Собору представників греко-католицького духовенства з метою офіційного прийняття та проголошення акту про розрив із Ватиканом і возз'єднання з російською православною церквою.

Потім голова Ради у справах російської православної церкви тов. Карпов Г. Г. і голова Ради у справах релігійних культів тов. Полянський І. В. були прийняті головою Раднаркому УРСР тов. Хрущовим М. С. і заст. голови Раднаркому УРСР тов. Корнійцем Л. Р.

Подальша діяльність уповноважених Ради у справах російської православної церкви при облвиконкомах здійснюється відповідно до ухваленого на нараді плану – приготування до Собору, який має відбутися в перших числах березня 1946 р.³

¹ «Информационный отчёт» П. Ходченка за IV квартал 1945 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 149-150 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 85-86. – *Прим. ред.*].

² Офіцер НКДБ у цивільному мав здійснювати нагляд за тим, як Ініціативна група відбирала делегатів на «собор»; напередодні самого зібрання він остаточно затверджував мандати його учасників (Рожнов. Это мы, Господи..., с. 7).

³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1639, арк. 150 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 85-86. – *Прим. ред.*].

Для залагодження церковного боку справи проведення «собору» керівники Ініціативної групи зустрілися в Києві з патріяршим екзархом в Україні митрополитом Йоаном (Соколовим)⁴. Схоже, що в цій зустрічі брав участь єпископ Львівський і Тернопільський Макарій (Оксіюк); цілком імовірно, що на ній міг бути присутній ще хтось із єрархів РПЦ. Невирішеним залишилося одне питання: підтримати чи відхилити пропозицію Костельника щодо висвячення двох безженних членів Ініціативної групи – Пельвецького і Мельника, які офіційно все ще залишалися греко-католицькими священиками, – на православних єпископів до початку роботи «собору», якщо брати до уваги, що скликається «собор греко-католицького духовенства». Цю проблему не можна було розв'язати без урахування точки зору патріярха та Святішого Синоду, а також позиції вищих партійних органів та керівництва НКДБ, серед яких не було одностайності⁵. Явно із запізненням екзарх Йоан оприлюднив своє послання із закликом до греко-католиків «повернутися» до РПЦ⁶.

На зустрічі в Києві керівники РСРПЦ та РСРК відхилили пропозицію патріярха Алексія щодо простого проведення зборів по єпархіях, замість скликання собору⁷. Тут було досягнуто домовленості зібрати «собор» не пізніше 15-20 березня 1946 р., тобто «до початку весняних польових робіт»⁸ (і після проведення в Галичині виборів до Верховної Ради СРСР, які були під загрозою зриву та бойкоту з боку ОУН/УПА). З іншого боку, організатори «собору» хотіли «приурочити» його до 350-річчя Берестейської унії.

У підсумковому звіті за 1945 рік уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР Вільхового зазначалось, що на кінець року в чотирьох областях Західної України державну реєстрацію отримали 1294 греко-католицьких священики (без урахування монахів), що на 379 менше, ніж у

⁴ Сергій Хруцький. Собор повороту до батьків // *Єпархіальний вісник* 2-3 (1946) 11.

⁵ Як випливає зі звіту П. Вільхового за 1945 р., це питання так і залишилося нерозв'язаним. Не сприяв його вирішенню і о. Костельник, який 25 липня 1945 р. писав: «Я давно усвідомив, що ми, галицькі уніати, об'єднавшись із православною Церквою, внесемо в православну Церкву новий фермент (бродиння), принесемо їй нові турботи, але й виклинемо у ній новий рух, тому що у нас розвинулися тенденції не тільки повернутися до віри наших предків, до православ'я, але й перетворити православну Церкву у найсучаснішу (модерну) церкву, яка б змогла притягнути до себе інтелігенцію, яка, отже, найкраще б відповідала новим віянням часу і яка б знову прагнула до реставрації тієї соборної єдності християнських церков у всьому світі, яку зруйнував Рим, бажаючи перетворити Христову Церкву на свою „приватну власність“» [курсив П. Вільхового. – *Прим. ред.*].

Слова Костельника наводяться без зазначення адресата в: «Информационный отчёт о работе уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СНК СССР по Украинской ССР за 1945 год» П. Вільхового від 19 січня 1946 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 166 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 97. – *Прим. ред.*].

⁶ *Єпархіальний вісник* 1 (1946) 9-12.

⁷ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 32, арк. 101-103.

⁸ «Информационный отчёт» П. Ходченка..., арк. 165.

червні⁹, і що на січень 1946 р. 859 із них (66%) вступили до Ініціативної групи: 270 із 328 у Дрогобицькій області, 230 із 357 у Львівській, 188 із 270 у Тернопільській та 171 із 339 у Станіславській областях¹⁰. У звіті також зазначалось, що серед греко-католицького духовенства, залежно від ставлення до «возз'єднаної кампанії», можна виділити три групи:

Перша група, яка охоплює більшість священників, цілковито визнає правильність лінії на возз'єднання...

Друга група греко-католицьких священників, яка ще не приєдналася [до Ініціативної групи], зайняла вичікувальну позицію. Вони будуть діяти залежно від того, що вирішить Собор, який скличе Ініціативна група. Частина цих священників не вірить, що Собор відбудеться, не вірить, що з числа колишніх уніятських священників будуть висунені кандидатури на єпископів, а думають, що керівництво російської православної церкви механічно все перенесе до греко-католицької церкви і поставить тільки своїх єпископів. Чисельно це невелика група і вона не виступає проти возз'єднання.

Третя група складається, головним чином, зі священників-монахів ордену «Василіяна», «Редemptористів» та «Студитів». Їх підтримують деякі священники, які прийняли целібат (безшлюбність), а також колишні співпрацівники митрополичої капітули та ординаріату¹¹.

З числа віднесених до третьої групи священників, які сильно опиралися «возз'єднанню», Вільховий виділив її керівників: о. Івана Котіва, о. Йосифа Кладочного і, особливо, архимандрита студитів Климентія (Шептицького), організаторів написання колективного листа-протесту з приводу арештів греко-католицьких єрархів на ім'я Молотова. У липні двоє з цих священників, оо. Котів і Кладочний, приходили до Вільхового з проханням дозволити обрати тимчасового главу Церкви.

Вільховий звертав увагу на те, що збір підписів під протестом проти діяльності Ініціативної групи «незаконний», але опозиціонери все-таки провадили свою діяльність в усіх чотирьох областях Галичини. Так, наприклад, уповноважений РСРК у Дрогобицькій області доповідав, що там монахи «розповсюджують відозву, яка має своє походження зі Львова [виділено автором]». Відозва перестерігає вірних, аби ті не сповідалися в тих священників, які приєдналися до Ініціативної групи, позаяк вони «не мають божественної сили»¹².

Республіканський уповноважений РСРК зобов'язував своїх підлеглих в областях «надавати сприяння Ініціативній групі у відборі й висуненні бажаних кандидатур на даний Собор». Вільховий подавав такі пропозиції:

⁹ «Информационный отчёт» П. Вільхового., арк. 157.

¹⁰ Там само, арк. 158, 160.

¹¹ Там само, арк. 160-161.

¹² Там само, арк. 162.

Бажано було б підказати патріярхові та патріяршому екзархові України ще до Собору висунути кандидатури на єпископів з-посеред уніятських священників і принаймні двох єпископів висвятити.

Якщо взяти історію, то під час ліквідації унії за царя Миколи I, на єпископів було висунено священників, колишніх уніятів, і їхніми руками справа возз'єднання просувалася з більшим успіхом. Зараз серед [членів] Ініціативної групи є, на нашу думку, кандидатури на єпископів: це члени Ініціативної групи – доктор Мельник Михайл Іванович та доктор [sic!] Пельвецький Антон Андрійович. Ці кандидатури висуває голова Ініціативної групи доктор Костельник Гавриїл Федорович і бажано було б його в цьому підтримати.

Цей захід ще більше підніс би авторитет Ініціативної групи і це полегшило б справу проведення Собору, а надалі *роботу з переміщення* [виділено автором] служителів культу з метою зміцнення і запровадження у життя рішень Собору. Майбутні православні єпископи... повинні будуть виконувати «неприємну» роботу: усувати, знімати, переводити противників або «небажаних» священників, а на їхнє місце підбирати та призначати таких, які забезпечуватимуть лінію патріярхії. Ця справа буде забезпечена за умови допомоги Львівському єпископу Макарію з боку єпископів, колишніх уніятських священників, які «тонко» знають склад уніятського духовенства, яке приєдналося¹³.

Щодо часу проведення «собору» не було одностайности і серед членів Ініціативної групи. У березні 1946 р. о. Пельвецький визнавав, що

керівники Ініціативної групи свідомі того, що перевиховання духовенства і народу в дусі православ'я тільки-що розпочате, а ще далеко не проведене як слід, бо ще й не було достаточного часу, і відповідної літератури не можна було видати задля технічних причин, одначе треба мати на приміті, що Собор, який вирішить наш поворот до православної віри наших батьків, буде тільки поважним початком, а не закінченням великого заміреного діла. ...Після Собору змагання *pro* і *contra* увійдуть в острішу фазу. Але той хід справи не змінився б, хоч би Собор відкласти ще й на рік. А навіть можна передбачати, що тоді боротьба була б ще запекліша¹⁴.

Отець Антоній висував три основні причини, чому «собор» треба скликати саме тепер: 1) відсутність єпископів; 2) брак на деяких парафіях св. мира; і 3) неможливість організувати навчання й виховання нових священників, «бо православні ще не признають нас за своїх, а католики вже не признають нас за своїх»¹⁵.

¹³ «Информационный отчёт» П. Вільхового..., арк. 180.

¹⁴ *Діяння собору...* с. 62.

¹⁵ Там само. Насправді перша з названих причин була найважливішим аргументом *проти* того, щоб збирати «собор», адже, згідно з канонічним правом, собор можуть скликати і проводити лише греко-католицькі єпископи. Справжньою причиною скликання «собору»

Свої пропагандистські зусилля Ініціативна група зосередила на парахах, справедливо вважаючи, що вірні не можуть не піти слідом за ними. За сприянням влади члени групи спробували перевірити, як ставитиметься населення до «возз'єднання», і з цією метою 19 січня 1946 р. в самому центрі Львова на площі Ринок провели спільне греко-католицьке і православне святкування Богоявлення¹⁶. Чин водосвяття здійснювали разом о. Костельник і владика Макарій. Багато вірних були присутні при тому і цю спробу було визнано за успішну репетицію запланованого «навернення»¹⁷. Проте напередодні, для певності, що противники «возз'єднання» не зіпсують картини уніясько-православного братання, влада захопила собор Св. Юра та митрополичі палати, а архимандрита Климентія (Шептицького) вислала до Унівського монастиря¹⁸. Історичний центр українського католицизму було передано Ініціативній групі, яка перенесла свою резиденцію з Преображенської церкви, де парохом був о. Костельник, до катедрального храму, в якому і мав відбутися запланований «возз'єднаний собор»¹⁹.

З наближенням дати скликання «собору» посилювався тиск з боку Ініціативної групи на тих парохів, які все ще не вступили до неї. Методи, до яких вдавалися члени групи, щоб здолати останній опір «возз'єднаний кампанії», характеризує ультиматум Костельника від 3 лютого о. Євгенів Дуткевичу, пароху львівської церкви свв. Петра і Павла: «Повідомляю Вас, що оскільки до 5 ц[ього] м[ісяця] Ви не приступите до „Ініціативної групи“, то від того дня не зможете правити Служби Божої ні в одній церкві, а одночасно втратите всі права пароха»²⁰.

12 лютого, через два дні після «перемоги» радянського режиму на виборах у Галичині, патріарх Алексій надіслав на ім'я о. Костельника телеграму з благословенням на скликання «собору»: «В переддвір'ї майбутнього Собору посилаю благословення Боже Вам і всім членам Ініціативної групи. Бажаю помочі Божої у Ваших кінцевих передсоборних трудах. Нехай Господь благо-

було вже прийняте рішення про заборону УГКЦ, висловлене в листі П. Ходченка від 18 червня 1945 р. до членів Ініціативної групи. Коли б радянська влада мала намір толерувати Церкву, єпархіяльним капітулам було б дозволено обрати вікаріїв, а владіці Мукачівському Теодорові (Ромжі), єдиному все ще діючому греко-католицькому єпископу, – висвячувати нових священиків і святити миро.

¹⁶ Йордан у Львові // *Єпархіяльний вісник* 1 (1946) 13-17.

¹⁷ «...Вагу всієї підготовчої акції поклала Ініціативна група на працю серед духовенства, виходячи зі слушного заложення, що за духовенством піде і народ, бо ж авторитет нашого духовенства в народі, хвалити Бога, величезний. Але варто було бодай перевірити і ставлення народу до акції» (*Діяння собору...*, с. 25).

¹⁸ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 13, 27. Органи держбезпеки мали підозру, що архимандрит Климентій таємно був висвячений на єпископа (Інтерв'ю з о. Йосифом Кладочним, Торонто, 10 червня 1980 р.).

¹⁹ Інтерв'ю з о. Кладочним.

²⁰ Лист зберігається в ПАСС.

словить трудящий Собор греко-католицької Церкви і щоб дарував нам радість єднання з любов'ю в Христі»²¹.

Приготування до «собору»

Щоб представити скасування Берестейської унії 1596 р. та «повернення» греко-католиків до Російської Православної Церкви добровільним і канонічним, сталінський режим взурувався на прикладі проведення Полоцького собору 1839 р.²² Однак, на відміну від 1839, у 1946 році бракувало підставової канонічної передумови – участі греко-католицьких єрархів. Оскільки органам держбезпеки не вдалося залучити до «возз'єднаної» кампанії жодного з ув'язнених єпископів, то Московський патріархат скористався порадою о. Костельника, яку підтримував також П. Вільховий, і всупереч церковному праву, без публічного проголошення, висвятив двох безженних лідерів Ініціативної групи, оо. Антонія Пельвецького та Михаїла Мельника, на *православних* єпископів відповідно Станіславської та Дрогобицької єпархій²³. У надрукованому звіті про перебіг «собору» зазначалось, що «Львівська єпархія, без всякого сумніву, була б мала своїм ієрархом голову Ініціативної групи, що є її батьком і душею – о. д-ра Костельника, якби він не був жонатий. Львівським єпископом залишився Преосвященний Макарій, від квітня 1945 р. православний єпископ Львівський і Тернопільський... Дещо пізніше мали б висвятити для Львова вікарного єпископа зі „своїх“»²⁴.

²¹ *Діяння собору...*, с. 62. «Благословення» патріарха Алексія на скликання греко-католицького «собору» суперечить православним канонам, які забороняють втручатися до справ іншої Церкви.

²² Детальний опис «возз'єднання» 1839 р. українських і білоруських католиків східного обряду з Російською Православною Церквою подає: Wasył Lencyuk. *The Eastern Catholic Church and Czar Nikolas I*. Rome – New York 1966. На відміну від подій 1946 р., «навєрнення уніятів» 1839 р. очолив єпископ Йосиф (Семашко) та два інших єрархи-відступники. Значна подібність «возз'єднаних кампаній» 1946 та 1839 рр. наводить на думку, що радянська влада, Московський патріархат та Ініціативна група були обізнані з матеріалами Таємної комісії з об'єднання, створеної свого часу Миколою І для переведення уніятів на православ'я. Навіть обраний для офіційного святкування «возз'єднань» день в обох випадках був той самий – Неділя Торжества Православ'я.

²³ Потім у своїх дезінформаціях радянська пропаганда і речники Московського патріархату використовуватимуть присутність на «соборі» обидвох владик для доказу канонічності цього зібрання, адже вони були єпископами (при тому замовчуватиметься, що Пельвецького і Мельника було висвячено на *православних єпископів* до «собору», і лише після того, як вони перейшли на православ'я). Див.: С. Є. Кириченко. Уніатська церква: Шлях до львівського собору // *Західна Україна: Перше десятиріччя після війни*. Київ 1988, с. 11; *The Lvov Church Council: Documents and Materials (1946-1981)*. Moscow: Moscow patriarchate 1983, с. 186.

²⁴ *Діяння собору...*, с. 27. На львівського єпископа-помічника члени групи рекомендували о. Євгена Юрика (1910-1984), який згодом став керуючим справами при архієпископові Макарію. Однак, 1950 р., очевидно у зв'язку з масовими репресіями після вбивства

У середині лютого приготування до собору йшли вже повним ходом. Костельник, як голова Ініціативної групи, 16 лютого звернувся до голови Львівського облвиконкому М. Козирева з проханням надати дозвіл на проведення собору духовенства трьох греко-католицьких епархій з метою «возз'єднання з Всеруською Православною Церквою» в соборі Св. Юра з 7 по 10 березня 1946 р. До клопотання як додаток було долучено проект порядку денного і список доповідачів²⁵. 19 лютого Священний Синод РПЦ прийняв рішення про возведення оо. Пельвецького і Мельника в єпископський сан; наступного дня патріяршим указом було визначено місце і дату свячень – Київ, 24 і 25 лютого²⁶. Важливо зауважити, що на той час обидва кандидати формально все ще залишалися католиками.

18 лютого лідери Ініціативної групи зустрілися у Львові для затвердження кандидатур учасників «собору»: 221 представника від духовенства (104 від Львівської архієпархії, 59 від Перемиської та 58 від Станіславської епархій) і 30 репрезентантів від мирян²⁷. 19 лютого, в день номінування на Синоді нових єпископів, тринадцять найактивніших членів групи, на чолі з Костельником і двома кандидатами на єпископство, вирушили до Києва²⁸. 22 лютого, після повернення з Москви екзарха Йоана, в Києво-Печерській лаврі відбувся акт «возз'єднання» всіх членів делегації з Російською Православною Церквою. 24 лютого, під час богослуження у київському Володимирському собо-

Галана, його також було заарештовано. Серед православного духовенства він знову об'явився лише в 1955 р. 1965 року Юрик висвячено на єпископа Львівського і Тернопільського, наступного року він отримав титул архієпископа, а в 1971 р. став митрополитом. 1983 року владика Євген відійшов від справ і 1984 р. помер. Див.: Manuil (Lemeševskij). *Die Russische Orthodoxe Bischöfe von 1893 bis 1965: Bio-Bibliographie von Manuil (Lemeševskij) bis zur Gegenwart ergänzt von P. Coelestin Patock, OSA*, ч. 5. Erlangen 1987, с. 221-222. В інтерв'ю авторів від 22 лютого 1976 р. в Римі владика Мирослав (Марусин) свідчив, що Юрик звертався до архієпископа Івана (Бучка) в Римі за порадою, чи приймати йому єпископські свячення в Московському патріярхаті.

²⁵ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 4, арк. 139.

²⁶ Дмитрійвський. Високопреосвященний Антоній..., с. 213.

²⁷ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 3, арк. 34. У протоколах Львівського «собору» список запрошених делегатів складається з імен 225 священників і 22 мирян, з яких у засіданнях взяли участь відповідно 216 і 19 осіб. Якщо порівняти список імен 30 мирян, яких було затверджено делегатами на засіданні Ініціативної групи 18 лютого, зі списком тих 19 світських осіб, які насправді взяли участь у роботі «собору», то побачимо великі відмінності, особливо серед тих, що мали представляти Львівську архієпархію. Див.: *Діяння собору...*, с. 53, 58.

²⁸ До складу делегації входили (у тому порядку, як подано в *Діяннях собору...*, с. 28) оо. Гавриїл Костельник, Антоній Пельвецький, Михаїл Мельник, Євген Юрик, Йосиф Маринович, Тимофій Марко, Іван Крук, Василь Дрелих, Мирон Крутяк, Костянтин Добрянський, Роман Дорик, Юрій Ванчицький і Микита Павлосюк. Немає жодної згадки про єпископа Макарія, якого, очевидно, викликали до Москви на засідання Священного Синоду для остаточного затвердження плану проведення «возз'єднаноного собору». Він, мабуть, повернувся до Києва 21 чи 22 лютого разом з екзархом Йоаном (Соколовим).

рі, патріярший екзарх підніс о. Костельника до гідности митрофорного протоєрея і нагородив його нагрудним золотим хрестом; після чого, у співслужінні з єпископами Макарієм Львівським, Нестором Мукачівським²⁹ та Варлаамом Луцьким³⁰, митрополит Йоан хіротонізував о. Антонія Пельвецького на єпископа Станіславського і Коломийського. Наступного дня о. Михайла Мельника було висвячено на єпископа Дрогобицького і Самбірського (раніше ця територія входила до складу Перемиської єпархії)³¹. Основні події візиту членів Ініціативної групи до Києва, в тому числі їхнє «прийняття» до РПЦ та свячення Пельвецького і Мельника, оператори Київської студії хронікально-документальних фільмів відзняли на плівку³².

Тим часом повним ходом ішли приховані від людського ока приготування до «собору». Листом від 19 лютого Костельник звернувся до голови Львівського облвиконкому Козирева з проханням виділити за державними розцінками високоякісні харчові продукти та напої для 260 делегатів; до прохання було долучено зроблені полковником Каріним відповідні розрахунки³³. Кошти на харчування мала виділити Ініціативна група (насправді всі видатки на проведення «собору» покрив екзарх Йоан)³⁴. Карін також попросив Козирева замовити в готелях місця на 255 делегатів (передбачивши при цьому їхнє медичне обслуговування)³⁵ та зарезервувати для обідів найбільший у Львові ресторан готелю «Брістоль»³⁶. Окрім того, за розпорядженням

²⁹ Георгій Сидорук, українець із Полтави, висвячений на єпископа Уманського (вікарія Київської єпархії) з ім'ям Нестор у жовтні 1945 р., а через десять днів призначений на єпископа Ужгородського і Мукачівського. Див.: Manuil (Lemeševskij), *Die Russische Orthodoxe Bischöfe...*, ч. 5, с. 50. Йому було доручено повертати на православ'я греко-католиків на щойно приєднаному до СРСР Закарпатті (детальніше про це див. розділ VII цієї книги).

³⁰ Павло Борисевич, родом із Холмщини, від 1922 р. душпастирював на Західній Волині. В травні 1945 р. висвячений на єпископа Вінницького з ім'ям Варлаам, у січні 1946 р. переведений до Луцька як єпископ Волинський і Рівненський. Див.: Manuil (Lemeševskij), *Die Russische Orthodoxe Bischöfe...*, ч. 2. Erlangen 1981, с. 36.

³¹ *Діяння собору...*, с. 28-32.

³² «Львівський собор», режисер Р. Фещенко, ч/б, 34 хв. 24 сек., Київ 1946. Понад половину часу (17 хв. 4 сек.) віддано показу чину «возз'єднання» членів Ініціативної групи та свячень Пельвецького і Мельника. Копія фільму зберігається в Національному Архіві Канади в Оттаві.

³³ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 4, арк. 139. Було замовлено також великі запаси горілки, вина й пива.

³⁴ Там само, арк. 103.

³⁵ Там само, арк. 149. Делегати мали оселитися в готелі «Європа» та «Народній Гостиниці». Цілком очевидно, що медичне обслуговування призначалося не лише для літніх чи хворих делегатів, але й для тих, які схотіли б покликатися на поганий стан, щоб уникнути участі в засіданнях, або ж тих, яким раптово стало б зле від усвідомлення, що вони беруть участь у неканонічному прийнятті такого доленосного для подальшого існування Церкви рішення.

³⁶ Там само. За розбіжностями між двома списками – на харчування в ресторані та проживання у готелях – можуть приховуватися не лише різні потреби приїжджих учасників

самого голови облвиконкому, для перевезення учасників із готелів та ресторану до собору Св. Юра на засідання й назад, на п'ять днів виділялося три автобуси і два автомобілі; Козирев надіслав на ім'я заступника голови Раднаркому УРСР заявку на дві тони пального³⁷.

Одразу ж після повернення 26 лютого з Києва до Львова, члени Ініціативної групи активно взялися за організацію проведення «собору». Все треба було передбачити, щоб унеможливити будь-які незаплановані дії з боку простого духовенства. В офіційному звіті про підготовку «собору» повідомлялося: «Було рішено запросити всіх деканів і по одному священику з деканату, а деякі деканати самі від себе могли вибрати і більше делегатів зі священиків». Запрошення розіслали 225 священикам і 22 «гостям із мирян»³⁸, а також «виднішим священикам з противників акції Ініціативної групи»³⁹. В *Журнале Московской патриархии* за 1976 рік у статті з нагоди чергового ювілею проведення Львівського «собору» подано текст цього запрошення, під яким стоять підписи Костельника, Мельника і Пельвецького⁴⁰:

Центр Ініціативної групи з возз'єднання греко-католицької Церкви з Православною Церквою з дозволу державних органів скликає Собор представників духовенства всіх трьох наших єпархій з нагоди возз'єднання греко-католицької Церкви з Православною Церквою⁴¹. Вас призначено делегатом на цей Собор як представника деканату (благочиння)⁴². Собор відбудеться у Львові в катедральному храмі святого Юра 7-10 березня 1946 року. *Ваша присутність на Соборі є обов'язковою*. Початок засідань Собору о 10 годині (за московським часом) 8 березня 1946 року. Отці, для яких дорога є менш тяжкою, нехай візьмуть зі собою світлі ризи (а також і стихар). Учасники Собору за-

«собору» та тих, що мешкали у Львові, але також присутність представників органів держбезпеки та влади, які здійснювали нагляд за делегатами та ходом засідань.

³⁷ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 4, арк. 23.

³⁸ *Діяння собору...*, с. 32.

³⁹ Там само. Як і передбачалося, на «соборі» не виявилось жодних його опонентів («упірних»), тож виринає підозра, чи дійсно отримали таке запрошення «видніші священики» з противників «возз'єднання», бо більшість із них на той час уже перебували в ув'язненні або ж переховувалися.

⁴⁰ Всі троє священиків, які підписали запрошення, в день, яким воно датоване, все ще перебували в Києві (вони приїхали поїздом до Львова наступного ранку); це дозволяє припустити, що бланки запрошень були заготовлені *завдалегідь* і розіслані в останню мить, щоб якнайдовше зберегти в таємниці факт такого зібрання, або ж їх вручили делегатам вже по прибутті на «собор».

⁴¹ Істотно, що в запрошенні йдеться про скликання «собору духовенства», а не цілої Греко-Католицької Церкви; «возз'єднання» в ньому трактується як доконаний факт. Привертає увагу свідоме уникання вживання слова «Руська», яке пізніше виринає в офіційно опублікованих постановках «собору».

⁴² Отже, делегати на «собор» не обиралися духовенством на деканальних соборчиках, але отримали призначення безпосередньо від лідерів Ініціативної групи, які на той момент уже перейшли на православ'я.

безпечуються ночівлею та харчуванням на місці. Прибути до Львова потрібно вже 7 березня 1946 року і того ж 7 березня Вам необхідно з'явитися в мандатну комісію в архиерейській палаті (храм святого Юра) для отримання мандата на Собор і дозволу на ночівлю та харчування. З Вашого благочиння делегатами на Собор призначаються (вказувалися імена священників – І. К.), з якими Вам належиться домовитися про виїзд до Львова на Собор. Львів, 25 лютого 1946 року⁴³.

Позаяк «у повоєнний час надто складно було дістатися до Львова через брак транспорту», делегати збиралися невеличкими групами, «щоб отримати документи, і вже всі разом прямували до Львова»⁴⁴. По прибутті вони реєструвалися в секретаріаті у митрополичих палатах і отримували свої мандати та талони на проживання і харчування в найкращих готелях міста⁴⁵. Той же автор ювілейної статті у *Журнале Московской патриархии* засвідчує, що «організаційна сторона Собору була продумана до найменших деталей. Не лише було визначено години праці соборових сесій, але також призначено час прийняття в готелі „Брістоль“... вказано було і час відпочинку... *Вхід до храму святого Юра під час соборових засідань для посторонніх був закритим*»⁴⁶.

Ось яку пильну увагу приділили організатори «собору» ізоляції його учасників⁴⁷. Таємність і нагальність як приготувань до скликання цього

⁴³ Иларин Карпак. 30 лет назад – на Львовском церковном соборе 1946 года // *ЖМП* 9 (1976) 15. Курсив автора.

⁴⁴ З огляду на щільну блокаду галицького села в той час, подорож делегатів до Львова була неможливою без дозволу і підтримки з боку влади; остання в деяких випадках не тільки надавала транспортні засоби, але й охорону. Див. також далі, прим. 49 цього розділу.

⁴⁵ *Діяння собору...*, с. 33. Письменник Володимир Беляєв, відомий антиуніятський публіцист, який «мав можливість в усіх деталях спостерігати за приготуванням і проведенням Собору», згадував (у 1989 р.) про іншу процедуру зустрічі учасників:

«Відбором делегатів на Собор, їх доставкою до Львова і реєстрацією займався полковник держбезпеки Богданов, який оселився разом зі своїми офіцерами в готелі „Жорж“, пізніше перейменованому на „Інтурист“, в самому центрі Львова. Я не пам'ятаю, щоб коли-небудь у мене так ретельно перевіряли документи при вході до готелю й особливо до номеру, де розмістився Богданов. Таку саму процедуру, звісно, мали проходити делегати Собору, яких доставляли до міста. Пам'ятаю, що делегатські мандати священникам і мирянам видавав особисто Богданов, після чого в сусідній кімнаті їх підписував протопресвітер Гавриїл Костельник і скріплював печаткою створеної ним Ініціативної групи. Пригадується й те, що кожний делегат отримував від Богданова талони на обід і на 200 грамів горілки – час був повоєнний, голодний» (цит. за: Рожнов. Это мы, Господи..., с. 7).

⁴⁶ Карпак. 30 лет назад..., с. 15; виділено автором. В ОУНівських джерелах зазначається, що «собор проходив під особливим наглядом органів держбезпеки, і що на [його] засіданнях секретних співробітників держбезпеки було не менше, ніж самих священників (Як нищили Гр.-Кат. Церкву в Галичині / *Сурма* (1949) 10 квітня, с. 6). В. Беляєв згадує, що під час засідань «площа довкола собору [Св. Юра] була щільно оточена і просто стала синьою від кашкетів солдатів і офіцерів держбезпеки. За пропускний режим відповідав Овсянников – енергійний молодий офіцер, лейтенант або ж старший лейтенант. У мене склалося враження, що кожного делегата він знає в обличчя» (Рожнов. Это мы, Господи..., с. 7).

⁴⁷ Білас. *Репресивно-каральна система...* кн. 1, с. 331.

зібрання, так і його проведення, були спричинені не лише широким опором греко-католицького духовенства цій протиканонічній та нав'язаній їм справі, але й страхом перед націоналістичним підпіллям, яке могло перешкодити делегатам взяти участь у «соборі» та навіть зірвати його.

Така нагальність і таємність змушує уважніше поставитися до тих двох версій трактування подій, що циркулювали серед противників «возз'єднання». Згідно з першою, священників *насправді* запросили на *конференцію прихильників Ініціативної групи* і лише після приїзду до Львова вони довідалися, що мають брати участь у «соборі»⁴⁸. За другою, принаймні деяких делегатів, які вчасно не встигли сховатися, «доставили» до Львова за допомогою міліції⁴⁹.

Мабуть, єдиними, на кого могли покластися організатори «собору» в період його підготовки, були ті 20 священників-делегатів, «у більшості деканів» (в тому числі й 13 ховних осіб, що «возз'єдналися» з РПЦ 22 лютого в Києві), яких запросили до канцелярії Ініціативної групи 6 березня на передсоборне зібрання. На цьому зібранні «ухвалено було весь порядок нарад Собору»: «8-го березня, в п'ятницю першої неділі Великого посту, мав розпочати свої діяння Собор. *В цей день мала запастися епохальна постанова про поворот до віри батьків, ...щоб потім, за два дні, в першу неділю Посту, у «Неділю Православія», могло відбутись торжество Православія...»*⁵⁰ У той час, як члени мандатної комісії прибирали храм, кінооператори тут же монтували апаратуру для зйомки засідань «собору»⁵¹.

⁴⁸ Один із головних учасників і доповідачів «собору» говорив мені, що це зібрання скликалося як конференція членів Ініціативної групи, що ціла «возз'єднавча» кампанія проводилась органами держбезпеки, а Ініціативна група слугувала лише прикриттям для їхніх дій. – Інтерв'ю з о. Костянтином Добрянським з Тернополя від 3 вересня 1982 р., Вінніпег.

⁴⁹ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 11. 12 березня 1993 р. д-р Борис Гудзяк взяв інтерв'ю в одного з учасників «собору», о. Омеляна Івасика з Дрогобича (див.: Архів Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету (далі – АПЦ), спр. П-1-1-322. – Прим. ред.]. Отець Івасик розповів, що до скликання «собору» він був парохом у Стиняві Сколівського району. Коли 7 березня 1946 р. за ним прийшов офіцер держбезпеки, о. Івасик подумав, що його заарештовано. Натомість, його привезли до Стрия, де вже знаходились 17 інших священників. Звідти вантажівкою всіх їх відвезли до Львова прямо до о. Костельника в митрополичі палати. Цілком можливо, що, на відміну від вузького кола членів Ініціативної групи, інші учасники «собору» не знали заздалегідь про те, що їх призначено делегатами, аби вони не встигли десь сховатися й уникнути участі в сумнівному зібранні. Тоді стає зрозумілим, чому їх забирали співробітники держбезпеки, і чому вони дізнавалися про своє «призначення» лише тоді, коли їх везли до Львова, а інколи й після того.

⁵⁰ *Діяння собору...*, с. 33. Курсив автора.

⁵¹ Там само, с. 35. «Найважливіші моменти засідань Собору були відзняті на кінострічку. Пізніше на екранах м. Львова і в районах можна було переглянути фільм про цей історичний Собор» (Карпак. 30 лет назад..., с. 15). Засідання знімали кількома стаціонарними камерами, однак до фільму *«Львівський собор»* було включено лише 16 хв. 45 сек.

1 березня 1946 р. Карпов надіслав на ім'я митрополита Йоана телеграму з побажаннями «благополучної та успішної» поїздки до Львова «як глави патріяршої делегації»⁵². Він також телеграфував до уповноваженого РСРПЦ у Львівській області Вишневського та відповідального працівника цієї ж Ради з Москви Уткіна, який мав доручення здійснювати загальний нагляд за тим, що відбуватиметься на «соборі»: «Не чекайте мого приїзду. Відповідальною особою є Уткін, якому треба разом із Ходченком і Вишневським здійснити необхідні заходи. Коли щось буде незрозумілим, або треба буде вказівок – телефонуйте»⁵³. Того ж дня Карпов віддав Ходченкові в Києві наказ: «Сприяйте від'їзду до Львова митрополита Йоана. Також треба виїхати Вам особисто. Виступати на Соборі не варто. Якщо потребуватимете вказівок, телефонуйте»⁵⁴. Іншою телеграмою Карпова до Львова надійшов наказ Вишневському та Уткіну телефонувати йому щодня від 5 до 10 травня⁵⁵.

Висунення звинувачень проти єпископату

Якби хтось із делегатів майбутнього «собору» ще й мав надію на те, що Греко-Католицька Церква перейде через це випробування, то вона мала б розвіятися після того, як у спеціально визначений час, у переддень «собору», Прокуратура УРСР оголосила звинувачення ув'язненим греко-католицьким єрархам. 1 березня 1946 р. щоденна львівська газета *Вільна Україна* опублікувала витяг із повідомлення прокурора про притягнення до судової відповідальності єпископів:

За активну зрадницьку і підсобницьку діяльність на користь німецьких окупантів слідчими органами арештовані Сліпий Й. А., митрополит греко-католицької (уніатської) церкви, Чарнецький М. А., Будка М. М., Хомишин Г. Л., Лятишевський І. Ю., єпископи уніатської церкви.

При арешті у названих осіб знайдені документи, які викривають їх у злочинних зв'язках з німецько-фашистськими окупантами, зокрема з

показу безпосередньо ходу засідань. До звукового ряду, над яким ретельно попрацювала цензура, було додано вигуки схвалення («слава»), щоб створити враження загального піднесення, чого ніяк не можна побачити з виразу облич чи рухів делегатів, на відміну від тих із них, які сиділи в першому ряду і становили ядро Ініціативної групи. Влада залякувала делегатів, знімаючи все на плівку, особливо ж процедуру відкритого «голосування». За таких умов повністю виключалась будь-яка інша настанова: найменша незгода фіксувалася і ставала відомою службі безпеки. Навіть більше, делегати добре усвідомлювали, що ніяке число голосів проти знищення УГКЦ жодним чином не вплине на результат «собору», який визначено наперед.

⁵² Білас. *Репресивно-каральна система...* кн. 1, с. 331.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

гестапо та іншими німецькими каральними та розвідувальними органами.

На попередньому слідстві арештовані визнали себе винними в проведенні ворожої діяльності проти СРСР⁵⁶.

За завданням німецьких розвідувальних органів обвинувачені після возз'єднання західних областей України з УРСР розгорнули активну антирадянську агітацію з закликом до духовенства і віруючих уніатської церкви чинити опір Радянській владі.

Після вторгнення німецько-фашистських загарбників на Україну Сліпий, Чарнецький, Будка, Хомишин та Лятишевський цілком віддали себе в розпорядження німецьких окупаційних властей.

Обвинувачені на слідстві розповідали, що, використовуючи своє керівне становище в греко-католицькій церкві, вони активно допомагали німецько-фашистським окупантам уганяти до німецької каторги українське населення і сприяли виконанню грабіжницьких повинностей, встановлених німецькими окупаційними властями.

З цією метою Сліпий, Будка, Чарнецький, Хомишин, Лятишевський, починаючи з липня 1941 р., за вказівками гестапо, неодноразово в своїх зверненнях і посланнях закликали духовенство і віруючих уніатської церкви допомагати німцям у створенні місцевих окупаційних органів влади, брати активну участь у постачанні сільськогосподарських продуктів для німецької армії, а також сприяти збройній боротьбі німецьких загарбників проти Червоної Армії.

Активна ворожа діяльність обвинувачених особливо яскраво виявилася в їх участі у формуванні дивізії СС «Галичина» для боротьби з партизанським рухом і Червоною Армією.

Документальними даними та свідченнями всіх обвинувачених, у тому числі Сліпого, встановлено, що він у квітні 1943 р. уклав угоду з німецьким ставлеником губернатором Галичини д-ром Вехтером про утворення спеціального комітету по формуванню дивізії СС «Галичина», згідно з якою до складу названого комітету був введений представник греко-католицької церкви.

Виконуючи цю зрадницьку угоду з німцями, обвинувачені Сліпий, Будка та інші дали вказівку всім уніатським священникам брати безпосередню участь у сформуванні дивізії СС «Галичина» і направили до складу останньої священників як капеланів.

⁵⁶ Є всі підстави не вірити зізнанням подібного гатунку, не говорячи вже про їхню добровільність. Окремі фрагменти цих зізнань (найвірогідніше, витяги з протоколів допитів, написаних слідчими НКДБ/МДБ, які фізичними й моральними тортурами примушували звинувачених їх підписувати) було надруковано (без жодного поклику на джерела) в працях деяких радянських «спеців» з проблем «уніатства» та «українського буржуазного націоналізму» (С. Даниленка, В. Добричева, М. Вірного, К. Дмитрука). М. Вірний (очевидно, псевдонім) писав, що особисто брав участь у допитах єпископів (*Войовничий атеїст* 1 (1962) 40). Сумніви щодо правдивості зізнань посилюються, коли проаналізувати фразеологію опублікованих фрагментів, яка відображає типовий жаргон радянської пропаганди, а не традиційну галицьку говірку, притаманну єпископам.

Злочинна антирадянська діяльність обвинувачених на користь німецько-фашистських окупантів підтверджена численними свідченнями свідків і документальними даними.

Справа по обвинуваченню Сліпого Й. А., Чарнецького М. А., Будки М. М., Хомишина Г. Л. та Лятишевського І. Ю. в злочинах, передбачених ст[аттями] 54-1 та 54-11 К[римінального] кодексу УРСР⁵⁷, слідством закінчена і направлена на розгляд військового трибуналу⁵⁸.

Оскільки подібне звинувачення можна було висунути практично проти кожного греко-католицького священика і, коли б він відмовлявся «возз'єднатися» з РПЦ, порушити проти нього відповідну судову справу, то публікація такого повідомлення прокуратури вочевидь мала заохотити членів Ініціативної групи і покласти край будь-яким решткам опору запланованій ліквідації унії з Римом.

На «соборі»

У п'ятницю вранці, 8 березня 1946 р., делегати собору, підкріпившись на сніданку «100 гр водки» та «200 гр вина»⁵⁹, були доставлені до собору Св. Юра, щоб там під надійною охороною виконати відведену їм роль у розписаному наперед до дрібниць «возз'єднавчому» зібранні. О 10 год. 30 хв. молебнем «О

⁵⁷ Відповідні статті Кримінального кодексу («Особлива частина. Розділ І. Контрреволюційні злочини») на той час звучали так:

Ст. 54.1. Контрреволюційною визнається будь-яка діяльність, спрямована на повалення, підризу або послаблення влади робітничо-селянських рад, урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, обраних ними згідно Конституції СРСР і конституцій союзних республік, чи будь-яка інша діяльність по підризу й послабленню зовнішньої безпеки СРСР чи основних економічних, політичних і національних завоювань пролетарської революції...

Ст. 54.1а. За зраду батьківщині, тобто за дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду військовій силі СРСР, його державної незалежності, а саме: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча чи переліт за кордон – ВМ (вища міра – розстріл) з конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин – десять років з конфіскацією майна.

Ст. 54.11. Організаційна діяльність будь-якого роду, спрямована на підготовку чи скоєння передбачених цим розділом злочинів, а рівно ж участь в організації, створеній для підготовки чи скоєння одного зі злочинів, передбачених даним розділом, тягнуть за собою засоби соціального захисту, зазначені у відповідних статтях даного розділу (*Уголовный кодекс Украинской ССР*. Москва 1954, с. 17-19).

Офіційний коментар радянського карного законодавства до розділу щодо контрреволюційної діяльності див.: *Уголовное право* / ред. И. Т. Голяков, 2-е доп. вид., Москва 1947, с. 161-182.

⁵⁸ *Правда про унію...*, с. 363-364 [опубл. також у: *Мартирологія українських Церков*, т. 2: *Українська Католицька Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України* / ред. О. Зінкевич, Т. Лончина. Торонто – Балтимор 1985, с. 261-263. – *Прим. ред.*].

⁵⁹ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 4, арк. 144. [Див. також: ЦДАВО, ф. 4648, оп. 3, спр. 20, арк. 6-9 (засвідчена копія). – *Прим. ред.*]

призваній Св. Духа» «собор» розпочав свою роботу. У присутності 216 представників від духовенства⁶⁰ і 19 від мирян співслужили три засновники Ініціативної групи: Костельник, Пельвецький і Мельник. Потім, відповідно до затвердженого на передсоборному зібранні порядку денного, ці троє перебрали на себе функції президії «собору». Два інших священники, які таємно вже стали православними, оо. Микита Павлосюк і Юрій Ванчицький, зайняли місце секретарів. Щоб уникнути будь-яких несподіванок з боку делегатів, організатори обійшлися без обрання членів президії та внесення порядку денного «собору» на затвердження його учасників: «І пощо, навіщо потрібна тут формальна процедура вибору президії? Може, на світських зборах цього уникнути не можна. О. д-р Костельник в очах всіх делегатів не тільки *Адміністратор Церкви*⁶¹, але більше – всіма признаний вождь всього великого церковного руху»⁶².

Згідно з порядком денним, у перший день мали бути заслухані лише дві доповіді. Замість дискусії, одразу пішли промови (вочевидь наперед заготовлені й відповідно відредаговані), після чого питання про «возз'єднання» було поставлене на відкрите голосування⁶³.

Першу, коротку, доповідь «Про діяльність Централі Ініціативної групи...» виголосив «таємний» владики Антоній (Пельвецький)⁶⁴. Політична тональність, задана нею, відлунювала цього дня у виступах усіх інших промовців:

Нас визволив могутній Радянський Союз від німецько-фашистської неволі, яка нам загрожувала повною загибеллю... Коли національне визволення українського народу від вікового поневолення стало довершеним фактом, то воно усіло потягнути за собою і церковно-релігійне возз'єднання українського народу, а саме, – ліквідацію Берестейської унії, розрив з Ватиканом і возз'єднання з Руською Православною Церквою.

Наш митрополит і єпископи греко-католицької Церкви не зрозуміли свого призначення, як це видно з повідомлення *Прокуратури УРСР*,

⁶⁰ У списках Мандатної комісії названо 216 священників і 19 мирян; у них відсутні імена ще 9 священників, які одержали запрошення на «собор» (загальна кількість запрошених становила 225). Див.: *Діяння собору...*, с. 53-58. У відзнятому фільмі про «собор» бачимо набагато меншу присутність духовенства.

⁶¹ Це свідчить на користь мого припущення щодо тієї ролі, яку відігравав о. Костельник, перед тим, як члени Ініціативної групи почали діяти відкрито.

⁶² *Діяння собору...*, с. 35. Курсив автора.

⁶³ За свідченням Беляєва, всі промови делегатів були написані о. Павлосюком (Рожнов. *Это мы, Господи...*, с. 7).

⁶⁴ Виступ Пельвецького (у тому вигляді, як він надрукований у *Діяннях собору...*, с. 59-62) не міг тривати більше 12-13 хвилин. Напевно, всі виголошені на «соборі» доповіді та промови пройшли додаткову цензуру перед тим, як були опубліковані. Так, наприклад, у *Діяннях собору...* відсутній текст промови о. Ванчицького. Для порівняння див.: Карпак. *30 лет назад...*, с. 15.

не виправдали довір'я, яким Церква наділяла їх, а навпаки, поставили Церкву під удар⁶⁵.

«Зазначені умови, – доводив Пельвецький, – покликали до життя Ініціативну групу під керівництвом о. Костельника, «батька нашого возз'єднання», якому належить «почесна і історична роль в утворенні і керівництві Ініціативної групи». Потім доповідач покваліфікував додати, що «для чистоти понять перш за все треба *ствердити, що цей нинішній Собор є Собором греко-католицької Церкви*,⁶⁶ скликаний Ініціативною групою для того, щоб у нових умовах нашого державного життя, коли український нарід з'єднався, переглянути постанову Берестейського собору з 1596 р. і вирішити питання нашого возз'єднання з Православною Церквою»⁶⁷.

Загальна кількість священників, які стали «вписуватися в члени Ініціативної групи, згідно піддаватись її юрисдикції» на той час складала 986 осіб, а не приступило – 281; «це упірні, – говорив Пельвецький, – яких ми і усно, і листами по кілька разів переконували, одначе, безуспішно»⁶⁸.

⁶⁵ Діяння собору..., с. 59-60. Курсив автора.

⁶⁶ Твердження безглузде, оскільки цей «собор» був скликаний не греко-католицьким єпископатом, а керівниками Ініціативної групи, які самі на той час *вже були православними*, і які особисто *призначали* всіх делегатів на «собор». Делегати нікого не могли представляти, окрім як самих себе; вони вже були членами (хоч і проти своєї волі) Ініціативної групи і знали, що її метою була ліквідація УГКЦ. До того ж, переважна більшість духовенства, що відмовилась приєднатися до Ініціативної групи, не мала жодного представництва на «соборі». Насправді це зібрання було конференцією Ініціативної групи, але ніяк не собором.

⁶⁷ Діяння собору..., с. 61. Курсив автора.

⁶⁸ Там само. До цієї групи «упірних» із 281 особи зараховано, очевидно, переважно єпархіяльних священників, а не єромонахів чи тих душпастирів, яких уже було ув'язнено або заслано до Сибіру. У поданому Костельником в лютому 1946 р. до органів влади списку містились імена 98 парохів Львівської області, які відмовилися вступити до Ініціативної групи. В цьому списку *не було* представників монашого духовенства, як також і заарештованих священників, що перебували під слідством в органах НКДБ або вже відбували термін покарання (ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 3, арк. 35). Можна припустити, що загальне число – 281 «упірний» – постало в результаті простого додавання імен з аналогічних списків із усіх чотирьох галицьких областей. Таємні документи з радянських архівів виявляють великі розбіжності у даних, якими оперувала Ініціативна група. Станом на кінець вересня 1945 р. радянські органи контролю за релігійними організаціями «взяли на облік» 1684 греко-католицьких священників (без урахування монашого духовенства) – таку цифру містив Інформаційний звіт уповноваженого РСРК П. Вільхового за III квартал 1945 р., датований 5 жовтня (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 99-100 [частково опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 97. Кількісні дані про священників, які погодились перейти на православ'я, ще потребують уточнень, бо навіть в офіційних повідомленнях існують суттєві розходження. Так, згідно з інформацією секретаря Львівського обкому КП(б)У Мазепи «О настроюваннях і висказуваннях населення області по поводу перехода греко-католицького духовенства в православие», надісланій під час т. зв. Львівського собору секретарю ЦК КП(б)У Хрущову, єп. Антоній (Пельвецький) у своїй доповіді заявив, що «отримавши згоду РНК, Ініціативна група провела відповідну роботу, в результаті якої на

«Таким чином, – підсумовував доповідач, – акція Ініціативної групи під поглядом нового, для возз'єднання з православною Церквою відповідного перегрупування і угруповання священників, дійшла до свого кінця, і прийшов час для скликання Собору в справі возз'єднання з православною Церквою»⁶⁹.

Виступ Пельвецького був перерваний прибуттям до Св. Юра єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксіюка), єпископа Мукачівського Нестора (Сидорука) та митрофорного протоєрея Костянтина Ружицького, керуючого справами Українського екзархату РПЦ⁷⁰. Їх привітав і представив делегатам о. Костельник⁷¹.

Наступну, довшу, доповідь виголосив сам голова Ініціативної групи. Він зупинився на «мотивах возз'єднання» і після деяких історичних узагальнень повторив відомі свої твердження про штучний, політичний характер постанов унії, зупинився на її невдачах у минулому і зробив висновок про втрату нею життєздатності. Все це доводилось на прикладах несправедливої політики Ватикану щодо унійної Церкви. Костельник зауважив, що після того як під австрійською владою Греко-Католицька Церква відродилася як Церква національна

сам Рим і Польща, за другої Польщі, засудили нашу галицьку уніатську Церкву на ліквідацію⁷². А ми ще й нині мали б її продовжувати?

галицьких землях приєдналося до православ'я 908 священників і залишилося неприєднаними 251 священник» (ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 426, арк. 35). Натомість в опублікованому тексті його виступу вже сказано, що на той час до «Ініціативної групи» приєдналося 986 священників, а 281 відмовився (*Діяння Собору...*, с. 61). Згідно з інтерв'ю, яке дали Костельник, Мельник і Пельвецький кореспондентові ТАРС 9 квітня того ж року, «на день Собору до цієї групи приєдналися, подавши особисті заяви про бажання вийти з унії та возз'єднатися з Православною Церквою, 997 священників, що у відношенні до 1270 священників усієї Греко-Католицької (уніатської) Церкви західних областей України, становило 78 процентів» (цит. за: *Львівський церковний собор: Документи і матеріали, 1946-1981*. Київ 1984, с. 97-98). – *Прим. ред.*] Якщо, як повідомляв Пельвецький, 908 священників приєдналося до Ініціативної групи і лише 251 відмовився, то до загальної суми (1159) бракує ще 525 осіб. Окрім невеликого числа тих, які померли після закінчення війни, відійшли на емеритуру через похилий вік, були «репатрійовані» до Польщі чи переховувались у підпіллі, останню групу духовенства складали переважно репресовані (арештовані чи вислані) «упірні» священники. Для порівняння, звіт уповноваженого РСРПЦ П. Ходченка подає на середину червня 1946 р. загальне число православних священників у Галичині лише 821, з них 137 у Львівській області, 221 – у Станіславській, 291 – у Дрогобицькій і 172 – у Тернопільській областях (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2896, арк. 180).

⁶⁹ *Діяння собору...*, с. 61-62.

⁷⁰ Поширеною була думка, що Ружицький був інформатором служби безпеки і фактично керував екзархатом за спиною похилого віком екзарха Йоана.

⁷¹ *Діяння собору...*, с. 36.

⁷² Тут ідеться про запровадження у 1920-х рр. «неоунії», за допомогою якої Римо-Католицька Церква займалася прозелітизмом серед православного українського й білоруського населення Польщі в міжвоєнний період. Громади цієї т. зв. Католицької Церкви східно-візантійського обряду підпорядковувались місцевим єпископам латинського

Нащо? Щоб, на втіху Римові, культивувати вічний роздор у нашому народі? Щоб продовжувати вічний роздор навіть у нутрі нашої галицької Церкви? Адже відомо, що унія навіть наші три єпархії поділила на три різні Церкви, які одна одну вічно оскаржували в Римі⁷³. Бо в унії, тому що це штучний твір, ішла вічна борня між партіями: хто з уніатів справжній католик, а хто скритий схизматик? Невже ми мали б продовжувати унію на те, щоб з Риму, для нашого упокорення, прислали нам своїх ченців візитаторів, які будуть нас судити?..⁷⁴

...унія є *виповідженням релігійної війни* всьому православному світові на славу Римові. Унія це «Ініціативна група по возз'єднанню всього православного Сходу з папським Римом». Чи ми будемо вести цю, нині таку безвиглядну і нерозумну, війну?

Поломилися всі історичні основи унії! Хто ще й нині хотів би унії триматися, той тіні хапається!⁷⁵

Коли Костельник порушував ці питання в розмовах із духовенством під час підготовки «собору», то вони на це, бувало, відповідали: «Під політичним поглядом ситуація ясна: нам тільки туди йти. Але догми, догми!»⁷⁶

Далі у доповіді промовець стисло навів аргументи проти папства, викладені ще в його брошурі⁷⁷, а потім вказав на дві основні небезпеки, що загрожують «возз'єднанню»: «Нас ждуть різні труднощі, журби і небезпеки. Наші «лісовики» (бандерівці), хоч самі є за православ'єм⁷⁸, виступають проти нашої акції з погрозами. В нашій державі Церква відділена від держави, Церква і духовенство вповні залежні від народу. І ми в журбі за те, щоб усі зміни в нашій Церкві, і в дисципліні, і в обряді, і в звичаях, – ішли так мудро і обережно, щоб не відпихати народу від Церкви і не гасити в ньому релігійного духа»⁷⁹.

обряду, а загальне керівництво здійснювала папська комісія *Pro Russia*. Поширення «неоунії» викликало обурення серед багатьох греко-католицьких священників, які вбачали в ній відступництво Риму від покладеної саме на Українську Греко-Католицьку Церкву історичної місії серед східних слов'ян. Детальніше див.: Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 248-253; позиції польських опонентів греко-католицизму відображає: Henryk Ignacy Lubieński. *Droga na Wschód Rzeczy. Warszawa 1932*, с. 53-130.

⁷³ Костельник говорить про пряме підпорядкування Римові кожної галицької єпархії, а також тривалу напругу у відносинах між ними щодо обрядових питань та celibату.

⁷⁴ Натяк на напружені стосунки між греко-католицькими єпископами та надісланим у 1934 р. Ватиканом до Галичини апостольським візитатором о. Яном Гудечеком, чеським редемптористом, який повинен був перевірити слушність аргументів сторін у суперечках «восточників» («візантиністів») із «латинізаторами». Див.: Korolevskij. *Métropolitte André...*, с. 345-346.

⁷⁵ *Діяння собору...*, с. 68-69. Курсив оригіналу.

⁷⁶ Там само, с. 69. Курсив автора.

⁷⁷ *Ап[остол] Петро і римські папи...*

⁷⁸ Немає жодних доказів на користь такої заяви.

⁷⁹ *Діяння собору...*, с. 74.

Костельник намагався усунути й інше джерело опору «возз'єднання» з централізованою *Російською* Православною Церквою – побоювання серед українського духовенства щодо втрати національного характеру Церкви. З цією метою, щоби розвіяти такі страхи, о. Гавриїл, який у минулому ніколи не виявляв симпатій до москвофільства, вдався до термінологічних маніпуляцій⁸⁰: «Коли б хтось побоювався, що така наша єдність з Руською Православною Церквою потягне за собою русифікацію нашої західно-української Церкви, то я вказав би на той факт, що православна Церква, де є повна свідомість, що Церква є організацією задля совісті і любові, в нинішніх часах не може не погоджуватися з національними принципами, які наша держава признає. Ми в Україні і українці, а цього нам і в Церкві ніхто не відбере»⁸¹.

Слідом за доповіддю голови Ініціативної групи було виголошено кілька коротких промов⁸², поміж якими зачитувались явно заготовлені наперед листи й телеграми з привітаннями на адресу «собору» та схваленням «возз'єднання»⁸³. Таке «обговорення» нічого суттєвого до вже сказаного Костельником не додало. Однак, один із промовців, о. Василь Лесюк, все ж таки порушив «гармонію», що панувала на зібранні, коли запропонував вважати даний «собор» лише за підготовчий етап, і з огляду на серйозність рішення стосовно «возз'єднання», відкласти його прийняття десь на майбутнє⁸⁴. Після

⁸⁰ Костельник доводив, що назва «Всеруська Церква» походить від Київської *Руси*, «колиски історії» українського, білоруського й російського народів, а не від *Росії* (там само, с. 74-75). Проблема ж полягає в тому, що в російській мові термін «*русский/русская*» використовується не лише в історичному контексті, але й для означення етнічної ідентичності росіян, що призводить до підміни понять «*російський*» і «*руський*», в тому числі й у публікаціях Московського патріархату.

⁸¹ *Діяння собору...*, с. 75.

⁸² Там само, с. 77-117. Дещо більшу за обсягом промову виголосив о. Йосиф Мариневич, декан Добромільський із Дрогобицької обл.; коротко виступили о. Василь Дрелих зі Львова, о. Григорій Закаляк зі Станіслава, о. Іван Іванько з Дрогобицької обл., о. Іван Лоточинський зі Станіслава, о. Микита Павлюк зі Львова та миряни Павло Дурбак зі Львова і Степан Щурко, директор однієї з середніх шкіл Дрогобицької обл. Агітаційний характер виступу Щурка дозволяє сумніватися, що він був практикуючим греко-католиком. Два виступи – оо. Юрія Ванчицького та Василя Лесюка – не включено до офіційної публікації (Карпак. 30 лет назад..., с. 15). Явним упущенням режисерів «собору» було те, що на ньому не виступив новопоставлений православний єпископ Дрогобицький Михаїл (Мельник).

⁸³ Про скликання «собору» не було попереднього публічного оголошення. В одній із привітальних телеграм, що надійшла від пароха й «двадцятки» з Дубляні біля Львова, майже дослівно повторено текст відозви до греко-католицького духовенства і віруючих, підписаної іменем патріарха Алексія, із 1945 р. Див.: *Діяння собору...*, с. 40-41.

⁸⁴ Там само, с. 42. У доповідній «О реагировании населения Львовской области в связи с переходом из униатской религии в православную и на сообщение прокуратуры УССР о враждебной деятельности униатов» від 15 березня 1946 р., надісланій секретарем відділу пропаганди Львівського обкому партії І. Мазепою на ім'я М. Хрущова, зазначалось, що о. Лесюк сказав: «Треба відтягнути роботу собору, почекати з прийняттям посліпного

того, як «дискусію було вичерпано», о. Костельник, перекрутивши суть пропозиції о. Лесюка, виніс її на *відкрите голосування*: «Чи отці вважають справу розриву з Ватиканом та возз'єднання з Православною Церквою за дозрілу до того, щоб можна її зараз же проголосувати, або отці-делегати хочуть ще продовжувати дискусію?»⁸⁵ Як легко було передбачити, учасники піднесли руки на знак, що можна переходити до голосування⁸⁶.

Голова Ініціативної групи констатував, що в ході «дискусії» делегати «не видвигнули ні одного аргументу проти нашого возз'єднання з Православною Церквою»⁸⁷ і зачитав проєкт ухвали «собору»: «1) анулювати постанови Берестейської унії з 1596 р.; 2) відірватись від римської (папської) Церкви; 3) повернутися до прадідівської православної віри і 4) возз'єднатися з Всеруською Православною Церквою в Радянському Союзі»⁸⁸. Постанова «собору» засудила Рим, який «штучно виломився в XI столітті з первісної братерської православно-соборної Церкви», та Берестейську унію, що її накиннули українцям поляки «як міст до спольщення і златинізування». У документі також стверджувалося, що

в теперішній нашій ситуації, коли завдяки героїчним подвигам і славної перемозі Радянського Союзу, всі українські землі найшлися разом і український нарід став хазяїном на всіх своїх землях, було б нерозумним піддержувати далі уніатські тенденції і було б непростим гріхом продовжувати в нашому народі ненависть та братовбійну борню, причиною якої була в історії унія та й завжди мусить бути⁸⁹.

Виходячи з цих засад, *Собор постановив відкинути постанови Берестейського Собору з 1596 р., зліквідувати унію, відірватись від Ватикана і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви*⁹⁰.

У тексті постанови міститься також звинувачення на адресу Ватикану, «що в умовах, коли волелюбні народи всього світу боролись за своє існування, Ватикан цілком стояв на боці кривавого фашизму і виступав проти Радянського Союзу»; далі йшлося про звернення, прохання й заклики, що їх треба було укласти на «соборі», в тому числі й «глибоку подяку» до «державних

рішення. Треба подумати, і в кого яка совість, той так стосовно самого себе й вирішуватиме» (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2846, арк. 44).

⁸⁵ *Діяння собору...*, с. 43.

⁸⁶ Там само. Якою кількістю голосів було прийняте рішення, не повідомлялося. Поза сумнівами, що сцена «голосування», як вона показана в радянському пропагандистському фільмі «Зрада – їх ремесло», зазнала монтажу; але навіть і після того не видно ані вільного волевиявлення, ані одностайності серед делегатів тоді, коли до них промовляє Костельник.

⁸⁷ *Діяння собору...*, с. 43.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Текст постанови явно перекручує характер історичних взаємин між православними і греко-католиками в Україні.

⁹⁰ Там само, с. 127-128. Курсив автора.

мужів» у Москві й Києві за визволення греко-католиків «від національного і церковно-релігійного поневолення»⁹¹.

Проект такої ухвали було поставлено на *відкрите голосування* без будь-якого обговорення і «стихійним піднесенням рук Собор однодушно прийняв ці історичні рішення»⁹².

Тільки після того, як внаслідок голосування делегати «собору» самі «стали українськими православними священиками», о. Костельник представив їм, не посвяченим у тайну київських свячень, двох нових православних єпископів – Антонія (Пельвецького) і Михаїла (Мельника). В опублікованих матеріялах «собору» зазначається, що це повідомлення викликало неприховану радість учасників⁹³. О 16 год. 30 хв. закінчився перший день роботи «собору»⁹⁴. Вистачило шести годин, щоб Українську Греко-Католицьку Церкву офіційно було скасовано⁹⁵.

На другий день, 9 березня, «собор» розглядав питання «канонічного оформлення» прийнятого рішення про «возз'єднання» з РПЦ. Засідання розпочалось спільною відправою літургії єпископами Макарієм, Нестором, Антонієм і Михаїлом; владика Макарій здійснив чин «приєднання до Православної Церкви» учасників «собору». За іронією долі, слідом за літургією, відбулася панахида за упокій душі митрополита Андрея (Шептицького) як «предтечі Православ'я» в Галичині⁹⁶.

На наступних слуханнях делегати прийняли документи, що їх було передбачено в ухвалі з попереднього дня. Всі учасники зібрання мали підписатися під двома основними документами⁹⁷ – зверненням до патріярха Москов-

⁹¹ Там само, с. 128.

⁹² Як пізніше писав автор ювілейної статті в *Журнале Московской патриархии*, голосування не засвідчило однастайности: «Більшість делегатів голосувала за проект о. д-ра Костельника» (Карпак. 30 лет назад..., с. 16).

⁹³ *Діяння собору...*, с. 43.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Те, що сталося, можна порівняти хіба що з подіями на «Надзвичайному соборі» УАПЦ 30 січня 1930 р. в Києві, коли делегати, знаючи, що за ними здійснюють нагляд радянські спецслужби, проголосували за «розпуск» своєї Церкви. Див.: *Вісті ВУЦВК* (Харків), 1930, 6 лютого; Дмитро Ігнатюк. *Українська автокефальна церква і Союз визволення України*. Харків 1930.

⁹⁶ *Діяння собору...*, с. 44. Зважаючи на те, що в радянській пропаганді постійно лунали напади на покійного митрополита (як, наприклад, у памфлетах Галана), ця панахида, очевидно, була тимчасовою поступкою влади, щоб втамувати неспокійну совість делегатів «собору».

⁹⁷ Там само, с. 44-45. За даними українського підпілля, 110 священиків-учасників зібрання відмовились поставити свої підписи під цими документами (див.: Як нищили Гр.-Кат. Церкву в Галичині / *Сурма* (1949) 10 квітня). Хоча ця інформація не знаходить підтвердження в інших джерелах, однак, можливо, що деякі делегати спочатку таки не погоджувалися підписати обидва звернення, бо інакше важко пояснити затримку президії «собору» з їх поданням до уряду Радянської України та патріярха Алексія.

ського і всієї Русі Алексія і телеграмою до голови Президії Верховної Ради УРСР Михайла Гречухи. У зверненні делегатів до патріярха містилося прохання «признати цю нашу постанову і прийняти нас до Всеруської Православної Церкви»:

Цей історичний зворот у нашій Церкві став можливий тільки завдяки гігантським перемогам Радянського Союзу, що об'єднав наші українські землі в єдиній Українській Державі і звільнив усі історичні території Східної Церкви від тисків римської Церкви. Православна свідомість і критика унії аж тепер, у цьому новоствореному світі, змогли явно виступити зі своїм словом, щоб відкрити очі і незрячим братам...

Однак, ми свідомі і того, що наш Собор є радше тільки початком нашого заміреного діла, ніж його закінченням. *Ще мусять поконати великі і різні переешкоди, щоб св. Православ'є затріумфувало в кожній парафії нашої Церкви. Навіть такий штучний твір, як унія, має своє глибоке коріння в серцях деяких наших людей (особливо у монахів та монахинь), тому що вони від дитинства засліплені славою римської Церкви*⁹⁸.

У цілковито заполітизованому «Зверненні Собору до Верховної Ради Української РСР» було перекручено історію церковного розколу і виникнення унійної Церкви в Україні. Твердилось, наприклад, що після поділів Польщі «Росія спасла наш нарід», а «уніатська Церква в Росії сама себе зліквідувала»; що після перемоги у війні Радянський Союз «став не тільки репрезентантом, але й визволителем та оборонцем усіх слов'янських народів»⁹⁹, тоді як «Ватикан підтримував політику фашизму»; що саме в процесі «здорової рефлексії» Греко-Католицька Церква зуміла поглянути в очі дійсності, позбутися «фальшивої свідомості», коли «хід історії сказав своє могутнє слово». Звернення сповіщало Верховну Раду УРСР про прийняті на «соборі» рішення та містило прохання «признати цю історичну зміну та взяти в опіку нашу, відтепер знову православну Церкву»¹⁰⁰.

Від імени президії «собору» телеграми з повідомленням про «возз'єднання» було надіслано до Й. Сталіна¹⁰¹, М. Хрущова¹⁰², царгородського патріярха Максима¹⁰³, московського патріярха Алексія¹⁰⁴ та українського екзарха Йоана¹⁰⁵. Відправлена Сталінові привітальна телеграма закінчувалася словами: «У цей історичний епохальний момент ми не можемо не висловити Вам

⁹⁸ Діяння собору..., с. 135-136. Курсив автора.

⁹⁹ Там само, с. 146. Курсив автора.

¹⁰⁰ Там само, с. 146-147.

¹⁰¹ Там само, с. 141-142.

¹⁰² Там само, с. 143-144.

¹⁰³ Там само, с. 133.

¹⁰⁴ Там само, с. 135-136.

¹⁰⁵ Там само, с. 137.

почуття величезної вдячності за Вашу велику справу – зібрання разом українських земель, бо без цього неможливо було й мріяти про ліквідацію нашого церковно-релігійного роз'єднання»¹⁰⁶.

Однак, у «Зверненні Собору до духовенства і віруючих греко-католицької Церкви в західних областях України» фактично містилося визнання, що «собор» не мав повноважень говорити від імени всього греко-католицького клиру і вірних, окрім хіба тих осіб, які особисто були присутні на цьому зібранні:

Собор греко-католицького *духовенства*¹⁰⁷, скликаний Ініціативною групою по возз'єднанню греко-катол[ицької] Церкви з православною Церквою, що відбувся 8, 9 і 10 березня у Львові, в кафедрі св. Юра, вирішив зліквідувати Берестейську унію з 1596 р., відірватися від Рима і возз'єднатися з нашою батьківською православною Церквою. *Це той Собор подає до відома всім греко-катол[ицьким] галицьким священикам та вірним і закликає всіх Вас піти його слідами.* Нехай не буде роздору в нашому народі з приводу повороту до віри і Церкви наших предків...

Унія, як штучний римський твір, могла жити тільки під кормигою римсько-католицьких держав, а в православному світі вона не може жити. Сильний організм сам усуває з себе чуже тіло. Скажуть загорільці-уніати, що для Божої правди треба й життя віддати... Невже, дійсно, в Римі вся Христова правда і все Христове право?... Досить мук і страждань, що їх Рим... накинув усім народам, – а нашому народові не на останньому місці!

Браття, схаменіться!... Не марнуйте своїх сил і сил народу для реалізації помилених ідей!¹⁰⁸

Зібрання «однодушно» прийняло це звернення¹⁰⁹, а під кінець ранішнього засідання о. Костельник виголосив доповідь про ті догматичні та дисциплінарні зміни, що їх треба буде обов'язково прийняти після «возз'єднання»¹¹⁰.

¹⁰⁶ *Діяння собору...*, с. 142.

¹⁰⁷ Важливо, що це зібрання назване не *церковним* собором, а лише собором духовенства, чим фактично визнано відсутність на ньому греко-католицьких єпископів, а отже відсутність канонічних підстав приймати рішення стосовно цілої УГКЦ.

¹⁰⁸ *Діяння собору...*, с. 129-132. Курсив автора.

¹⁰⁹ Там само, с. 45.

¹¹⁰ Там само. Ця доповідь о. Костельника не увійшла до збірника *Діяння собору...*, хоча її текст (чи витяги з нього) було надруковано у щомісячнику Ініціативної групи як додаток до написаної Хруцьким хроніки – «Собор повороту до віри батьків». Див.: Гавриїл Костельник. Догматичні й дисциплінарні зміни в зв'язку з поворотом до православної Церкви // *Єпархіальний вісник* 2-3 (1946) 22-23. Костельник говорив про необхідність негайного введення таких змін: 1) замінити слово «греко-католицька» на «православна» в усіх богослужбових текстах та в документації; 2) опускати додаток «і Сина» (*filioque*) у Символі віри; 3) припинити почитання Непорочного Зачаття і не згадувати про нього у проповідях; 4) прийняти практику православної літургійної традиції, за якою «повне перестевлення

Пополудні того ж дня «собор» стоячи зустрів православного митрополита Київського і Галицького Йоана, на руки якого о. Костельник склав повноваження голови Ініціативної групи. Російською мовою звернувся екзарх «усієї України» до зібрання і зачитав грамоту патріарха Алексія з привітанням греко-католиків, що повертаються в лоно «Вашої матері, Святої Руської Православної Церкви»¹¹¹. Завершив офіційну церемонію прийняття «колишніх уніятів» до Московського патріархату протоєрей Ружицький. У промові, також виголошеній російською мовою, він славив «возз'єднання» як ще одну перемогу «великого руського народу православного» над «зазіханнями з боку папства» і порівняв його з подіями 1839 р., коли «відторгнуті насильством» уніяти були «возз'єднані любов'ю»¹¹².

Третій день «собору» – Неділя Торжества Православ'я – розпочався Архирейською Божественною Літургією, яку відправив митрополит Йоан у співслужінні чотирьох православних єпископів, у т. ч. Антонія (Пельвецького) і Михаїла (Мельника). Це стало першою відкритою для сторонніх очей подією на «соборі». На ознаменування «возз'єднання» патріярший екзарх подарував до храму Св. Юра ікону Богородиці з Києво-Печерської лаври¹¹³. І лише в той день, 10 березня, мешканці Львова дізналися про офіційну «самоліквідацію» УГКЦ. Святкування завершилися урочистим обідом учасників «собору» в ресторані готелю «Брістоль», де лунали промови й тости на честь церковної та державної влади¹¹⁴.

(освячення) евхаристійного хліба і вина здійснюється аж епіклезою»; 5) припинити будь-які згадки про чистилище; 6-8) припинити почитання культу св. Йосафата, усунути його образи з усіх храмів і замінити всі антимици з його мощами на інші, з мощами православних святих; 9) замінити поминання на літургії папи та греко-католицьких єпископів молінням «о Святійшій Отці нашим Кир Алексії, патріарсі Московськом і вся Русі, о Високопреосвященнішій Митрополиті нашим Іоанні, Екзарху вся України» та за правлячого єпископа; 10) визнати, що відтепер єпархіальна влада має більше підстав давати дозвіл на «розв'язання подружжя» після того, як розлучення буде офіційно оформлене у відповідних органах державної влади; 11) перейти на православну традицію прийняття св. Причастя; 12) визнати, що відповідно до прийнятого у 1945 р. Статуту РПЦ межі єпархії повинні збігатися з адміністративним поділом на області, і тому відтепер в Галичині буде чотири єпархії: Львівська, Дрогобицько-Самбірська, Станіславська і Тернопільська; 13) включити до літургії прошення за державу.

¹¹¹ *Діяння собору...*, с. 138-139. Після цього єпископ Макарій зачитав послання патріарха в перекладі українською мовою.

¹¹² *Діяння собору...*, с. 118-126.

¹¹³ Там само, с. 47-50.

¹¹⁴ Там само, с. 50-51; Карпак. 30 лет назад... с. 17. Делегати підписали лист подяки дирекції та персоналу готелю за чудову організацію харчування та побуту і просили опублікувати цей лист у *Вільній Україні* (ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 439, арк. 5-8). Однак, не обійшлося без невеличкого скандалу, коли з'ясувалося, що Костельник перевищив виділені «на вино» кошти на 23008 крб. 40 коп. У жовтні 1946 р. уповноважений РСРПЦ у Львівській області Вишневецький надіслав квитанцію на оплату з «Брістоля» до Києва Ходченку, який, у свою чергу, в листопаді відповів, що Костельник із проханням про сплату

Про все, що діялося на «соборі», щодня інформували голову РСРПЦ присутні там його представники. Наприкінці першого дня Уткін, Ходченко і Вишневський телеграфували Карпову про те, що «...перший день пройшов добре. Постанову ухвалено одностайно»¹¹⁵. В телеграмі від 11 березня говориться: «Другий, третій дні пройшли добре. Отримане доручення виконано успішно»¹¹⁶.

Мало що відомо про справжнє ставлення делегатів до подій, що розгорталися на «соборі». Однак, за розмовами, що точилися між ними під час перерв та обідів, таємно наглядали співробітники держбезпеки, які детально звітували про те, що їм вдавалося почути. Так, згідно з донесенням, парох Добрян Щирецького району о. Леонід Щирба, говорив: «Совети вимагають від нас стати православними священиками. Якщо ми відмовимося, нас заарештують, а якщо погодимося бути православними, так проти цього «партизани» і сільська інтелігенція. Я дав згоду перейти на православ'я, але це лише для годиться. Насправді вирішив до війни [тоді ширилися чутки про близький початок нової війни] піти тимчасово на іншу роботу. Я повернуся додому і зроблю заяву, що вирішив одружитися, щоб мене відпустили з церкви». Інший священик, Нечай, говорив, що «на собор священиків було доставлено в запечатаних вагонах і під охороною НКДБ. Коли ми прибули на вокзал, нам не давали розмовляти з парафіянами і навіть із рідними». Парох Лука Волошин говорив отцям-делегатам: «Ми ж знаємо, що собор лише оперетка, оператори, рефлектори, фільмування – це реклама. Як можна до нас в Галичину присилати екзарха кацапа. Цей екзарх, він і слова не вміє по-українськи сказати, це прямо скандал».

Так само критично, як о. Волошин, був налаштований і делегат від мрян науковий співробітник Історичного музею Дудикевич, який зауважував: «На соборі Костельник говорив, що не буде русифікації у богослуженні та проповідях. Проповідь російською в Юрі для місцевого населення була діжкою холодної води»¹¹⁷.

На третій день після закінчення «собору» на ім'я о. Костельника надійшла телеграма від патріярха Алексія з вираженням «великої радості» з приводу «довершеного торжества возз'єднання», благословенням «всіх, що

боргу має звернутися до екзарха Йоана. Проте, київський митрополит відмовився і, врешті, необхідні кошти були виділені Львівським і Тернопільським єпархіальними управліннями (ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 4, арк. 43, 44).

¹¹⁵ Цит. за: Білас. *Репресивно-каральна система...*, кн. 1, с. 332.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2846, арк. 114-115. [Див. також: ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 426, арк. 20-23. – *Прим. ред.*] Зауважимо, що прізвища Нечая і Дудикевича відсутні в офіційних списках делегатів «собору», поданих у публікації його «діянь». Про «успішне» завершення «собору» Хрущову безпосередньо доповідав і заступник Савченка генерал-лейтенант Дроздецький, на якого, очевидно, було покладено відповідальність за безпеку проведення цілої операції (там само, арк. 60-61).

возз'єдналися», і подякою організаторам Ініціативної групи «за труд по возз'єднанню»¹¹⁸.

31 березня до Києва і Москви з ухваленими «собором» документами виїхали члени президії о. Костельник, владики Антоній (Пельвецький) і Михайл (Мельник) у супроводі о. Євгена Юрика зі Львова, о. Ісидора Лотоцького зі Станіслава і «брата» М. Матвієйка з Дрогобича¹¹⁹. В Києві їм показали фрагменти ще незакінченого фільму «Львівський Собор». 3 квітня посланці мали зустріч із першим секретарем КП(б)У Микитою Хрущовим і головою Президії Верховної Ради УРСР Михайлом Гречухою. Гавриїл Костельник передав їм «Звернення Собору до Верховної Ради Української РСР» і висловив подяку урядові за допомогу і турботу, надану у цій «великій» справі «возз'єднання» і, особливо, за організацію собору¹²⁰.

За два дні делегація була вже у Москві. Тут о. Костельник вручив патріархові Алексію звернення учасників «собору» з проханням «признати цю нашу постанову і прийняти нас до Всеруської Православної Церкви». У неділю 7 квітня, під час літургії в патріаршому катедральному соборі, глава РПЦ возвів львівського православного владику Макарія (Оксіюка) в сан архієпископа, а о. Костельника, за ту визначну роль, яку він відіграв у «возз'єднанні уніатів», нагородив титулом митрофорного протоєрея, найвищої відзнаки жонатого духовенства в Православній Церкві. Члени делегації також мали зустріч із головою РСРПЦ Карповим, яку було знято на кіноплівку. Костельник вручив Карпову документи «собору»¹²¹.

Напередодні від'їзду з Москви о. Костельник дав 9 квітня інтерв'ю кореспондентові ТАРС. Інтерв'ю мало на меті спростувати звинувачення зарубіжної преси щодо насильницького характеру ліквідації УГКЦ в Галичині. Як писав *Журнал Московской патриархии*, Костельник запевнив кореспондента ТАРС у виключно «добровільному» характері «возз'єднання» з Московським

¹¹⁸ *Діяння собору...*, с. 51.

¹¹⁹ Матвієйко раніше був монахом-василіянином; владики Михайл, який розмістив свою резиденцію у василіянському монастирі в Дрогобичі, призначив Матвієйка своїм помічником.

¹²⁰ Поїздка президії Львівського собору до Києва і до Москви // *Єпархіальний вісник* 4 (1946) 7-8. Детальніше про прийом членів делегації у М. Хрущова і М. Гречухи див.: «Информационный отчёт уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Украинской ССР за первый квартал 1946 года» (без дати, підписаний П. Ходченком) // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2845, арк. 29-30. Ходченко був присутній на обох зустрічах. Як завжди, органи держбезпеки здійснювали таємний нагляд за тим, як реагували делегати на події, що відбувалися. по закінченні робочого дня; вони доповідали, що в готельних номерах делегати не висловлювали нічого, окрім «захоплення». Див. доповідню міністра держбезпеки УРСР Савченка першому секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущову від 6 квітня 1946 р., а також додаток до цього документа за підписом начальника 2 управління МДБ УРСР Медведєва // там само, спр. 2840, арк. 66-69.

¹²¹ Поїздка президії..., с. 9-11.

патріярхатом. На запитання, чи були перед «собором» арешти серед духовенства, він зокрема відповів:

Твердження католицької преси про те, що перед Собором були масові арешти духовенства Греко-Католицької Церкви, не відповідають дійсності. У квітні 1945 р., тобто за 11 місяців до Собору, коли ще не було навіть Ініціативної групи, дійсно, були заарештовані Сліпий Й. А., митрополит Греко-Католицької (уніятської) Церкви, Чарнецький Н. А., Будка Н. М., Хомишин Г., Л. Лятишевський І. Ю. – єпископи уніятської Церкви та декілька священників.

Як видно з повідомлення Прокуратури УРСР, опублікованого в газеті *Львовская правда* від 1 березня 1946 р., зазначені особи були заарештовані у квітні 1945 р. як громадяни СРСР за активну зрадницьку і посібницьку діяльність на користь німецьких загарбників, і справу з їхнім обвинуваченням передано до Військового Трибуналу.

Перед Собором і після Собору жодних арештів духовенства Греко-Католицької Церкви не було¹²².

Одночасно органи НКДБ відслідковували реакцію духовенства і мирян Західної України на церковне «возз'єднання». Перший секретар Львівського обкому Компартії України Грушецький у доповідній записці від 30 березня 1946 р. на ім'я Хрущова звертав увагу на ту самовпевненість і зарозумілість, що з'явилися у Костельника після «собору»:

Костельник... вважає, що зробив величезне діло і що тепер його ім'я посіло в історії церкви чільне місце на віки. Костельник твердить: «Я зараз використовую свій вплив на єпископа Макарія, щоб пришвидчити відкриття у м. Львові семінарії». Костельник вважає єпископа Макарія «блаженим дурнем», людиною недалекою і обмеженою: «Моя функція, твердить Костельник, тепер впливати через Макарія на правне становище духовенства і церкви». Костельник вважає, що ініціативна група свою роботу вже виконала, але заявляє: «Ініціативна група – це я, а я залишаюся я. До мене, слава Богу, дослуховується Макарій, до мене дослуховуються міністри культа. Отже, я й надалі керуватиму»¹²³.

До питання канонічності «собору»

Якби не вийшли друком матеріали Львівського «собору», було б непросто оцінювати його канонічність¹²⁴. Завдяки зусиллям – навмисним чи мимо-

¹²² Інтерв'ю, даное корреспонденту ТАСС членами президиума Собора Греко-католицької уніятської Церкви протопресвітером Гавриилом Костельником і єпископами Антонієм (Пельвєцким) і Михаилом (Мельником) 9 апреля 1946 г. // *ЖМП* 4 (1946) 35-36. Заперечення Костельником арештів серед духовенства було очевидною брехнею.

¹²³ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 439, арк. 15.

¹²⁴ У вступному слові «Від редакції» до *Дінь собору* необхідність друку його матеріалів пояснюється так: «Самозрозуміло, що діяння Собору з таким історичним значенням не

вільним – о. Костельника, редактора «соборових» документів, та Хруцького, упорядника хроніки діяльності Ініціативної групи і перебігу подій на «соборі», наприкінці 1946 р. були опубліковані документи, що доводять грубе порушення при проведенні «собору» і всієї «возз'єднаної» кампанії як катрицького, так і православного канонічного права, а також конституційних норм радянського законодавства й актів, що регулюють правовий статус релігійних організацій в СРСР.

З боку Московського патріархату й радянського уряду постійно лунали заяви, що УГКЦ «припинила своє існування» внаслідок «одностайно» прийнятого рішення на «цілком канонічному» «соборі Греко-Католицької Церкви» 1946 р. На підтвердження цих аргументів твердилось, що ті 216 священиків, які брали участь у «соборі», представляли *абсолютну більшість* (78%) греко-католицького духовенства в Галичині (тобто тих 997 священиків від загального їх числа 1267, які *добровільно* «приступили до Ініціативної групи») ¹²⁵, і що вони *добровільно проголосували за розрив із Римом і «повернення» до РПЦ* ¹²⁶.

можуть і не сміють залишатися в тайні, щоб і слід по них пропав. Тим більше, що ворожа пропаганда поширює різні негідні видумки про Собор. Отже, нехай світ знає про хід, наради, постанови і торжества нашого Собору. Все тут, у книжці, подаємо вірно, як воно дійсно було» (с. 13). Дозвіл видрукувати матеріяли дав як республіканський, так і Львівський обласний Главліт (комітет з цензури). Початковий наклад збірки документів «собору» становив 10 тис. примірників (ДАЛО, ф. Р-1330, оп. 1, спр. 4, арк. 36). Потім було прийняте рішення додатково видрукувати ще 9 тис. примірників, у т. ч. 1 тис. на доброму папері і в твердій оправі, очевидно, як подарунковий варіант для розповсюдження серед зарубіжних церковних достойників, що відвідували СРСР, та за кордоном (там само, арк. 46, 50).

Інтерв'ю Костельника журналістці ТАРС і поспішна публікація *Діянь собору* були відповіддю на широку кампанію у світових засобах масової інформації з осудженням Львівського «собору», ув'язнення греко-католицьких єпископів і арештів духовенства, що йому передували. За дорученням Карпова відповідальні працівники РСРПЦ у Москві Уткін і Шварьов повинні були відслідковувати реакцію Ватикану, Католицької Церкви на Заході, зарубіжної преси і радіо на проголошений «собором» розрив із Римом і «возз'єднання» греко-католиків із РПЦ. Підготовленою ними аналітичною запискою користувалися органи влади в Москві, Києві та Західній Україні (ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 439, арк. 43-56).

¹²⁵ *Діяння собору...*, с. 61. Список, що складався з імен 216 делегатів-священиків, наведено в доповіді мандатної комісії (с. 53-58). Загальний перелік усіх тих, хто «навернувся» на православ'я, подано в одному з чисел *Єпархіального вісника* за 1947 р. Цей список містить прізвища 1106 священиків і 5 дияконів. Список було надруковано під заголовком «Поворот греко-католицьких священиків до православ'я» також у тижневику прорадянського спрямування *Українське життя* (Торонто 1948) 6, 13, 20 травня.

¹²⁶ Пор.: Доповідь митрополита Київського і Галицького Філарета (Денисенка), патріаршого екзарха України // *Поместный собор Русской Православной Церкви, 30 мая – 2 июня 1971 года: Документы, материалы, хроника*, Москва 1982, с. 171-172; промову митрополита Філарета на урочистому засіданні з приводу святкувань 30-річчя Львівського «собору» у Львові 15 травня 1976 р. // *ЖМП* 9 (1976) 9-10; Я. Галан. Присмерк чужих богів // його ж, *Твори*, т. 2, с. 382; Греко-католицька церква // *Українська Радянська Енциклопедія*, т. 3, Київ 1960, с. 425; *Законодавство про релігійні культу* / упор. К. З. Литвин, А. І. Пшеничний,

Наявні факти спростовують подібного роду твердження. Як зазначали принаймні двоє українських католицьких авторів, що досліджували це питання (оо. Іван Гриньох¹²⁷ та Атанасій Великий¹²⁸), і що потім знайшло своє підтвердження в словах о. Григорія Будзінського, одного з найвідоміших речників противників «возз'єднання»¹²⁹, неканонічний характер зібрання засвідчили самі його організатори. 1. «Собор» не був скликаний відкрито, законною церковною владою (тобто греко-католицькою єрархією), а групою священників, які ані не були для того уповноважені єпископатом, ані вільно обрані духовенством. Натомість, вони отримали свої повноваження від радянського уряду (листом Ходченка від 18 червня), чим був порушений радянський конституційний принцип відокремлення держави і Церкви¹³⁰. 2. Члени Ініціативної групи, які скликали «собор» і головували на ньому, більше не належали до Греко-Католицької Церкви, оскільки до початку роботи «собору» таємно перейшли до РПЦ. 3. Делегатів на «собор» не обирало духовенство, а на власний розсуд призначали керівники Ініціативної групи, які самі на той час вже були православними. 4. Жоден із греко-католицьких єпископів на брав участі в роботі «собору». Натомість на ньому були присутні та

с. 249; Даниленко. *Уніати...*, с. 182-183; Н. Козачишин, А. Бискуп. Бесславный конец Брестской унии // *Наука и религия* 6 (1976) 45; Кінець Брестської унії // *Вісті з України* (1976) № 13 (918). Останні дві статті – характерний приклад того, як писалася офіційна історія «возз'єднання» в СРСР. Докладніше офіційна радянська позиція з цього питання викладена в кн.: Дмитрук. *Під штандартами...*, с. 280-287. Пізніший за часом опублікування взірць: *Львівський церковний собор: Документи і матеріали, 1946-1981*. Київ 1984. До цього видання не включено найбільш «незручних» документів і фрагментів, що містилися в *Діяннях собору...*, в т. ч. звернення членів Ініціативної групи до радянського уряду і компрометуючий лист Ходченка від 18 червня 1945 р., яким від імени влади членам групи, кандидатури яких попередньо були узгоджені зі службою безпеки, було передано канонічні повноваження заарештованих єпископів, в т. ч. право приєднати УГКЦ до РПЦ. Див. рецензію на цю публікацію І. Гватя в: *Сучасність* 1 (1985) 111-118; а також текст доповідей, виголошених митрополитом Філаретом, митрополитом Львівським Никодимом (Руснаком) і архієпископом Макарієм (Свистуном) на святкуваннях 40-річчя «собору», 17 травня 1986 р.: *Православний вісник* 7-8 (1986) 30-43.

¹²⁷ Гриньох. Знищення Української Католицької Церкви..., с. 3-72.

¹²⁸ Атанасій Г. Великий, ЧСВВ, Замітки на маргінесі «Діяній» т. зв. львівського собору 1946 року // його ж, *Світла і тіні української історії: Причинки до історії української церковної думки*. Рим 1969, с. 94-133.

¹²⁹ Григорій Антонович Будзінський. Лист до Генерального прокурора СРСР [25 березня] 1966 року // *Мартирологія...*, с. 501-507.

¹³⁰ Див. ст. 123-124 Конституції СРСР, прийнятої у 1936 р.: *Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов)* / ред. В. А. Куроедов, А. С. Панкратов, 2-е доп. вид., Москва 1971, с. 76; ст. 104 Конституції Української РСР, прийнятої 1937 р.: *Законодавство про релігійні культи* / упор. К. З. Литвин, А. І. Пшеничний. Київ 1973, с. 89; Декрет про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви [в Українській РСР] від 22 січня 1919 р., ст. 1-3: *Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр.*, т. 1: 1917 – червень 1941 / ред. О. І. Євсєєв та ін. Київ 1959, с. 28-29.

керували ним єпископи й священники, які таємно перейшли до Православної Церкви і які видавали себе за греко-католиків доти, доки делегати не «проголосували» за розрив із Римом і приєднання до Московського патріархату. 5. Так само довільно були призначені делегатами на «собор» представники мирян та учасники від РПЦ. 6. Радянські органи влади знімали на плівку процедуру голосувань, коли делегати мали підносити догори руки, тим самим залякуючи їх та унеможливаючи вільне волевиявлення.

Ні католицьке канонічне право, ні православні канони не визнають чинності «соборів», які скликають і якими керують *єпископи іншої Церкви*¹³¹. Ніколи Московський патріархат не визнавав правосильним втручання до його внутрішніх справ будь-якої іншої Православної Церкви, не кажучи вже про Католицьку. Втручання подібного роду було заборонене й радянським законодавством¹³².

У світлі наведених фактів стає очевидним, що Львівський «собор» не був легітимним собором УГКЦ, а отже й не мав повноважень приймати рішень щодо ліквідації церковної унії з Римом чи «возз'єднання» з РПЦ. Найбільше його можна розглядати як зустріч членів Ініціативної групи, яку скликали і якою керували її вже православні лідери. Як таке, це зібрання могло виступати лише від імени присутніх на ньому священників (за умови, якби його учасники могли вільно висловлювати свої погляди, але й цього не було) і в жодному разі не представляло цілої Греко-Католицької Церкви в Галичині, особливо тих душпастирів, які відмовились вступити до Ініціативної групи чи визнати її юрисдикцію.

Щодо радянського уряду, то він не мав юридичних підстав визнавати цілком неканонічну Ініціативну групу «єдиним тимчасовим церковно-адміністративним органом», передавати УГКЦ у відання іншої державної структури (Ради у справах РПЦ) чи вимагати від Ініціативної групи доповідати владі про всіх тих священників, які відмовились підлягати юрисдикції групи¹³³. Визнанням і запровадженням в дію рішень «собору», радянські можновладці грубо порушили власні конституційні та законодавчі норми, що регулювали відносини між державою та релігійними організаціями. Звинувачення *цілої* УГКЦ як злочинної, «зрадницької» й «антирадянської» організації, які постійно лунали з квітня 1945 р., були як безпідставними, так і дискримінаційними за своєю суттю¹³⁴. Тобто вони були антиконституційними, мало

¹³¹ Так, наприклад, Московський патріархат ніколи не визнавав канонічно чинними помісні собори Російської Православної Церкви 1923 і 1925 рр., які скликалися її обновленським крилом з дозволу і за підтримки держави, хоча в їх роботі й брали участь деякі канонічно висвячені православні єпископи.

¹³² Див. ст. 115 Карного кодексу Української РСР // *Уголовний кодекс...*, с. 43.

¹³³ Див. лист П. С. Ходченка від 18 червня 1945 р., написаний «за вказівками Раднаркому УРСР» // *Діяння собору...*, с. 19-20.

¹³⁴ Найповніший перелік звинувачень, які висувалися радянською владою проти УГКЦ і в яких факти були перемішані з вигадками та зумисною дезінформацією, див. у: P. L. Yarotsky

того – бездоказовими¹³⁵, навіть якщо б влада змогла довести антирадянські дії окремих церковних єрархів чи священників. Засудження урядом цілої Церкви не могло не справити психологічного тиску на все греко-католицьке духовенство, в тому числі й на делегатів Львівського «собору», адже вони прекрасно усвідомлювали, що на них чекають жорстокі репресії, коли не відійдуть від такої «антирадянської» Церкви.

Неофіційний звіт про позицію керівника Ініціативної групи стосовно «возз'єднання»

Додаткове світло на обставини проведення «возз'єднання» та мотиви, якими керувалися в своїй діяльності о. Костельник та його однодумці, кидає один із документів підпільної ОУН/УПА під заголовком «До т. зв. „возз'єднання“ Церков», що датований 28-30 листопада 1946 р.¹³⁶ Документ побачив світ як підсумок кількох підпільних зустрічей у Дрогобичі між представниками українського підпілля та одним священником, який перейшов на православ'я та який фігурує в документі під псевдонімом «о. Ікона» (можливо, це був або сам владика Михаїл [Мельник]¹³⁷, або його довірена особа). Зустрічі відбулися після того, як лідери ОУН/УПА в Дрогобицькій області висунули в

та ін. *Uniate Church: Forcible Establishment and Natural Failure*. Kyiv 1983. Треба зазначити, що в роки Другої світової війни, як Російська Православна Церква за кордоном на чолі з митрополитами Атанасієм та Серафімом (Ладе), так і промосковська патріярша РПЦ на окупованих німцями територіях (у т. ч. митрополит Сергій (Воскресенський), патріярший екзарх Латвії та Естонії, який перейшов на бік німців) тісно співпрацювали з гітлерівською владою; однак радянський уряд не поклав колективну відповідальність на Російську Православну Церкву за «посібництво німецько-фашистським окупантам». Див.: Dimitry Pospelovsky. *The Russian Church under the Soviet Regime, 1917-1982*, т. 1. Crestwood, N. Y. 1984, с. 195-196, 221-248 [рос. перекл.: Д. В. Поспеловский. *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва 1995. – Прим. перекл.].

¹³⁵ У 1937-1938 рр. в СРСР аналогічні огульні звинувачення у «контрреволюційній діяльності», «шкідництві», «саботажі» висувалися проти таких «ворогів народу» як «церковники» і «сектанти», після чого радянські каральні органи майже повністю знищили всі релігійні інституції.

¹³⁶ «До т. зв. „возз'єднання“ Церков»...

¹³⁷ Як твердив о. Іван Гринох у листі від 19 березня 1976 р., представники націоналістичного підпілля, серед яких був і «о. Кадило» [о. Василь Шевчук, капелан УПА. Коротку біографічну довідку подає: Богдан Прах. Греко-католицьке духовенство Перемиської єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщини 1939-1946 рр. – вбиті і репресовані // *Богословіє* 63 (Львів 1999) 128; спогади про нього див. у: Анна Караванська-Байляк. *Україно, визнай: одиссея Бірчі* / ред. Роман Галан. Варшава 2002, с. 42-45; Іван Кривуцький. *Де срібнолентий Сян пливе...* 2-е вид. Львів 2000, с. 341; а також: інтерв'ю з Володимиром Зелінським від 22 лютого 2003 р., м. Мостиська // АПЦ, спр. П-1-1-1475. – Прим. ред.], мали кілька зустрічей з о. Мельником уже після того, як він став одним із керівників Ініціативної групи. Передані «о. Іконою» статистичні дані по Самбірсько-Дрогобицькій єпархії про кількість духовенства, яке перейшло на православ'я і яке відмовилося від переходу, очевидно були надані Мельником або його довіреною особою.

липні 1946 р. ультиматум до всіх духовних осіб, які перейшли до РПЦ, з вимогою відкрито зректися відступництва, в іншому ж разі їм погрожували «екзекутивними заходами». «Отцю Іконі» не вдалося переконати представників націоналістичного підпілля у доцільності «возз'єднання» та у необхідності їхньої зустрічі з «о. Автором»¹³⁸, котрий, як доводив «о. Ікона», зміг би краще пояснити всі ті міркування, якими керувалися члени Ініціативної групи, коли приймали рішення про «возз'єднання». Згодом «о. Ікона» передав підпіллю написаного від руки і без дати «листа до українських повстанців» від «о. Автора». Цей лист дослівно наводиться у згаданому документі ОУН/УПА. Після подання інформацій, що свідчили про початки переслідувань УГКЦ радянською владою, в листі говорилося:

Стан в єпархіях був оплаканий. Багато священників втікало з німцями на Захід, за час війни багато помирало, а навіть не висвячувалися майже, тепер знову арештування церковної ієрархії і понад 100 священників. Дійшло до того, що в Тернопільщині і Станіславщині було в деяких деканатах по 2 або 3 священники. Душпастирських потреб не було кому виконувати, а люди домагалися священників...

Радянська влада змагала до того, щоб на галицьке духовенство не мав впливу ворожий їм Ватикан і тому хотіла знайти якісь середники, щоб галицьке духовенство відсепарувати від юрисдикції Риму. Одиною дорогою було б завести православ'я в Галичині. Два факти заходять в заведенні православ'я в Галичині у гру і кожний фактор його розуміє по-своєму. Перший фактор це адміністративна влада...¹³⁹ і він розуміє під православ'ям сепарацію від ворожого Риму, який то організував на Радянський Союз хрестоносні походи, а другий фактор – дуже слабенький – це православна церков, яка розуміє православ'я у відношенні про юридичне первенство папи...¹⁴⁰

Заводити православ'я без приготування було невказаним, тому треба було видумати щось, що мало б бути вступом. Цим була «ініціативна група по возз'єднанні греко-католицької церкви з православною», що

¹³⁸ За свідченням тодішнього голови ЗПУГВР Миколи Лебеда, в спеціальній записці проводу ОУН на Дрогобиччині (яка тому й не потрапила до Архіву ЗПУГВР), зазначалось, що «о. Автор» – це псевдонім Гавриїла Костельника, який обрав для нього місцевий представник ОУН, щоб не наражати Костельника на небезпеку. Цей псевдонім краще відповідає особі Костельника, плідного письменника, аніж Михаїла (Мельника), так само як і згадка «о. Ікони» про «о. Автора» як «професора богослов'я» (хоча Мельник також викладав у богословській семінарії в Перемишлі). Текстуальний аналіз листа «о. Автора» до українських повстанців свідчить на користь авторства Костельника: в листі повторюються багато з тих аргументів, які, за згадками очевидців, часто наводив глава Ініціативної групи під час «возз'єднаної» кампанії; стиль листа, мовні образи також характерні для манери письма Костельника.

¹³⁹ «До т. зв. „возз'єднання“ Церков...», с. 2. Вказівка на суто політичні спонуки до «возз'єднання».

¹⁴⁰ Там само. Цими словами «о. Автор», так само, як і інші очевидці «возз'єднаної» кампанії, підтверджує, що РПЦ було відведено в ній другорядну роль.

повстала у Львові в місяці травні 1946 р. Членами групи стали др. Костельник, Пельвецький Антін і Мельник Михайло. Якими «дорогами» вони там дісталися, знають тільки самі.

Заснуванням групи почалося приступлення священників в її члени. Приступлення відбувалося різними способами. Кликали до району, там «перекопували» про користі вступлення, часом помагали в цій роботі інші чинники¹⁴¹.

Священики станули перед дилемою залишитися при своїх вірних і вступити до Ініціативної групи, або наразити себе на переслідування і тим самим вірні будуть позбавлені душпастирської опіки. 90% священників вибрало першу можливість. Коли ж вже Група мала... число десь понад 1000 членів¹⁴², відбувся Львівський Собор в перших днях березня 1946 р.

Перебіг Собору і всі реферати мають вийти окремою книжкою. Так як все в Радянському Союзі відбувається добровільно і в 100% (позиції, вибори, здача контингенту), так і Собор відбувся «добровільно» і з 100% успіхом.

Чому більшість священників вибрала першу альтернативу? Перед приходом Червоної Армії більшість священників за всяку ціну рішилися остати на своїм пості в парохіях. Коли ж тепер прийшло вибирати між двома злами, здоровий розум каже вибрати менше зло. Становище священика диктує йому залишитися зі своїми вірними, хоча б під покришкою православ'я, і то є меншим злом. Більшим злом є покидати парохію і перейти на світське становище (стати вчителем, бухгалтером, записатися на дальші студії) тоді, коли люди бажать мати в себе священика, може цієї одинокої людини в селі, перед яким можна відкрити своє серце, висказати свої болі, дізнати від нього потіхи. Коли б священники були б опиралися дотепер, більша їх частина була б вже на засланні, бо до засуду вистарчає якась проповідь з легенькою закраскою національного, посвячення могили чи хреста¹⁴³, участь в контингентовій комісії за час німецької окупації, становище мужа довір'я і т. д. А тоді як виглядали б наші села, коли б не стало священників. ...Як виглядали б села, коли б прийшли східні православні священники? А вони прийшли в Львівську єпархію, а люди, відчуваючи потребу релігії, ходять до них, але чи мають до них довір'я??? Ні!!

А вірні яке займають становище? Вірні про все поінформовані і розуміють становище священників за винятком деяких десятків¹⁴⁴, яким

¹⁴¹ Очевидно йдеться про органи держбезпеки.

¹⁴² Подана в документах «собору» кількість священників, які «возз'єдналися», становить 986 осіб (*Діяння собору...*, с. 61).

¹⁴³ «До т. зв. „возз'єднання“ Церков»..., с. 3. Автор говорить про «могили героїв» та пам'ятні хрести, особливо в місцях, де органи НКДБ масово знищували в'язнів тюрем під час відступу радянського війська в 1941 р., які згодом урочисто освячували греко-католицькі священники.

¹⁴⁴ Там само, с. 4. Автор говорить про кількадесят парафій, а не вірних, однак він значно занижує кількість громад, що противились «возз'єднанню» після того, як влада забирала

може менше залежить на Богу, а більше на данім священику, якого убожають. Вірні довіряють священикам, які є в Ініціативній групі так, як і передше і ніколи не заведуться на них. Не заведено ніяких змін в богослуженнях¹⁴⁵. Є приказ не поминати папи, али це вже предвидів митрополит Йосиф, в своїй брошурі¹⁴⁶ написав, що може прийти час, коли не треба буде згадувати папи голосно... Всі чинності, що виконують священики члени Ініціативної групи, є важні. Про клятву, кинену на них буцім Апостольським Престолом, треба сказати слідує: Під клятву попадається за якусь чинність, яка є виконана свідомо і добровільно. Коли в якійсь чинності немає добровільності, а примус і насильство, то вже вона не стягає клятви. Це ясне. Становище Риму поки що в цій справі вичікуюче...¹⁴⁷

Лист «о. Автора» підтверджує, що за операцією з «возз'єднання» стояли органи радянської влади, що «навернення» на православ'я було примусовим, і що духовенство піддалось радянському тискові лише з огляду на душпастирські потреби. Про те, що він особисто чув від «о. Автора», «о. Ікона» додає ще кілька слів:

Переживаємо небувалу в нашій історії руїну. Поляки, німці, а відтак Москва за всяку ціну старалися наш народ знищити. Одинокую опорою було іще священство. Маючи в пам'яті «хлопа і попа»¹⁴⁸, через того «попа» не зденаціоналізувався наш народ, який є тою самою дошкою рятунку чіпитися, а нею була Ініціативна група...

[Наша ціль була] врятувати церков і народ від руїни, як було б виглядало, якщо б не були лише священики, могли б прийти непередвиджені випадки... могли б бути оподатковані церкви або прислати своїх *ad hoc* священиків¹⁴⁹.

У цьому листі «о. Автор» заперечував, що членство в Ініціативній групі робило священиків «агентами НКДБ», і осуджував тих із них, які відмовились

від них пароха. Як повідомляв у таємній доповідній записці до ЦК Компартії України від 6 серпня 1946 р. голова РСРПЦ Карпов, у п'яти областях Західної України (включно з Закарпаттям) 231 парафії було відмовлено в реєстрації і зачинено храми, оскільки парафіяни відмовились перейти на православ'я (ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 6243, арк. 203).

¹⁴⁵ «До т. зв. „возз'єднання“ Церков»..., с. 4. Завдяки спротиву духовенства і вірних греко-католицький обряд впродовж років залишався незмінним; виняток становили лише кілька храмів у Львові.

¹⁴⁶ Там само. Очевидно, автор покликається на машинопис брошури о. І. С., «Головні правила сучасного душпастирства» (вважали, що цю працю написав 1940 р. Сліпий), яку потайки читали греко-католицькі священики в роки першої радянської окупації Галичини. Пор.: Даниленко. *Дорогою ганьби...*, с. 162.

¹⁴⁷ «До т. зв. „возз'єднання“ Церков»..., с. 4. Папа засудив переслідування УГКЦ, але не піддав анатемі ані о. Костельника, ані будь-кого іншого з членів Ініціативної групи.

¹⁴⁸ Там само, с. 5.

¹⁴⁹ Там само, с. 6. Йдеться про висвячених поспіхом для Галичини православних священиків, багато з яких не мали жодної богословської освіти.

приєднатися до групи або ж взагалі полишили священство¹⁵⁰. Водночас, він запевняв українських повстанців, що «їх ідеологія згідна з нашою. Кожний зі священників дуже радо повитав би здійснення їх мрій», і що вони й надалі надаватимуть УПА «поміч матеріяльну і моральну»¹⁵¹.

Незалежно від того, що керувало Костельником та його соратниками – страх, розрахунок чи все це разом, – одне є певним: обравши те, що вважали меншим злом, вони тим самим надали радянському режимові можливість створити враження «добровільности самоліквідації» УГКЦ і «возз'єднання» більшости духовенства з РПЦ. Попри все, члени Ініціативної групи були сповнені рішучости зберегти в Церкві, що «возз'єдналася», її національний характер і докласти, по можливості, всіх зусиль, щоб не перервалася тяглість її історичного розвитку. Майбутнє мало стати свідком, наскільки вдалими були їхні зусилля для збереження того, що можна було зберегти, в умовах, коли влада робила все, щоб інтегрувати галицький «П'ємонт» у російську радянську імперію.

¹⁵⁰ «До т. зв. „возз'єднання“ Церков»..., с. 3. Серед останніх було чимало «репатрійованих» із повоєнної Польщі священників.

¹⁵¹ Там само.

ГАЛИЧИНА ПІСЛЯ «ВОЗЗ'ЄДНАВЧОГО» СОБОРУ

Становище духовенства і монашества, яке не «возз'єдналося»

Після проведення Львівського «собору», на якому його організатори визнали, що лише 986 прихильників Ініціативної групи «навернулися» на православ'я, все ще залишався принаймні 281 «упірний» греко-католицький священник¹. Всі вони опинились поза законом, оскільки влада, всупереч конституційному положенню про відокремлення Церкви від держави, визнала правочинними рішення «собору». Відтепер, з точки зору радянського судочинства, Греко-Католицької Церкви в Галичині більше не існувало, а тому й кожен греко-католицький священник, який далі виконував свої душпастирські обов'язки, тим самим уже переступав закон. Такого священника можна було притягнути до карної відповідальності й засудити як служителя забороненої релігійної організації².

До числа тих «упірних» священників, про яких говорив на «соборі» «таємний» православний єпископ Антоній (Пельвецький), не увійшли ті, які на березень 1946 р. вже були ув'язнені або перебували на засланні, як також і ті, які перед загрозою неминучого відступництва воліли взагалі залишити духовний сан або ж, як учинили багато хто зі старших віком отців, формально перейти на емеритуру й офіційно припинити пастирську опіку вірних. Не враховано тут також еромонахів, які ще були на волі, переважна більшість яких залишалася вірною Католицькій Церкві. Всі ці священники стали об'єктом особливої уваги з боку відтепер православного церковного уряду, уповноважених Рад у справах релігійних культів та у справах РПЦ, представників інших державних органів влади і, зокрема, служби безпеки. Всі вони мали на меті переконати таких священників у необхідності переходу на православ'я в обмін на офіційну та добре оплачувану посаду в «зареєстрованій» владою парафії. В іншому разі на «упірне» духовенство чекав арешт за політичними звинуваченнями, тривале й суворе ув'язнення, заслання членів їхньої родини на поселення до Сибіру й Середньої Азії. Отже, зрозуміло, чому наприкінці 1947 р. число «навернених» на православ'я священників в усіх трьох галицьких єпархіях збільшилось до 1075 осіб³. У Львівській області кількість непокірних греко-католицьких душпастирів, які все ще залишалися на волі,

¹ *Діяння собору...*, с. 61 [пор. розділ V, с. 145, прим. 68. – *Прим. ред.*].

² Див.: Будзінський. Лист до Генерального прокурора СРСР [25 березня] 1966 року // *Мартирологія...*, с. 501-507.

³ *Українське життя* (Торонто 1948) 6, 13, 20 травня. Тут не враховано тих сімох священників, які померли в 1946-1947 рр.

скоротилася від 98 осіб в лютому 1946 р.⁴ до 48 на початку вересня того ж року⁵.

У доповідній записці від 7 вересня 1946 р. уповноважений РСРК у Львівській області П. Кучерявий доповідав начальству, що

на 1.09.[19]46 р. по області: 48 священників вперто чинячи спротив возз'єднанню з православ'ям залишаються поки-що вірними папі Римському... Ці священники ще служать у церквах на периферіях, у м. Львові вже нема чинних греко-католицьких церков... На мою думку, по Львівській області слід вже припинити розмовляти з уніяцьким духовенством, так як їх залишилося з чотири десятки, та необхідно дозволити застосувати до них більш рішучі заходи. ...По області на 1.01.1946 р. нараховувалося: чоловічих монастирів – 11; монахів 166; жіночих монастирів – 38; монахинь – 776... Тепер станом на 1.08.46 р. залишилося монастирів чоловічих – 3, жіночих – 8, монахів – 137, монахинь – 682. Ще в місяці березні згідно з розпорядженням Облвиконкому, монахів та монахинь одного чину з огляду на те, що залишилося по кілька осіб в монастирях, необхідно було пересилити в один монастир на периферії, що і було зроблено, але декілька монахинь у м. Львові не були звільнені з відповідальних посад директорів і завідувачів шпиталів, лікарень та артілей. Надходили заяви від керівників підприємств, у яких просили залишити монахинь на підприємствах, а від монахинь надходили заяви, що вони відмовляються від монашества та носіння монашої форми-одягу й переходять на цивільну роботу... Монахи-редемптуристи* (бельгійці) сконцентровані в один монастир в Голоско-Великій*, де знаходиться 49 осіб, [що] займають обробітком землі, городів та відбудовою монастиря...

Монахи-студенти* [студити] в кількості 58 осіб сконцентровані в монастирі Уневі, там же і знаходиться Шептицький Клементій. Монахи займаються сільським господарством... Всі державні поставки та податки за 1946 рік виконали повністю.

Монахи-василіяни, в кількості 38 осіб сконцентровані в Крехівському монастирі Жовківського району, займаються сільським господарством. Майже всі монахи і священники-уніяти провадять серед населення свою агітаційну роботу. Наприклад: можна спостерегти, що багато [хто з] українського населення, як у місті, так і в районах області, відвідують костел, а не православну церкву.

...В селі Голоско[-Велике], де знаходяться редемптуристи, до мене приходила делегація віруючих з проханням, щоб відкрити там церкву та дозволити відправляти греко-католицькому священнику...⁶

Кучерявий у своїх пропозиціях рекомендував скоротити для монахів і монахинь розмір житлової площі на особу, так само як і розміри належних

⁴ ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 1, спр. 3, арк. 35-38.

⁵ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 439, арк. 70.

* Так в оригіналі.

⁶ Там само, арк. 70-72.

монастирям земельних городніх та садових наділів, зобов'язати їх регулярно сплачувати державі натуральні та грошові податки. Він також пропонував усунути настоятелів з існуючих монастирських «гетто»⁷. Львівський уповноважений підсумовував, що «греко-католицькі-уніатські монастирі, в яких проживає близько 200 осіб монахів... майже всі не приєднуються до православ'я, а це означає, що з унією не зможемо повністю покінчити. Необхідно до мінімуму обмежити їх релігійну діяльність та економічну базу, тим самим [таким чином] вони самі будуть змушені відмовитися від своєї „професії“ та перейти на державну, корисну для суспільства роботу, як це вже роблять монахині»⁸.

Набагато складнішою була ситуація в Тернопільській області, до складу якої увійшли землі колишнього Крем'янецького повіту на Волині, де компактно проживало православне населення. Тут діяло 150 «староправославних» приходів, які обслуговувало майже стільки ж «староправославних» священників; тут же розташовувався традиційний форпост російського православ'я – Почаївська лавра. Згідно з повоєнним адміністративним поділом УРСР, до складу Тернопільської області увійшли частини Львівської та Станіславської греко-католицьких єпархій; загалом тут нараховувалось 539 парафій (станом на 1 червня 1945 р.) та було «взято на облік» 315 священників (станом на 1 жовтня 1945 р.)⁹. До 1 грудня 1945 р. тут залишилося тільки 270 греко-католицьких душпастирів; інші 45, які не бажали «возз'єднуватися», вже або втекли до Польщі під час кампанії з репатріації, або були заарештовані органами НКДБ за «контрреволюційну» діяльність, або перейшли на нелегальне становище. 188 священників із 270 приєдналися до Ініціативної групи. Інші 82, «незважаючи на те, що з ними проведено достатньо роз'яснювальну роботу», відмовилися це зробити. Більшість із них, зазначав обласний уповноважений РСРК І. Чирва, мотивувала свою відмову страхом перед «бандами українсько-німецьких націоналістів», інші – покликалися на присягу зберігати вірність Католицькій Церкві. Чирва рекомендував «убрать» з території області всіх тих священників, які після «возз'єднавчого собору» не перейдуть на православ'я¹⁰.

⁷ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 439, арк. 72-73.

⁸ Там само, арк. 81-82.

⁹ Дещо раніше уповноважений РСРК у Тернопільській області І. Чирва у таємній доповідній записці (очевидно, надісланій до відповідної Ради в Москві) наводив по Тернопільській області такі дані на 30 квітня 1945 р.: 336 діючих греко-католицьких священників і 19 дияконів (ДАТО, ф. Р-3239, оп. 2, спр. 1, арк. 8).

¹⁰ Інформаційний звіт уповноваженого РСРК у Тернопільській області І. Чирви за 1945 р., Чортків [на той час обласний центр розташовувався в Чорткові, а не майже у вщент зруйнованому Тернополі], 6 грудня 1945 р. // там само, арк. 40-42 [пор.: Ярослав Стоцький. *Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини, (1946-1989)*. Тернопіль 2003, с. 34-35, де автор твердить про 55 «невозз'єднаних» священників, покликаючись на інший примірник того самого документа: ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 283, арк. 81, 82, 88. – *Прим. ред.*].

Він зазначав, що майже всі греко-католицькі монахи й монахині залишаються вороже наставленими до «возз'єднання»¹¹.

За даними українського підпілля, на 1 вересня 1946 р. у Львівській та Тернопільській областях на волі залишалися всього 60 парафіяльних греко-католицьких священників із тих, які відмовилися перейти на православ'я¹².

У Станіславській області на 1 грудня 1945 р. 171 греко-католицького священника з 339 вже «переконали» в необхідності вступити до Ініціативної групи. До 15 лютого 1946 р. до її складу вже увійшло 223 особи. Із тих 76, що залишалися «упірними», деякі згодом таки перейшли на православ'я заради сумнівної нагоди залишитися разом зі своїми вірними, інші (за прикладом колишнього богородчанського декана о. Зиновія Кисілевського), хоча їх і було позбавлено парафій, служили далі підпільно, мандруючи від громади до громади; деколи на допомогу їм приходили легальні парохі, які офіційно «возз'єдналися» з РПЦ. У пастирському служінні підпільним священникам допомагали також еромонахи-василіяни, що уникнули арештів¹³. На Дрогобиччині в жовтні 1946 р. залишалось лише 14 священників, які чинили спротив «возз'єднанню»¹⁴.

Поступово радянська влада взялася за ліквідацію греко-католицьких монастирів і чернечих домів, уцілілих острівців українського католицизму в Галичині. Заступник уповноваженого РСРК в Українській РСР Попов у доповідній записці від 12 березня 1947 р. до центру в Москві нараховував у трьох галицьких областях 12 чоловічих і 12 жіночих обителей, в яких перебувало 415 монахів і 214 монахинь¹⁵. Із них василіянам належало 9 чоловічих (104 монахи) і 7 жіночих (126 монахинь) монастирів, студитам – 2 чоловічих (53 монахи) і 1 жіночий (25 сестер) монастирі, редемптористам – один монастир, де всіх їх було зібрано разом (44 монахи) у Голоску Великому біля Львова. По одному дому мали сестри з чотирьох інших згромаджень: сестри служебниці (35 монахинь), «бельгійські» сестри милосердя св. Вінкентія (11 монахинь), сестри св. Йосафата (9 монахинь), сестри Пресвятої Родини (8 монахинь). Із загального числа монастирів 3 чоловічих (23 монахи) і 6 жіночих (104 монахині) знаходились у Станіславській області; три чоловічих (110 монахів) і 2 жіночих (50 монахинь) – у Львівській. У Дрогобицькій області залишилося лише 2 жіночих монастирі – один у самому Дрогобичі з 30 монахинями (мабуть василіянками), і другий у Самборі, де перебували 15 сестер

¹¹ ДАТО, ф. Р-3239, оп. 2, спр. 1, арк. 40-42.

¹² «Галичина – Волинь», звіт ОУН, кінець 1946 р. // АЗПУТВР.

¹³ Про це свідчать замітки д-ра Петра Арсенича і Зеновія Федунківа, що ґрунтуються на матеріялах Державного архіву Івано-Франківської області.

¹⁴ «До т. зв. „возз'єднання“ Церков»...

¹⁵ Без даних із Тернопільської області, оскільки місцевий уповноважений РСРК надіслав до Попова надто загальну інформацію, подаючи загалом 26 різноманітних монашеских спільнот, сумарною чисельністю 117 осіб (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 2, спр. 35, арк. 77-83). Див. також *Таблицю 2*.

служебниць. Згідно з курсом влади на «концентрацію» ченців і черниць в одному монастирі чи чернечому домі для кожного чину чи згромадження, Попов вважав за необхідне закрити василіянський монастир в с. Погоня Станіславської області і перевести трьох його монахів до Гошівського монастиря тієї ж області; закрити студитський монастир в Дорі Станіславської області й перевести чотирьох його монахів до Унева Львівської області; закрити великий монастир сестер василіянок в Підмихайлівцях Станіславської області й перевести чотирнадцять його сестер до «концентраційного» монастиря в Словіті Львівської області. Крім того, Попов наполягав на забороні проживати при монастирях будь-яким «стороннім особам»¹⁶. Роком пізніше республіканський уповноважений РСРК П. Вільховий у звіті за IV квартал 1947 р. порушив питання про закриття василіянського монастиря в Гошеві і переведення восьми його ченців до такого місця, де влада могла б здійснювати ефективний нагляд за їхньою діяльністю:

Достатньо подивитися на карту дислокації «осколків» уніятської церкви (Болехівський, Вигодський та Долинський райони), щоб зробити висновок, що довкола Гошівського монастиря маємо не випадкове «кучкування» затятих священників-уніятів та їх активу віруючих¹⁷.

Хоча найактивніших монахів та монахинь, які не полишали працю серед віруючих греко-католиків було заарештовано, радянська влада не поспішала з остаточною ліквідацією монастирів, які залишалися чинними. Причиною зволікань, очевидно, були побоювання спалаху масових протестів, особливо в віддалених районах, де продовжували активно діяти загони ОУН/УПА. До 1949 р. монастирі й чернечі доми було повністю ліквідовано лише в Тернопільській і Дрогобицькій областях¹⁸.

Після здійснення примусового «возз'єднання» з РПЦ Мукачівської греко-католицької єпархії на Закарпатті, П. Вільховий у листі до М. Хрущова від 29 вересня 1949 р. констатував, що:

На сьогоднішній день на території Української РСР греко-католицька (уніятська) церква з усіма її адміністративно-церковними органами повністю припинила своє існування, за винятком кількох греко-католицьких чоловічих та жіночих монастирів, дислокованих у наступних областях: Львівській – 3, Станіславській – 6 і Закарпатській – 2 монастирі.

¹⁶ ЦДАВО, ф. 4648, оп. 2, спр. 35, арк. 77-83.

¹⁷ «Информационный отчёт о работе уполномоченного по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за октябрь – декабрь 1947 года», Київ, 2 лютого 1948 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 28-29 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 133. – *Прим. ред.*].

¹⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 783, арк. 267-268 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 218-219. Упорядник публікації Володимир Сергійчук подає іншу сигнатуру цього документа: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 267-268. – *Прим. ред.*].

Таблиця 2. Чинні греко-католицькі чоловічі й жіночі монастирі та монаші дома в Галичині (станом на березень 1947 р.)¹

<i>Чоловічі чини</i>	<i>Монастирі</i>	<i>Монахи²</i>
Василіяни	9	104
Студити	2	53 ³
Редемптористи	1	44
Разом	12	301 ⁴
<i>Жіночі чини та згромадження</i>	<i>Монастирі й дома</i>	<i>Монахині</i>
Василіянки	7	126
Сестри служебниць	1	35 ⁵
Студитки	1	25
Сестри милосердя св. Вінкентія ⁶	1	11
Сестри св. Йосафата	1	9
Сестри Пресвятої Родини	1	8
Разом	12	214

Джерело: «Докладная записка о действующих на Украине монастырях по состоянию на 1.03.1947 года» заступника уповноваженого РС РУ в Українській РСР Петрова заступнику голови РСРК пра Раді міністрів СРСР тов. Садовському Ю. В. від 12 березня 1947 р. // ЦДАВО, ф. 4648, оп. 2, спр. 35, арк. 77-83.

¹ Відсутні дані по Тернопільській області, уповноважений РСРК якої подає сумнівний список монахів зі 117 осіб.

² У документі не розрізняються еромонахи і брати.

³ Неповна кількість, якщо зважити, що в доповідній від 1949 р. говориться про 81 монаха-студита.

⁴ Ця цифра не збігається із загальною кількістю монахів (415), що подана в документі.

⁵ Насправді сестер служебниць та їхніх домів було набагато більше.

⁶ Відомі також як бельгійські сестри.

Згруповані у зазначених монастирях монахи та окремі групи монахинь виступають носіями реакційних та націоналістичних настроїв, довкола яких концентрується бродячий елемент, що включає найбільш ортодоксальних уніятів, які ставляться вороже до всіх заходів Радянської влади. До найбільш характерних монастирів за контингентом монашествоуючого елементу можна зарахувати греко-католицький чоловічий монастир в с. Міжгір'я (Унів) Перемишлянського району Львівської області, в якому нараховується 81 монах, з яких 27 священників-монахів [еромонахів], що належать до категорії найбільш активних уніятів, є членами бельгійського ордену «редемптористів», на чолі яких до останнього часу був протоігумен Де-Вохт, нещодавно висланий за межі СРСР.

Другим гніздом концентрації реакційно-націоналістичного духовенства є греко-католицький (уніятський) чоловічий монастир ордену «василіянів», розташований в с. Гошів Болехівського району Станіславської області, в якому постійно проживають 14 монахів, з яких 7 священників.

Монахині жіночих монастирів здебільшого по суті перестали вести ізольоване монаше життя, зняли монаший одяг і влаштувалися на роботу в лікарні, ремісничі артілі або займаються сільським господарством.

У зв'язку з ліквідацією греко-католицької церкви та всіх її адміністративно-церковних органів, вважаємо політично доцільним та цілком своєчасним поставити питання про ліквідацію всіх греко-католицьких монастирів, яку треба закінчити в першому півріччі 1950 року¹⁹.

Для досягнення поставленої мети Вільховий пропонував ужити таких заходів: конфіскувати й націоналізувати все монастирське майно; розпорошити монахів, переселивши похилих віком та тяжко хворих до будинків інвалідів; відіслати всіх працездатних осіб додому, за місцем проживання їхніх рідних, або ж поселити їх там, де органам держбезпеки було б зручно здійснювати за ними нагляд; призвати молодих монахів на військову службу. Вільховий також вважав можливим надавати сприяння тим монахам та монахиням, які бажають стати до світської праці, за винятком закладів культури та освіти²⁰.

Очевидно пропозиції Вільхового дістали схвалення Хрущова, оскільки впродовж кількох наступних місяців всі діючі на той час монастирі було позакрито. Останнім – 27 березня 1950 р. – було ліквідовано василіянський монастир у Гошові, куди традиційно сходилося багато людей з навколишніх поселень. Василіян було заарештовано і доставлено до Станіславської тюрми; всіх їх засудили до тривалого ув'язнення у радянських концтаборах праці²¹.

¹⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 783, арк. 267-268.

²⁰ Там само, арк. 268.

²¹ «Р-н Болехівський. Звіт [ОУН] за перший квартал 1950 р.» (28 квітня 1950 р.) // АЗПУГВР, од. збер. С31-39; *Церковний вісник* (Чікаго 1992) 2 лютого, с. 4.

Впродовж 1945-1950 рр. зазнали репресій 89 єромонахів і 19 братів Галицької провінції Чину св. Василя Великого. 41 єромонаха і 9 братів було засуджено на двадцять п'ять років тюрми та праці в таборах плюс п'ять років життя на поселеннях. Двоє священників-василіян померли в таборах; семеро – серед них і єпископ Йосафат (Коциловський) – померли в ув'язненні, не дочекавшись вироку; п'ятеро священників і четверо братів були депортовані до Сибіру; трьох священників і одного брата було затримано, але суду не відбулося і їх відпустили. Лише троє єромонахів вийшли з чину²².

Провінційний дім сестер служебниць у Станіславі (при якому діяв підпільний новіціят) було закрито 1949 р., проте останній монастир сестер василіянок діяв у Суховолі до 1952 р. Кілька років управа сестер служебниць функціонувала у Львові; менші монаші спільноти існували підпільно в Бережанах, Жовкві, Трускавці, Стрию, Самборі, Турці та Жидачеві²³.

Після того, як УГКЦ опинилася поза законом, нечисленні представники її світського й монашого клиру, що залишилися на волі, перебравли на себе відповідальність за «катакомбну Церкву» в Галичині та серед величезної кількості тих своїх земляків, яких було вислано до азійської частини СРСР. Це були не тільки ті священники, що якийсь час уникали арештів, бо пішли у підпілля та служили капеланами в УПА, але й ті, які лише про людське око залишили церкви і взялися до якоїсь державної праці, а також деякі, що з примусу «возз'єдналися» з РПЦ, але пізніше «відкликали» православ'я. Від імени ув'язнених єпископів таємне керівництво Церквою на території Львівської архієпархії здійснював архимандрит Климентій (Шептицький), а після його арешту 5 червня 1947 р.²⁴ – віце-провінціал редемптористів Йосиф де Вохт. Напередодні своєї депортації до Бельгії у грудні 1948 р. о. де Вохт передав повноваження іншому редемптористові, о. Івану Зятику. Невдовзі о. Зятка було заарештовано; 1950 року – засуджено, а в 1956 р. він загинув в одному з сибірських таборів після жорстоких тортур²⁵.

У той самий час ще один священник проголосив себе «главою підпільної Греко-Католицької Церкви». Такий титул було вміщено поруч з ім'ям «о.-про-

²² *Нарис історії Василіянського чину...*, с. 606-614. Дем'ян Богун, ЧСВВ. Василіянський чин в підпіллі // *Календар «Світла» на Божий 1996 рік*. Торонто – Львів, с. 119-137.

²³ «Сестри, які були на Сибірі (вивезені в 1950-х роках)», надіслано авторові 17 січня 1995 р. з Генеральної управи сестер служебниць у Римі через владику Івана (Хому). Список складається з імен двадцяти п'яти сестер, яких було вислано до Сибіру, та трьох сестер, які перебували в ув'язненні у Львові. Див. також: *Нарис історії Згромадження СС. Служебниць П.Н.Д.М.* / ред. Атаназій Г. Великий, ЧСВВ. Рим 1968, с. 437.

²⁴ *Мартирологія...*, с. 153.

²⁵ ПАСС, т. 29, спр. 13-15. Під час допитів у київській в'язниці НКДБ владика Миколай (Чарнецький) назвав імена призначених митрополитом Йосифом (Сліпим) адміністраторів (Сліпий. Спомини..., с. 116). Замість о. де Вохта галицькі редемптористи, яким вдалося уникнути репресій, обрали у 1950 р. своїм провінціалом о. Филимона Курчабу. Пор.: Помер Владика Филимон Курчаба // *Церковний вісник* (Чикаго 1995) 3 грудня, с. 7.

фесора Миколи Лаврівського», яке стояло під «Зверненням воюючої України до всієї української еміграції», переданим провідниками українського руху опору в жовтні 1949 р. За цим псевдонімом стояв о. Микола Хмільовський (1880-1963), останній ректор Малої семінарії у Львові, член УГВР. 31 березня 1950 р. о. Хмільовського було заарештовано і після тривалого слідства засуджено до десяти років ув'язнення²⁶.

Кілька хвиль арештів і депортацій пережили греко-католицькі монахині. Жертвою репресій стала засновниця і настоятелька василіянського монастиря в Підмихайлівцях мати Моніка (Теодорович-Полянська). Її було заарештовано 1947 р. за звинуваченням у наданні допомоги «катакомбній Церкві» і засуджено до десяти років таборів у Сибіру. Визнана справжньою «ісповідницею віри», м. Моніка померла 25 грудня 1951 р. в сибірському таборі Маркова. Відтоді її могила стала місцем поклоніння для багатьох місцевих віруючих. Зазнали переслідувань й інші сестри василіянки. Настоятельку монастиря у Львові мати Віру (Слободян) було ув'язнено на десять років за звинуваченням у наданні допомоги підпіллю. У 1947 р. мати Анну (Смельську) з цього ж монастиря засуджено на двадцять п'ять років табірної праці, але через вісім років, під час «хрущовської відлиги», її амністовано з заборонаю повернення до Галичини. За «посібництво» УПА відбувала ув'язнення в сибірських таборах ще одна сестра того ж монастиря – Андрія (Дуль). Знана стигматичка сестра Міріям (Настя Волошин), якою тривалий час опікувався о. Костельник, також була вислана до Сибіру, де пробула десять років. З іншого монастиря сестер василіянок у Львові мати Венедикту (Кахникевич) було засуджено на десять років сибірського ув'язнення за звинуваченням у наданні допомоги підпіллю – там вона й загинула, невідомо де й коли. Разом із кількома сестрами було заарештовано настоятельку цього ж монастиря мати Марту (Лесняк); упродовж року її тримали у львівському слідчому ізоляторі МДБ, щоб потім вислати на п'ять років до Сибіру. Мати Маркіяну (Пілуc) із цього ж монастиря за «допомогу ув'язненим», тобто за продуктові посилки і листи до них, було засуджено на десять років. У Станіславі органи безпеки заарештували настоятельку місцевого монастиря сестер василіянок мати Йосифу (Ісопенко) й у 1948 р. відправили до тюрми в Сибіру. Її звільнили за амністією

²⁶ Те, що під псевдонімом «Лаврівський» приховувався о. Хмільовський, підтвердив у 1992 р. Василь Кук («Полковник Коваль») – наступник Романа Шухевича, останній головнокомандувач УПА і голова УГВР – у некролозі під заг. «Голова Греко-Католицької підпільної Церкви, член Української Головної Визвольної Ради – УГВР, отець канонік проф. Микола Хмельовський – М. Лаврівський» (5 с.). Копію некрологу передав авторові владику Іван (Хома), який підтвердив правильність поданої Куком інформації. Матеріали архіву патріарха Йосифа (Сліпого) не дають змоги з'ясувати, чи затвердив митрополит до свого арешту це призначення о. Хмільовського. Однак пізніше, після того як о. Хмільовський був амністований у 1954 р., кир Йосиф призначив його одним із тих трьох священників, що колегіально мали управляти «катакомбною Церквою», яка почала розбудовувати свої структури (Сліпий. Спомини..., с. 152). Текст звернення від 6 жовтня 1949 р. див.: *Звернення воюючої України до всієї української еміграції*. Торонто 1953.

1956 р. і дозволили повернутися до Станіслава; в 1960-х роках м. Йосифу було обрано настоятелькою Галицької провінції сестер василіянок²⁷.

Багато сестер було ув'язнено у 1950 р. Серед них і 28 сестер служебниць, з яких 25 вислано до Сибіру та Далекого Сходу, де вони у вільний від торжної праці час провадили місіонерську працю²⁸. Крихітні таємні спільноти сестер були тим ланцюжком, що в'язав вірних із підпільними священниками, які більше не мали своїх постійних парафій. Монахині у перервах між не надто частими відвідинами греко-католицьких душпастирів зберігали св. Тайни, уділяли причастя тим, хто його найбільше потребував, а також допомагали навчати дітей релігії²⁹.

Доля заарештованих єпископів і священників

Заарештованих єпископів, найбільш активних священників і монахів тримали окремо один від одного в київській тюрмі НКДБ/МДБ. Понад рік тягнулося слідство з його, здавалося, нескінченними допитами, коли безупинно на зміну одній групі слідчих приходила інша, щоб змусити ув'язнених визнати приписувану їм участь у «контрреволюційній діяльності», а також давати свідчення проти інших співбратів у священстві, чернецтві чи єпископстві. Різними методами пробували зламати волю в'язнів: їх позбавляли сну, відпочинку, їжі, принижували й ображали, погрожували катуваннями³⁰. В окремих випадках діло доходило до побиття. На тлі психологічних і фізичних тортур ув'язненим час від часу пропонували звільнення і навіть поновлення у єпископському чи священничому уряді, але за умови засудження Ватикану й «повернення» до РПЦ. Подібні, а подеколи й суворіші, методи застосовувалися на допитах у тюрмах в Західній Україні до тих простих духовних осіб, які відмовлялися співпрацювати з радянським режимом³¹.

Представники клиру та вірних з Галичини робили все можливе, щоб з'ясувати місце утримання заарештованих єпископів і священників, надати їм допомогу. Восени 1945 р. архимандрит Климентій (Шептицький) вислав до Києва оо. Йосифа Кладочного та Івана Котіва. Двоє священників, разом з якими приїхала сестра василіянка Онисима (Шушкевич), привезли продукти, одяг, інші необхідні речі для ув'язнених владик. Після марної спроби попросити екзарха Йоана заступитися за арештованих чи, принаймні, влаштувати

²⁷ «Ісповідниці: Сестри Чину св. Василя Великого», 6 серпня 1988 р., список на 6 стор. сестер василіянок із Галичини, Закарпаття та Пряшівщини. Копію подаровано автору в березні 1989 р. в Генеральній управі сестер василіянок у Римі.

²⁸ *Нарис історії Згромадження сс. Служебниць...*, с. 439-440.

²⁹ Інтерв'ю в Генеральних домах сестер василіянок і сестер служебниць у Римі від 8 березня 1989 р.

³⁰ Сліпий. Спомини..., с. 111-124.

³¹ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 8-10.

передачу їм матеріальної підтримки з Галичини, посланцям врешті-решт вдалося знайти двох монахинь із православного Свято-Троїцького монастиря, які погодилися передавати пакунки ув'язненим греко-католикам³². Чимало таких поїздок до Києва здійснили тоді священники й монахині зі Львова, Станіслава, Тернополя та інших міст Галичини.

29 травня 1946 р. у Києві перед військовим трибуналом МВС під головуванням генерал-полковника Індиченка постали митрополит Йосиф (Сліпий), єпископи Миколай (Чарнецький) і Микита (Будка), а також апостольський візитатор для українців у Німеччині митрофорний протоєрей Петро Вергун. Закриті слухання тривали до 3 червня. Єрархів було визнано винними у «зраді батьківщини» за статтями 54-1а та 54-11 Карного кодексу УРСР, а о. Вергуну винесено вирок за статтями 54-2 і 54-11. Митрополит Йосиф отримав вісім років примусової праці в таборах із конфіскацією майна. Отця Вергуна також було засуджено на вісім років за подібним звинуваченням, незважаючи на те, що він був громадянином Німеччини й ніколи навіть не проживав на контрольованій СРСР території до того моменту, доки радянські війська не вступили до Берліну. Владика Чарнецький і Будка отримали по п'ять років. Усіх звинувачених на три роки було позбавлено громадянських прав³³. Говорили, що на суді військовий прокурор висловив протест проти надто м'якого вироку засудженим³⁴.

Станіславівський єпископ-ординарій Григорій (Хомишин) не витримав допитів у Київському НКДБ; свідки говорили, що вони були вкрай жорсткими. Владика помер в ізоляторі Лук'янівської тюрми 28 грудня 1945 р. у віці сімдесят вісім років³⁵. Його єпископа-помічника Івана (Лятишевського) влада засудила на п'ять років, однак пізніше термін було продовжено ще на кілька років³⁶.

³² Інтерв'ю з о. Йосифом Кладочним 17 червня 1980 р. в Торонто; Сліпий. Спомини..., с. 114, 123; Йосиф Андрійович Кладочний. Автобіографія // *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади* / ред. Ярослав Лялька та ін. т. 1, Львів 1993, № 309, с. 516.

³³ АСБУ, спр. 68069: Сліпий Йосиф Іванович, арк. 255-256. [Див. також: Oleksa Myszanycz. Metropolita Jozyf Slipyj przed «sadem» KGB. Materiały z procesów w latach 1945-1946 i 1958-1959 // *Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 2. Przemysł 1994, с. 264-266; Іван Хома. *Йосиф Сліпий: Отець та ісповідник Української мученицької Церкви*. Рим 1992. – Прим. ред.]

³⁴ Сліпий. Спомини..., с. 126.

³⁵ Згідно з даними Івано-Франківського управління Служби безпеки України (колишнього КДБ), оприлюдненими 1995 р. Див.: Богдан Вівчар. Повернення // *Церковний вісник* (Чикаго 1996) 17 березня, с. 10. [Див. також: Natalia Rublowa. Świadectwo wiary. Protokoły śledztwa i Akt zgonu Sługi Bożego bp. Grygorija Chomyszyna – ordynariusza stanisławowskiego // *Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 5. Przemysł 2000, с. 123-127; *Церква мучеників* / упор. Олег Турій. Львів 2002, с. 29. – Прим. ред.]

³⁶ Там само. Владика Лятишевського звільнили наприкінці весни 1955 р. і вже в червні він повернувся до Станіслава. Незважаючи на підірване здоров'я, владика далі таємно виконував свій уряд. Помер 27 листопада 1957 р.; перед смертю зміг хіротонізувати свого наступника Івана (Слезюка) [за іншими даними, владика Івана ще перед своїм арештом у

До Києва доправили й владика Йосафата (Коциловського), якому влаштували низку виснажливих допитів. Ходили чутки, що над перемиським єпископом за зачиненими дверима відбувся суд, але до місця покарання його не встигли відправити – він помер 17 листопада 1947 р.³⁷ Незадовго до смерти кир Йосафата перевели до табору в селі Чапаївка-Віта під Києвом. Там його в останні дні життя відвідували греко-католицькі монахині з Галичини, які й поховали владика на кладовищі під Києвом³⁸. За зачиненими дверима судили й перемиського єпископа-помічника Григорія (Лакоту), якого було відправлено до примусово-трудового табору біля Воркути Комі АРСР³⁹. Він помер у табірному ізоляторі в Абезі 12 листопада 1950 р.⁴⁰

Єпископів у таборах утримували разом із політичними й карними в'язнями. У вересні 1946 р. митрополит Йосиф етапом через Новосибірськ прибув до Маріїнського табору Кемеровської області в Західному Сибіру. Тут він зустрівся з владикою Миколаєм (Чарнецьким); разом вони провели в ув'язненні кілька років⁴¹. У лютому 1947 р. главу УГКЦ було відправлено етапом до табору в Боїмах тієї ж Кемеровської області. А восени того ж року, етапом через Кіровську пересильну тюрму, Йосифа (Сліпого) переправили до Інтинського табору, що входив до комплексу Печорлаг у Комі АРСР⁴². У серпні 1948 р. його перевели до табору № 23 (пізніше 385/10) Дубровлагу в

1945 р. висвятив кир Григорій (Хомишин). – *Прим. ред.*], а також рукоположив кількох підпільних священників для Станіславської єпархії. Див.: Атанасій Пекар, ЧСВВ. *Ісповідники віри нашої сучасності: Причинок до мартирології Української Католицької Церкви під совітами*. Торонто – Рим 1982, с. 86-89; а також: Богдан Боцюрків. *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії*, ч. 1 / ред. Ярослав Грицак, Борис Гудзяк. Львів 1993, с. 130.

³⁷ *Нарис історії Василянського чину...*, с. 610. Мені не вдалося знайти подробиці про період ув'язнення єпископа Коциловського. [Детальніше про ліквідацію УГКЦ на території Польщі див. далі, с. 181-186. Пор. також: Stanisław Stępien. Represie wobec Kościoła greckokatolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej // *Polska - Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, т. 2. Przemyśl 1994, с. 220-227; Iwan Biłas. Likwidacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczny los jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocyłowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSSR // там само, т. 3. Przemyśl 1996, с. 277-290; Володимир Бадяк. *Наш Владика: життя та посмертні митарства Перемишльського Єпископа Йосафата Коциловського*. Львів 2000; *Церква мучеників...*, с. 31. – *Прим. ред.*]

³⁸ Як помер Кир Йосафат (Коциловський)? // *Українські вісті* (Едмонтон 1957) 18 березня.

³⁹ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 84-85. В «*Мартирології*» за ред. Зінкевича і Лончини (с. 105) говориться про десятирічний термін ув'язнення єпископа Лакоти, але при тому не зазначено джерело інформації; доступні мені матеріали не дають змоги уточнити термін покарання, визначений у вирокі. [Сучасні дослідження підтверджують десятирічний вирок для владики; пор.: Stępien. Represie wobec Kościoła greckokatolickiego..., с. 222; Biłas. Likwidacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej..., с. 288; *Церква мучеників...*, с. 35. – *Прим. ред.*]

⁴⁰ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 85.

⁴¹ Сліпий. *Спомини...*, с. 128-134.

⁴² Там само, с. 141-144.

Темніковському районі Мордовської АРСР. Серед майже 2 тисяч ув'язнених цього табору митрополит зустрів багатьох українців⁴³. За винятком кількох місяців, проведених у київській тюрмі у 1950 р., решту свого ув'язнення (до квітня 1953 р.) греко-католицький архиєрей відбув у Дубровлагу⁴⁴. Коли термін покарання добігав кінця, митрополита повідомили, що після звільнення він відбуватиме заслання в одному з інвалідних домів у Сибіру⁴⁵. Подібна доля спіткала кир Миколая (Чарнецького) в Темніковському таборі: незадовго до завершення терміну ув'язнення у 1950 р. його вдруге було засуджено ще на десять років⁴⁶.

Владика Микита (Будка) помер 1 жовтня 1949 р. в Казахстані в таборі поблизу Караганди, маючи сімдесят два роки⁴⁷. Після півторарічного ув'язнення в Лук'янівській тюрмі, єпископа Івана (Лятишевського) було відправлено етапом до табору біля Мерке, а потім у Чулак-Тау Джамбульської області в Казахстані⁴⁸. Отця Петра Вергуна, якого тримали в ув'язненні в Боїмах та Інті разом із єпископом Миколаєм і митрополитом Йосифом, було вислано на поселення до селища Ангарське Богучанського району Красноярського краю. Тут він помер 7 лютого 1957 р. у віці шістдесяти шести років, марно сподіваючись, що радянська влада дозволить йому виїхати до Німеччини⁴⁹.

Кількасот греко-католицьких священиків і монахів, які відмовились перейти на режимне православ'я, відбували ув'язнення і заслання разом із тисячами своїх земляків із Західної України, надаючи їм духовну опіку і розраду⁵⁰. Серед них були канонік Омелян Горчинський (обраний у квітні 1945 р. капітулярним вікарієм), який потрапив до Потьмінського табору в Мордовії і там помер 27 липня 1954 р.⁵¹; архимандрит Климентій (Шептицький), заарештований 5 червня 1947 р., який, за деякими свідченнями, помер 1 травня 1951 р. у

⁴³ Сліпий. Спомини..., с. 144.

⁴⁴ Там само, с. 149-153.

⁴⁵ Там само, с. 157. Про подальшу долю митрополита див.: Іван Хома. *Шляхами каторги блаженнішого Йосифа Сліпого*. Рим 1987 [= Видання *Богословії* 57]; його ж. *Йосиф Сліпий: Отець та ісповідник Української мученицької Церкви*. Рим 1992; його ж. *Другий період каторги Патріярха Йосифа*. Рим 1993 [= Видання *Богословії* 60]; а також: Бончурків. *Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах...*, с. 123-164.

⁴⁶ Там само, с. 145. У 1956 р. єпископа Чарнецького було амністовано і він повернувся до Львова, де й помер 2 квітня 1959 р. [Пор.: *Церква мучеників...*, с. 47. – *Прим. ред.*]

⁴⁷ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 82.

⁴⁸ Там само, с. 87-88. У 1955 р. владика Лятишевського було звільнено і він повернувся до Станіслава, де помер 27 листопада 1957 р.

⁴⁹ Там само, с. 76-78.

⁵⁰ Детальніше про загальну кількість засуджених у 1945-1950 рр. греко-католицьких священиків див. розділ VIII, с. 201, прим. 3.

⁵¹ Список єпископів і священиків – жертв релігійного переслідування // *Свобода* (Джерсі-Сіті 1970) 4 березня.

Владимирській тюрмі у віці вісімдесят два роки⁵²; провінційний настоятель оо. василіян Віталій (Градюк), якого після відбуття терміну ув'язнення в Інті було вислано на поселення до Красноярського краю⁵³; ігумен Григорій (Балагурак), ЧСВВ, якого в Станіславі засудили за спробу «організації підпільного єпископату» і який помер на засланні в Челябінську 2 жовтня 1965 р.⁵⁴

Декому зі священників вдалося вижити. П'ятнадцять місяців під слідством провів у тюрмах Станіслава і Києва о. Авксентій Бойчук, ректор Станіславської семінарії, доки не отримав вирок – десять років каторжної праці у Воркутинських таборів Комі АРСР. У неволі він виявив неабиякий організаторський хист у розбудові «катакомбної Церкви» серед ув'язнених українських греко-католиків⁵⁵.

У Воркуті відбував покарання ігумен оо. редемптористів з Тернополя Василь Величковський (від 1963 р. підпільний єпископ). Величковський залишив детальний опис всіх обставин свого арешту, суду й ув'язнення. Цей опис – єдиний надрукований на Заході [до легалізації УГКЦ. – *Прим. ред.*] документ, що вийшов з-під пера священника-очевидця⁵⁶. Величковського схопили 1945 р. після того, як він відхилив ультиматум НКДБ: або негайно перейти на православ'я і повернутися додому, або ж постати перед судом. Його відправили до чортківської, а потім до київської тюрми, де йому 1947 р. винесли смертний вирок за звинуваченням в «антирадянській агітації»⁵⁷. Після тримісячного перебування в камері смертників, під час якого православні монахині приносили йому продуктові передачі⁵⁸, вищу міру покарання було замінено на десятирічне ув'язнення. Етапом через пересильні тюрми Харкова та Кірова Величковського привезли до одного з таборів Кіровської області, де він провів два роки. Потім його перевели до Воркутинського табору, в якому ігумен редемптористів пробув до кінця терміну ув'язнення (за винятком короткого перебування у Владимирській тюрмі після Воркутинського повстання 1953 р.). 1955 року він отримав дозвіл повернутися до Львова⁵⁹.

⁵² Леся Киричук. Казимир Шептицький – малодосліджена заслужена постать в житті УКЦ // *Церковний вісник* (Чикаго 1995) 17 грудня, с. 13 [див. також: *Церква мучеників...*, с. 36. – *Прим. ред.*]. Зінкевич і Лончина у «*Мартирології*» (с. 153) помилково подають як дату смерті архимандрита Климентія 1958 рік.

⁵³ Отець Градюк 1954 р. отримав дозвіл повернутися до Львова, де він і помер 30 серпня 1961 р. (Дем'ян Богун, ЧСВВ. Василяни східних провінцій замордовані, ув'язнені, заслані (1941-1988) // *Нарис історії Василянського чину...*, с. 608).

⁵⁴ Там само, с. 606.

⁵⁵ *Мартирологія...*, с. 111.

⁵⁶ *Василь Всеволод Величковський, ЧНІ: Єпископ-ісповідник* // ред. Стефан-Йосиф Бахталовський, ЧНІ. Йорктон, Саск. 1975, с. 111-124.

⁵⁷ Там само, с. 114.

⁵⁸ Там само, с. 116.

⁵⁹ Там само, с. 120-121. Величковського було призначено наступником владики Чарнецького. Його таємно хіротонізував митрополит Йосиф 4 лютого 1963 р. в Москві (в

Під час ув'язнення Величковський таємно здійснював свої священні обов'язки, проводив місійну працю. Як і багатьма іншими ув'язненими греко-католицькими священниками, Величковським опікувалися співв'язні-українці, він також отримував «з волі» передачі від рідних, сестер-монахинь і вірних⁶⁰.

«Возз'єднане» духовенство і українське підпілля

Публікація 17 березня 1946 р. в партійній газеті *Правда* телеграми делегатів «Львівського собору» до Сталіна фактично означала офіційне визнання державною владою «возз'єднання» і фактичної заборони Греко-Католицької Церкви в Галичині. Макарій (Оксіюк), вже як архієпископ, перебрався до прилеглих до собору Св. Юра палат греко-католицьких митрополитів⁶¹. Отця Євгена Юрика, кандидатуру якого розглядали як можливого місцевого претендента на посаду вікарного львівського єпископа, було призначено керуючим справами новоствореної православної Львівської архієпархії, а о. Костельника – львівським благочинним (деканом)⁶². У Станіславі та Дрогобичі на православних архиєреїв офіційно було поставлено, відповідно, єпископів Антонія (Пельвецького) і Михайла (Мельника)⁶³. Після того влада посилила тиск на «упірне» духовенство, яке все ще було досить чисельним і відмовлялося визнати чинними рішення «собору» та перейти під юрисдикцію нових єпископів.

Дивує, що «возз'єднання» кампанія не зіткнулася з будь-якою серйозною протидією з боку потужного українського руху опору аж до завершення роботи «Львівського собору». Лише влітку 1946 р.⁶⁴ ОУН висунула ультиматум до тих священників, які перейшли на православ'я, – вони повинні були публічно зректися свого відступництва, або ж на них чекали «екзекутивні заходи», під якими розумілися фізична розправа або й смерть⁶⁵. За свідченнями

день, коли його самого було вислано до Риму). Владика Василь управляв Львівською архієпархією як місцезблоститель митрополичого престолу. Вдруге його було заарештовано 1969 р.; трирічне ув'язнення він відбув у тюрмі в Комунарську на Донбасі. 1972 року Величковського було вислано до Югославії. Після короткого перебування в Римі він емігрував до Канади, де помер у Вінніпезі 30 червня 1973 р. (там само, с. 21-44). [Пор.: *Церква мучеників...*, с. 50. – Прим. ред.]

⁶⁰ Там само.

⁶¹ *Єпархіальний вісник* 5 (1946) 20-21.

⁶² Там само 1 (1947) 30; 1 (1948) 32.

⁶³ Там само 5 (1946) 32.

⁶⁴ «Жидачівщина: Характеристика терену на тлі річного огляду подій [за] 1946 р. 31 грудня 1946» // АЗПУГВР, од. збер. С5-2, 21 с.

⁶⁵ Там само. Це не означає, що українське підпілля не заохочувало окремих священників, які співпрацювали з ОУН/УПА, переходити на православ'я, щоб вони могли далі допомагати повстанцям, а також збирати необхідну інформацію. Органи НКДБ/МДБ у своїй діяльності завжди враховували цю обставину.

очевидців, цей ультиматум ОУН у письмовому вигляді отримав кожний єрей, що підписався за «возз'єднання»⁶⁶. Деякі душпастирі підкорились цій вимозі, тоді як інші вважали, що їхнє «навернення» відбулося «під примусом» і тому не може вважатися правдивим; священники, які прагматичніше дивилися на речі, вважали формальне «возз'єднання» прийнятнішим, аніж реальну перспективу повного винищення парафіяльного духовенства в Галичині⁶⁷. Багато священників відмовилися відступити від «возз'єднання» через страх репресій з боку радянської влади, окремі з них навіть звернулись за захистом до міліції⁶⁸.

20 вересня 1948 р. було вбито о. Гавриїла Костельника. У скоєнні вбивства радянська влада та РПЦ одностайно звинуватили українських націоналістів та «агентів Ватикану», а самого Костельника проголосили «мучеником за возз'єднання», перетворивши його ім'я на символ боротьби проти «оуноуніятів»⁶⁹. Однак, факти, що їх представила сім'я Костельника, свідчать про причетність до цього вбивства радянських органів держбезпеки.

Вдова убитого розповідала, що після «собору» він втратив багато зі своїх ілюзій і був сповнений гіркоти через безнастанні переслідування тоталітарним режимом духовенства, а також через недотримання владою обіцянки відкрити у Львові православну семінарію⁷⁰. Костельник відкрито говорив про це представникам владних структур, однак йому наполегливо дораджували тримати такі думки при собі. Незадовго до вбивства було знято спеціальну охорону, що від самого початку «возз'єднавчої» кампанії дбала про особисту безпеку головного «ініціатора». 20 вересня 1948 р., після того, як о. Кос-

⁶⁶ «Жидачівщина: Характеристика терену на тлі річного огляду подій [за] 1946 р. 31 грудня 1946» // АЗПУГВР, од. збер. С5-2, 21 с.

⁶⁷ «До т. зв. „возз'єднання“ Церков...», с. 3-4.

⁶⁸ Митрополит Київський Філарет (Денисенко) в промові на Помісному Соборі РПЦ 1971 р. зазначав, що лише у Львівській області від рук українського підпілля загинуло тридцять священників, які перейшли на православ'я. До цього числа, яке саме по собі досить сумнівне, владика Філарет зарахував і о. Костельника, і єпископів Михаїла (Мельника) й Антонія (Пельвешького), яких, на його думку, могли вбити «вороги церковного возз'єднання». Див.: *Поместный собор...*, с. 171-172. Цілком вірогідно, що о. Костельника 1948 р. та єпископа Михаїла 1955 р. вбили за дорученням служб МДБ, тоді як єпископ Антоній помер 1957 р. від серцевого нападу. Див.: *Manuil (Lemeševskij). Die Russische Orthodoxe Bischöfe...*, ч. 1. Erlangen 1979, с. 301; ч. 4. Erlangen 1986, с. 392-393. Див. також далі прим. 70.

⁶⁹ ЖМП 10 (1948) 9-10.

⁷⁰ Інтерв'ю з донькою о. Гавриїла Костельника Христиною Костельник-Поляк від 12 березня 1980 р. в Загребі. Отець Костельник безрезультатно їздив навіть до Москви, сподіваючись домогтися відкриття обіцяної семінарії. Йосиф Кладочний уважав, що однією з можливих причин, які спонукали органи безпеки позбутися о. Костельника, були плани ОУН таємно переправити його на Захід (інтерв'ю з о. Кладочним від 9-11 серпня 1980 р. в Оттаві). Про такі наміри українського підпілля згадує також: К. Дмитрук. З хрестом і тризубом // *Вітчизна* 3 (1979) 188. [Пор. також довідку начальника 1 управління МДБ УРСР полковника Погрібного у справі Гавриїла Костельника // *Нескорена Церква...*, с. 86-87. – Прим. ред.]

тельник відправив ранішню літургію в Преображенській церкві, дорогою додому його було застрелено зі спини двома пострілами в голову. В убивцю, який кинувся тікати, смертельні постріли пролунали з автомобіля, який неподалік чекав на нього⁷¹; особу вбивці так ніколи і не було з'ясовано. Похорон Костельника провели на державному рівні. Його дружина отримала пожиттєву пенсію і дозвіл залишатися, до самої її смерти на початку 1980 рр., в помешканні, де проживала сім'я.

24 жовтня 1949 р. члени оунівського підпілля вбили провідного радянського «антиуніятського» публіциста Ярослава Галана. Лише в червні 1951 р., за допомогою завербованого серед місцевих жителів агента, який зумів проникнути до лав повстанців, служба безпеки зуміла знайти й заарештувати вбивць письменника. На відкритому показовому суді під головуванням генерального прокурора Української РСР Романа Руденка натхненником вбивць і Костельника, і Галана подали Ватикан. Батька одного з убивць – священика, який перейшов на православ'я, Дениса Лукашевича, – було визнано «одним із головних організаторів» обох злочинів. Виконавців замаху, Михайла Стахура та Іларія Лукашевича, було засуджено на смерть, а о. Лукашевича – на двадцять п'ять років ув'язнення. Вбивство Галана стало приводом для справжньої хвилі терору, розв'язаного владою, коли було заарештовано і віддано під суд сотні українських студентів та багатьох представників інтелігенції, насамперед у Галичині⁷².

Доля Греко-Католицької Церкви в Польщі

Слідом за знищенням Греко-Католицької Церкви в радянській частині Галичини прийшла черга її заборони на теренах тієї частини Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини, що увійшла до складу повоєнної Польщі. Наприкінці війни щонайменше 650-700 тис. українців, здебільшого

⁷¹ Інтерв'ю з Христиною Костельник-Поляк. Органам міліції не вдалося переконати вдову о. Костельника «опізнати» труп вбивці, одягненого у військову уніформу дивізії СС «Галичина», і признати в ньому свого сина Іриня, який 1943 р. вступив добровольцем до цієї дивізії. Згодом тіло зникло з моргу. Радянська пропаганда назвала вбивцю о. Костельника одного з членів ОУН Паньківка. Сама ж ОУН ніколи відповідальності за вбивство на себе не брала. Див.: Шанковський. Большевики про УПА..., с. 22-24. Іван Білас висуває припущення, що і Костельника, і пізніше Галана могли вбити колишні члени ОУН, яких перевербували і зробили найманими вбивцями радянські органи безпеки; див.: Білас. *Репресивно-каральна система...*, кн. 2, прим. на с. 461.

⁷² Шанковський. Большевики про УПА // *Вісник О.Ч.С.У.* (1968) грудень, с. 12-13; Даниленко. *Дорогою ганьби...*, с. 315-317. Агентом МДБ, який викрив убивців Галана, був Богдан Сташинський. Пізніше його було скеровано до Мюнхена для страти провідників ОУН Льва Ребета (1957 р.) і Степана Бандери (1959 р.). 1962 року Сташинський втік до Західної Німеччини, де здався поліції. На суді він переконливо довів свою участь в обох убивствах, а також засвідчив, що обидва вони були здійснені за наказом тогочасних голів КДБ, відповідно Олександра Шелепіна і Володимира Семичастиного.

греко-католиків, опинилися в межах Польської держави. Під проводом єпископів Йосафата (Коциловського) і Григорія (Лакоти), духовну опіку їм надавали близько 200-250 священників, серед яких з десятків чи трохи більше було біженців із Львівської та Станиславівської єпархій⁷³.

Новопостала комуністична влада Польщі, у співдії з радянським сталінським режимом, шукали шляхів «розв'язання» проблеми української меншини, а це заторкало й існування в країні Греко-Католицької Церкви. Спочатку українців заохочували, а потім примушували до «репатріації» до Радянської України. Водночас набагато чисельніша польська меншина змушена була переселятися з теренів СРСР до Польщі. Більшість українців відмовлялися залишати свої споконвічні землі. Щоб їх позбутися, польська влада вдалася до застосування сили. Однак це, в свою чергу, спричинило збройний опір діям влади місцевих загонів УПА, боездатність яких на той час зросла за рахунок підрозділів, що відступили з радянської території. Незважаючи на спротив, від 15 жовтня 1944 р. до 2 серпня 1946 р. до Радянського Союзу примусово було виселено близько 482 тис. українців, більшість з яких становили греко-католики⁷⁴.

Владика Йосафат категорично відмовлявся покинути свій осідок. За відмову видати послання із закликом до духовенства і вірних виїхати до СРСР польська поліція заарештувала його у вересні 1945 р.⁷⁵ У середині січня 1946 р. перемиського ординарія було передано до рук радянських прикордонних служб, але ті звільнили його через вісім днів. Наприкінці травня 1946 р. єпископи Коциловський і Лакота взяли участь у конференції польського єпископату, що проходила в Ченстохові. Однак через місяць, 25 червня 1946 р., польська влада силою забрала владика Йосафата з резиденції і передала до рук радянського МДБ; Коциловський перебував в ув'язненні спочатку у Львові, а потім у Києві. Наступного дня – 26 червня – така сама доля спіткала єпископа Лакоту і чотирьох заслужених священників⁷⁶. Одночасно з цими

⁷³ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 106-114.

⁷⁴ Євген Місіло. Греко-Католицька Церква в Польщі (1944-1947) // *Варшавські українознавчі записки* 1 (1989) 210. Щоб змусити українське населення до «репатріації», підрозділи польських підпільних формувань – Армії Крайової та Батальйонів Хлопських – лише з березня по травень [1945 р.] винищили в ході нападів на українські села понад тисячу їхніх мешканців. В таких нападах загинули 24 греко-католицьких і православних священники. Водночас, певному числу українців вдалося перебратися з Радянської України до Польщі разом із 788 тис. етнічних поляків-«репатріантів» (*Akcja «Wisła»: Dokumenty* / ред. Eugeniusz Misilo. Warszawa 1993, с. 13. [Пор.: Винниченко. *Україна 1920-1980-х...*, с. 64-68; *Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади*, у 3-х т. Львів 1996, 1998, 2002. – Прим. ред.]

⁷⁵ Там само, с. 15.

⁷⁶ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 15-17. Про польсько-радянську депортацію єпископа Коциловського див. таємне повідомлення, передане до посольства США у Варшаві й надіслане до Вашингтона у 1947 р., яке зберігалося у Національному архіві США

подіями переселене з Західної України римо-католицьке духовенство прибрало до своїх рук катедральний храм українських греко-католиків у Перемишлі, а влада конфіскувала єпископську резиденцію та інше церковне майно, в тому числі історичні цінності, архів та бібліотеку⁷⁷. Ніхто з польських єрархів, зокрема й кардинал Август Ѓльонд, не підняв голосу проти розправи з українськими єпископами і духовенством⁷⁸.

Скоро по смерті владики Йосафата (17 грудня 1947 р. в Києві), Римський престол іменував кардинала Ѓльонда апостольським делегатом для католицьких вірних східного обряду в Польщі. Той, у свою чергу, 1 квітня 1947 р. призначив крилошанина Василя Гриника, архипресвітера Перемиської капітули, генеральним вікарієм для греко-католиків. Отець Гриник виконував ці обов'язки у надзвичайно складних обставинах упродовж наступних тридцяти років⁷⁹.

18 червня 1947 р. польський уряд, при підтримці з боку СРСР і Чехословаччини, розпочав операцію «Вісла» з метою остаточного придушення українського збройного опору. Поліцейські підрозділи разом із військовими розпочали масові пошуково-винищувальні акції й етнічні чистки в прикордонних районах на південному сході країни, де діяли загоди УПА й ОУН (і навіть там, де їх не було), а також депортацію майже всього місцевого українського населення на «відзискані» від Німеччини північні й західні терени⁸⁰. До серпня 1947 р. 138742 українці, переважно греко-католики, примусово були переселені на нові польські території. Там українські родини селили невеличкими групами по селах поруч із вороже наставленими до них поляками-«репатріантами» з України⁸¹. Інші 3873 українці, у тому числі 22 греко-католицьких і 5 православних священиків, від травня 1947 р. до березня 1949 р.

(record group 319, no. 329 269) до його розсекречення 16 липня 1982 р.; опубліковане в: The Displacement of His Excellency Bishop Josaphat Kotsylovsky and Ukrainian Catholic Clergy of Peremyshl' (June 1946) // *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 17: *English-Language Publications of Ukrainian Underground* / ред. Петро Потічний. Торонто 1988. с. 31-38. Інше свідчення: Василя (Сивч), сестра. Останні дні українського Перемишля, 1944-1947 // *На Христовій ниві. Спомини*. Нью-Йорк 1978, с. 189-192. [Див. також публікації, згадані на с. 176 у прим. 37 цього розділу. – *Прим. ред.*]

⁷⁷ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 58-59, 151-153.

⁷⁸ Там само, с. 44-45.

⁷⁹ Там само, с. 43-44. Спочатку о. Гриника було призначено генеральним вікарієм для польської частини Перемиської єпархії, а о. Андрія Злупка – генеральним вікарієм для Апостольської адміністрації Лемківщини. Після насильницького переселення українців на північні й західні терени Польщі, о. Гриник не міг більше ефективно виконувати свої обов'язки, а від 1954 аж до жовтня 1956 р. польська влада тримала його в ув'язненні. Він помер у Перемишлі 31 травня 1977 р.

⁸⁰ Див.: Мирослав Трухан. Акція Вісла // *Віднова* 3 (1985) 53-62; а особливо – збірник документів: *Akcja «Wista»...*

⁸¹ *Akcja «Wista»...*, с. 405-426.

були ув'язнені в концтаборі Явожно в Сілезії⁸². Ще кілька українських священників і монахинь відбували покарання по інших тюрмах⁸³. Серед інтернованих було 14 греко-католицьких священників, 16 сестер служебниць, дві сестри василіянки, яким вдалося втекти від радянсько-польських репресій на Західній Україні та порубіжних землях до Пряшівської греко-католицької єпархії у Словаччині. Тут, у владики Павла (Гойдича), їх привітно прийняли. Однак, після комуністичного перевороту в Празі, поліція заарештувала втікачів, звинувативши їх у допомозі загонам УПА при спробі прорватися через територію Чехословаччини до американських окупаційних зон у Німеччині й Австрії. У середині 1948 р. чехословацький уряд видав цих священників і монахинь Польщі. Сестер протримали 15 місяців у тюрмі в Сосновиці, нато-мість священників, очевидно, відправили до табору в Явожно⁸⁴. Більшість із тих 80 греко-католицьких душпастирів, які залишилися на волі, розсіяли по цілій Польщі; вони, щоправда, могли працювати як біритуалісти чи капелани латинського обряду в жіночих монастирях або як сотрудниками на парафіях, зазвичай далеко від своїх родин, дружин і дітей. Упродовж майже десяти наступних років вони не могли відкрито відправляти богослуження для українців-католиків у рідному обряді (за єдиним винятком о. Мирослава Ріпецького)⁸⁵.

Фактично позбавлені душпастирської опіки, греко-католики в повоєнній Польщі відчували на собі подвійний тиск. З одного боку, Римо-Католицька Церква в Польщі робила все для їхньої латинізації й ополячення, а з другого боку, підконтрольна Москві Польська Православна Церква прагнула повернути їх на православ'я⁸⁶. Одночасно, урядовим декретом від 5 вересня 1947 р.,

⁸² *Akcja «Wista»...*, док. 69, прим. 1; Євген Місило. Українці в центральному таборі праці в Явожні, 1947-1949 // *Наша мета* (Торонто 1985) 25 листопада. У роки війни, до 15 червня 1944 р., Явожно було частиною сумнозвісного концтабору Авшвіц/Освенцім. Згодом тут утримували практично всю повоєнну українську інтелігенцію в Польщі, де у 1947-1949 рр. загинуло 162 особи. Про ув'язнених в Явожно 24 греко-католицьких священників пише: о. Гриник. Церква в рідному краю..., с. 115-121.

⁸³ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 122-127; Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 253-254.

⁸⁴ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 237-238.

⁸⁵ Там само, с. 84-114. Пор.: о. П. Х. Доля Української Греко-Католицької Церкви в Польщі // *Наша мета* (Торонто 1957) 11 травня. Отця Ріпецького разом із кількома парафіянами у 1947 р. було депортовано до Чарново Суwalkівського воеводства, що на північному сході Польщі. Тут його стараннями постала греко-католицька каплиця, де він служив в українському обряді, доки не помер у 1974 р.: Ripetsky, Myroslav // *Encyclopedia of Ukraine* / ред. D. H. Struk, т. 4. Toronto 1993, с. 376.

⁸⁶ У 1951-1959 рр. Польську Автокефальну Православну Церкву очолював митрополит Макарій (Оксіюк), який перед тим керував проведенням кампанії з «возз'єднання» греко-католиків у Галичині і на Закарпатті. «Переведення» Макарія до іншої помісної Церкви створило канонічну проблему, яку було розв'язано в досить незвичний спосіб. Синод єпископів, що проходив у квітні 1951 р., прийняв рішення про відсутність «достойного кандидата» на пост митрополита Варшавського та всієї Польщі, і тому Синод звернувся з

було націоналізовано все належне греко-католицькому духовенству майно, що на той час значною мірою фактично вже прибрала до своїх рук місцева влада. Заднім числом, 28 вересня 1949 р., прийняттям відповідного закону в дусі декрету 1947 р., було «легалізовано» загарбання майна УГКЦ⁸⁷. При цьому покликалися на ту обставину, що це майно належало «юридичним особам, існування і діяльність яких втратили своє значення внаслідок їх переселення до СРСР»⁸⁸. Це єдиний опублікований декрет, яким у комуністичній Польщі Церкву, хоча й не прямо, але все ж таки було поставлено поза законом; саме на цьому декреті ґрунтувалися ті положення чинного законодавства про релігію, якими доводилась «відсутність» як такої Греко-Католицької Церкви в країні й «невизнання» греко-католицького обряду⁸⁹.

Немає сумнівів, що нищення УГКЦ в Польщі було узгоджене з радянською владою й здійснювалося на її вимогу. Не меншою мірою воно було викликане ворожим наставленням до українців, яке поділяли і польський комуністичний режим, і значна частина польського суспільства та Польської Католицької Церкви. Подібно до того, як одразу ж після «Львівського собору» було депортовано з Перемишля українських унійних єпископів, так і декрет 1949 р. з'явився невдовзі після офіційної ліквідації останньої греко-католицької структури в СРСР – Мукачівської єпархії на Закарпатті. Польський уряд очевидно визнав правосильною радянську заяву про «припинення існування» УГКЦ в межах Галицької митрополії, хоча ні приналежна до Польщі частина Перемиської єпархії, ні Апостольська адміністрація Лемківщини не мали своїх представників на «соборі» 1946 р. Однак комуністична влада Польської Народної Республіки, усвідомлюючи міцні позиції в країні Католицької Церкви, не наважилась зробити щось більше від надання підтримки пропагандистській кампанії Польської Православної Церкви з «навернення» розпорошених по цілій Польщі українців-католиків. Вона утрималась від інсценізації офіційного акту «возз'єднання», бо це могло збудити пам'ять про жорстокі переслідування царатом уніятів Холмщини у 1870-х рр.

Римо-Католицька Церква в Польщі, хоча й сприяла латинізації й полонізації українських католиків східної традиції⁹⁰, однак, надала притулок у своїх лавах окремим греко-католицьким священикам. За це вони, як правило, повинні були виконувати обов'язки латинських душпастирів⁹¹. Жодних

проханням до Московського патріархату призначити такого кандидата. Москва «відпустила» Макарія і 8 липня 1951 р. його було поставлено предстоятелем Польської Автокефальної Православної Церкви (А. А. Боголепов. *Церковь под властью коммунизма*. Мюнхен 1958, с. 165-166).

⁸⁷ *Dziennik ustaw* 59 (1947) 318.

⁸⁸ Там само 53 (1949) 404.

⁸⁹ Michał Pietrzak. *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1978, с. 113-114.

⁹⁰ Для порівняння див.: Dominik Morawski. *Korespondencja z Rzymu // Kultura* 5 (Paris 1973) 51.

⁹¹ Гриник. Церква в рідному краю..., с. 84-114; для порівняння див.: О. П. Х. Доля...

кандидатів до священства греко-католицького обряду більше не приймали до польських богословських закладів, бо вважалося, що тогочасне покоління греко-католицьких священників буде останнім.

У реляції генерального вікарія Василя Гриника, написаній у березні 1948 р. на ім'я владика Івана (Бучка) в Римі, зазначалося, що на той час у Польщі залишилися 111 греко-католицьких священників – 53 з Перемиської єпархії, 37 з Апостольської адміністрації Лемківщини, 14 єромонахів (з них 13 василіян), а також 4 семінаристи, 3 брати василіяни, 112 монахинь (у тому числі 50 сестер йосифіток, 49 сестер служебниць). Хоч о. Гриник перебільшив кількість розпорошених по цілій Польщі вірних греко-католиків, подавши цифру в 80-100 тис. осіб, він все ж зробив невтішний висновок, що без власної інтелігенції та духовенства українці греко-католики дуже швидко сполонізуються⁹².

⁹² Гриник. Церква в рідному краю..., с. 29-30, 154. Отець Гриник зазначав, і про це йшлося також у пізніших за часом джерелах із Польщі, що Міністерство внутрішніх справ країни (до компетенції якого належали питання, пов'язані з релігійними групами і національними меншинами) надавало підтримку Православній Церкві в її зусиллях щодо навернення греко-католиків, сприяючи їй кількісному зростанню за рахунок страждань українських католиків, розчарованих також нетолерантністю та шовінізмом частини місцевого римо-католицького духовенства.

ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ

Особливості становища Церкви на Закарпатті

Після окупації Закарпаття наприкінці жовтня 1944 р. радянськими військами, на порядку денному постало питання про розгортання державної кампанії «возз'єднання» з Російською Православною Церквою і Мукачівської греко-католицької єпархії. Однак місцева ситуація суттєво відрізнялася від тієї, що склалася в Галичині. Ці особливості порубіжного, економічно відсталого, тривалий час ізольованого від України регіону ускладнювали й затримували здійснення тут сталінського плану ліквідації унії.

Насамперед інакшим був статус цих новоокупованих земель. На відміну від Галичини, загарбання якої Кремль уважав «поверненням» належних до Радянського Союзу територій, Закарпаття перед війною перебувало у складі Чехословаччини. Однак на з'їзді «народних комітетів» у Мукачеві 26 листопада 1944 р. було прийнято рішення «возз'єднати Закарпатську Україну з її великою матір'ю, Радянською Україною» та вийти зі складу Чехословаччини. Формально приєднання краю до складу СРСР було закріплене міждержавною чехословацько-радянською угодою від 25 червня 1945 р.¹ Ще більше різнилося Закарпаття від Галичини відносно слабкістю національного самоусвідомлення та, пов'язаною з цим, відсутністю потужного руху опору місцевого населення, хоча виглядало, що і тут український націоналізм кидав виклик традиційній «русинській» ідентифікації².

Під час укладення Берестейської унії 1596 р. Київської митрополії з Римом Мукачівська єпархія, землі якої перебували під угорським пануванням,

¹ Vasyl Markus. *L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique, 1944-1945*. Louven 1956. Упродовж історії ці землі називалися по-різному: Угорською Руссю у складі Угорщини, Підкарпатським краєм після їх приєднання до Чехословаччини, Карпато-Україною в короткий період автономії та незалежності у 1938-1939 рр. і потім знов у 1944 р. – після окупації радянською армією, і врешті Закарпатською Україною (Закарпатською областю) після входження до складу СРСР. Див. також: Р. Н. Голгота Унії в Карпатській Україні: Трилітня діяльність останнього єпископа, Д-ра Теодора Ромжі // *Життя і слово* 3-4 (Інсбрук 1948-1949) 329; Василь Маркус. *Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945-1950 рр.* Париж 1962, с. 7-8.

² Див.: Paul R. Magocsi. *The Shaping of National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1948*. Cambridge, Mass. 1978; а також критичний відгук на цю працю: Ivan L. Rudnytsky. *Carpatho-Ukraine: A People in Search of Their Identity* // Ivan L. Rudnytsky. *Essays in Modern Ukrainian History* / упор. Peter L. Rudnytsky. Edmonton 1987, с. 353-373 [укр. переклад: Іван Лисяк-Рудницький. *Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності* // його ж. *Історичні есе* / ред. Франк Сисин, упор. Ярослав Грицак, т. 2. Київ 1994, с. 451-470. – *Прим. ред.*].

не приступила до неї. Унійна Церква на Закарпатті поширилася завдяки угоді, підписаній 1646 р. в ужгородському замку воєводи Другета 63 місцевими православними священиками із егерським римо-католицьким єпископом, а не безпосередньо з Апостольським Престолом. За цією Ужгородською унією місцевим християнам східної традиції було гарантовано збереження свого візантійсько-слов'янського обряду, визнано право самим обирати єпископа, кандидатуру якого папа тільки затверджував, та обіцяно юридичне зрівняння руського духовенства із римо-католицьким клиром. У 1720 році рух на підтримку церковної єдності поширився на Марморощину (нині північно-західна частина Румунії). Латинська угорська єрархія намагалася втримувати східних католиків у своїй юрисдикції і лише 1771 р., за наполяганням австрійської цісареві Марії-Терезії, Рим нарешті визнав канонічну незалежність Мукачівської єпархії від єпископів Егерських. Згідно з волею правительки, владики Андрій (Бачинський) 1775 р. переніс свій осідок із Мукачева до Ужгорода. У дар єпископові Марія-Терезія передала поезуїтський храм із прибудовами, які відтепер мали слугувати катедральним собором та єпископською резиденцією для греко-католиків; під семінарію було віддано колишній замок Другетів. Проте й угорські урядовці, й місцева римо-католицька єрархія наполягали на необхідності підпорядкування Мукачівської єпархії архієпископу-митрополиту Естергомському, примасові Угорщини. Саме ці сили зірвали плани Відня щодо створення єдиної церковної адміністрації, що мала б охопити греко-католиків по обидва боки Карпат. Отож, коли було відновлено Галицьку митрополію, Мукачівська єпархія так і не ввійшла до неї³. Хоча історично Греко-Католицька Церква й була найважливішою національною інституцією на Закарпатті, радянська влада не мала жодних підстав для звинувачення її (як це вона зробила в Галичині) у співпраці з українськими націоналістами.

На відміну від Галичини, на Закарпатті Греко-Католицька Церква впродовж першої чверті ХХ ст. переживала тривалу й гостру внутрішню кризу, внаслідок якої частина вірних перейшла на православ'я. Причиною незадоволення став протест проти мадяризації та латинізації католиків східної традиції,

³ Олександр Баран. *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*. Йорктон, Саск. 1963. Про історію Греко-Католицької Церкви на Закарпатті див.: Aug[ustyn] Vološin. *Řecko-katolická církev v Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus: Obraz potěří přirodních, hospodářských, politických, církevních, jazykových a osvetových* / ред. Jozef Chmelař. Praha 1923, с. 99-113; а також: Julius Kubinyi. *The History of Prjašiv Eparchy*. Rome 1970, с. 53-63. Пор.: Плохий. *Папство и Украина..*, с. 184-189 [Атанасій Пекар, ЧСВВ. *Нарис історії Церкви Закарпаття*, 2-е вид., т. 1-2. Рим – Львів 1997. – Прим. ред.]. Мукачівська єпархія входила до складу Естергомської митрополії аж до моменту анексії Закарпаття Радянським Союзом (за винятком короткого часу існування Карпато-Української автономії та назалежності у 1938-1939 рр., коли її було перепідпорядковано безпосередньо Римському Апостольському престолові). Пряшівська єпархія входила до складу Естергомської митрополії до 1937 р. (Ігор Мончак. *Смоууправна Київська Церква*. Львів 1994, с. 24-25).

а також проти соціально-економічних привілеїв римо-католицького духовенства. Створенню конкурентної Православної Церкви сприяла початково антикатолицька орієнтація уряду Чехословаччини і прибуття на Закарпаття після 1919 р. великої кількості білоемігрантів із колишньої Російської імперії, які прилучилися до місцевих москвофілів у пропаганді «повернення до віри батьків». Релігійна боротьба вщухла до 1930 р.; цього року, за даними останнього довоєнного перепису в країні, у Підкарпатській Русі проживало 112034 православних віруючих і 359201 греко-католиків⁴. Масовий відхід вірних боляче позначився на Греко-Католицькій Церкві, однак він справив і оздоровчу дію: духовенство і паства, які залишилися, стали згуртованішими, дисциплінованішими, менш вразливими до антиватиканської пропаганди, аніж їхні одновірці в Галичині.

24 серпня 1944 р., якраз напередодні радянської окупації Закарпаття, на титулярного єпископа Аппійського був висвячений тридцятичотирирічний Теодор Ромжа. Невдовзі молодий владика перебрав від єпископа Гайдудорозького Миколая (Дудаша), який залишився в Угорщині, уряд апостольського адміністратора Мукачівської єпархії⁵. 1944 року Мукачівська єпархія нараховувала 461555 вірних, 281 парафію з 459 храмами і каплицями, 354 єпархіяльних священики і 13 єромонахів, 85 семінаристів, а також 5 василіянських чоловічих монастирів з 35 монахами і 3 жіночих, де було 50 сестер-монахинь. Лише чотири священики втекли з єпархії перед приходом Червоної Армії⁶.

Початок переслідувань греко-католиків

Після вступу радянських військ та за їхньою підтримкою владу в регіоні формально перебрала Народна Рада Закарпатської України, більшість якої склали місцеві комуністи й москвофіли. Греко-Католицька Церква рішуче

⁴ Basil Boysak. *The Fate of the Holy Union in Carpatho-Ukraine*. Toronto – New York 1963, с. 170-210. 1941 року від загальної кількості населення Закарпаття (666561) греко-католики склали 412901 особу (61,9%), православні – 114659 осіб (17,2%), а римо-католики – 39818 (0,6%). Див.: «Историческая справка директора Закарпатского областного государственного архива Бойко, предоставленная 30 июля 1947 года уполномоченному Совету по делам русской православной церкви при СМ СССР по Закарпатской области Роммеру» // Білас. *Репресивно-каральна система...*, кн. 2, с. 681.

⁵ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 195. Теодор Ромжа народився 14 квітня 1911 р. у с. Великий Бичків на Закарпатті. Після закінчення навчання в Римі, 1936 р. отримав свячення і служив парохом у Березові, а також був духівником і професором в Ужгородській греко-католицькій духовній семінарії. [Детальніше біографію владика-священномученика, проголошеного блаженним 2001 р. під час візиту папи Римського в Україну, подає: Ласло Пушкаш. *Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа*. Львів 2001. – Прим. ред.]

⁶ *Annuario Pontificio per l'Anno 1945*. Città del Vaticano 1945, с. 217. Alexander Pynyko. *Bishop Theodore G. Romzha and Soviet Occupation (1944-1947)*. New York 1967, с. 20. Отець Олександр Пунько був генеральним вікарієм Мукачівської єпархії під час єпископства Теодора (Ромжі) і за його порадою перебрався на Захід у 1947 р.

відкидала спроби нового режиму використати її політично, викликаючи тим незадоволення цивільної та військової адміністрації. Натомість влада з прихильністю поставилася до менш чисельної Православної Церкви, яка на початку грудня 1944 р. нав'язала прямі контакти з Московською патріархією, хоча офіційно все ще перебувала під юрисдикцією Сербського патріархату. Взимку 1944/1945 рр., користуючись підтримкою місцевих можновладців, православні захопили 9 греко-католицьких храмів і парафіяльних будинків. Навесні 1945 р. Народна Рада Закарпатської України ухвалила декрети про свободу зміни віросповідання та про перерозподіл церковної власності. За цим другим декретом у тих місцевостях, де частка греко-католиків не перевищувала третини від загальної кількості населення, вони зобов'язані були передати усю парафіяльну власність, включно з храмом, православній більшості; там же, де греко-католиків було більше третини від усіх мешканців, їхнє церковне майно мало бути у відповідній пропорції поділене між ними і православними⁷. Так було ліквідовано близько 60 греко-католицьких парафій, а декількох священників усунено з посад. 10 душпастирів заарештовано (після того, як за них заступився владика Теодор, деяких відпустили на волю), одного – страчено⁸.

Вістки про арешти греко-католицького єпископату і священників у Галичині та повідомлення про свавільне передання управління Галицькою митрополією, позбавленою канонічного проводу, Ініціативній групі на чолі з Костельником – все це надзвичайно непокоїло єпископа Ромжу та місцеве духовенство. Разом з тим, вони були сповнені рішучості оборонити Мукачівську єпархію від подібної долі. Незважаючи на намагання радянської влади ізолювати і залякати її архиєрея, кир Теодор постійно візитував парафії, закликаючи людей у проповідях непорушно зберігати вірність своїй Церкві. До осені 1947 р. владика побував майже в усіх громадах довіреної його архиєпископській опіці єпархії. Передбачаючи найгірше, восени 1945 р. Теодор (Ромжа) таємно висвятив крилошанина Олександра Хіру на свого наступника⁹.

Після формального приєднання Закарпаття до складу СРСР за червневою 1945 р. радянсько-чехословацькою угодою, московський патріярх у жовтні того ж року хіротонізував Георгія Сидорука (родом зі Східної України)

⁷ Дмитро Букович. *Павутиння омани*. Ужгород 1974, с. 126; Р. Н. Голгота унії, с. 334.

⁸ Pynyko. *Bishop Theodore G. Romzha...*, с. 25-26.

⁹ Олександр Хіра народився 17 січня 1897 р. у Вільховиці Тячівського округу. Богослов'я вивчав у Будапешті у 1915-1920 рр. 29 грудня 1920 р. був рукоположений на священника. Душпастирював на двох парафіях, після чого став капеланом, згодом – професором Ужгородської семінарії, а в 1934-1939 рр. – її ректором. Активний учасник українофільського руху, організатор духовних реколекцій для вчителів, він був усунений з посади ректора після того, як у березні 1939 р. Угорщина окупувала Карпатську Україну; однак він далі служив як член капітули і залишився каноніком при Ужгородській кафедрі. 1943 року о. Хіра отримав почесний титул папського прелата (Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 217).

на єпископа Уманського, вікарія Київської митрополії, під іменем Нестора, одночасно призначивши його адміністратором православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії¹⁰. Очевидці згадували, що по прибутті на Закарпаття Нестор підбурював православних священників захоплювати греко-католицькі парафії разом із усім їхнім майном і, користуючись підтримкою влади, створювати православні громади там, де їх раніше не було. Така локальна «возз'єднавча» кампанія спричинила чимало конфліктів узимку 1945/1946 рр. За сприянням влади було відібрано 73 греко-католицьких храми. Незважаючи на прямі погрози духовенству з боку репресивних органів, жоден із позбавлених парафій священників не перейшов на православ'я. Навпаки, у відповідь їм вдалося організувати 19 нових греко-католицьких громад¹¹.

Після проведення у березні 1946 р. Львівського «собору», радянська влада спробувала поширити рішення про «скасування» Берестейської унії на Мукачівську єпархію, незважаючи на те, що ця єпархія ніколи не входила до складу Галицької митрополії, а також не мала своїх представників на цьому зібранні. Органи МДБ поодиночі викликали греко-католицьких священників і монахів, вимагаючи від них заяви про прихильність до РПЦ.

Для з'ясування перспектив якнайшвидшого «навернення» греко-католиків Мукачівської єпархії на православ'я до Закарпаття було відряджено Г. Катуніна, заступника уповноваженого РСРПЦ в Українській РСР. Перед ним стояло завдання подати рекомендації щодо конкретних заходів, які б сприяли досягненню цієї мети. У доповідній записці на ім'я Ходченка Катунін привертав увагу до того, наскільки відмінною, у порівнянні з Галичиною, є ситуація на Закарпатті з огляду на еклезіяльні та етнічні особливості краю. За його словами, станом на 20 травня 1946 р. в області діяло 152 православних приходи, розташованих у глухих і вкрай бідних районах. У цих громадах служив 141 священник; з того числа лише троє закінчили вищі теологічні студії, а двадцять чотири – духовні семінарії. Решта 114 священників взагалі не мали жодної богословської освіти, 59 із них – закінчили лише початкову чотирикласну школу¹². Натомість Греко-Католицька Церква мала 399 парафій, які обслуговували 320 добре забезпечених священників, із яких 93% мали вищу богословську освіту. Стосовно етнічної ідентифікації 130 греко-католицьких душпастирів уважали себе русинами, 86 українцями, 17 угорцями, 12 словаками та 2 румунами, що відбивало багатонаціональний склад населення Закарпаття. Православні мали 4 зубожілих чоловічих монастирі і 3 жіночих, насельники яких були малоосвіченими. Натомість 5 чоловічих і 3 жіночих

¹⁰ ЖМП 10 (1945) 31.

¹¹ Athanasius B. Pekar. Liquidation of the Greek Catholic Church in Carpatho-Ukraine // *America* (Philadelphia 1976) September 30; Pynyko. *Bishop Theodore G. Romzha...*, с. 52.

¹² ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2846, арк. 147, 149-150, 153. На Закарпатті також діяли 42 римо-католицькі та 80 кальвіністських громад (там само, арк. 147).

греко-католицьких монастирі Чину св. Василія Великого володіли великими земельними маєтностями¹³.

Перебуваючи в Ужгороді, Катунін викликав до себе єпископа Теодора (Ромжу) і намагався переконати його перейти під юрисдикцію Московського патріархату. Після невдалої спроби залякати владика звинуваченнями в колишній співпраці його Церкви з угорськими «фашистами» та «антирадянській діяльності»¹⁴, він зажадав, щоб греко-католицький архиєрей наказав своїм священикам не провадити пропаганди проти православ'я, заборонити їм взагалі навідуватися до православних парафій і припинити як «протизаконне» навчання дітей релігії при греко-католицьких храмах, а також виклади в Ужгородській Духовній Академії «до моменту реєстрації її як вищого навчального закладу у відповідних радянських органах»¹⁵. Єпископу дали зрозуміти, що після рішення Львівського «собору» про ліквідацію унії з Римом Греко-Католицька Церква не зможе надалі легально існувати в СРСР¹⁶.

Мукачівський владика не звертав уваги на погрози з боку влади та обороняв свою Церкву від все нових економічних і адміністративних санкцій, покликаючись на конституційні гарантії свободи совісти. У свою чергу вірні греко-католики відповіли на утиски влади масовими паломництвами до святих місць упродовж цілого 1946 року. В серпні, на празник Успення Пресвятої Богородиці, єпископ Ромжа проповідував майже для 50 тис. прочан, які прийшли цього дня до монастиря Св. Миколая на Чернечій горі поблизу Мукачева¹⁷.

Влада вдається до насильства

На Закарпатті владі не вдалося «переконати» жодного з греко-католицьких священиків перейти на православ'я і навесні 1947 р. вона переходить до насильницьких дій. 24 березня загін військових та міліції вигнав василіянських ченців із монастиря Св. Миколая. Монахів переселили до меншого Імстичівського монастиря, а монастирські приміщення віддали РПЦ¹⁸. У відповідь на такі дії, владика Теодор у травні відрядив до Ради у справах релігійних культур у Москві свого генерального вікарія о. Олександра Пунька з меморандумом, в якому єпископ і єпархіяльне духовенство висловлювали протест проти переслідувань їхньої Церкви. Цей меморандум зірвав заплановане «возз'єднання» зібрання, яке мало відбутися 1947 р. у Святомиколаївському монастирі під

¹³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2846, арк. 149, 152.

¹⁴ Там само, арк. 152-153.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Pynyko. *Bishop Theodore G. Romzha...*, с. 47-49.

¹⁷ Маркусь. *Нищення Греко-Католицької Церкви...*, с. 17, 19.

¹⁸ Там само, с. 19; Pynyko. *Bishop Theodore G. Romzha...*, с. 5-6, 51-53; Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 190-193.

час традиційного серпневого паломництва на свято Успення. На запрошення єпископа Нестора сюди прибуло ще кілька православних архиєреїв, серед них і Макарій (Оксіюк) зі Львова, а також о. Гавриїл Костельник та представник від екзарха Йоана з Києва. Але тисячі прочан, обійшли стороною цей, конфіскований владою, монастир і зібралися у міській церкві Мукачева на торжественну літургію, яку відправляли греко-католицькі священники¹⁹.

Можливо, що приїзд влітку 1947 р. на Закарпаття двох співробітників РСРПЦ з Москви – Іванова й Соколова – також був одним із наслідків меморандуму владики Теодора. Представники Ради мали оцінити стан справ на Закарпатті та «вияснити можливості втілення в життя заходів із ліквідації уніятської церкви»²⁰. Обидва функціонери схвалили дії місцевих органів влади щодо конфіскації Мукачівського василіяньського монастиря, а також їхній план передання греко-католицького кафедрального храму та єпископської резиденції в Ужгороді православному владиці Нестору. Під час перебування на Закарпатті Іванов і Соколов зустрілися з Теодором (Ромжею), якого супроводжували о. канонік Олександр Хіра й о. канцлер Микола Мураній. На цій зустрічі, за словами Іванова, владика

виклав загальні відомості про уніятську церкву і просив поставити її в рамки закону, який, як він заявив, – вони визнають і будуть виконувати, просив зареєструвати приходи уніятської церкви і заборонити Православній церкві «відбирати» в них будівлі церков (на 1 серпня 1947 р. було вилучено 69 церков).

«Ми хочемо бути цілком лояльними громадянами СРСР, ми хочемо отримати всі закони», – писав єпископ Ромжа у своїй заяві від 31 липня 1947 р.²¹

Проте ця заява про лояльність, брехлива (езуїтська) і не підтверджена жодними практичними справами²².

Рекомендації Іванова були покладені в основу затвердженого Карповим та Полянським «Плану заходів із возз'єднання греко-католицької (уніятської) церкви Закарпатської області УРСР із Російською Православною церквою». Таємна директива санкціонувала передання греко-католицького кафедрального собору разом із єпископською резиденцією в Ужгороді православним. Серед інших заходів пропонувалося створення православною єпархіяльною адміністрацією місіонерського «Закарпатського братства з повернення греко-католиків у лоно Російської Православної Церкви», яке,

¹⁹ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 190-193.

²⁰ Доповідна записка «Об униатской и православных церквях Закарпатской области Украинской ССР» // ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 32, арк. 63-66. Цит. за: Білас. *Репресивно-каральна система...*, кн. 2, с. 669-673. Іванов супроводжував о. Костельника в його поїздах по деканатах Галичини під час «возз'єднавчої» кампанії 1945 р.

²¹ Там само.

²² Там само.

вважалося, треба було підсилити двома-трьома «підготованими» священиками Львівської єпархії, що перейшли на православ'я. Це «братство» мало відіграти на Закарпатті ту саму роль, що й Ініціативна група Костельника в Галичині. Але, позаяк місцеве греко-католицьке духовенство практично одностайно відмовлялося від переходу на православ'я, то «братство» повинно було створювати свої «ініціативні групи» серед парафіян. Щойно набереться 20-30 вірних, які підпишуть відповідне прохання, то влада повинна одразу ж передати храм православним. Мало того, обидва голови Рад, у справах РПЦ й у справах релігійних культів, пропонували

повною мірою використовувати податковий тиск на служителів культу греко-католицької церкви, надавши місцевим фінорганам право підвищувати ставки податку у зв'язку з тим, що ці служителі незареєстровані. Максимально обкладати також дяків і церковних старост уніятських церков... Усіх монахів греко-католиків (разом 47 осіб), оскільки вони до того ж ще й належать до одного ордену Василя Великого, – зосередити в одному Імстичівському монастирі, куди нещодавно вже були переведені греко-католицькі монахи з Мукачівського монастиря.

Греко-католицьку семінарію в Ужгороді з контингентом учнів кількістю сорок осіб... закрити... Заборонити взаємне обслуговування римо-католицькими і греко-католицькими служителами культу своїх церков... Греко-католицьким служителям культу (в тому числі й членам капітули) без санкції Уповноваженого Ради у справах релігійних культів не дозволяти будь-яких поїздок чи відряджень по області²³.

Щоб зламати впертий опір греко-католицького духовенства, органи служби безпеки, за погодженням із вищою владою в Києві, організували 27 жовтня 1947 р. «нешасний випадок». Коли владика Теодор повертався кінями із села після освячення новозбудованої церкви, на екіпаж наскочила військова вантажівка. Співробітники МДБ, які їхали слідом за вантажівкою в іншому автомобілі, напали на єпископа й тяжко побили залізними кілками і його самого, і візника. Після того як священики, що супроводжували Ромжу, здійняли крик, їх також почали бити; нападників сполохала вантажівка з поштою, яка під'їхала до місця пригоди. Цією ж машиною жертв «нешасного випадку» привезли до мукачівської лікарні, де владика відразу ж було прооперовано. Однак, після операції спецслужби підіслали «медсестру» (звільнивши увесь медперсонал, який доглядав за єпископом), яка в ніч на 1 листопада 1947 р. ввела йому ін'єкцію з отрутою²⁴. Одна з греко-католицьких сестер

²³ «План мероприятий по воссоединению греко-католической (униатской) церкви Закарпатской области УССР с русской православной церковью» // ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 32, арк. 67-70. Цит. за: Білас. *Репресивно-каральна система...*, кн. 2, с. 673-677.

²⁴ Рунуко. *Bishop Theodore G. Romzha...*, прим. 59. За свідченням Павла Судоплатова, який в НКДБ/МДБ очолював спецпідрозділ із планування політичних убивств як в СРСР, так і поза його межами, ліквідацію «архієпископа» (sic) Ромжі було узгоджене особисто

переховувалася недалеко від єпископа і вона стала свідком останніх хвилин його життя. Ця монахиня негайно повідомила єпархіяльну адміністрацію та пражівського єпископа Павла (Гойдича) про вбивство владики Теодора²⁵.

Вістка про трагічну смерть Ромжі облетіла все Закарпаття й Галичину і викликала обурення не лише серед греко-католиків, але також багатьох православних, що й спонукало трьох єпископів РПЦ – станіславського Антонія (Пельвецького), дрогобицького Михаїла (Мельника) і мукачівського Нестора (Сидорука) вислати в січні 1948 р. безпрецедентного колективного листа на ім'я Хрущова з протестом проти організованого службою безпеки вбивства²⁶.

Після смерти кир Теодора капітулярним вікарієм-адміністратором Мукачівської єпархії на зібранні крилошан було обрано канцлера – о. Миколу Муранія²⁷.

Насильницьке «возз'єднання» Мукачівської єпархії

З убивством єпископа Ромжі МДБ усунуло головну перешкоду на шляху ліквідації Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, а комуністичний переворот у Чехословаччині в лютому 1948 р. усунув решту причин, що затримували здійснення цих планів. Відтепер влада, незважаючи на сильний опір греко-католиків, посилила «адміністративні заходи» у насадженні одержавленого православ'я, включаючи й фізичний примус.

У звіті за останній квартал Вільховий, хоча й не згадував про смерть владики Теодора, однак відзначав великі порушення закону з боку закарпатської обласної адміністрації у справі «навернення» місцевих греко-католиків. Він наводив витяг зі скарги на ім'я Хрущова, підписаної 20 очевидцями з села Колочава Воловецького [тепер селище Міжгірського] району:

Від нас православні забрали церкву, хоча мали для свого вжитку іншу православну церкву. Забрали незаконно. Нас, віруючих, 580 осіб і ми, греко-католики, просимо повернути нам нашу церкву.

Закривали нашу церкву так: представники округу прийшли у супроводі працівників держбезпеки, зібрали бійців винищувального

з Хрущовим, але «погано виконано» генералом Савченком та його співробітниками. Саме Судоплатов контролював виконання службою безпеки завершального етапу вбивства владики Теодора в лікарні, яке мала здійснити «медсестра». Див.: Pavel Sudoplatov, Anatolii Sudoplatov. *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness – a Soviet Spymaster* / ред. Jerrold L. та Leona P. Schecter. Boston – New York – Toronto 1994, с. 252-253. У спогадах Судоплатова міститься багато помилок і явних вигадок, однак його дані про вбивство єпископа Ромжі підтверджуються свідченням сестри василіянки Теофілі, яка працювала в лікарні, коли там було отруєно владику. Див. її спогади, записані 1990 р.: Як помер Єпископ Ромжа // *Літопис нескореної України...*, с. 353-359.

²⁵ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 196-197.

²⁶ Копія цього листа зберігається у: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 85-86. Єпископи звинувачували МДБ у вбивстві владики Теодора (Ромжі).

²⁷ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 220.

батальйону та міліцію і розбоєм увійшли до церкви, греко-католицьке населення били прикладами і ногами.

Вільховий зазначав, що події в Колочаві не є винятком на Закарпатті, де

деякі товариші з обласного керівництва прагнуть «швидко» ліквідувати уніяцьку церкву руками «міліції»... Як видно, у деяких керівних працівників склалася неправильна думка, що православна церква повинна бути в особливому привілейованому становищі, порівняно з іншими релігійними культурами. В зв'язку з цим необхідно роз'яснити, що для радянської влади та комуністичної партії всі релігійні культури однакові, тобто *всіх їх терпимо. Хто з них прогресивніший, лояльніший, тих реєструємо, з тими Рада у справах релігійних культів і Рада у справах російської православної церкви налагоджує відповідні взаємини з метою регулювання релігійного руху*²⁸.

Московський патріархат, явно незадоволений діяльністю єпископа Нестора, 3 червня 1948 р. призначив архієпископа Львівського Макарія (Оксіюка) ще й адміністратором православної Мукачівської єпархії²⁹. Ряд «співпрацівників», які допомагали йому нищити унію в Галичині, в тому числі й о. Костельник, були залучені до справи остаточної ліквідації останньої віціллі в Україні греко-католицької єпархії. Для організації антикатолицького пропагандистського наступу сюди ж прибув і Ярослав Галан. У своєму першому пастирському посланні до православного і греко-католицького духовенства та вірних, яке було зачитане на церемонії вступу на престол 27 червня 1948 р. в монастирі Св. Миколая, владика Макарій ще раз повторив уже відомі аргументи проти подальшого існування Греко-Католицької Церкви:

І коли Господь Бог по довгих роках відчуження, ціною великих жертв, з ласки своєї привів наше Закарпаття до єдності з усім українським народом в єдиній Українській Державі та з братнім народом у славній Вітчизні нашій, то не годиться нам ставати на перешкоді до духовної, церковної єдності закарпатського люду з усім православним рідним народом...³⁰

Із 1 по 15 жовтня 1948 р. на Закарпатті перебував уповноважений РСРК Вільховий з метою «вивчення на місці питання про прискорення ліквідації тут греко-католицької (уніяцької) Церкви»³¹. На його думку, «якщо у 1946-1947 рр. такий захід вважався передчасним, то тепер питання настільки до-

²⁸ «Информационный отчёт о работе уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за октябрь – декабрь 1947 года» від 2 лютого 1948 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 20-23 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 133-135. – Прим. ред.]. Курсив автора книжки.

²⁹ *Православний вісник* 6 (1948) 188.

³⁰ Там само, с. 165.

³¹ Див. текст доповідної записки П. Вільхового голові РСРК І. Полянському на 11 сторінках від 11 листопада 1948 р. в: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 314 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 149-160. – Прим. ред.].

зріло, що його необхідно вирішити впродовж наступних одного-двох років». Вільховий наводив перелік затверджених до виконання завдань:

...Зселити всі чоловічі монастирі в один.

Вивчити питання про злиття жіночих монастирів.

Сприяти проведенню підготовчої роботи стосовно передання православним церков уніятів у м. Мукачеві й так званої цегельнянської (в м. Ужгороді), а також резиденції капітули греко-католицької церкви та катедрального собору...

Для посилення керівництва православним духовенством та організації місіонерської праці серед греко-католицького духовенства і віруючих... передбачалося скерувати в якості правлячого єпископа православної церкви на Закарпатті архієпископа Макарія.

Одночасно з цим для посилення місіонерської праці та зайняття вільних уніятських приходів, скерувати в Закарпатську область, у відання архієпископа Макарія групу з 10-15 осіб православних священників з-посеред колишніх уніятів західних областей УРСР³².

Вільховий наполягав, щоб уже готові антиуніятські «викривальні» статті були надруковані в місцевій пресі. Він звинувачував Макарія та екзарха Йона в нерішучості й зволіканні, а місцеву владу та засоби інформації – у байдужості до справи «возз'єднання»³³.

Київський уповноважений згадував, принаймні, про один успіх: першого греко-католика – потенційного «конвертита» у православ'я. Священик, про якого йшлося, Іриней Кондратович мав яскраву біографію: був він і членом (після висвячення!) Комуністичної партії Угорщини, яку очолював Бела Кун, і радником недовговічного кунівського уряду, мав також зв'язки з чехословацькими комуністами. Однак, о. Кондратович вагався: він відмовлявся братися до згуртування прихильного до «возз'єднання» духовенства доти, доки не буде «усунено» двох провідних греко-католицьких священників, які управляли Церквою після вбивства владики Теодора – прелата Хіру (таємного єпископа) і капітулярного вікарія Муранія³⁴. Саме ці двоє душпастирів ходили на прийом до Вільхового з проханням повернути греко-католикам протизаконно конфісковані у них храми й плебанії, а також бажали з'ясувати чи влада взагалі офіційно визнаватиме Греко-Католицьку Церкву. Вільховий відхилив їхнє прохання та заявив, що ця «церква вороже наставлена до Радянської влади», а тому її «реєструвати не будуть»³⁵.

Після ознайомлення із доповідною запискою свого колеги, республіканський уповноважений РСРПЦ Ходченко повідомив про недоцільність

³² ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 315.

³³ Там само, арк. 315-316.

³⁴ Там само, арк. 316-318.

³⁵ Там само, арк. 324-325. Супроводжував О. Хіру та М. Муранія секретар єпархіальної канцелярії о. Іван Семедій.

подальшого обговорення планів щодо Закарпаття, оскільки на 10 грудня 1948 р. передбачався приїзд до Києва голови цієї Ради Карпова. Той збирався особисто ознайомити обласних уповноважених «із новими настановами щодо питання православної церкви і культів», і тоді ж «буде вироблено пропозиції стосовно прискорення ліквідації греко-католицької церкви в Закарп[атській] обл[асті]»³⁶.

При тісній взаємодії з архієпископом Макарієм, радянські державні органи розпочали застосовувати супроти непокірних греко-католицьких священників ті самі репресивні методи, включно з психологічним та фізичним терором, що їх уже було перевірено на ефективність під час проведення «возз'єднаної» кампанії в Галичині. Тих священників, яких співробітникам держбезпеки вдавалося зламати, вночі привозили до Макарія, щоби там вони підписали заяву про «добровільний» перехід на православ'я. Тих, кого «переконати» не вдавалося, перевозили до центральної тюрми МДБ у Києві на подальші допити. Серед нескорених був і заарештований 1 лютого 1949 р. таємний єпископ Олександр (Хіра). У Києві його засудили на 25 років ув'язнення і довічне заслання³⁷.

16 лютого 1949 р. загони міліції оточили ужгородський катедральний собор і єпископську резиденцію. Від капітулярного вікарія о. Муранія вимагали передати усі приміщення РПЦ. Той відмовився і був заарештований. У місцевому управлінні міліції впродовж п'ятдесяти семи годин йому «доводили

³⁶ Це відомо з написаної від руки 15 листопада 1948 р. другим секретарем ЦК КП(б)У Л. Мельниковим записки на ім'я секретаря ЦК з пропаганди К. Литвина. Див.: там само, арк. 313-313а [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 160. – *Прим. ред.*]. Ми можемо лише здогадуватися, про які «нові директиви» міг говорити Карпов: очевидно, вони мали відображати рішення Кремля про посилення ідеологічного контролю, припинення послаблень щодо Московського патріархату, за винятком, однак, всього того, що стосувалося поглинення греко-католиків на Закарпатті. Треба зважати й на те, що з початком «холодної війни» жорсткішою стала політика СРСР стосовно Католицької Церкви.

³⁷ Спочатку владика утримували у львівській, а потім київській тюрмі, де йому було висунуто звинувачення «у зраді батьківщини». Він відбував термін покарання, працюючи на вугільних шахтах в таборах поблизу Іркутська, а також у Кемеровській та Омській областях в Сибіру, а потім у таборі недалеко від Караганди в Казахстані. Після амністії у вересні 1956 р. Хіра повернувся до рідного села на Закарпатті, де таємно й надалі виконував свій архипастирський уряд. Невдовзі його знову було заарештовано й у січні 1957 р. засуджено на п'ять років примусової праці в таборі поблизу Караганди. Після звільнення йому не дозволили повернутися на Закарпаття і він залишився в Караганді. Тут він душпастирював для інших греко-католицьких засланців, висвятив кількох підпільних священників і, принаймні, двох єпископів (Йосафата Федорика та Івана Семедія); владика Олександр помер на засланні в Караганді 26 травня 1983 р. у віці 86 років. Див.: [о. Атанасій Пекар, ЧССВ]. *Смерть владики мовчазної Церкви // Українські вісті* (Едмонтон 1983) 10 серпня; Athanasius Pekar. «*You Shall Be Witness unto Me*»: *Contribution to the Martyrology of the Byzantine Catholic Church in Subcarpathian Ruthenia*. Pittsburg 1985, с. 41-47; див. також прим. 9 на с. 190 цього розділу.

необхідність» поступитися³⁸, після чого він підписав відповідний документ, у якому його змусили констатувати, що

на прохання вірників катедральний наш храм в Ужгороді і будова єпархіального управління передані у володіння православної церкви. З цієї причини дальніша діяльність греко-католицького єпархіального управління припиняється і моя діяльність капітулярного вікарія скінчилася. Всечесна капітула також припинила своє існування. Прошу прийняти це до відома³⁹.

А вже 22 лютого у посідання Ужгородським собором вступив архієпископ Макарій. Отцю Муранію довелося пережити 117, здавалося, нескінченних допитів у тюрмі МДБ, однак він так і не погодився перейти до РПЦ. Незламного, його врешті 26 червня засудили до максимального терміну ув'язнення – двадцяти п'яти років⁴⁰.

Після того, як владі 19 лютого вдалося добитися підпису о. Муранія, вона взялася за закриття останніх чинних греко-католицьких храмів; священників, які відмовлялися переходити на православ'я, усували з парафій, а згодом заарештовували. Кульмінацією «возз'єднавчої» кампанії на Закарпатті стала святкова літургія в уже православному монастирі Св. Миколая на Чернечій горі на Успення, 28 серпня 1949 р. Тут о. Кондратович, перший із закарпатських «конвертитів», зачитав акт, у якому говорилося, що тепер у Карпатській Україні покінчено із єдністю з Римом, що ця унія була антинаціональною, а історія довела, що її було накинено чужинцями русинам-українцям, і що відтепер всі вони стали назавжди православними дітьми «святої матері, Руської Православної Церкви»⁴¹.

Отже, на відміну від Галичини, на Закарпатті влада обійшлася навіть без інсценізації «собору». Причиною того був, очевидно, потужний опір «возз'єднанню» місцевого греко-католицького духовенства.

У детальному звіті про долю греко-католицького духовенства Мукачівської єпархії, укладеному 1991 р. правлячим єпископом Іваном (Семедієм) і о. Юрієм Сабовим, зазначалося, що з загального числа 315 священників, які перед початком репресій були в єпархії, 140 силою змусили «перейти» на православ'я. Згодом більше половини з тих «конвертитів» розкаялися і повернулися до Греко-Католицької Церкви. 175 душпастирів залишилися вірними

³⁸ Peкар. Liquidation of the Greek Catholic Church...

³⁹ Див.: М. М. Болджар. *Уніатство: Правда історії та вигадки фальсифікаторів*. Львів 1988, с. 102. [Пор.: Стефан Бендас, Даниїл Бендас. *Священники-мученики, сповідники вірності*. Ужгород 1999, с. 157-161; Даниїл Бендас. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944-1949 роках // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* 2 (2000) 297-298, де доводиться, що цей документ було сфальсифіковано владою. – *Прим. ред.*]

⁴⁰ Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 220.

⁴¹ Boysak. *The Fate of the Holy Union...*, с. 217-218.

своїй Церкві; більшість із них отримала по 25 років ув'язнення за статтями 54.4 і 54.10.2 Карного кодексу⁴². 93 священники загинули в радянських тюрмах і концтаборах, 19 – залишилися на засланні⁴³. Деяким ереям вдалося уникнути переслідувань і вони душпастирювали таємно. Серед них був і молодий тоді підпільний єпископ Петро Орос⁴⁴, якому вдавалося виконувати свої обов'язки аж до арешту 1953 р.; дорогою до тюрми, у віці тридцяти шести років, його вбили міліцейські конвоїри⁴⁵. Після ліквідації Мукачівської єпархії репресивні органи знищили ще кількох інших підпільних священників⁴⁶. На Закарпатті жоден василіянин не перейшов до Православної Церкви, 8 із них отримали по 25 років концтаборів⁴⁷. Після 1955 р. було амністовано 68 священників, які повернулися на Закарпаття з тюрем, таборів та місць заслання. Найвідважніші з-поміж них на чолі з о. Муранієм взялися за відродження Греко-Католицької Церкви «в катакомбах». Загальне керівництво з далекої Караганди, із заслання, здійснював владика Олександр (Хіра)⁴⁸.

⁴² Див.: *Уголовный кодекс Украинской ССР*, Москва 1954, с. 17-19. Пор.: розділ V, прим. 57 на с. 143.

⁴³ Список репресованих у 1944-1952 рр. греко-католицьких священників Мукачівської єпархії, складений єпископом Іваном Семедієм та священником Юрієм Сабовим // *Літопис нескореної України...*, т. 1, с. 337-339. [Уточнені дані пор. у: Бендас. Репресії радянської влади... с. 298. – *Прим. ред.*]

⁴⁴ Там само, с. 338.

⁴⁵ Рекар. «*You Shall Be Witness unto Me*...», с. 63-84, 87-97.

⁴⁶ Список репресованих..., с. 338-339.

⁴⁷ *Нарис історії Василянського чину...*, с. 614-615.

⁴⁸ Список репресованих..., с. 338-339; Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 215-222.

РОЗДІЛ VIII

ЕПЛОГ

У таємному листі на ім'я Й. Сталіна, В. Молотова, Г. Маленкова, К. Ворошилова та М. Сулова, голова Ради у справах Російської Православної Церкви Г. Карпов 24 вересня 1949 р.¹ звітував:

Рада доповідає, що вказівки Уряду стосовно ліквідації церковної унії, тобто греко-католицької церкви, виконані. Уніятська церква, що існувала в п'яти областях УРСР (Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській і Закарпатській) і перебувала в підпорядкуванні папи римського, до серпня місяця цього року ліквідована шляхом її возз'єднання з російською православною церквою.

За період від 1946 р. до серпня 1949 р. возз'єдналися 3001 уніятська парафіяльна церква, 1242 священники, 463 диякони та 1018 дяків...²

У радянський період уніятська церква у зазначених областях стала для Ватикану основою для підривної, антирадянської діяльності в СРСР та базою для націоналістичного бандитського підпілля та визнаною перешкодою для соціалістичного будівництва.

Ліквідації унії приділяли велику увагу Рада Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У, особисто товариш М. С. Хрущов. Значні та суттєві заходи здійснили органи МДБ СРСР.

Частина уніятських священників ухилилася від возз'єднання, проте залишила церковну діяльність, перейшовши на працю в громадські установи або зайнялася сільським господарством...³ Деякі священники

¹ Копія цієї доповідної записки, надісланої Хрущову, разом із супровідним листом Карпова від 8 жовтня 1949 р., зберігається в: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 321-324 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 226-228. – *Прим. ред.*].

² Треба звернути увагу принаймні на одну серйозну розбіжність між даними, які наводить Карпов, та тими, що містяться в інших джерелах. Так голова РСРПЦ повідомляє про перехід на православ'я 394 дияконів у самій лише Дрогобицькій області, тоді як у червні 1945 р. в цілій Галичині органи влади нараховували всього 368 дияконів (така цифра наводилася у звіті уповноваженого РСРК в УРСР Вільхового; див. розділ IV, с. 98, прим. 34). У доповідній записці Карпова повідомляється також, що у Закарпатській області на православ'я перейшли 8 дияконів, яких взагалі не було враховано у статистиці Вільхового. Інші явно занижені Карповим дані стосуються загальної кількості греко-католицьких парафіяльних церков (16), які не було переведено на православ'я у трьох областях Західної України.

³ Таких священників, за даними Карпова, було 133 [у Закарпатській, Львівській та Тернопільській областях. – *Прим. ред.*]. Якщо зіставити цю цифру із загальною кількістю священників на червень 1945 р. у Галичині (1715 осіб, як подає Вільховий), та на Закарпатті (320 священників на травень 1946 р. за інформацією місцевого уповноваженого РСРПЦ Катуніна; див. розділ VII, с. 192, прим. 13), що разом становить 2035, то у підрахунках Карпова виявляються неврахованими 660 священників. Пізніше, у іншій доповідній записці

з цієї групи здійснюють релігійні обряди нелегально в помешканнях віруючих та агітують проти православної церкви і возз'єднаного духовенства.

Крім того, в деяких парафіях націоналістично настроєні священники, хоч і возз'єдналися та припинили під час богослуження поминати папу римського, проте, в той же час, поки що не споминають і патріарха Московського і вся Русі.

У зазначених п'яти областях вперто відмовляються від возз'єднання та продовжують свою діяльність 12 греко-католицьких монастирів з 306 монахами та монахинями в них.

Рада вважає, що з огляду на відсутність у СРСР єпископату та парафіяльних храмів греко-католицької церкви – для існування монастирів немає підстав, а також, беручи до уваги, що ці монастирі є «опорним пунктом» для нелегальної церковної діяльності невоzz'єднаного духовенства і що в них зібралися реакційні елементи, котрі прикриваються унійською церквою, – Раді у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР слід підготувати заходи щодо ліквідації цих монастирів⁴.

Отже, на червень 1949 р. радянська влада цілковито знищила єрархічну структуру Греко-Католицької Церкви в межах СРСР. Не минуло й року, як державні органи розігнали останні вцілілі греко-католицькі монастирі. Того ж 1950 р. за подібним сценарієм було ліквідовано Пряшівську єпархію, до якої належали русини й українці в Чехословаччині. Атеїстичний сталінський режим не лише здійснив давню мрію православної Москви, знищивши унійний поміст католицького Риму до Східної Європи, але й відсунув на сотні кілометрів на захід, до повоєнних кордонів держав радянського блоку, конфесійний вододіл між Заходом і Сходом⁵.

Карпова Хрущову, поданий у 1956 р., фігуруватиме цифра 344 греко-католицьких священники, у тому числі єпископи (але не монахи), яких було «репресовано» (тобто заарештовано і засуджено) впродовж 1945-1950 рр. (ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 6243, арк. 204). Таке звужене тлумачення Карповим репресій до великої міри виявляє ті розбіжності в даних, що містяться в його доповідній записці, адже дехто з греко-католицьких єпископів і священників загинули по тюрмах, так і не дочекавшись судового розгляду їхніх справ, деякі душпастирі, які начебто відійшли на емеритуру, насправді пішли в підпілля або втекли до Польщі.

⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 322-324 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 226-228. – *Прим. ред.*].

⁵ Виняток становили змодернізована Гайдудорозька єпархія в Угорщині та Крижевацька єпархія в Югославії, до складу якої входили русини («руснаки»), що віддавна мешкали в Воеводині, та українці, які згодом оселилися в Боснії; переслідування югославських греко-католиків припинилися після того як уряд Тіто 1949 р. розірвав відносини з СРСР та іншими «країнами народної демократії». Разом із нормалізацією радянсько-югославських відносин після смерті Сталіна, окремі сестри-монахині з Крижевацької єпархії отримали змогу відвідувати Україну. Саме вони стали тим важливим ланцюжком, що в'язав провід УГКЦ в Римі з підпільною Церквою в Україні.

Реакція Ватикану

Папа римський Пій XII відгукнувся на гоніння радянської влади супроти Церкви енциклікою «*Orientales omnes*» від 23 грудня 1945 р. Він стверджував, що релігійні переслідування в СРСР порушують досягнені в роки війни союзницькі домовленості щодо поваги свободи сумління:

Із великим жалем довідалися ми, що на тих [українських] територіях, які нещодавно перейшли під владу [Радянської] Росії, наші улюблені брати й сини українського народу терплять страждання за свою вірність Апостольському Престолу; будь-які засоби застосовуються, аби відірвати їх від лона їхньої матері – Церкви, аби примусити їх, всупереч їхній волі та всупереч знаного ними їхнього релігійного обов'язку, перейти до сопричастя з іновірцями. Так, стало відомо, що духовенство українського [греко-католицького] обряду направило до уряду скаргу на те, [...] що їхню Церкву поставлено у надзвичайно тяжкі умови; що всіх її єпископів і багатьох священників заарештовано; і що, водночас, заборонено будь-кому перебратися на себе уряд у Церкви⁶.

Враховуючи те, що «возз'єднання» з РПЦ було акцією насильницькою, папа не екскомунікував ані керівників Ініціативної групи, ані будь-кого з тих, хто перейшов на православ'я. Коли врешті 13 липня 1949 р. побачив світ декрет «*Responsa ad dubia de communismo*», він був набагато ширший за своїм змістом і більш політизований. Цим декретом від Церкви відлучався кожен католик, «хто свідомо і з власної волі обороняє чи поширює матеріялістичне й антихристиянське комуністичне вчення»⁷.

В енцикліці «*Orientales Ecclesias*» від 15 грудня 1952 р. папа Пій XII знову звернувся до досвіду мучеництва УГКЦ:

В особливий спосіб ми пом'янемо тих єпископів східного обряду, які, в обороні своєї релігії, одними з перших зазнали поневірянь, горя й наруги; яких вивезено до Києва, де засуджено й приречено до різного роду покарань... Дехто з них вже зустрів славу кончину і тому надіємося, що на небі вони втішаються благодаттю і з любов'ю споглядають за своїми синами й товаришами по беззбройній боротьбі, і в молитвах благають для них заступництва Господа Вседержителя⁸.

Про знищення Пряшівської єпархії 1950 р. див.: *The Tragedy of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia*. New York 1971; Севастіян Сабол, ЧСВВ. *Голгота Греко-Католицької Церкви в Чехословаччині*. Торонто – Рим 1978; Пекар. *Ісповідники віри...*, с. 235-299; *Koniec Únie v Československu // Svetlo Pravoslavia* 1-2 (1950) 18-47; A. Vedernikov. *Zrušení Únie v Československu // Svetlo Pravoslavia* 3 (1951) 42-47.

⁶ *Acta Apostolicae Sedis* 38(11) (1946) 23-24 січня, с. 33-63 [польський перекл. див у додатку до: *Stępien. Represie wobec Kościoła...*, с. 245-247. – *Прим. ред.*].

⁷ Dunn. *The Catholic Church and the Soviet Government, 1939-1949...*, с. 171. Пор.: *Stehle. Eastern Politics of the Vatican...*, с. 271-272.

⁸ Повний текст енцикліки див.: *First Victims of Communism...*, с. 73-83 [польський перекл. див у додатку до: *Stępien. Represie wobec Kościoła...*, с. 258-262. – *Прим. ред.*].

Лише з потеплінням у відносинах між СРСР і Ватиканом на початку 1960-х рр. новообраний папа Йоан ХХІІІ зміг перейти від виявів моральної солідарності з українцями-католиками, що зазнавали переслідувань, до практичних дій для їхньої підтримки.

Водночас Ватикан – через Конгрегацію у справах Східних Церков на чолі з кардиналом Євгенієм Тіссераном, який з надзвичайною прихильністю ставився до переслідуваної Церкви, – старався зміцнити єпархії Української Католицької Церкви⁹ на Заході, до якої після війни влилося понад 130 тис. біженців греко-католиків, у тому числі понад 200 священників¹⁰. У країнах Північної та Південної Америки, Західної Європи, в Австралії було створено 13 апостольських екзархатів (більшість із них згодом переросли в єпархії), а для українців-католиків у Канаді та США було засновано власні митрополії, відповідно Вінніпезьку й Філадельфійську, а також нові богословські школи та малі семінарії¹¹. Для вірних підпільної Церкви в Галичині та на Закарпатті «Радіо Ватикан» вело україномовні трансляції літургій, проповідей, лекцій із церковної історії.

За всім цим стояла одна мета – зберегти УГКЦ в катакомбах і на поселеннях та приготувати її до тої хвилі, коли постане можливість відновити легальні єрархічні структури в Україні.

Реакція Католицьких та Православних Церков

У цілому світі католики різних країн, що знаходилися поза межами радянського блоку, висловлювали свій гнів з приводу знищення Української Греко-Католицької та переслідувань Римо-Католицьких Церков у Литві, Латвії, Румунії, Чехословаччині, Угорщині й Польщі¹². Одночасно провід УГКЦ, мирянські об'єднання та засоби масової інформації на Заході розпочали тиск на уряди своїх країн та міжнародні організації, щоб ті вимагали від Кремля пом'якшення державної політики щодо греко-католиків в Україні. Але з настанням від кінця 1940-х рр. «холодної війни», коли уряди західних країн стали чутливішими до питань такого роду, вплив колишніх союзників у війні на СРСР суттєво зменшився.

⁹ Назва «Українська Католицька» була прийнята Церквою в діаспорі після Другої світової війни, щоб уникнути непорозумінь щодо її етнічної ідентичності.

¹⁰ Див.: Alexander Baran. The Ukrainian Catholic Church // *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II* / ред. Wsevolod W. Isajiv, Yury Boshyk, Roman Senkus. Edmonton 1992, с. 149.

¹¹ Іван Бучко, архієпископ. *Українці у 50-річчя існування і діяльності Священної конгрегації для Східних Церков*. Мюнхен – Рим 1970, с. 24-35.

¹² У країнах радянського блоку одна національна Католицька Церква – в Литві, єпископи й духовенство якої розділили долю своїх українських співбратів у вірі, – послідовно надавала підтримку УГКЦ. Після хрущовських амністій декілька активних українських священників (зокрема оо. Іван Котів, Володимир Фіголь, Володимир Прокопів) знайшли притулок і душпастирську працю серед литовських католиків.

Східні патріярхати і більшість помісних Православних Церков або відкрито вітали знищення Греко-Католицької Церкви в Україні, Польщі, Чехословаччині та Румунії, або ж відмовчувалися. Один із представників Української Православної Церкви в США, о. Іван Гундяк, серед прихильників якого були переважно колишні греко-католики, 1946 р. навіть особисто звернувся до о. Костельника з пропозицією поширити «возз'єднавчу» кампанію на Північну Америку. Гундяк радив Костельникові надіслати від імени «Церкви в Україні» (тобто від Київської митрополії РПЦ або православних єпископів Галичини) пастирського листа до українців-католиків у США та Канаді, й запевнити «для добра справи», що «Київська Митрополія в єднанні з Патріярхом Московським і всієї Руси має ті самі привілеї, які мала тоді, коли була в єднанні з Царгородським Патріярхатом»¹³.

Єдиною Православною Церквою, що висловила протест проти ліквідації УГКЦ, була Українська Автокефальна Православна Церква в еміграції. Її собор, що відбувся в німецькому містечку Еслінген у березні 1946 р., засудив насилля Москви¹⁴.

Чому було знищено Греко-Католицьку Церкву: уроки з минулого

У другому розділі книги було показано приготування Кремля до проведення акції «навернення» галицьких греко-католиків на православ'я ще в перші роки Другої світової війни (1939-1941). Від самого початку після повернення радянської влади до Галичини та окупації Закарпаття у 1944 р. органи держ-

¹³ Меморандум Гундяка, очевидно, передав Костельнику відомий український комуніст із Канади Петро Прокопчак (Прокоп), який зустрічався з о. Гавриїлом під час відвідин Львова 1946 р. У Києві Прокопчака приймали Хрущов і Ходченко. Див. доповідну записку Ходченка Карпову від 6 жовтня 1946 р., а також передані Костельнику через Прокопчака меморандуми, які переслав Ходченкові уповноважений РСРПЦ у Львівській області: ЦДАГО, ф. 4648, оп. 1, спр. 19, арк. 21, 27-31, 51-60 [лист Гундяка опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 117-121. – *Прим. ред.*].

Іван Гундяк (1895-1984) прийняв священничі свячення 1919 р. з рук єпископа Микити (Будки) в Канаді, де й залишився душпастирювати. 1930 року він перейшов на православ'я і 1970 р. був висвячений на єпископа Української Православної Церкви в США, а в 1973 возведений у сан архієпископа.

¹⁴ Walter Dushnyck. *Martyrdom in Ukraine: Russia Denies Religious Freedom*. New York 1947, с. 40. Собор в Еслінгені ухвалив заяву наступного змісту:

Собор єпископів Української Автокефальної [Православної] Церкви з боєм довідався, що в Західній Україні вчинено грубий тиск на греко-католиків, щоб змусити їх підкоритися московському православ'ю... Собор засуджує таку антихристиянську акцію, вчинену в політичних цілях задля денационалізації українців. У цю хвилю, коли українці-католики зазнають жорстоких розправ і переслідувань, Священний Собор висловлює їм свої братерські, щирі й сердечні почуття і звертається до Всемогутнього Господа з гарячою молитвою, аби Він зменшив їхні страждання і визволив їх від цього насильства» (цит. за: *Orthodox Ukrainians Condemn Persecution of Ukrainian Catholics // America* (1946) June 15).

безпеки та партійний апарат, які вербували інформаторів серед духовенства і засилали своїх агентів, потайки почали збирати документи та свідчення, потрібні для «доведення співпраці» Греко-Католицької Церкви з нацистським режимом та його «посібниками» – УПА й ОУН. Проте, більшовицькі можновладці аж до лютого 1945 р. демонстрували підозріло прихильне ставлення до УГКЦ; це й посягло ілюзії про започаткування нової ери у відносинах між державою і Церквою на Західній Україні.

Чому ж тоді у березні 1945 р. різко перемилилася сталінська політика? Чи до того спричинилося папське Різдвяне послання, яке з'явилося у грудні 1944 р. і викликало з боку Кремля й Московського патріархату зливу звинувачень на адресу папи, буцімто він закликає до примирення між Німеччиною та державами антигітлерівської коаліції?¹⁵ Або ж неспроможність греко-католицької єрархії переконати провідників ОУН/УПА, щоб вони припинили опір і пристали на радянські умови капітуляції? Якщо Різдвяне послання папи й могло посилити параноїдальні підозри Сталіна стосовно намірів західних союзників перешкодити радянській перемозі над Третім Райхом, то після Ялтинської конференції в лютому 1945 р. такі страхи були явно безпідставними. Так само й радянські органи безпеки не мали цілковитої певности, що митрополит Сліпий і єпископ Хомишин зможуть реально «наказати» формуванням ОУН та УПА скласти зброю (хоча такий «наказ», мабуть, послабив би народну підтримку як Церкви, так і руху опору).

На основі всіх зібраних мною матеріалів цілком певно можна ствердити: хай як би повела себе тоді Греко-Католицька Церква, вона все одно не мала жодного шансу уникнути державної ліквідації.

Як я вже зазначав на початку цієї праці, насильницьке приєднання УГКЦ до Московського патріархату не випливало з самої лише атеїстичної марксистсько-ленінської ідеології. Набагато краще дії Сталіна можна зрозуміти, якщо поглянути на ставлення царської Росії до унії. Існують різючі паралелі між церковною політикою російського уряду на приєднаних до імперії після поділів Речі Посполитої у 1770-х рр. українських і білоруських землях та радянською церковною політикою в Галичині й на Закарпатті після їх анексії наприкінці Другої світової війни. Спільним знаменником в обох випадках було бажання усунути конфесійну перепону на шляху русифікації українців, загнавши греко-католиків до одержавленої Російської Православної Церкви. З огляду на цю обставину, всяке дослідження політики Кремля щодо Греко-Католицької Церкви можна розглядати і як вивчення російської (радянської) національної політики. Що це саме так, свідчить хоча б той факт, що одній і тій самій особі – співробітнику органів держбезпеки Сергієві Каріну (Даниленку) – було доручено організувати, з одного боку, «самоліквідацію» УАПЦ в 1927-1930 рр. і «возз'єднання» УГКЦ з Московським патріархатом на Львівському «соборі» 1946 р., а з другого, – вести боротьбу проти по-

¹⁵ Див.: Stehle. *Eastern Politics of the Vatican...*, с. 239-244.

встанських загонів УНР у 1920-х рр., як також і проти формувань ОУН/УПА в 1940-х рр.

Стратегічною метою радянської політики в Галичині було знищення органічного взаємозв'язку між греко-католицькою еkleзіальною тотожністю і сильною національною самосвідомістю місцевого українського населення. Цей взаємозв'язок спричинився до того, що радянські заходи виявилися далеко не такими ефективними, як ліквідація унії царатом у ХІХ ст. чи знищення УАПЦ сталінським режимом у міжвоєнний час, або ж її наступниці в роки Другої світової війни. На відміну від УГКЦ, жодна з автокефальних Церков не вціліла після насильницьких ліквідацій, не створила «катакомбної Церкви» в Україні, таборах ГУЛАГу чи на місцях заслання. На відміну від римо-католицьких єрархів у країнах Східної Європи, жодного з ув'язнених греко-католицьких єпископів не зламали радянські торттури, жоден не зрікся вірності Католицькій Церкві (навіть заради власної безпеки). В одному з нещодавно відкритих таємних радянських документів із 1956 р. визнано, що 344 представники греко-католицького духовенства, від митрополита Йосифа (Сліпого) та інших єпископів і до простих парохів включно, було «репресовано» (тобто засуджено до великих термінів покарання в тюрмі чи таборах) у ході проведення «возз'єднавчої» кампанії в Галичині й на Закарпатті у 1945-1950-х рр.¹⁶ Набагато більше священників зламалося після арешту, коли їх було поставлено перед вибором: перейти на православ'я (під примусом, а отже – під канонічним оглядом – нечинно) чи неминуче отримати вирок за колишню «контрреволюційну» діяльність¹⁷. У наведених 1956 р. даних не враховано багатьох монахів (за винятком, можливо, єромонахів), монахинь, дияконів, студентів богослов'я та дяків, яких було заарештовано, ув'язнено без суду або на довгі роки заслано до азійської частини СРСР разом із майже 100 тисячами бійців УПА й ОУН та членів їхніх родин (останніх було, як мінімум, удвічі більше)¹⁸.

Духовенство, яке перейшло на православ'я, також не було остаточно застрахованим від арештів і радянського терору (наприклад, вбивство 1948 р. о. Костельника). Тих, хто підпадав під репресії, звинувачували у співчутті

¹⁶ Див. таємну доповідну записку Карпова ЦК Компартії України від 6 серпня 1956 р. «О церковной обстановке в западных областях УССР» у: ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 6243, арк. 204. До загального числа духовенства включено єпископів і священників з Галичини й Мукачівської єпархії на Закарпатті, однак залишається незрозумілим, чи враховано тут також єромонахів.

¹⁷ У листі митрополита Йосифа (Сліпого) до Андрія Мельника від 19 квітня 1963 р., який зберігається в патріаршому архіві в Римі, говориться про «понад тисячу» заарештованих священників. Автор отримав копію цього листа від владики Івана (Хоми).

¹⁸ За радянськими даними лише у 1944-1945 рр. було депортовано 203662 членів родин бійців УПА. Див.: Давиденко. Не стануть агнцями вовки // *Радянська Україна* (1988) 8 грудня. [Пор.: Винниченко. *Україна 1920-1980-х.*, с. 50-56, 68-84, 123-124; *Депортації: західні землі України...*, т. 2, Львів 1998. – Прим. ред.]

українському рухові опору або у таємних зв'язках із забороненою УГКЦ¹⁹. Масштаби радянських репресій на Західній Україні (включно із Закарпаттям) у 1944-1950-х рр. набагато перевищили ті, що їх застосовував царський уряд під час антиуніятських кампаній 1830-х і 1870-х рр. Можна сказати, що сталінський режим здійснив «етнічний еклезіоцид», прагнучи цілковито знищити найменші ознаки української окремішності в цьому регіоні.

На відміну від тих «возз'єднань», що їх проводив царат, РПЦ після Другої світової війни відіграла другорядну роль у ліквідації унії. Ініціатива вийшла безпосередньо від Сталіна на початку 1945 р., а реалізація розробленого плану, згідно з підписаною ним у середині березня того ж року т. зв. «Інструкцією Карпова», була доручена органам державної безпеки. Співробітники спецслужб діяли таємно через Ініціативну групу, використовуючи РПЦ як ширму, щоб пізніше звалити на неї відповідальність за знищення Церквистри²⁰.

Це підводить нас до другої ознаки ленінсько-сталінської релігійної політики – її абсолютної нетерпимости до існування будь-яких автономних структур чи вільних від державно-поліційного контролю об'єднань. Змушуючи греко-католицьке духовенство розірвати зв'язки з незалежним міжнародним релігійним центром і нав'язуючи «возз'єднання» з контрольованою органами держбезпеки РПЦ, Кремль не просто припиняв існування єдиної на той час автономної національної інституції в Україні, але й посилював свій контроль над колишніми греко-католицькими священиками, а через них шукав способів здійснювати нагляд за, відтепер поставленою поза законом, діяльністю тієї частини духовенства, яка не перейшла на православ'я, а також за простими віруючими і, врешті, прагнучи мінімалізувати всякі прояви народної релігійности рамками підконтрольної РПЦ.

¹⁹ Наприклад, о. Дениса Лукашевича було заарештовано 1949 р. після замаху на Галана; його сина звинуватили у вбивстві публіциста «за наказом із Ватикану» (Даниленко. *Дорогою ганьби...*, с. 316; див. також розділ VI, с. 181. Інший священик, який перейшов на православ'я і був заарештований (1950 р.) – о. Євген Юрик зі Львова, кандидат від Ініціативної групи на посаду єпископа-помічника владики Макарія. Його засудили за невідомо які «злочини» на кілька років табірних робіт. Юрик листувався з митрополитом Йосифом, коли того утримували (від 1953 р.) в будинку інвалідів у Сибіру [див. розділ V, с. 135-136, прим. 24].

²⁰ Коли наприкінці правління Горбачова представник Ватикану запитав учасників екуменічного діалогу з Московського патріархату, чому РПЦ брала участь у знищенні УГКЦ, то у відповідь почув, що «Сталін заборонив Греко-Католицьку Церкву наприкінці війни з політичних міркувань після перемоги [над нацистською Німеччиною]. У той час Російська Церква не могла нічого сказати; очевидно, що Сталін не діяв на благо Церкви. Церква може лише відзначити, що ці історичні події, які мали зовсім іншу мету, відтак привели до відтворення територіальної, культурної, релігійної єдності східних слов'ян». Цит. за: *Relations with the Eastern Churches // Pontifical Council for Promoting Christian Unity (PCPCU), Information Service 3-4(78) (Rome 1991) 147.*

Переписування історії

10 жовтня 1949 р. Хрущов вислав на ім'я Сталіна доповідну записку «Про завершення возз'єднання греко-католицької (уніятської) церкви з православною в західних і Закарпатській областях Української РСР». Її текст було скомпоновано таким чином, щоб представити «возз'єднання» як наслідок «масового руху» незадоволення простого духовенства і мирян проти «ворожого ставлення» «агентів Ватикану» всередині Греко-Католицької Церкви «до заходів радянського уряду і партії», а також проти активної підтримки ними «націоналістичних банд». У записці Хрущова опір, що чинився «возз'єднанню», було зведено до мінімуму, і зовсім замовчувалася вирішальна роль органів держбезпеки у проведенні «возз'єднаної» кампанії – шантаж, насильство, терор, до якого вони вдавалися, щоб змусити греко-католицьких священників перейти до РПЦ²¹.

Переможний рапорт Хрущова Сталіну – зразок радянського переписування історії УГКЦ, яке започаткувала стаття Галана «З хрестом чи з ножем», і яке згодом перетворилося на окрему галузь фальсифікаторських зусиль великого числа «істориків» та інших «фахівців» з питань т. зв. оуноуніятів²². Найвідомішими серед них стали полковник Сергій Даниленко (Карін)²³ та інший офіцер держбезпеки Клим Дмитрук (Гальський)²⁴.

Найбільш «довершеним» зразком фальсифікацій подібного роду є надрукована 1988 р. стаття С. Є. Кириченка²⁵, в якій автор в укладенні Берестейської унії вбачає результат польсько-ватиканської змови, що мала на меті створити «серйозну перешкоду до возз'єднання України з Росією» та внести «релігійну ворожнечу у стосунки між українцями і росіянами». Далі автор твердить, що «залежно від того, інтересам яких чужоземних сил служила унія, її історію можна поділити на 4 етапи»: 1596-1772 рр., коли вона слугувала польським інтересам; 1772-1918 рр., коли вона перебувала під покровительством «Австрійської монархії Габсбургів»; 1918-1939 рр. – «період прислужництва панівним класам буржуазно-поміщицької Польщі»; та 1939-1946 рр., коли «уніятські єрархи та значна частина духовенства у тісному зв'язку з націоналістичним підпіллям в період з вересня 1939 р. по червень

²¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 5667, арк. 274-278.

²² Вичерпну бібліографію радянських «антиуніятських» публікацій, виданих до 1976 р., див. у: *Антинародная деятельность униатской церкви на Украине: Библиографический указатель* / упор. Л. И. Ильницкая. Львов 1976, 116 с.

²³ Див.: Даниленко. *Дорогою ганьби і зради (історична хроніка)*, 2-е вид. Київ 1972, а також російськомовний варіант цієї книги під назвою *Униаты* (Москва 1972).

²⁴ Див. його: *Свастика на сутанах* (Київ 1973); *Під штандартами реакції і фашизму* (Київ 1976); *С крестом и трезубцем* (Москва 1979). Про справжнє прізвище див. розділ IV, с. 97, прим. 30.

²⁵ С. Є. Кириченко. *Уніятська церква: Шлях до Львівського собору // Західна Україна: Перше десятиріччя після війни* / ред. І. М. Хворостяний та ін., вип. 3, Київ 1988, с. 3-13.

1941 р. уперто протидіяли соціалістичним перетворенням на західноукраїнських землях, брали участь у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. ...В роки другої світової війни... верхівка уніатської церкви і численні служителі культу стали на шлях національної зради, прислужництва німецько-фашистським загарбникам і оунівським бандитам».

Все це остаточно дискредитувало уніатську церкву в очах віруючих... Це не могло не вплинути і на значну частину уніатського духовенства, яке було незадоволене діяльністю верхівки церкви і тому разом з багатьма віруючими порушило перед Радянською владою питання щодо притягнення до відповідальності уніатських єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим²⁶. Митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Чарнецького, М. Будку, Г. Хомишина, Н. [sic!] Лятишевського було заарештовано.

...Єрархи уніатської церкви і група служителів культу, ченців і черниць були притягнуті до судової відповідальності та засуджені до ув'язнення не за свої релігійні погляди, а за злочинні антинародні діяння²⁷.

Навесні 1945 р.... протопресвітер, доктор Гавриїл Костельник заявив, що поведе боротьбу проти антинародного курсу нового митрополита (Сліпого). Тоді ж народний протест проти уніатських посібників фашизму набув визначених організаційних форм: було створено ініціативну групу по возз'єднанню греко-католицької церкви з російською православною церквою...²⁸

На початку 1946 р. 997 уніатських священників (78%) подали письмові заяви з вимогою розірвати унію з Ватиканом на знак протесту проти його політики підтримки фашизму²⁹. Ця вимога здійснилася на Львівському соборі уніатської (греко-католицької) церкви... [на якому були присутні] 216 священників і 19 світських осіб, обраних на зборах віруючих і духовенства від усіх трьох єпархій³⁰. ...Від уніатів в соборі взяли участь єпископ Перемишльський Михайло Мельник, єпископ Станіславський Антоній Пельвецький...³¹ Львівський собор... проходив відкрито³², висвітлювався пресою і кінохронікою.

²⁶ Автор твердить, що греко-католицьке духовенство та вірні нібито «вимагали» арешту (!) єпископату своєї Церкви. Курсивом виділено найочевидніші перекручення відомих фактів.

²⁷ Це було типове звинувачення, за яким репресували церковних діячів та активістів від самих початків запровадження більшовицької влади.

²⁸ Це очевидна фабрикація, яку започаткувала «Інструкція Карпова» від березня 1945 р.

²⁹ Священників примушували підписувати цю декларацію, яка до того ж містила лише згоду на приєднання до Ініціативної групи.

³⁰ Жодних виборів перед «собором» не проводилося.

³¹ Пельвецький і Мельник фігурують тут як греко-католицькі єпископи (!).

³² Твердження справедливе стосовно третього дня роботи «собору», коли «возз'єднання» вже було проголошене.

У доповіді на соборі єпископ А. Пельвецький зазначив, що під час роботи ініціативної групи до неї приєдналося 986 з 1267 практикуючих на той час священників. Решта їх вирішили очікувати рішення собору...³³

Частина уніатського духовенства і після Львівського собору продовжувала ворожу щодо Радянської держави діяльність. Разом з оунівцями вони розпочали терор проти учасників собору. У Львівській області оунівці вбили понад 30 священників – причічників розриву унії з Ватиканом. Жертвами оунівського терору стали, зокрема, й Г. Костельник, єпископи М. Мельник, А. Пельвецький – ініціатори ліквідації унії...³⁴

Рішення Львівського собору 1946 р. про самоліквідацію уніатської церкви, його схвалення широкими масами віруючих, їх швидкий перехід до православ'я свідчили про те, що уніатство не мало підтримки народних мас, було ворожим українському народові³⁵.

До переписування історії «возз'єднання уніатів» долучилася і Російська Православна Церква публікацією збірки т. зв. документів *Львівський церковний собор, 1946-1981* (1984 р.)³⁶, а також великої кількості статей, заяв, інтерв'ю представників Московського патріархату, особливо митрополита Київського Філарета (Денисенка, 1966-1992). Ще яскравіший приклад таких фальсифікацій з'явився на сторінках офіційного органу РПЦ *Журнала Московской патриархии* у 1953 р. Автор заявляв, нібито греко-католицькі єпископи, разом із найзапеклішими ворогами українського народу, втекли 1944 р. до Німеччини, де переховувалися в окупаційних зонах «американсько-британських імперіялістів»³⁷. Радянську антиуніатську (так само, як і антинаціоналістичну й антиемігрантську) пропагандистську кампанію, що тривала майже півстоліття, скеровували й координували відповідні відділи Компартії з пропаганди й підрозділи МДБ/КДБ з дезінформації та «ідеологічної боротьби»³⁸. За іронією долі, ці потужні зусилля з фальсифікації та індоктринації можна тепер викрити завдяки донедавна ще засекреченим документам із радянських партійних і державних архівів.

³³ У доповіді Пельвецького містився осуд «опонентів возз'єднання».

³⁴ Кириченко (так само, як і деякі інші фальсифікатори-антиуніати) цитує як джерело київський журнал *Православний вісник* 11 (1973) 29. Я перевірів покликання (стаття в пам'ять Г. Костельника) і не знайшов там згадки щодо можливості вбивства Пельвецького, Мельника чи інших тридцятьох священників, які перейшли на православ'я!

³⁵ Якраз навпаки: акція з «возз'єднання» проводилась майже виключно серед парафіяльного духовенства, а не серед «широких народних мас».

³⁶ Книгу надруковано кількома мовами; в ній відсутні як звернення Ініціативної групи до уряду, так і відповідь Ходченка, щоб приховати антиконституційні дії радянської влади.

³⁷ И. Шабатин. «Православный вестник» за 1952 год // *ЖМП* 10 (1953) 55.

³⁸ У 1970-х рр. у КБД було створено спеціальний підрозділ для боротьби з самвидавом та закордонними публікаціями і радіотрансляціями, що вели «ідеологічні диверсії» проти радянської влади.

Ще один міт про «возз'єднання»

Іншу реінтерпретацію «возз'єднання» поширив священник зі Львова протопресвітер Володимир Ярема, який у серпні 1989 р. першим серед духовенства РПЦ в Україні разом зі своєю парафією перейшов до відновленої Української Автокефальної Православної Церкви³⁹. На відміну від УАПЦ, що існували в міжвоєнний період та в роки війни, новопостала Церква поширилась переважно в Галичині, де стала на перешкоді до повного відновлення Української Греко-Католицької Церкви на її історичній території. Щоб якось довести галицьке коріння новоствореної УАПЦ, о. Ярема взявся до переписування історії «возз'єднавчої» кампанії 1945-1946 рр.⁴⁰

Після того, як «більшовики арештували ерархію» і поставили УГКЦ «поза законом», писав 1993 р. автокефальний автор, «о. д-р. Костельник організував Ініціативну Групу, яка готувала добровільний перехід духовенства у Православну Церкву». Щоб не допустити приходу негалицьких священників до «возз'єднаної» Церкви в Галичині, Костельник, буцімто, з'їздив до Москви, де уклав «договір з Московською патріархією», що та «не буде втручатися в справи Церкви в Галичині не менше двадцяти п'яти років, що у Львові буде Духовна Семінарія». Далі «о. Костельник їздив по районах і проводив соборчики духовенства. Багато священників згоджувалися створити Українську Православну Церкву, але багато й не згоджувалися. Все було б пройшло гарно, добровільно, але НКВД [sic!] нервував, що справи йдуть поволі, і взяв ініціативу в свої руки», вдався до терору... У висліді – Львівський «Собор був організований насильством, за сценарієм НКВД, учасників звозили силою, виступаючі мусили давати свої реферати в цензуру». Архiepіскопа Макарія «пізніше звинуватили в прихильності до унії і вислали митрополитом у Варшаву, бо „він став уніятю“». Одразу ж після вбивства «рукою найнятого вбивці» о. Костельника, «НКВДисти» витягнули з його сейфу «документ, яким Московська патріархія зобов'язалася двадцять п'ять років не втручатися в справи відновлення православ'я у Галичині»⁴¹.

Отже, о. Ярема перетворив Костельника на мученика, який віддав життя за Українську Автокефальну Православну Церкву. Однак автор цієї нової вигадки не був обізнаний із березневою 1945 р. «Інструкцією Карпова», згідно з якою якраз і планувалося створення Ініціативної групи, а також відкриття православних пастирсько-богословських курсів у Львові, ще перед тим як о. Костельника завербувало НКДБ. Так само невідомо було о. Яремі, що проведення «возз'єднавчої» кампанії доручили органам держбезпеки, які повинні були тримати в таємниці свою заангажованість;

³⁹ Восени 1993 р. о. Ярему поспіхом було висвячено на наступника покійного патріарха УАПЦ Мстислава (Скрипника).

⁴⁰ Див.: Володимир Ярема. Правда про собор 1946 року // *Українська думка* (1993) 1 квітня.

⁴¹ Там само. Виділення курсивом вказує на прямі перекручення фактів.

що Костельник відвідував деканальні збори не сам, а разом із заступником Карпова, офіцером НКДБ Івановим;

що не існує даних про справді добровільний перехід на православ'я;

що, з огляду на суворий контроль НКДБ за діями Московського патріархату й Ініціативної групи, про жодну угоду, на кшталт тієї, про яку він згадує, не могло бути навіть і мови, не кажучи вже про її укладення в Москві. Хоча Костельник дійсно дораджував патріархові Алексію не спішити із запровадженням усіх змін до обряду новопосталої в Галичині Православної Церкви, а обмежитися необхідним мінімумом, у листуванні з патріархом (яке ніколи не становило секрету для НКДБ) він також визнавав, що реальне число прихильників «возз'єднання» серед галицького духовенства мізерне; а також

що саме Макарій поділився з НКДБ своїми підозрами, що підхід Костельника до «возз'єднання» може приховувати автокефальний сценарій розвитку.

Нині доступні таємні документи з архівів спростовують версію о. Яреми. Проте певні підстави, щоб пов'язувати обрану Костельником тактику з постановою 1989 р. в Галичині нової УАПЦ все ж таки існують. Серед причин, які змушували миритися зі збереженням греко-католицьких особливостей у «новоправославній Церкві» в Галичині – на що Костельник у своїх листах звертав увагу патріарха Алексія (див. розділ IV) – найвагомішою була та, що ті греко-католики, які не перейшли на православ'я⁴², відкидали будь-які зміни обряду, мови богослужень (тобто заміни української вимови церковнослов'янської мови російською), традиційної манери співу громади під час богослужень (самуїлки), не могли змиритися з відсутністю православних молитовників українською мовою, намаганнями змінити внутрішній вигляд храмів та понад усе вірні домагалися «своїх власних священиків», відмовляючись приймати замість пароха-земляка будь-кого з-поза Галичини, хто не був би обізнаний із місцевими релігійними традиціями. Той факт, що за радянським «законодавством про культу» матеріальне становище пароха повністю залежало від щедрости вірних, ставав для парафіян могутнім засобом у відстоюванні власних домагань. Постійна загроза відходу віруючих до підпільного греко-католицького духовенства, якщо б їх змушували прийняти обрядову практику російського православ'я, примножувала потенційну міць громади, особливо після того, як можливості підпільної УГКЦ зросли за рахунок тих священиків, які поверталися додому з ГУЛАГу та місць заслання після хрущовських амністій у середині 1950-х рр.⁴³

Більш як сорокарічне існування «українізованої» Православної Церкви в повоєнній Галичині полегшило сприйняття серед значної частини колишніх

⁴² Влада зосередила свої «возз'єднаничі» зусилля на парафіяльному духовенстві з надією, що громади підуть слідом за своїми парохами.

⁴³ Основний аргумент, що його висувала РПЦ проти закриття в ході антирелігійної кампанії 1959-1964 рр. її храмів у Галичині, був той, що церковний вакуум буде заповнюватися «антирадянською» Греко-Католицькою Церквою.

греко-католиків та їхніх нащадків саме до *такого* роду православ'я [якраз цього побоювався свого часу архієпископ Макарій (Оксіюк)], а також спричинилося у 1989-1990 рр. до переходу багатьох православних парафій у Галичині не стільки до відновленої УГКЦ, скільки до УАПЦ.

Проблема греко-католицької «мартирології»

Опір греко-католицьких вірних русифікації та нав'язуваному їм православ'ю лише деякою мірою міг підготувати ґрунт для постанови в Галичині нової УАПЦ. Ще більше відвазі, мужності, жертвності й стражданням своїх нескорених єпископів, монахів і священників (а також членів їхніх родин) завдячує відроджена УГКЦ, яка тепер користується великим моральним авторитетом і визнанням широких верств населення. Захоплення викликає відданість віруючих своїм ув'язненим чи засланим пастирям, їхня мужність, з якою вони споглядали свої зачинені храми і співали літургійні відправи перед входом до перетворених на склади святинь, коли не було змоги дочекатися підпільного священика. Репресоване духовенство розділило долю майже півмільйона українських патріотів, яких було насильно вивезено з Галичини й порозкидувано по цілому сталінському «архіпелагу ГУЛАГ», де багато з них скінчили свій життєвий шлях. Отже, Церква мучеників та ісповідників віри, зазнаючи гонінь і переслідувань, існувала в «катакомбах» у Галичині й на Закарпатті аж до часу її інституційного відродження та легалізації у 1989-1990 рр.

Наскільки мені відомо, першу спробу з'ясувати точну кількість греко-католицьких священників у Галичині, які змушені були перейти на православ'я, здійснили українські василіяни в Римі на прохання Ватикану. Укладений ними 20 січня 1948 р. звіт було подано, скоріш за все, кардиналу Євгенієві Тіссерану, префектові Конгрегації у справах Східних Церков. Цей документ засадничо не міг бути точним, бо в основі його підрахунків лежали дані давніших шематизмів – Львівської архієпархії (за 1944 р.), Перемиської (1939 р.) і Станіславівської (1938 р.) єпархій, що в сумі подавали 2303 священники у межах Галицької митрополії. У звіті не були враховані втрати серед духовенства під час війни, поділ території Перемиської єпархії між Польщею і СРСР, а також примусовий обмін населенням між цими державами, після чого в Польщі опинилося 111 греко-католицьких священників; випущено з уваги й число тих священників (особливо з-посеред українців-«репатріантів» до Радянської України з Польщі), які перед загрозою примусового «возз'єднання» з РПЦ воліли взагалі відійти від виконання своїх священничих обов'язків. Не випадково кількість «навернених» на православ'я священників, яку подавали джерела РПЦ, становило лише 48% від загальної кількості греко-католицького духовенства у 1939 р., решта 52%, очевидно залишились вірними єдності з Римським Апостольським престолом⁴⁴. Серед цих останніх було біля 250

⁴⁴ Цей звіт (обсягом 2 с.) разом з листом адресований «Його Еміненції» та підписаний «генеральним протоконсультором» (очевидно українцем-василіянином, який працював у

душпастирів, які перейшли до окупаційних зон союзницьких військ у Німеччині й Австрії.

Інші довільні підрахунки втрат УГКЦ містяться в книзі, в інших відношеннях дуже корисній, *Перші жертви комунізму: Біла книга про релігійні переслідування на Україні* (видана в Римі 1953 р. англійською, італійською й українською мовами). Автори – знову українські василіяни з Риму – зазначають, що до війни разом у Львівській, Станіславівській, Перемиській, Мукачівській і Пряшівській єпархіях, Апостольській адміністрації Лемківщини та Апостольській візитатурі Волині нараховувалось 2950 єпархіяльних священників, 520 (sic!) представників монашого духовенства і 1090 монахинь. Автори книги висувають припущення, що на 1950 р. 50% парафіяльного клиру перебувало в ув'язненні (надто велике число), 20% – переховувалося або втекло на Захід (єдина більш-менш правдива цифра) і 30% під примусом перейшли на православ'я (дуже мало навіть для самої лише Галичини)⁴⁵.

Сумнівні підрахунки містяться також у виданому 1985 р. збірнику документів у серії *Мартирологія Українських Церков*. Його автори здійснили спробу з'ясувати загальну кількість репресованого у 1944-1950 рр. греко-католицького духовенства на підставі неповних і подеколи ненадійних даних, які надходили з СРСР на Захід. Із Галичини вони подають лише 112 імен, включно з єрархами та єромонахами (не враховуючи тих 13 священників, яких, за повідомленнями, було замордовано НКДБ/МДБ під час або після арештів)⁴⁶.

Ватикан, Українська Католицька Церква на Заході, а також поодинокі особи, що організовували допомогу, переслідуваням в СРСР греко-католикам, як правило, були схильні перебільшувати число тих священників, які чинили опір насильницькому приєднанню до православ'я, так само, як і чисельність «катакомбної Церкви».

Головними факторами того, що з-поза кордону неможливо було більш-менш вірогідно оцінити число тих, які перейшли на православ'я, не говорячи вже про мотивацію таких переходів, а також оцінити ступінь опору насильницькій православізації, були і брак впродовж десятиріч прямих контактів між Церквою в Україні та на Заході, і загальновідома фальсифікаторська потужність радянської ідеологічної машини, і строга засекреченість діяльності радянських органів держбезпеки. Навіть коли б церковному проводу на Заході були відомі реальні масштаби підпільної Церкви, така інформація не підлягала розголошенню впродовж тих сорока трьох років, коли УГКЦ в Радянському Союзі була під заборону.

Я схиляюся до думки, що можна довіряти даним, які наведені у звіті голови РСРПЦ Карпова на ім'я Хрущова, з огляду на цілком таємний характер

Конгрегації у справах Східних Церков. Автор отримав фотокопію цього листа від о. Мелетія Соловія, ЧСВВ, який вважав, що звіт був написаний для кардинала Тіссерана.

⁴⁵ *First Victims of Communism...*, с. 64.

⁴⁶ *Мартирологія...*, с. 44-45.

цього документу та відсутність у Карпова будь-яких спонук для викривлення статистики – у 1945-1950-х роках було засуджено 344 духовні особи (серед них і єпископи). У цьому звіті Карпов називає також кількість священників, які в 1956 р. «повернулися» до кожної з єпархій; однак, у звіті неврахованими залишаються ті священники, яким було заборонено повернутися на Західну Україну, а також ті, яких вдруге засуджено до ув'язнення чи заслання; все ще неможливо з'ясувати, скільки священників загинуло до суду або дорогою до тюрми, табору, чи коли вже відбували термін покарання. Невідомо також, чи у поданих Карповим даних враховано також і монаше духовенство (очевидно лише, що тут не враховано братів, дияконів, студентів богослов'я). Невідома також загальна кількість та категорії духовенства, ченців та черниць, яких було заслано до найвіддаленіших куточків Радянського Союзу, та скільки саме з них загинуло чи залишилося там після звільнення.

Разом із легалізацією (але не повною реабілітацією) Греко-Католицької Церкви в Галичині та на Закарпатті стало можливим розпочати в Україні пошук відповідей на питання, що стосуються періоду 1945-1950-х рр., шляхом проведення інтерв'ю зі священниками, які пережили цей час, або членами їхніх родин, збираючи спогади очевидців⁴⁷, звіряючи їх із відкритими архівними документами, в тому числі з особовими судовими справами в архівах колишнього НКДБ/МДБ/МВС/КДБ⁴⁸.

Тепер, коли цьому вже ніщо не перешкоджає, УГКЦ і дослідники мали б дати відповіді на такі питання:

1. Якою була загальна кількість діючих єпархіяльних священників та єромонахів напередодні «возз'єднавчої» кампанії в Галичині (тобто чи відповідають дійсності доступні на сьогодні радянські дані)?
2. Скільки душпастирів не витримали шантажу й терору та приступили до Ініціативної групи (тобто наскільки правдиві наведені Антонієм Пельвецьким на «соборі» 1946 р. цифри)?
3. Скільки священників відмовилось від переходу на православ'я до початку роботи «собору» і скількох з них переконали в необхідності переходу на час публікації архієпископом Макарієм у 1948 р. «повного» списку «наверненого» на православ'я греко-католицького клиру (тобто наскільки точним є цей список)?
4. Скільки представників духовенства було заарештовано і засуджено упродовж 1945-1950-х рр. (тобто чи цифра зі звіту Карпова є коректною)?
5. Скільки їх загинуло по таборах, тюрмах, на засланні і скільки повернулося у рідні краї після хрущовських амністій?

⁴⁷ Проект усної історії підпілля УГКЦ здійснюється в Україні під керівництвом о. д-ра Бориса Гудзика, директора-засновника Інституту Історії Церкви у Львові.

⁴⁸ На сьогодні [тобто на час публікації англomовного видання у 1996 р. – Прим. ред.] з колишнього архіву КДБ вдалося дослідити лише багатотомову особову справу глави: УГКЦ. Див.: Олекса Мишанич. *Митрополит Йосиф Сліпий перед «судом» КГБ (За архівними джерелами)*. Київ 1993.

6. Скільки священників із числа тих, що уникнули репресій, продовжували виконувати свої священні функції, скільки вийшли на емеритуру або в якийсь інший спосіб припинили душпастирську діяльність?

Досі лише найменша з-посеред «старих» греко-католицьких єпархій – Мукачівська на Закарпатті – подала такі підрахунки⁴⁹. Проте, ані відновлена Львівська архієпархія, ані Івано-Франківська єпархія досі не опублікували точної інформації щодо своїх втрат*. А час, коли ще можна отримати відповіді на зазначені питання, дуже швидко збігає, натомість невблаганно зростає число тих колишніх підпільних священників, які відійшли вже у вічність.

Нещодавно Василянський чин оприлюднив достовірну «мартирологію» своїх еромонахів і братів у Галичині, на Закарпатті та в інших провінціях у країнах Східної Європи⁵⁰. Наведена статистика доводить правильність нині доступних документальних свідчень, зокрема, що саме монашество виявило найбільший опір насильницькому «наверненню» та що з чернечого середовища практично одиниці переходили на православ'я. Досі немає подібних підрахунків стосовно редемптористів, студитів і переважної більшості жіночих згромаджень⁵¹. Дисциплінованість і солідарність, що зростали в монаших спільнотах зі спільного життя, молитви і праці, а також, на початках, менше зацікавлення ними радянської влади – за винятком настоятелів – спричинилися до сильнішого спротиву монашества «возз'єднанню».

⁴⁹ Список репресованих..., с. 337-339. [Див. також: Стефан Бендас, Данііл Бендас. *Священники-мученики...*, с. 375-380, 386-396. – *Прим. ред.*]

* Такі дослідження проводять Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету та поодинокі науковці. Попередні результати цієї праці за час, що проминув від виходу в світ монографії Богдана Боцюрківа, з'явилися друком: Ігор Андрухів. *Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр.* Івано-Франківськ 1997; Borys Gudziak, Switłana Hurkina, Oleh Turij. *Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego w podziemiu // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 4. Przemyśl 1998, с. 311-337; Богдан Прах. *Греко-католицьке духовенство Перемиської єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщина 1939-1946 рр.* – вбиті і репресовані // *Богословіє* 63 (Львів 1999) 116-134; Михайло Козак. *Пом'яни, Господи, душі слуг Твоїх.* Перемишль – Львів 2002; Ярослав Стоцький. *Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989).* Тернопіль 2003.

⁵⁰ *Нарис історії Василянського чину...*, с. 606-617.

⁵¹ Із Генеральної управи сестер василянок я отримав список з іменами 20 «ісповідниць віри» (в тому числі з Польщі та Словаччини); список датований 6 серпня 1988 р. Коротший список я отримав із Генеральної управи сестер служебниць у Римі – «Сестри, які були на Сибірі (вивезені в 1950-их роках)»; список складається лише з 29 імен, в тому числі однієї сестри, яка загинула в роки війни, і трьох, які відбули ув'язнення у Львові. [Відомості про репресованих сестер студиток див. у: Хризантія Гнатів, схм. *Історія Святопокровського монастиря Студійського уставу на основі спогадів її учасників і про першу ігуменю мати Йосифу Вітер // Наш монастир. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського уставу*, вип. 4, с. 8-27; Хризантія Гнатів, схм. *Монахині Святопокровського монастиря у советських тюрмах та на засланнях // Лавра* 11 (1999) 19-20. – *Прим. ред.*]

Із даних, які маємо щодо Мукачівської єпархії (де лише 40,3% місцевого духовенства піддалося насильницькому «оправославленню») ⁵², видно, що тут опір радянському наступові на Греко-Католицьку Церкву був сильнішим, аніж у більших галицьких єпархіях. Так сталося через те, що боротьба між православними і греко-католиками на Закарпатті відбулася раніше і частина унійних парафій перейшла на православ'я ще в 20-х рр. ХХ ст.; тут не було помітно руху «восточників» серед духовенства, які б поширювали критичність щодо Ватикану; можливо, більш вдалим був спосіб протидії, обраний єпископом Теодором (Ромжею), його таємним наступником Олександром (Хірою) та адміністратором єпархії о. Миколою Муранієм у відповідь на політику влади. Традиційний консерватизм населення Закарпаття, сильне почуття регіональної (русинської) етнічної ідентичності – як також і наявність серед греко-католицького духовенства представників національних меншин – усе це зводило нанівець радянські аргументи щодо релігійної єдності «з цілим українським народом» чи «повернення до козацької віри».

Невивченим залишається і значення *Римо-Католицької* Церкви та її духовенства у Західній Україні (польського в Галичині й переважно угорського на Закарпатті) для збереження греко-католицизму. Відсутність на Закарпатті характерної для Галичини польсько-української церковної ворожнечі, безумовно, підсилила тут позитивний вплив уцілілих острівців католицизму. Навіть у Галичині, з її задавненим спадком боротьби проти златинщення, духовенство, монашество (особливо сестри) і віруючі (насамперед, міська інтелігенція) забороненої УГКЦ користали з наявності римо-католицьких храмів. Це не пройшло повз увагу радянських органів влади і деякий час уповноважені РСРК навіть опрацьовували плани «возз'єднання» з православ'ям польських римо-католиків, безуспішно намагаючись знайти поміж ними свого «костельника», або ж, принаймні, накинути римо-католикам «автокефалію» (тобто відірвати їх від Ватикану) ⁵³.

Що справді врятувало рештки підпільної УГКЦ від подальшого нищення, так це смерть Сталіна у березні 1953 р. й зміни в радянському керівництві та його політиці, що наступили після цього: хрущовські амністії, послаблення терору органів держбезпеки й зменшення свавілля в радянському судочинстві. Однак, попри всі здобутки політики «десталінізації», Хрущов не відмовився від антирелігійної пропаганди, зокрема й проти РПЦ, що суттєво зменшило привабливість цієї Церкви в очах тих греко-католиків, які перейшли на православ'я з примусу. Внаслідок хрущовських амністій і реформи судочинства (що в основному припинила сталінську практику автоматичного

⁵² Список репресованих..., с. 337-339.

⁵³ Див. цілком таємний «Информационный отчёт о работе уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за апрель-июнь 1948 года» від 10 вересня 1948 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 263-266 [частково опубл. у: *Нескорена Церква...*, с. 146-149. – Прим. ред.].

винесення нового вироку напередодні закінчення терміну ув'язнення) більшості з репресованих греко-католицьких священників, яким вдалося вижити, дозволили в 1955-1956 рр. повернутися до Галичини й на Закарпаття⁵⁴. Серед них були й обидва галицьких владика – Миколай (Чарнецький) та Іван (Лятишевський), а також таємний мукачівський єпископ Олександр (Хіра). Відновлення тягlosti єрархічного проводу та повернення духовенства забезпечило майбутнє «катакомбної» Греко-Католицької Церкви у Західній Україні.

Це дослідження не однаково повно висвітлює перебіг подій в усіх греко-католицьких єпархіях, оскільки більшість використаних матеріалів походить або стосується Львівської архієпархії. Для того були дві принципові причини: надзвичайне значення постаті митрополита Андрея (Шептицького), а також ісповідництво та визволення з радянського полону в лютому 1963 р. його наступника кир Йосифа (Сліпого), який не тільки описав події, учасником і очевидцем яких він був, у своїх все ще неопублікованих спогадах (1963-1964)*, але й привіз зі собою або ж невдовзі отримав із Західної України багату інформацію про «Церкву в катакомбах», яка насамперед стосувалася його архієпархії. Два інших правлячих архиєреї – станіславівський Григорій (Хомишин) і перемиський Йосафат (Коциловський) – загинули в київській тюрмі у 1940-х рр. Вся інформація, що надходила з їхніх єпархій, потрапляла до єпископа Івана (Бучка) в Римі та після його смерті 1974 р. залишається, за винятком одного важливого документу⁵⁵, закритою для дослідників. За іронією долі, все ще недоступними для науковців залишаються відповідні ватиканські архіви, тоді як вже відкрито доступ до більшості таємних фондів з колишніх партійних і державних, та навіть архівів органів держбезпеки в Україні, які висвітлюють радянську політику щодо УГКЦ, її єрархії й духовенства. Ці нові матеріали мали б виправити зазначений дисбаланс, якби і в них увага також не зосереджувалася на центрі Галицької митрополії, якби не ті труднощі, що їх довелося мені зазнати задля того, щоб побачити, не кажучи вже аби прочитати чи зняти копію з документів у державних обласних архівах в Івано-Франківську (колишній Станіславів/Станіслав), Тернополі, Ужгороді, а також у колишньому архіві Дрогобицької області,

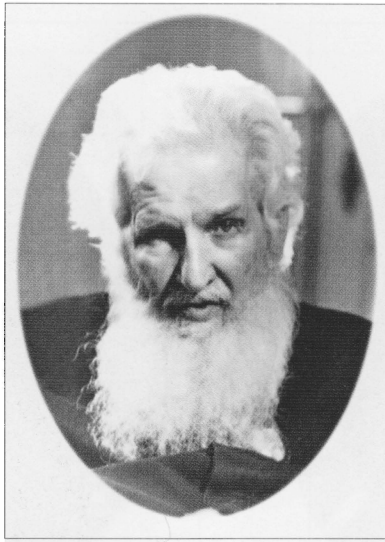
⁵⁴ Згідно з даними, наведеними новим республіканським уповноваженим РСРПЦ Корчевим, на 8 грудня 1956 р. з загального числа 344 «репресованих» священників повернутися на Західну Україну було дозволено 264. Див. його «Сообщение о настроениях и деятельности невоссоединенного униатского духовенства и воссоединенного с православной церковью духовенства в западных и Закарпатской областях УССР по состоянию на 8 декабря 1956 года» від 10 грудня 1956 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 294 [опубл. в: *Нескорена Церква...*, с. 290-296. – *Прим. ред.*].

* Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету працює над підготовкою «Споминів» до друку. – *Прим. ред.*

⁵⁵ Гриник. Церква в рідному краю.

який після її ліквідації 1959 р. було перенесено до Львівського обласного державного архіву. Деякі необхідні архівні документи залишаються в Україні та Росії все ще засекреченими: це матеріали о. Костельника та Ініціативної групи, документація Львівського «собору» 1946 р., архіви РПЦ.

Після багаторічних досліджень, неодноразових доопрацювань рукопису (насамперед, після того як стали доступними документи з радянських архівів), я завершую цю працю з надією, що вона містить менше упереджень, але більше достовірних даних, раніше не доступних, про пошук Греко-Католицькою Церквою *modus vivendi* з Кремлем, про її знищення і виживання у тоталітарній сталінській імперії.

1. Митрополит Галицький, архієпископ Львівський і єпископ Кам'янець-Подільський Андрей (Шептицький).

2. Митрополит Андрей (Шептицький) на конференції греко-католицьких єпископів у Львові, 1927 р.

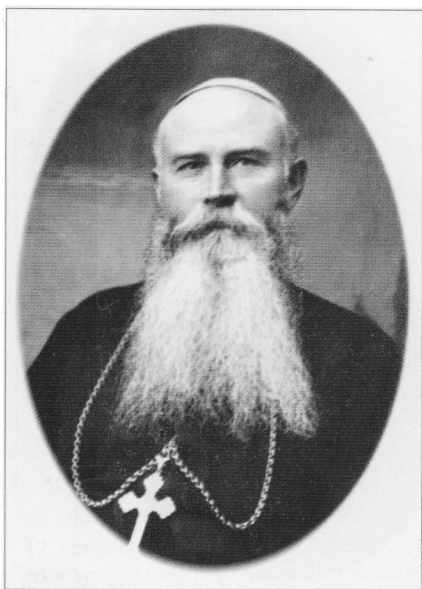
3. Львівський єпископ-помічник
Іван (Бучко).

4. Львівський єпископ-помічник
Микита (Будка).

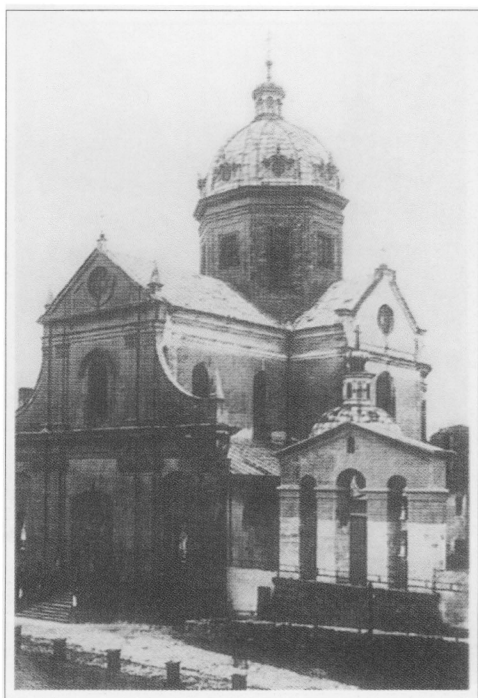
5. Архикатедральний греко-католицький собор Св. Юра у Львові.

6. Перемиський єпископ-ординарій
Йосафат (Коциловський).

7. Перемиський єпископ-помічник
Григорій (Лакота).

8. Катедральний греко-католицький собор у Перемишлі.

9. Станиславський єпископ-ординарій Григорій (Хомишин).

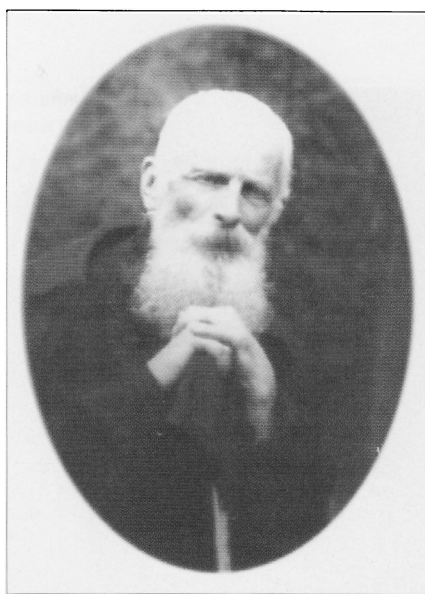
10. Станиславський єпископ-помічник Іван (Лятишевський).

11. Катедральний греко-католицький собор у Станиславові.

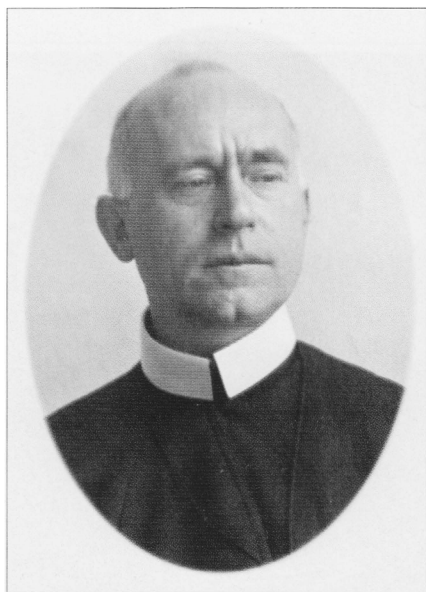
12. Єпископ Миколай (Чарнецький),
апостольський візитатор для Волині,
Полісся і Підляшшя.

13. Архимандрит монахів Студійського
Уставу і перший таємний адміністратор
Львівської архієпархії
о. Климентій (Шептицький).

14. Апостольський візитатор для
українців-католиків у Німеччині
о.-мітрат Петро Вергун.

15. Протоігумен Чину Найсвятішого
Ізбавителя й останній таємний
адміністратор Львівської архієпархії
о. Йосиф де Вохт.

16. Митрополит Андрей (Шептицький) у домовині. Каплиця в митрополичих палацах, 2 листопада 1944 р.

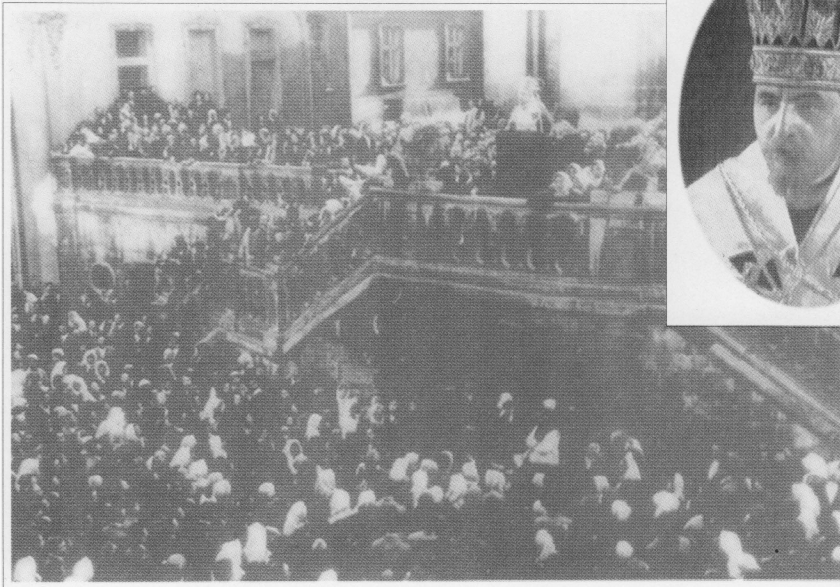

18. Архієпископ Йосиф (Сліпий) серед учасників траурної процесії вулицями Львова на похоронах митрополита Андрея (Шептицького), 5 листопада 1944 р.

17. Домовину з тілом Андрея (Шептицького) переносять із митрополичих палат до собору Св. Юра, 2 листопада 1944 р.

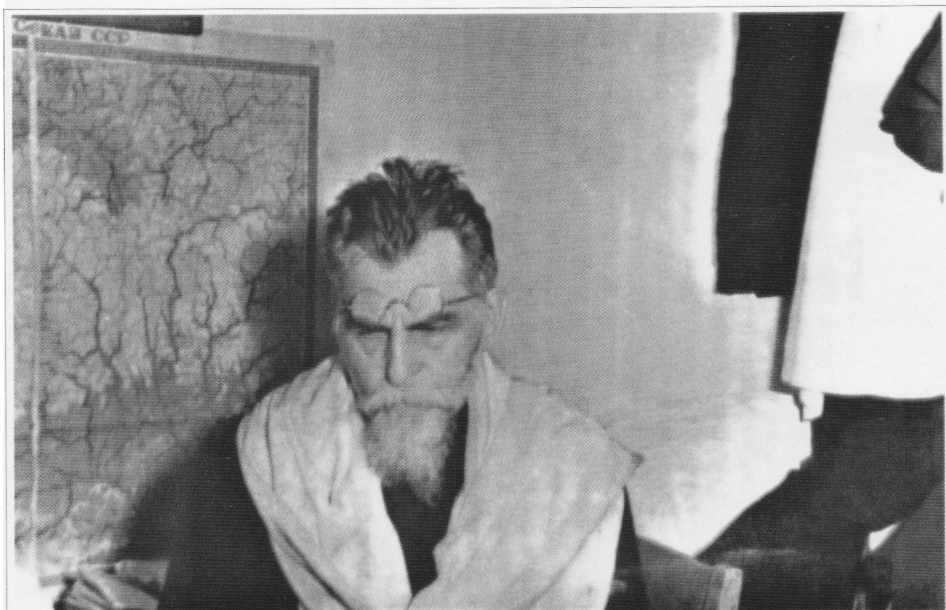
19. Митрополит Галицький, архієпископ Львівський і єпископ Кам'янець-Подільський Йосиф (Сліпий), 1944 р.

20. Митрополит Йосиф (Сліпий) відправляє панахиду на площі перед собором Св. Юра.

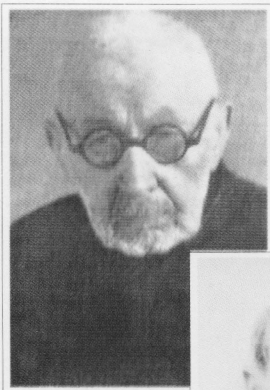

21. Члени Львівського крилосу під час процесії на похоронах митрополита Андрея (Шептицького). У центрі о.-мітрат Гавриїл Костельник.

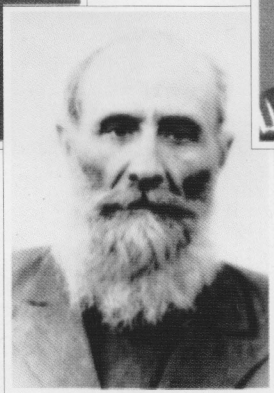

Сліпий ІІІ в момент ареста

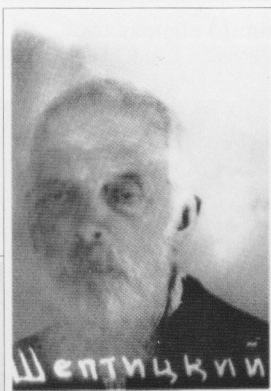
22. Митрополит Йосиф (Сліпий) під час арешту 11 квітня 1945 р.

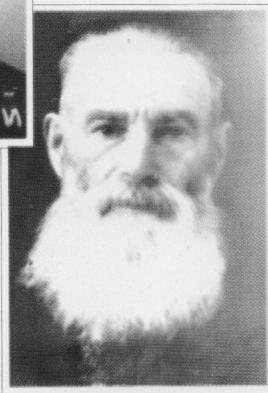
23. Єпископ Григорій
(Хомишин)
в ув'язненні,
бл. 1945 р.

25. Єпископ Миколай
(Чарнецький) після
повернення із заслання у 1956 р.

24. Архимандрит Климентій
(Шептицький) після арешту
5 червня 1947 р.

26. Єпископ Іван
(Лятишевський) після
повернення із заслання у 1956 р.

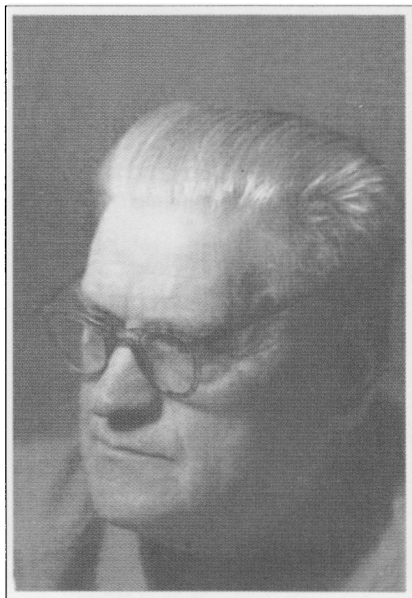
27. Керівник відділу спецоперацій
НКВС Павло Судоплатов, бл. 1942 р.

28. Полковник держбезпеки
Сергій Карін (Даниленко), бл. 1947 р.

29. Уповноважений Ради у справах
релігійних культів в Україні
Петро Вільховий.

30. Уповноважений Ради
у справах Російської
Православної Церкви в Україні
Павло Ходченко.

31. Учасники Львівського «собору» під час голосування 8 березня 1946 р.

32. Єпископ Львівський і Тернопільський Російської Православної Церкви Макарій (Оксіюк).

33. Члени Ініціативної групи – митрофорний протоєрей Гавриїл Костельник та єпископи Михаїл (Мельник) і Антоній (Пельвецький) – після завершення Львівського «собору».

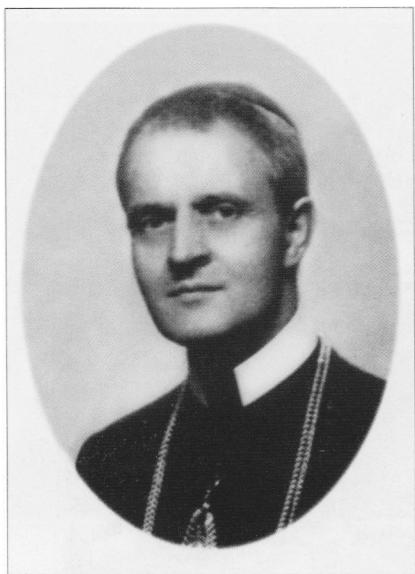
34. Єпископ-адміністратор Мукачівської єпархії Теодор (Ромжа).

35. Тіло покійного єпископа Теодора (Ромжі) після отруєння в Мукачівській лікарні 1 листопада 1947 р.

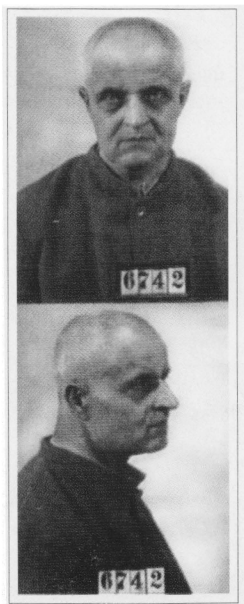
36. Катедральний греко-католицький собор в Ужгороді.

37. Пряшівський єпископ-ординарій Павло (Гойдич).

38. Пряшівський єпископ-помічник Василь (Гопко).

39. Єпископ Павло (Гойдич) після ув'язнення в 1950 р.

40. Катедральний греко-католицький собор у Пряшеві.

ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ

І. Архівні документи

Архів архієпископа Івана (Бучка). Рим

- Гриник, Василь. «Церква в рідному краю і в Польщі». Звіт обсягом 158 машинописних двосторонніх арк. від 18 березня 1948 р. Фотокопія тексту зберігається у бібліотеці-архіві Вінніпезької архієпархії УКЦ та в АІЦ.

Архів Генеральної управи сестер василян. Рим

- «Ісповідниці: Сестри Чину св. Василя Великого». 6 серпня 1988 р. Обсяг 6 с.

Архів Генеральної управи сестер служебниць Непорочної Діви Марії. Рим

- «Сестри (служебниці), які були на Сибірі (вивезені в 1950-их роках)» [без дати].

Архів Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради. Нью-Йорк (АЗПУГВР)

- «Галичина-Волинь». Звіт ОУН, кінець 1946 р.;
- «До т. зв. возз'єднання Церков». Звіт проводу ОУН на Дрогобиччині від 28-30 листопада 1946 р., обсягом 9 с. Од. збер. F3-1;
- «Жидачівщина: Характеристика терену. На тлі річного огляду подій [за] 1946 р. 31 грудня 1946 р.». Од. збер. C5-2;
- Зразок угоди із Радою в справах РПЦ на оренду в держави культурової будівлі православною релігійною громадою. Квітень 1945 р. Од. збер. C3-3;
- Лист митрополита Андрея (Шептицького) до кардинала Євгенія Тіссерана, префекта Конгрегації у справах Східних Церков від 22 березня 1944 р. (фотокопія);
- Лист о. Володимира Голинського до невідомого адресата від 29 грудня 1945 р., обсягом 3 с. Од. збер. F6-7;
- «Пастирський лист», 1945 р. Од. збер. 3-11;
- «Р-н Болахівський: Звіт [ОУН] за перший квартал 1950 р.» від 28 квітня 1950 р. Од. збер. C31-9.

Архів Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету (АІЦ)

- спр. П-1-1-304: інтерв'ю з о. Йосифом Кладочним від 27 травня 1993 р., м. Львів;
- спр. П-1-1-322: інтерв'ю з о. Омеляном Івасиком від 12 березня 1993 р., м. Дрогобич;
- спр. П-1-1-1475: інтерв'ю з Володимиром Зелінським від 22 лютого 2003 р., м. Мостиська;
- спр. П-1-1-1670: інтерв'ю з о. Григорієм (Германом) Будзінським від 30 квітня 1993 р., м. Львів.

- Архів Постуляції для справи беатифікації і канонізації Слуги Божого Андрея Шептицького. Рим
- Beatificationis et Canonisationis Servi Dei Andreae Szeptyckyj Archiepiscopi Leopoliensis Ukrainorum Metropolitae Haliciensis, т. 1: Epistolae et relationes ad Sanctam Sedem lingua gallica exaratae; т. 2: Varias epistolae et relationes. 1965.
- Архів Служби безпеки України. Київ (АСБУ). Колишній архів НКДБ/МДБ/МВС/КДБ Української РСР
- № 68069. Справа [митрополита Йосифа] Сліпого, в 7-ми тт. (1945-1946).
- Государственный архив Российской Федерации. Москва (ГАРФ). Колишній Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР.
- ф. 6991: Совет по делам Русской Православной Церкви, оп. 1, спр. 1, 29, 32.
- Державний архів Івано-Франківської області. Івано-Франківськ (ДАІФО)
- ф. Р-338: Фонд уповноваженого Ради в справах релігій при Раді міністрів УРСР в Івано-Франківській області, оп. 1-2.
- Державний архів Львівської області. Львів (ДАЛО)
- ф. П-3: Партархів Львівського обкому Компартії України, оп. 1, спр. 71, 212, 230, 426, 439;
 - ф. Р-163: Фонд Львівського обласного відділу народної освіти, оп. 1, спр. 260;
 - ф. Р-1332: Фонд уповноваженого Ради в справах релігій при Раді міністрів УРСР у Львівській області, оп. 1, спр. 2, 3, 4.
- Державний архів Тернопільської області. Тернопіль (ДАТО)
- ф. Р-3239: Фонд уповноваженого Ради в справах релігій при Раді міністрів УРСР у Тернопільській області, оп. 2, спр. 1, 2.
- Музей-архів Української Православної Церкви в США. South Bound Brook (N. J) (МАУПЦ)
- *Свобода сумління в большевиків: Про возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Російською Православною* (б. м.) [«На чужині»]: Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради. 23 березня 1946 р. Мімеограф, док. 6146;
 - фонд митрополита Пінського Олександра (Іноземцева), од. збер. 1, док. 21, 53, 65; од. збер. 5, док. 93-97;
 - фонд проф. Івана Власовського, од. збер. 142.
- Патріарший архів св. Софії (ПАСС – Archivum Patriarchalis S. Sophiae). Рим
- Йосиф (Сліпий), митрополит. «Спомини». Машинопис, обсяг 200 с.;
 - Інші документи, ф. 29, спр. 13-15.
- Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. Москва (РЦХИДНИ)
- ф. 17, оп. 125, спр. 313; оп. 132, спр. 7.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Київ (ЦДАВО). Колишній Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР

- ф. 5: НКВС, оп. 2, спр. 205, 2198;
- ф. 4648: Рада у справах релігійних культів Української РСР, оп. 1, спр. 19; оп. 2, спр. 2, 4, 14, 19, 20, 25, 28, 35; оп. 3, спр. 20; оп. 7, спр. 3077; оп. 23, спр. 887.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ (ЦДАГО).

Колишній Центральний партійний архів ЦК КП(б)У, а згодом «*особливий сектор*» Інституту історії партії та архів ЦК КПУ

- ф. 1: ЦК Компартії України, оп. 23: Документи загального відділу (секретна частина), 1941-1949 рр., спр. 887, 1060, 1638, 1639, 1640, 1641, 2840, 2845, 2846, 2847, 4556, 4648, 5069, 5667; оп. 24: Документи загального відділу (секретна частина), 1949-1957 рр., спр. 783, 4263, 5667, 6243; оп. 70: Документи відділу агітації і пропаганди, спр. 2446 (1960 р.);
- ф. 57: Колекція документів з історії Компартії України, оп. 4: Документи періоду Великої Вітчизняної війни, спр. 345 (документи з архіву митрополита Шептицького, 1941-1942 рр.).

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ)

- ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів, оп. 1, спр. 122, 124, 125, 183; оп. 4-6, спр. 2632;
- ф. 358: Митрополит Андрей (Шептицький), оп. 3, спр. 104;
- ф. 408: Греко-католицький митрополичий ординаріят, м. Львів, оп. 1, спр. 9, 50, 51;
- ф. 451: Греко-католицька богословська академія у Львові, оп. 2, спр. 163.

Bundesarchiv. Кобленц, Німеччина

- Таємний звіт «д-ра Фредеріка» (псевдонім Рене Мартеля) до відділу зовнішніх справ Третього Райху про його бесіди у Львові з митрополитом Андреєм (Шептицьким) від 19 вересня 1943 р. Од. збер. R6/i79, арк. 102-106.

II. Інтерв'ю та листи з особистого архіву автора

(зберігається у Канадському Інституті Українських Студій
Альбертського Університету в Едмонтоні)

- Будзінський, о. Григорій (Герман). Інтерв'ю автора. Львів, 2 серпня 1988 р.
Великий, протоархимандрит Атаназій, ЧСВВ. Інтерв'ю автора. Рим, 26 лютого 1976 р.
- Добрянський, о. Костянтин (Тернопіль). Інтерв'ю автора. Вінніпег, 3 вересня 1982 р.
- Генеральні курії сестер василянок і сестер служебниць Непорочної Діви Марії. Інтерв'ю автора. Рим, 8 березня 1989 р.
- Гриньох, о. Іван. Інтерв'ю автора. Мюнхен, 1 липня 1976 р.
- Гриньох, о. Іван. Лист до автора від 19 березня 1976 р.
- Кладочний, о. Йосиф (Львів). Інтерв'ю автора. Торонто, 10 червня 1980 р.;
Оттава, 20-22 червня 1980 р.

- Костельник, Іриней. Інтерв'ю автора. Лондон, 18 лютого 1980 р.
 Костельник-Поляк, Христина. Інтерв'ю автора. Загреб, 12 березня 1980 р.
 Лебедь, Микола. Інтерв'ю автора. Рим, 22 лютого 1976 р.
 Патрило, протоархимандрит Ісидор, ЧСВВ (Рим). Інтерв'ю автора. Оттава, 5 вересня 1995 р.
 Сліпий, патріарх Йосиф. Інтерв'ю автора. Рим, 6 червня 1964 р.; 26 лютого 1975 р.; 13 червня 1975 р.; 22 лютого 1976 р.

III. Кіно- та відеоматеріали

- «Львівський собор»: Фільм про возз'єднання греко-католицької церкви з православною церквою. Режисер Р. Фещенко, Українська студія кінохроніки, 1946. 35 мм, ч/б, звуковий, 34,2 хв. Копія зберігається у Національному Архіві Канади в Оттаві.
 Центральний державний кінофотофоноархів України. Київ.
 – Одиниці зберігання 0-126080, 0-185964, 2-148581.

IV. Використані періодичні видання

- Вісті ВУЦВК* (Харків 1930) 6 лютого.
Войовничий атеїст (Київ), щомісячник, 1960-1964.
Єпархіальний вісник (Львів), щомісячник, січень 1946 – січень 1948.
Журнал Московской Патриархии (Москва), щомісячник, 1943-1989.
Известия (Москва), щоденна газета, 1944-1946.
Людина і світ (Київ), щомісячник, 1965-1989.
Наука и религия (Москва), щомісячник, 1959-1989.
Новая советская и иностранная литература по вопросам атеизма и религии, нова назва: *Новая советская и иностранная литература по общественным наукам* (Москва), виходив раз на два місяці, 1959-1989.
Православний вісник (Львів), щомісячник, лютий 1948 – жовтень 1962, серпень 1968 – грудень 1989.
Церковний вісник (Чікаго), двотижневик, 1988-1995.
Церковный вестник (Петроград), 1914, № 42, 46; 1915, № 19.
The Ukrainian Herald. An Underground Journal from Soviet Ukraine. Issue 6: Dissent in Ukraine (March 1972) / перекл. і ред. Lesya Jones, Bohdan Yasen. Baltimore – Paris – Toronto 1977.

V. *Опубліковані джерела, документи, юридичні акти*

- Алексий [Симанский], патриарх. *Слова, речи, послания, обращения, доклады, статьи*, у 3-х т. Москва 1948, 1954, 1958.
- Андрей (Шептицький), митрополит. *Твори (морально-пасторальні)*. Рим 1983 [= Праці Греко-Католицької Богословської Академії 56-58]; репринт: Львів 1994.
- Білас, Іван. Документи відносно ліквідації Греко-Католицької Церкви на Закарпатті // *Logos* 34(3-4) (Ottawa 1993) 639-650.
- Білас, Іван. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, кн. 2: Документи і матеріали. Київ 1994.
- Василь Всеволод Величковський, ЧНІ: *Єпископ-ісповідник* / ред. Стефан Йосиф Бахталовський, ЧНІ. Йорктон, Саск. 1975.
- Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень С.Р.С.Р. і У.Р.С.Р., інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ У.Р.С.Р.* // ред. Іван Сухоплюєв. Харків 1929.
- Всеподданейший доклад Ober-Прокурора Св. Синода об устройстве Православной Церкви в завоеванной Россией части Галиции*. Петроград 1915.
- Всеподданейший отчет Ober-Прокурора Святейшаго Синода по Ведомству православнаго исповедания за 1914 год*. Петроград 1916.
- Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади* / відп. ред. Юрій Сливка, у 3-х т. Львів 1996, 1998, 2002.
- Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали* / упор. Володимир Сергійчук. Київ 1998.
- Дзєрович, о. Юліян. Матеріали до історії мартирології нашої Церкви в часі світової війни // *Нива* 12 (Львів 1916) 92-100, 166-168, 226-243, 262-265, 279-286, 384-400, 437-447, 513-524.
- Діяння собору греко-католицької церкви у Львові, 8-10 березня 1946*. Львів 1946.
- З., А. *Матеріали к вопросу об образовании Холмской губернии*. Варшава 1908.
- Законодавство про релігійні культу: Збірник документів і матеріалів* / упор. К. З. Литвин, А. І. Пшеничний. Київ 1973.
- Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов)* / ред. В. А. Куроедов, А. С. Панкратов та ін., 2-е, доп. вид. Москва 1971.
- Звернення воюючої України до всієї української еміграції*. Торонто 1953.
- Из Львова от митрополита Греко-католической церкви Иосифа // *Журнал Московской Патриархии* 2 (1945) 24.
- Интервью, данное корреспонденту ТАСС членами Президиума Собора Греко-католической (униатской) церкви протопресвитером Костельником и

- єпископами Антонием и Михаилом 9 апреля 1946 г. // *Журнал Московской Патриархии* 4 (1946) 35-37.
- Ігнатюк, Дмитро. *Українська автокефальна церква і Союз визволення України*. Харків 1930.
- Караванська-Байляк, Анна. *Україно, визнай: одиссея Бірчі* / ред. Роман Галан. Варшава 2002.
- Кахане, Давид, рабин. *Щоденник львівського гетто: спогади* / упор. Жанна Ковба. Київ 2003.
- Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*, т. 5: 1941-1945, 8-е, доп. вид. Москва 1971.
- Кривуцький, Іван. *Де срібнолентий Сян пливе...* 2-е вид. Львів 2000.
- Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917 – 1959 рр. Збірник документів*, т. 1: 1917 – червень 1941 / ред. О. І. Євсєєв та ін. Київ 1959.
- Ленин, Владимир Ильич. *Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро РКП(б), 19 марта 1922 г.* // *Известия ЦК КПСС* 4 (1990) 190-195.
- Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади* / ред. Ярослав Лялька та ін., т. 1. Львів 1993.
- Літопис Української Повстанської Армії*, т. 1-39. Торонто, згодом Торонто – Львів 1976-2003.
- Львівський церковний собор: Документи і матеріали, 1946–1981*. Київ 1984.
- Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941-1945): Збірник документів і матеріалів*. Львів 1968.
- Макарій [Оксіюк, архієпископ]. *Поворот греко-католицьких священників до православ'я* // *Українське життя* (Торонто 1948), 5, 13, 20 травня.
- Мартирологія українських Церков*, т. 2: *Українська Католицька Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України* / ред. О. Зінкевич, о. Т. Лончина. Торонто – Балтимор 1985.
- Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941-1944* / упор. Жанна Ковба. Київ 2003.
- Мовою таємних документів – як руйнували нашу віру* // *Українське слово* (Київ 1994), 19 травня.
- Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу* / упор. В. Сергійчук. Київ 2001.
- Письма-послання Митрополита Андрея з часів большевицької окупації*. Йорктон, Саск. 1961 [= Бібліотека Логосу 24] (передрук: Львів 1991).
- Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ, з часів німецької окупації*. Йорктон Саск. 1969 [= Бібліотека Логосу 30] (передрук: Львів 1991).

- Положение об управлении Русской Православной Церкви, принято Поместным собором Русской Православной Церкви 31 января 1945 г. // *Православный церковный календарь на 1946 год*. Приложение. Москва 1945.
- Поместный собор Русской Православной Церкви, 30 мая – 2 июня 1971 года. Документы, материалы, хроника*. Москва 1972.
- Правда про унію: Документи і матеріали*, 2-е доп. вид. / ред. В. Ю. Маланчук та ін. Львів 1968.
- Радянська Тернопільщина, 1939-1958. Документи і матеріали* / ред. В. П. Андреев та ін. Львів 1971.
- Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*, у 2-х кн. / упор. Герд Штриккер. Москва 1995.
- Советский Союз – Народная Польша, 1944-1947: Документы и материалы*. Москва 1974.
- Теофіла, ЧСВВ, сестра. «Як помер Єпископ Ромжа...» // *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади*, т. 1. Львів 1993, с. 353-359.
- Уголовное право*. 2-е, доп. вид. / ред. И. Т. Голяков. Москва 1947.
- Уголовный кодекс Украинской ССР*. Москва 1954.
- Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944* / ред. А. Кравчук. Львів 1995 [= Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність, т. 1].
- Як нищили Гр.-Кат. Церкву в Галичині // *Сурма* 4 (Мюнхен 1949), 10 квітня.
- Actes et documents du Saint Siègre relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* // ред. Pierre Blet, т. 3, *Le Saint Siègre et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes, 1939-1945*. Città del Vaticano 1967.
- Akcja «Wista»*. *Documenty* / упор. та ред. Eugeniusz Misilo. Warszawa 1993.
- Alexeev, Wassilij. The Orthodox Church under German Occupation: An Unpublished Memorandum by Exarch of the Baltic Area, Metropolitan Sergii [Voskresenskii] // *Eastern Churches Review* 6(2) (Autumn 1974) 131-161.
- The Displacement of His Excellency Bishop Josaphat Kotsylovsky and Ukrainian Catholic Clergy of Peremyshl' (June 1946) // *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 17: *English-Language Publications of Ukrainian Underground* / ред. Петро Потічний. Торонто 1988, с. 31-38.
- Löber, Dietrich. Die Rechtsstellung der Kirche in der Sowjetunion // *WGA – Die wichtigste Gesetzgebungsakte in den Länder Ost-, Südeuropas und in den ost-asiatischen Volksdemokratien* 7(5) (Hamburg 1966) 272.
- Pietrzak, Michał. *Prawo wyznaniowe*. Warszawa 1978.
- Pius XII. «Orientales omnes» // *Acta Apostolicae Sedis* 38(11) (Città del Vaticano 1946) 23-24 січня, с. 33-63.
- Pospishil, Victor J. *Eastern Catholic Church Law: According to the Code of Canons of the Eastern Churches*. Brooklyn, N.Y. 1993.

VI. Бібліографічні видання

- Антинародная деятельность униатской церкви на Украине: Библиографический указатель* / упор. Л. И. Ильницкая. Львов 1976.
- Идеологическая борьба и контрпропаганда: Каталог литературы по вопросам политического обличения клерикального антикоммунизма* / упор. Н. Г. Пода, П. Л. Яроцкий. Киев 1984.
- Патрило, Исидор І. *Джерела і Бібліографія історії Української Церкви*, у 3-х т., Рим 1975, 1988, 1995 [= ЗЧСВВ, сер. 2, сек. 1, т. 33, 46, 49].
- Labunka, Miroslav. *Selective Bibliography // The Ukrainian Catholic Church, 1945-1975: A Symposium* / ред. Miroslav Labunka, Leonid Rudnytzky. Philadelphia 1976, с. 128-145.
- Manuil [Lemeševskij], Metropolitan. *Die Russische Orthodoxe Bischöfe von 1893 bis 1965: Bio-Bibliographie von Manuil (Lemeševskij) bis zur Gegenwart ergänzt von P. Coelestin Patock, OSA*, у 6-и т. Erlangen 1979-1989 [= Oikonomia, Quellen und Studien zur orthodoxen Theologie 8, 16, 20, 23, 24, 26].

VII. Статистичні збірники, шематизми

- Спис гр[реко]-кат[олицького] духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.)*. Львів 1944.
- Шематизм всего клира греко-католицької епархії Станиславівської на рік Божий 1938*. Станиславів 1938.
- Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сяницької за рік Божий 1938-1939*. Перемишль 1938.
- Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемковщини 1936 р.* Львів 1936.
- Шематизм духовенства Львівської архієпархії. 1938*. Львів 1938.
- Шематизм духовенства Української Католицької Церкви в Німеччині*. Мюнхен 1947.
- Шематизм Львівської архієпархії: 1991*. Львів 1991.
- Annuario Pontificio per l'Anno 1945*. Città del Vaticano 1945.
- Catalogus Ordinis Basiliani S-ti Josaphat*. Roma 1949.
- Chief Bureau of Statistics of the Republic of Poland. *Concise Statistical Yearbook of Poland – 1938*. Warsaw 1938.
- Sacra Congregazione per le Chiese Orientali. *Oriente Cattolico: Cenni storici e statistiche*. 4-е вид. Città del Vaticano 1974.
- Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum Dioceseos Presovensis (Fragopolitanae) et Administraturae Apostolicae Dioc. Munkacensis in Slovachia pro Anno Domini 1944*. Prešov 1944.

VIII. Книги та брошури

- Андрухів, Ігор. *Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр.* Івано-Франківськ 1997.
- Баран, Олександр. *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті.* Йорктон, Саск. 1963.
- Баран, Степан. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність.* Мюнхен 1947.
- Бевза, О. І. *Розкриття реакційної суті релігії в процесі вивчення історії.* Київ 1977.
- Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / упор. Лідія Купчик.* Львів 1999.
- Бендас, Стефан; Бендас, Даниїл. *Священники-мученики, сповідники вірності.* Ужгород 1999.
- Берест, Борис. *Історія українського кіна.* Нью-Йорк 1962.
- Беляев, Володимир; Рудницький, Михайло. *Під чужими прапорами.* Київ 1958.
- Білас, Іван. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз, кн. 1.* Київ 1994.
- Боголепов, А. А. *Церковь под властью коммунизма.* Мюнхен 1958.
- Болдижар, М. М. *Уніатство: Правда історії та вигадки фальсифікаторів.* Львів 1988.
- Букович, Дмитро. *Павутиння омани.* Ужгород 1974.
- Бучко, архієпископ Іван. *Українці у 50-річчя існування і діяльності Священної конгрегації для Східних Церков.* Мюнхен – Рим 1970. [= Бібліотека благодійної істини 3].
- Васи́лий [фон Бурманн], диак. *Леонид Федоров. Жизнь и деятельность.* Рим 1966 [= Научні і літературні публікації «Студіон» Студитських монастирів III-V].
- Великий, Атаназій Г., ЧСВВ. *Большевицький церковний собор у Львові 1946 року.* Нью-Йорк 1952.
- Великий, Атаназій Г., ЧСВВ. *Хресний шлях українського католицизму.* Нью-Йорк 1954.
- Великий, Атаназій Г., ЧСВВ. *Світла і тіні української історії: Причинки до історії української церковної думки.* Рим 1969.
- Великий, Атаназій Г., ЧСВВ. *З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану, у 9-и т.* Рим 1969-1977.
- Верига, Василь. *Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920 р.) (Перша большевицька окупація Галичини).* Нью-Йорк – Торонто 1986.
- Винниченко, Ігор. *Україна, 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання.* Київ 1994.

- Власовський, Іван. *Нарис історії Української Православної Церкви*, в 4-х т., 5-и кн. Нью-Йорк – Бавнд-Брук, Н. Дж. 1955-1966 [передрук: Київ 1998].
- Волобой, П. В. *Тернопільська область: Географічний нарис*. Київ 1959.
- Волошин, Юрій. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)*. Полтава 1997.
- Галан, Ярослав. *С крестом или с ножом. Памфлеты*. Москва 1962.
- Галан, Ярослав. *Твори*, в 3-х т. Київ 1960.
- [Гринчишин, о. Михайло, ЧНІ]. *Для інформативного процесу беатифікації і канонізації Слуги Божого Андрія Шептицького, архієпископа Львівського українців, митрополита Галицького, єпископа Кам'яниця-Подільського: Артикули для започаткування процесу*. Рим 1958.
- Гриньох, о. Іван. *Слуга Божий Андрей – благовісник єдності*. Мюнхен 1961.
- Грушевський, Михайло. *З історії релігійної думки на Україні*. Львів 1925 [передруки: Мюнхен 1962; Київ 1992].
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*, т. 5; 7; 9, ч. 1. Нью-Йорк 1955, 1956, 1957 [передрук: Київ 1994; 1995; 1996].
- Гудзяк, Борис. *Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* / перекл. з англ. Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. Львів 2000.
- Даниленко, С[ергій] Т. *Дорогою ганьби і зради (історична хроніка)*, 2-е вид. Київ 1972.
- Даниленко, С. Т. *Униати*. Москва 1972.
- Давиденко, В. А. «Українська повстанча армія»: *шлях ганьби і злочинів*. Київ 1989.
- Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других «Берестейських читань»*, Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. / ред. Борис Гудзяк, співред. Олег Турій. Львів 1996.
- Дмитрук, К. Є. *Свастика на сутанах*. Київ 1973.
- Дмитрук, К. Є. *Під штандартами реакції і фашизму: Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков*. Київ 1976.
- Дмитрук, К. Є. *С крестом и трезубцем*. Москва 1979.
- Добричев, Володимир. *У тіні святого Юра*. Львів 1970.
- Евлогий [Георгиевский], митрополит. *Путь моей жизни: Воспоминания митрополита Евлогия*. Изложены по его рассказам Т. Манухиной. Париж 1947.
- Західна Україна: Перше десятиріччя після війни* / ред. І. М. Хворостяний та ін. Київ 1988 [Академія наук Української РСР, Інститут історії. Препринт № 3].
- Західна Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958.

- Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших «Берестейських читань», Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. / ред. Борис Гудзяк, співред. Олег Турій. Львів 1995.*
- Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область / ред. С. П. Нечай та ін. Київ 1973.*
- Ковба, Жанна. *Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання», 2-е вид. Київ 2000.*
- Козак, Михайло. *Пом'яни, Господи, душі слуг Твоїх. Перемишль – Львів 2002.*
- Костельник, Гавриїл. *Ап[остол] Петро і римські папи, або догматичні основи папства. Львів 1945.*
- Коструба, Теофіль, ЧСВВ. *Як Москва нищила Українську Церкву. 2-е вид. Торонто 1961.*
- Купчик, Лідія. *Третій удар: долі галицьких отців-деканів. Львів 2001.*
- Лаба, Василь. *Митрополит Андрей Шептицький, його життя і заслуги. Рим 1965.*
- Лебедь, Микола. *Українська Повстанська Армія: Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за самостійну соборну українську державу, ч. 1: Німецька окупація України. [б. м.] 1946.*
- Левитин-Краснов, Анатолій Е. *В поисках нового града. Тель-Авив 1980.*
- Левитин-Краснов, Анатолій; Шавров, Вадим. *Очерки по истории русской церковной смуты. Küssnacht 1978.*
- Ливчак, Николай Н. *К истории воссоединения униатов Холмской епархии: Записки и воспоминания. Вильна 1910.*
- Липинський, В'ячеслав. *Релігія і Церква в історії України. Філадельфія 1925 [= Народна бібліотека «Америку» 17] (передрук: Київ 1993).*
- Липківський, митрополит Василь. *Історія Української Православної Церкви. Вінніпег 1961.*
- Літопис Голготи України / ред. В'ячеслав Цветков та ін., т. 2: Репресована Церква. Дрогобич 1994.*
- Лужницький, Григорій. *Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. Філадельфія 1954.*
- Мануїльський, Дмитро. *Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. Київ 1945.*
- Маркусь, Василь. *Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945-50 рр. Париж 1962 (відбитка із Записок НТШ, т. 169).*
- Марусин, Мирослав. *Митрополит Йосиф Сліпий (Нарис життя, подвигів і страждань). Брюссель – Рим 1972.*

- Мельничук, Петро. *Владика Григорій Хомишин патріот – місіонар – мученик*. Рим – Філядельфія 1979 [перевид.: Львів 1997].
- Мишанич, Олекса. *Митрополит Йосиф Сліпий перед «судом» КГБ (за архівними джерелами)*. Київ 1993.
- Мірчук, Петро. *Українська Повстанська Армія, 1942-1952*. Мюнхен 1952.
- Мончак, Ігор. *Самоуправна Київська Церква*. Львів 1994.
- Нарис історії Василянського чину Святого Йосафата*. Рим 1992.
- Нарис історії Згромадження СС. Служебниць П.Н.Д.М.* / ред. Атаназій Г. Великий, ЧСВВ. Рим 1968.
- Научный атеизм и атеистическое воспитание: Республиканский межведомственный сборник научных работ*, вип. 1. Минск 1983.
- Николай Чарнецький, ЧНІ: Єпископ-ісповідник* / ред. Стефан-Йосиф Бахталовський. Йорктон, Саск. 1963.
- Оглоблин, Олександр. *Московська теорія III Риму в XVI–XVII стол.* Мюнхен 1951.
- Пам'яті перемиського владика Кир Йосафата Коциловського: Спомин* / ред. С. Шах та ін. Мюнхен 1956.
- Паньківський, Кость. *Роки німецької окупації (1941-1944)*. Нью-Йорк – Торонто 1965.
- Паньківський, Кость. *Від держави до комітету (Літо 1941 року у Львові)*, 2-е вид. Нью-Йорк – Торонто 1970.
- Пашенко, Володимир. *Православ'я в новітній історії України*, ч. 1-2. Полтава 1997, 2001.
- Пашенко, Володимир. *Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів*. Полтава 2002.
- Пекар, Атанасій, ЧСВВ. *Ісповідники віри нашої сучасності: Причинок до мартирології Української Католицької Церкви під совітами*. Торонто – Рим 1982.
- Пекар, Атанасій, ЧСВВ. *Нарис історії Церкви Закарпаття*, 2-е вид., т. 1-2. Рим – Львів 1997.
- Плохий, Сергей Н. *Папство и Украина: Политика Римской курии на украинских землях в XV–XVII вв.* Киев 1989.
- Поспеловский, Димитрий. *Русская Православная Церковь в ХХ веке, 1917-1997*. Москва 1995.
- Правда о религии в России* / ред. Николай [Ярушевич] та ін. Москва 1942.
- Сабол, о. Севастіян, ЧСВВ. *Голгота Греко-Католицької Церкви в Чехословаччині*. Торонто – Рим 1978.
- Сафонова, Є. В. *Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945)*. Київ 1971.

- Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові, 1928-1944 / упор. і ред. Павло Сениця, т. 1. Торонто – Чикаго 1973.
- Соловій, о. Мелетій М., ЧСВВ. *Митрополит-ісповідник Йосиф Сліпий, у 70-річчя життя (1892-1962)*. Нью-Йорк 1962.
- Стоцький, Ярослав. *Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989)*. Тернопіль 2003.
- Терещук, Петро. *Історія одного зрадника (Ярослав Галан)*. Торонто 1962.
- Хома, Іван. *Шляхами каторги блаженнішого Йосифа Сліпого*. Рим 1987 [= Видання *Богословії* 57].
- Хома, Іван. *Йосиф Сліпий: Отець та ісповідник Української мученицької Церкви*. Рим 1992.
- Хома, Іван. *Другий період каторги Патріярха Йосифа*. Рим 1993 [= Видання *Богословії* 60].
- Цегельський, Лонгин. *Митрополит Андрей Шептицький: Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності*. Філядельфія 1937.
- Церква мучеників* / упор. Олег Турій. Львів 2002.
- Цыпин, Владислав, протоіерей. *История Русской Церкви, 1917-1997*. Москва 1997.
- Чумаченко, Татьяна. *Государство, православная церковь, верующие, 1941-1961 гг.* Москва 1999 (англ. перекл.: Chumachenko, Tatiana. *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years* / перекл. Edward E. Roslof. Armonk – New York – London 2002).
- Шишкин, А. А. *Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви*. Казань 1970.
- Шкаровский, Михаил. *Православная Церковь при Сталине и Хрущеве*. Москва 1999.
- Шкаровский, Михаил. *Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР)*. Москва 2002.
- Юдин, Алексей. *Леонид Федоров*. Москва 2002.
- Alexeev, Wassilij; Stavrou, Theophanis G. *The Great Revival: The Russian Church under the German Occupation*. Minneapolis 1976.
- Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, 2-е вид. New York 1963.
- Bilinsky, Yaroslav. *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II*. New Brunswick, N. J. 1964.
- Bociurkiw, Bohdan R. *Ukrainian Churches under Soviet Rule: Two Case Studies*. Cambridge, Mass. 1984.
- Boysak, Basil. *The Fate of the Holy Union in Carpatho-Ukraine*. Toronto – New York 1963.

- Ciszek, Walter, SJ. *With God in Russia*. New York 1964.
- Curtiss, John S. *The Russian Church and the Soviet State, 1917-1950*. Boston 1953.
- Cywiński, Bohdan. *Ogniem probowane: Z dziejów najnowszych Kościoła Katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*, т. 1: *Korzenie tożsamości*. Rzym 1982.
- Dunn, Dennis J. *The Catholic Church and the Soviet Government, 1939-1949*. New York 1977.
- Dushnyck, Walter. *Martyrdom in Ukraine: Russia Denies Religious Freedom*. New York 1947.
- Ellias, Jane. *The Russian Orthodox Church: Triumphalism and Defensiveness*. London – Oxford 1996.
- First Victims of Communism: A White Book on the Religious Persecution in Ukraine*. Rome 1953.
- Galter, Albert. *The Red Book of the Persecuted Church*. Dublin 1957.
- Halecki, Oskar. *From Florence to Brest (1439-1596)*. Hamden, Conn. 1968.
- Heike, Wolf-Dietrich. *Sie wollten die Freiheit: Die Geschichte der Ukrainischen Division, 1943-1945*. Dorheim [1973].
- Keleher, Serge. *Passion and Resurrection: The Greek Catholic Church in Soviet Ukraine*. L'viv 1993.
- Kolarz, Walter. *Religion in the Soviet Union*. London 1966.
- Komp, Hans-Diether. *Die kommunistische Religionspolitik gegenüber der unierten griechisch-katholischen Kirche in der Ukraine seit 1944*. München 1979.
- Korolevskij, Cirille [Fr. François Charon]. *Métropolitte André Szeptyckyj, 1865-1944*. Rome 1964 [= Праці Українського Богословського Наукового Товариства 16-17].
- Kozik, Jan. *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848*. Kraków 1973.
- Kozik, Jan. *Między reakcją a rewolucją: Studia z dziejow ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849*. Warszawa – Kraków 1975 [= Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, т. 381. Prace historyczne, zesz. 52]. Див. також англ. перекл. цієї та попередньої праці: Jan Kozik. *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815-1849* / ред. L. D. Orton, Edmonton 1986.
- Kubyni, Julius. *The History of Prjašiv Eparchy*. Rome 1970 [= Праці Греко-Католицької Богословської Академії 32].
- Lencyk, Wasyl. *The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I*. Rome – New York 1966.
- Lubieński, Henryk Ignacy. *Droga na Wschód Rzymu*. Warszawa 1932.
- Luznyckyj, Gregory. *Persecution and Destruction of the Ukrainian Church by Russian Bolsheviks*. New York 1960.
- McCullagh, F. *The Bolshevik Persecution of Christianity*. London 1924.
- Madey, Johannes. *Kirche zwischen Ost und West: Beiträge zur Geschichte der Ukrainischen und Weissruthenischen Kirche*. München 1969.

- Magocsi, Paul R. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1948*. Cambridge, Mass. 1978.
- Markus, Vasyl. *L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique, 1944-1945*. Louven 1956.
- Markus, Vasyl. *Religion and Nationalism in Soviet Ukraine after 1945*. Cambridge, Mass. 1985.
- Metropolita Andrzej Szeptycky: Studia i materiały* / ред. Andrzej A. Zięba. Kraków 1994.
- Morality and Reality: The Life and Times of Andrej Sheptyts'kyi* / ред. Paul R. Magocsi, Andrii Krawchuk. Edmonton 1989.
- Pekar, Athanasius. *Our Martyred Bishop Romzha (1911-1947)*. Pittsburg 1977.
- Pekar, Athanasius. «*You Shall Be Witness unto Me*»: *Contribution to the Martyrology of the Byzantine Catholic Church in Subcarpathian Ruthenia*. Pittsburg 1985.
- Pelikan, Jaroslav. *Confessor between East and West: A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipuj*. Grand Rapids, Mich. 1990 (укр. перекл.: Ярослав Пелікан. *Ісповідник віри між Сходом і Заходом: портрет українського кардинала Йосифа Сліпого* / перекл. В. Ящун. Київ 1994 [= Видання УКУ ім. св. Климента Папи, 85]).
- Pospielovsky, Dimitry. *The Russian Church under the Soviet Regime, 1917-1982*, у 2-х т. Crestwood, N. Y. 1984 [рос. перекл.: Поспеловский, Д. В. *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва 1995].
- Prokoptschuk, Gregor. *Metropolit Andreas Graf Scheptyckyj. Leben und Wirken des großen Förderers der Kirchenunion*, 2-е вид. München 1967.
- Prus, Edward. *Władyka świętojurski: rzecz o Arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865-1944)*. Warszawa 1985.
- Przysiecki, Feliks. *Rządy rosyjskie w Galicyi Wschodniej*. Piotrków 1915.
- Punyko, Alexander. *Bishop Theodore G. Romzha and Soviet Occupation (1944-1947)*. New York 1967.
- Rudnytsky, Ivan L. *Essays in Modern Ukrainian History* / упор. Peter L. Rudnytsky. Edmonton 1987 [укр. перекл.: Лисяк-Рудницький, Іван. *Історичні есе*, у 2-х т. / ред. Франк Сисин, упор. Ярослав Грицак. Київ 1994].
- Schweigl, Giuseppe M., SJ. *Il nuovo Statuto della Chiesa Russa e l'Art. 124 della Costituzione Sovietica*. Roma 1948.
- Starodworski, Antoni. *Tragedja Cerkwi Prawosławnej w Z.S.R.R.* Warszawa 1934.
- Stehle, Hansjakob. *Eastern Politics of the Vatican, 1917-1979* / перекл. Sandra Smith. Athens, Ohio – London 1981.
- Struve, Nikita. *Christians in Contemporary Russia*. New York 1967.
- Sudoplatov, Pavel; Sudoplatov, Anatolii. *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness – a Soviet Spymaster* / ред. Jerrold L. та Leona P. Schecter. Boston – New York – Toronto 1994.

- Timasheff, N. S. *Religion in Soviet Russia, 1917-1942*. London 1944.
- The Tragedy of the Greek Catholic Church in Czechoslovakia*. New York 1971.
- Ukraine during World War II: History and Its Aftermath. A Symposium* / ред. Yury Boshyk. Edmonton 1986.
- The Ukrainian Catholic Church, 1945-1975: A Symposium* / ред. Miroslav Labunka, Leonid Rudnytzky. Philadelphia 1976.
- Vardys, V. Stanley. *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*. Boulder, Colo. 1978.
- Yarotsky, P. L. та ін. *Uniate Church: Forcible Establishment, and Natural Failure*. Kiev 1983.
- Zatko, J. J. *Descent into Darkness*. Notre Dame 1965.

ІХ. Наукові повідомлення, виступи на конференціях, статті

- Баран, Володимир. Влада і церква: З історії взаємин у 1945-1965 роках // *Сучасність* 5 (1995) 113-128.
- Білас, Іван. Московський патріархат, каральні органи СРСР та знищення УГКЦ у 1940-х роках // *Logos* 34(3-4) (Ottawa 1993) 532-576.
- Біляк, Степан. В сітях НКВД // *Західня Україна під большевиками, ІХ. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 404-417.
- Богун, Дем'ян, ЧСВВ. Василянський чин у підпіллі (спогади о. Дем'яна Богуна, ЧСВВ) // *Календар «Світла» на Божий 1996 рік*. Торонто – Львів, с. 119-137.
- Большевицька релігійна політика в Західній Україні // *Західня Україна під большевиками, ІХ. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 113-135.
- Боцюрків, Богдан Р. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989) // *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*, ч. 1 / ред. Ярослав Грицак, Борис Гудзяк. Львів 1993, с. 123-164.
- Бугай, М. Ф. Депортації населення з України в 30-50-ті роки // *Український історичний журнал* 11 (1990) 20-26.
- Будурович, Богдан. Ватикан, Польща і Українська Католицька Церква напередодні Другої світової війни // *Сучасність* 12 (1983) 92-105.
- Буцацький, О. Українська греко-католицька церква в Києві // *Церковний вісник* 26 (Чікаго 1993) 9-12.
- Вівчар, Богдан. Повернення // *Церковний вісник* (Чікаго 1996) 17 березня, с. 10.
- Вінграновський, В. М.; Якименко, К. Полковник Шовкуненко розповідає // *Комуніст України* 1 (1990) 73-85.
- Вітер, Олена. 47 допитів матері ігумені // *Західня Україна під большевиками, ІХ. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 399-403.

- Гнатів, схм. Хризантія. Історія Святопокровського монастиря Студійського уставу на основі спогадів її учасників і про першу ігуменю мати Йосифу Вітер // *Наш монастир. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського уставу*, вип. 4, с. 8-27.
- Гнатів, схм. Хризантія. Монахині Святопокровського монастиря у советських тюрмах та на засланнях // *Лавра* 11 (1999) 19-20.
- Гриньох, о. Іван. Спомини Патріярха Йосифа // *Літопис Голготи України*. Дрогобич 1994, т. 2: *Репресована Церква*, с. 139-221.
- Даниленко, С. Т. Таємниця Шептицького // *Войовничий атеїст* 3 (1962) 40-44.
- Дзерович, о. Юліян. Мартирологія українського духовенства під пануванням большевиків // *Західня Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 136-143.
- Дирда, Марко М., ЧСВВ. За червоним муром // *Світло* 11 (1946) 2-4.
- Дирда, Марко М., ЧСВВ. Шляхом священика, 1933-1946 // *На Христовій ниві: Спомини*. Нью-Йорк 1978, с. 5-104.
- Дмитрівський, І. Високопреосвященний Антоній, перший православний архієпископ Станіславський і Коломийський // *Православний вісник* 7 (Львів 1957) 210-218.
- Дмитрук, К. Є. Церква на службі фашизму // *Жовтень* 6-7 (Львів 1971) 106-113; 108-118.
- Дмитрук, К. Є. З хрестом і тризубом // *Вітчизна* 3 (Київ 1979).
- Документи обвиняють: Імя митрополита Андрея Шептицького стало синонімом лютої ненависті к комунізму, злоби, коварства, предательства // *Атеистические чтения* 4 (Москва 1970) 134-144.
- Дорошенко, Володимир. Книжки на паливо // *Західня Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 235-242.
- Дорошенко, Володимир. Дивні практики Обл[л]іту // *Західня Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 243-245.
- Ельвін, І. Церковь на службе польских панов // *Антирелигиозник* (Москва 1939) ноябрь, с. 21-26.
- Ефимов, Д. Как подавлялась свобода совести в панской Польше // *Безбожник* (Москва 1939) сентябрь-октябрь, с. 7-8.
- Гвать, Іван. Рецензія на видання *Львівський церковний собор: Документи і матеріали (1946-1981)* // *Сучасність* (січень 1985) 111-118.
- Гриньох, Іван. Знищення Української Католицької Церкви російсько-большевицьким режимом // *Богословія* 44 (Рим 1980) 3-72.
- Гудзяк, Борис. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*, ч. 1 / ред. Ярослав Грицак, Борис Гудзяк. Львів 1993, с. 1-23.

- Західноукраїнське село під большевиками // *Західня Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 311-324.
- Йордан у Львові // *Єпархіальний вісник* 1 (Львів 1946) 13-17.
- К., В. Віросповідний та національний склад населення північно-східних земель Польщі // *Церква і нарід* (Крем'янець 1936) 15 листопада, с. 739-743.
- Карин, [Даниленко] Сергей. В стане врага // *Особое задание* / упор. И. Поликарпенко, 2-е вид. Москва 1977, с. 186-202.
- Карпак, Иларион. 30 лет назад – на Львовском церковном соборе 1946 года // *Журнал Московской Патриархии* 9 (1976) 15-17.
- Кириченко, С. Є. Уніатська церква: Шлях до Львівського собору // *Західна Україна: Перше десятиріччя після війни* / ред. І. М. Хворостяний та ін., вип. 3. Київ 1988, с. 3-13.
- Киричук, Леся. Казимир Шептицький – малодосліджена заслужена постать в житті УКЦ // *Церковний вісник* (Чікаго 1995) 17 грудня, с. 11-13.
- Кладочний, Йосиф. Нелегальна подорож з большевицького царства до Папи Пія XII // *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто 1995, с. 84-106.
- Козачишин, Н.; Бискуп А. Безславний кінець Брестської унії // *Наука и религия* 6 (Москва 1976) 45.
- Костельник, Гавриїл. Догматичні й дисциплінарні зміни в зв'язку з поворотом до православної Церкви // *Єпархіальний вісник* 2-3 (1946) 22-23.
- Костельник, Гавриїл. Перша зустріч з большевиками // *Західня Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 15-27.
- Кравчук, Андрій. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* 2 (2000) 225-269.
- Кривавий танок // *Західня Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 477-492.
- Лиско, Володимир. ...Так наvertsали на російське православ'є (Уривки зі щоденника о. Володимира Лиска) // *Церковний вісник* (Чікаго 1991), 16 червня, с. 7-8.
- Ліквідація верхівки // *Західня Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 471-476.
- [Макарій (Свистун), архієпископ.] Доповідь архієпископа Івано-Франківського і Коломийського Макарія «Возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою» // *Православний вісник* 7-8 (1986) 40-43.
- Миронюк, І. Світильник православ'я: Світлій пам'яті блаженнішого митрополита Варшавського і всієї Польщі Кир Макарія // *Православний вісник*: 3 (1961) 67-77.

- Місило, Євген. Греко-Католицька Церква в Польщі (1944-1947) // *Варшавські українознавчі записки* 1 (Варшава 1989) 207-219.
- Н., Р. Голгота Унії в Карпатській Україні: Трилітня діяльність останнього єпископа, д-ра Теодора Ромжі // *Життя і слово* 3-4 (Іннсбрук 1948-1949) 329-346.
- Нагурський, Ярослав. Митрополит Шептицький в літах 1939-1941 // *Життя і слово* 1-2 (Іннсбрук 1948) 24-28.
- [Никодим, митрополит]. Доповідь високопреосвященного Никодима, митрополита Львівського і Тернопільського «40-ліття торжества Православія на західних землях України – наслідки возз'єднання» // *Православний вісник* 7-8 (1986) 40-43.
- Одинцов, М. Хождение по мукам // *Наука и религия* (Москва 1990) 5: 8-10; 6: 12-13; 7: 56-57; 8: 19-21.
- Очевидець [о. Йосиф Кладочний]. Останні дні великого митрополита // *Наша церква* 4(7) (Лондон 1954) 12-14.
- П., М. Тиждень червоного жаху у Львові // *Західня Україна під більшовиками, IX. 1939 – VI. 1941: Збірник* / ред. Мілена Рудницька. Нью-Йорк 1958, с. 465-470.
- Петляков, П. А. Антиклерикальні виступи в Західній Україні – вияв класової боротьби трудящих (1917-1939) // *Український історичний журнал* 6 (1980) 74-81.
- Поїздка президії Львівського собору до Києва і до Москви // *Єпархіальний вісник* 4 (1946) 7-11.
- Помер владика Филімон Курчаба // *Церковний вісник* (Чикаго 1995) 3 грудня.
- Прах, Богдан. Греко-католицьке духовенство Перемиської єпархії і Апостольської Адміністрації Лемківщини 1939-1946 рр. – вбиті і репресовані // *Богословіє* 63 (Львів 1999) 116-134.
- Рожицын, В. Унія // *Антирелигиозник* (октябрь 1939) 56-57.
- Рожнов, Георгий. Это мы, Господи // *Огонёк* 38 (Москва 1989) 6-8.
- Сивч, сестра Василя, ЧСВВ. Останні дні українського Перемишля, 1944-1947 // *На Христовій ниві: Спомини*. Нью-Йорк 1978, с. 157-207.
- Список репресованих у 1944-1952 рр. греко-католицьких священиків Мукачівської єпархії, складений єпископом Іваном Семедієм та священиком Юрієм Сабовим // *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади*, т. 1. Львів 1993, с. 337-339.
- Труван, Мирослав. Акція Вісла // *Віднова* 3 (Мюнхен 1985) 53-62.
- Федоришин, Ю. Прощання львівської пастви з високопреосвященим Макарієм, архієпископом Львівським і Тернопільським // *Православний вісник* 1 (1952) 20-21.
- Федорович, [Оксюк] Й[осиф]. Львівська православна єпархія (До десятиріччя відновлення єпархії) // *Православний вісник* 9-10 (1955) 307-311.

- Х. На шляху до правильної розв'язки унійного питання // *Нива* 2 (Львів 1931) 41-44.
- Хом'як, Михайло. Боротьба Української Католицької Церкви проти комунізму // *Logos* 1(2-4) (Waterford, Ont. 1950) 101-105, 222-224, 281-286; 2(1) (1951) 59-64.
- Хруцький, Сергій. Собор повороту до віри батьків // *Єпархіальний вісник* 2-3 (1946) 3-23.
- Хруцький, Сергій. Владика Макарій, архієпископ Львівський і Тернопільський // *Єпархіальний вісник* 4 (1946) 5-7.
- Шанковський, Лев. Українська Повстанська Армія // *Історія українського війська*, вид. 2-е, випр. Вінніпег 1953, с. 653-832.
- Шанковський, Лев. Большевики про УПА (з серії: Ворожі свідчення про УПА) // *Вісник О. Ч. С. У.* (Нью-Йорк 1968) червень, с. 17-18; листопад, с. 22-24; грудень, с. 12-13.
- Шанковський, Лев. Фантазії Москви про ролі Ватикану у боротьбі УПА // *Патріархат* 11(3) (Нью-Йорк 1978) 15-18.
- Шаповалова, А. Патриарх Московский и всея Руси Алексей // *Журнал Московской Патриархии* 2 (1945) 93-99.
- Шиш, А. З. Антинародна діяльність уніатської церкви // *Питання атеїзму: Збірник* / ред. І. Т. Підплічко та ін. Київ 1958, с. 168-178.
- Baran, Alexander. The Ukrainian Catholic Church // *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II* / ред. Wsevolod W. Isajiv, Yury Boshyk, Roman Senkus. Edmonton 1992, с. 147-157.
- Biłas, Iwan. Likwidacja grekokatolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa Jozafata Kocyłowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSSR // *Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 3. Przemysł 1996, с. 277-290.
- Bociurkiw, Bohdan R. Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church under the Soviet Occupation of 1939-41 // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrej Sheptyts'kyi* / ред. Paul R. Magocsi, Andrii Krawchuk. Edmonton 1989, с. 101-123.
- Bociurkiw, Bohdan R. The Supression of the Ukrainian Greek Catholic Church in the Post-War Soviet Union and Poland // *Religion and Nationalism in Eastern Europe and the Soviet Union* / ред. Dennis J. Dunn. Boulder, Colo. 1987, с. 97-119.
- Budurowycz, Bohdan. Sheptyts'kyi and the Ukrainian National Movement // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrej Sheptyts'kyi* / ред. Paul R. Magocsi, Andrii Krawchuk. Edmonton 1989, с. 47-74.
- Dunn, Dennis J. Pre-World War II Relations between Stalin and the Catholic Church // *Journal of Church and State* 15(2) (1973) 192-204.
- Dunn, Dennis J. The Catholic Church and the Soviet Government in Soviet-Occupied East Europe, 1939-1940 // *Marxism and Religion in Eastern Europe: Pa-*

- pers Presented at the Banff International Slavic Conference, September 4-7, 1974* / ред. R. T. De George, J. P. Scanlan. Dordrecht 1976, с. 107-118.
- Friedman, Philip. Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation // *YIVO Annual of Jewish Social Sciences* 12 (New York 1958-1959) 290-294.
- Gudziak, Borys; Hurkina, Switłana; Turij, Ołeh. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego w podziemiu // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 4. Przemyśl 1998, с. 311-337.
- Himka, John-Paul. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900 // *Canadian Slavonic Papers* 21(1) (March 1979) 1-14.
- Himka, John-Paul. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890-1895 // *Slavic Review* 41(2) (Summer 1982) 219-235.
- Himka, John-Paul. The Greek Catholic Church and Nationbuilding in Galicia // *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984) 426-452 [укр. переклад: Химка, Іван-Павло. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772-1918 // *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*, ч. 1 / ред. Ярослав Грицак, Борис Гудзяк. Львів 1993, с. 73-107].
- Jabłoński, Mieczysław. Greckokatolicka diecezja przemyska w latach 1918-1939 // *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 1: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym* / ред. Stanisław Stępień. Przemyśl 1990, с. 229-249.
- Koniec Únie v Československu // *Svetlo Pravoslavia* 1-2 (1950) 18-47.
- Lacko, Michael, SJ. The Forced Liquidation of the Union of Uzhhorod // *Slovak Studies* 1 (Rome 1961) 145-185.
- Lewin, Kurt. Archbishop Andreas Szeptycky and the Jewish Community in Galicia during the Second World War // *Unitas* (Garrison 1960), Summer, с. 137-138.
- Lewin, Kurt. Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi during the Years 1942-1944: Recollections of an Eyewitness // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrej Sheptyts'kyi* / ред. Paul R. Magocsi, Andrii Krawchuk. Edmonton 1989, с. 449-453.
- Majkowicz, Teodor. Kościół greckokatolicki w PRL // *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 1: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym* / ред. Stanisław Stępień. Przemyśl 1990, с. 251-262.
- Moklak, Jaroslaw. Aspekty polityczne życia religijnego Ukraińców w Galicji: Ekspansja prawosławia rosyjskiego // *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 1: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym* / ред. Stanisław Stępień. Przemyśl 1990, с. 199-206.
- Morawski, Dominik. Korespondencja z Rzymu // *Kultura* 5 (Paris 1973) 51.
- Musiał, Jan. Stan prawny i sytuacja faktyczna świątyń unickich na terenie diecezji przemyskiej w latach 1945-1985 // *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 1: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym* / ред. Stanisław Stępień. Przemyśl 1990, с. 257-262.

- Myszanycz, Ołeksza. Metropolita Josyf Slipyj przed «sądem» KGB. Materiały z procesów w latach 1945-1946 i 1958-1959 // *Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 2. Przemyśl 1994, c. 263-292.
- Plokyh, Serhii. In the Shadow of Yalta: International Politics and the Soviet Liquidation of the Greco-Catholic Church // *Logos* 35(1-4) (Ottawa 1994) 59-76.
- Relations with the Eastern Churches // *Pontifical Council for Promoting Christian Unity (PCPCU), Information Service* 3-4(78) (Rome 1991) 147.
- Rublowa, Natalia. Świadcstwo wiary. Protokoły śledztwa i Akt zgonu Sługi Bożego bp. Hryhorija Chomyszyna – ordynariusza stanisławowskiego // *Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 5. Przemyśl 2000, c. 123-127.
- Serczyk, Władysław. Na marginesie książki Edwarda Prusa o Metropolicie Andrzeju Szeptyckim // *Dzieje Najnowsze* 18(1) (Warszawa 1986) 103-111.
- Slusarczyk Sirka, Ann. Sheptyts'kyi in Education and Philanthropy // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrej Sheptyts'kyi* / ред. Paul R. Magocsi, Andrii Krawchuk. Edmonton 1989, c. 269-287.
- Stehle, Hansjakob. Der Lemberger Metropolitan Šeptycky und die nazionalsozialistische Politik in der Ukraine // *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 34 (1986) 407-425.
- Stępień, Stanisław. Życie religijne społeczności ukraińskiej w II Rzeczypospolitej // *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 1: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym* / ред. Stanisław Stępień. Przemyśl 1990, c. 207-227.
- Stępień, Stanisław. Represie wobec Kościoła greckokatolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej // *Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, т. 2. Przemyśl 1994, c. 195-262.
- Torzecki, Ryszard. Wspomnienia z okupowanego Lwowa // *Dzieje Najnowsze* 19 (Warszawa 1987) 141-154 [рецензія на: David Kahane. *Diary of the Lwów Ghetto* (1978)].
- Vedernikov, A. Zrušenie Únie v Československu // *Svetlo Pravoslavia* 3 (1951) 42-47.
- Vološin, Aug[ustyn]. Řecko-katolická církev v Podkarpatské Rusi // *Podkarpatská Rus: Obraz poměrů přirodních, hospodářských, politických, církevních, jazykových a osvetových* / ред. Jozef Chmelař. Praha 1923, c. 99-113.
- W., K. Dzień dzisiejszy Kościoła greckokatolickiego w Polsce // *ABC* 6 (Lublin 1988) 83-89.
- Zlepko, Dmytro. Die ukrainische griechisch-katolische Visitatur in Berlin (1940-1945) // *Symbolae in honorem Volodymyri Janiw*. München 1983, c. 430-431.
- Zlepko, Dmytro. Die Vernichtung der ukrainischer griechisch-katolischer Kirche und die Auflösung ihrer Hierarchie in Galizien // *Die Führung der Kirche in den sozialistischen Staaten Europas* / ред. Gabriel Adriani. München 1979, c. 25-37.

X. Статті у довідкових виданнях

- «Греко-католицька церква» // *Українська Радянська Енциклопедія* / ред. М. П. Бажан та ін., т. 3. Київ 1960, с. 425.
- Емелях, Л. И. «Союз воинствующих безбожников СССР (СВБ)» // *Краткий научно-атеистический словарь* / ред. И. П. Цамерян та ін. Москва 1964, с. 523-524.
- Ріпецький, С. «Москвофільство» // *Енциклопедія Українознавства* / ред. В. Т. Кубійович, т. 5. Париж – Нью-Йорк 1966, с. 1652-1654.
- «Ems ukase» // *Encyclopedia of Ukraine* / ред. Volodymyr Kubijovuč, т. 1. Toronto 1984, с. 824-825.
- Holubnychy, V. «Ukraine since World War II, 1945-62» // *Ukraine: A Concise Encyclopedia* / ред. Volodymyr Kubijovuč, т. 1. Toronto 1963, с. 901-902.
- «Ripetsky, Myroslav» // *Encyclopedia of Ukraine* / ред. Danylo Husar Struk, т. 4. Toronto 1993, с. 376.
- Senkus, R. «Valuev, Petr» // *Encyclopedia of Ukraine* / ред. Danylo Husar Struk, т. 5. Toronto 1993, с. 552-553.

XI. Статті в пресі

- Білокінь, Сергій. Жив поруч з нами... // *Літературна Україна* (Київ 1991) 21.06. Глава униатов // *Безбожник* (Москва 1940) 11.04.
- Гнатів, Ярослав. Остання путь // *Мета* (Львів 1992) 22.11.
- Голіят Роман. Інтерв'ю з Яном Шептицьким, племінником Митрополита Андрея // *Новий шлях* (Торонто 1989) 11.04.
- Гринько, Дмитро. Павло Ходченко // *Літературна Україна* (Київ 1980) 15.01.
- Давиденко, В[олодимир]. Не стануть агнцями вовки // *Радянська Україна* (Київ 1988) 27, 29, 30.11; 1, 2, 7, 8.12.
- Давиденко, В. Волки остануться волками, или правда об «Украинской повстанческой армии» // *Социалистическая индустрия* (Москва 1989) 5.02.
- Дмитренко, Юрій. З чужим паролем // *Літературна Україна* (Київ 1980) 15.01.
- Дорошенко, Дмитро. Перебування митрополита Андрея Шептицького в Росії за часів війни // *Мета* (Львів 1931) 14.06.
- Заречный, В.; Ластовец, О. Бандеровщина: Страницы истории // *Правда Украины* (Киев 1989) 12.08.
- Зарічний В. Лишитись чесним до кінця: Невідомі сторінки чекістської біографії // *Робітничка газета* (Київ 1989) 29.07, 1.08.
- Карін [Даниленко], Сергій. Крах контрреволюційного охвістя // *Радянська Україна* (Київ 1982) 21-29.07.
- К[ладочний], О[сип]. Розповідь очевидця про смерть Слуги Божого Андрея // *Нова зоря* (Чікаго 1977) 6.11.

- Львівський [псевд.]. Церква в Україні – як там справді? // *Українські вісті* (Едмонтон 1974) 5.09.
- Місило, Євген. Українці в центральному таборі праці в Явожні, 1947-1949 // *Наша мета* (Торонто 1995) 25.11.
- О. прелат д-р Петро Вергун // *Християнський голос* (Мюнхен 1957) 24.03.
- Одинцов, Михаил. Униаты // *Аргументы и факты* (Москва 1989) 7-13.10.
- Пекар, Атанасій, ЧСВВ. Смерть владики мовчазної Церкви // *Українські вісті* (Едмонтон 1983) 10.08.
- Поворот греко-католицьких священників до православ'я // *Українське життя* (Торонто 1948) 6, 13, 20.05.
- Прірва, Євген. В п'яту річницю ліквідації Української Греко-Католицької Церкви // *Сучасна Україна* (Мюнхен 1951) 13.04.
- Список єпископів і священників – жертв релігійного переслідування // *Свобода* (Джерсі-Сіті 1970) 4.04.
- Урядова реляція про смерть і похорон Митрополита Андрея Шептицького // *Мета* (Львів 1995) 10.12.
- Х., о. П. Доля Української Греко-Католицької Церкви в Польщі // *Наша мета* (Торонто 1957) 11.05.
- Цегельський, Петро. Слідами української греко-католицької церкви в Києві // *Вірую* 18 (Львів 1994) серпень.
- Як помер Кир Йосафат (Коциловський) // *Українські вісті* (Едмонтон 1957) 18.04.
- Ярема, протопресвітер Володимир. Правда про собор 1946 року // *Українська думка* (Лондон 1993) 1.05.
- Ястребов, Ф. Уніатське духовенство на службі у польського панства // *Комуніст* (Київ 1939) 9.10.
- Orthodox Ukrainians Condemn Persecution of Ukrainian Catholics // *America* (Philadelphia 1946) 15.06.
- Pekar, Athanasius, OSBM. A Martyr of our Time // *Eastern Catholic Life* (Passaic, N. J. 1966) 6.03-3.04.
- Pekar, Athanasius, OSBM. Liquidation of the Greek Catholic Church in Carpatho-Ukraine // *America* (Philadelphia 1976) 23, 30.08.
- Pekar, Athanasius, OSBM. Msgr. Alexander Chira, Our Confessor Octogenarian // *Byzantine Catholic World* (Pittsburg 1977) 1.05.
- Pekar, Athanasius, OSBM. Administrator of Mukachevo Eparchy Dies // *Byzantine Catholic World* (Pittsburg 1979) 25.02.
- Pekar, Athanasius, OSBM. The Present Day Confessors and Martyred Bishops of the Byzantine (Greek) Catholic Ruthenian Church // *Byzantine Catholic World* (1985) 10, 24.02.
- Prus, Edward. Українські сили збройне в walce z ZSRR i Polakami: List metropolity hr. Szeptyckiego do Stalina // *Życie literackie* (Warszawa 1972) 23.07.

БІБЛІОГРАФІЯ БОГДАНА БОЦЮРКІВА

Архівна спадщина

Архів та бібліотека Б. Боцюрківа (Professor Vociurkiw Library Collection) знаходяться тепер в Канадському Інституті Українських Студій Альбертського Університету (Едмонтон). Упорядкуванням фонду та підготовкою до друку його каталога займається д-р Андрій Кравчук.

Монографії

- Soviet Church Policy in the Ukraine 1919-1939*. Ph.D Dissertation. Chicago 1961.
Ukrainian Churches under Soviet Rule: Two Case Studies. Cambridge 1985.
The Politics of Religion in the Ukraine: The Orthodox Church and the Ukrainian Revolution, 1917-1919. Washington 1986 [= Kennan Institute for Advanced Russian Studies, Occasional Papers 202].
Historische Perspektiven der sowjetischen Religionspolitik in der Ukraine. Bern – Zürich 1986 [фр. перекл.: *La politique religieuse soviétique en Ukraine vue dans une perspective historique*. Bern – Lausanne 1986].
The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939-1950). Toronto 1996 [укр. перекл.: *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950)*. Львів 2005].

Статті

- The Church in Ukraine // *Aspects of Contemporary Ukraine*. New Haven 1955, с. 343-361.
The Church in Belorussia // *Aspects of Contemporary Belorussia*. New Haven 1955, с. 193-209.
Sowjetrussische Religionspolitik und die Ukrainische Katholische Kirche // *Nationalitätenpolitik Moskaus* 1/3 (1958) 11-25.
Church and State in the Soviet Union // *International Yearbook* 14 (1959) 182-189.
The Autocephalous Church Movement in Ukraine: the Formative State (1917-1921) // *The Ukrainian Quarterly* 15 (1960) 211-223.
The Renovationist Church in the Soviet Ukraine, 1922-1939 // *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US* 9(1-2/27-28) (1961) 41-74.
The Closing of Churches in the Soviet Ukraine 1919-1939 // *Nationalitätenpolitik Moskaus* 1/5-6 (1961) 13-21.
The Post-Stalin «Thaw» and Soviet Political Science // *Canadian Journal of Economics and Political Science* 30(1) (1964) 22-48.

- De-Stalinization and Religion in the USSR // *International Yearbook* 20 (1965) 312-330.
- The Uniate Church in the Soviet Ukraine. A Case Study in Soviet Church Policy // *Canadian Slavonic Papers* 7 (1965) 89-113 [цю ж статтю опубл. під іншою назвою: Two case studies: Religion and Soviet Society // *Survey* 60(7) (1966) 62-71, а також у: *Liberalization in the USSR. Facade or Reality?* / ред. D. R. Little. Lexington, Mass. 1968, с. 105-116].
- L'Eglise Orthodoxe en Ukraine depuis 1953 // *Bulletin Franco-Ukrainien* 24-25(7) (1966) 7-29.
- In the Catacombs. The Church in Western Ukraine // *The Tablet* (1966) 16.04., с. 444-445.
- Lenin and Religion // *Lenin: the Man, the Theorist, the Leader. A Reappraisal* / ред. Leonard Schapiro, Peter Reddaway. London – Stanford 1967 [передрук: Boulder 1987], с. 107-134.
- Church-State Relations in the USSR // *Survey* 66(1) (1968) 4-32 [опубл. також у: *Religion in the Soviet State. A Dilemma of Power* / ред. M. Hayward, W. C. Fletcher. New York 1969, с. 71-104; італ. перекл.: I rapporti tra Chiesa e Stato nell'Unione Sovietica // *L'Est* 1 (Milano 1968) 217-256].
- Religion and Atheism in Soviet Society // *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917-1967* / ред. R. H. Marshall, T. Bird. Chicago 1970, с. 45-60.
- The Study of Politics in the U.S.S.R. Birth Throes of a Soviet Political Science // *Social Thought in the Soviet Union* / ред. Alex Simirenko. Chicago 1969, с. 111-152.
- Political Dissent in the Soviet Union // *Studies in Comparative Communism* 3 (April 1970) 74-105 [італ. перекл.: Il dissento politico nell'Unione Sovietica // *Russia Cristiana* 119 (1971) 37 і наст.].
- Religion in the USSR after Khrushchev // *The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin: The Years of Transition* / ред. John W. Strong. New York 1971, с. 135-155.
- The Orthodox Church in Ukraine since 1917 // *Ukraine. A Concise Encyclopedia* / ред. Volodymyr Kubijovuč, т. 2. Toronto 1971, с. 167-178 [нім. перекл.: Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine seit 1917 // *Kirche im Osten* 14 (1972) 34-47].
- Soviet Religious Policy and the Status of Judaism in the USSR // *Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs* 6 (Dec. 1970) 13-19 [нім. перекл.: Sowjetische Religionspolitik und die Stellung des Judentums in der UdSSR // *Emuna. Horizonte zur Diskussion über Israel und das Judentum* 6(1) (1971) 17-26].
- The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine, 1953-1971 // *Canadian Slavonic Papers* 14 (1972) 191-212.
- Religious Dissent and the Soviet State // *Papers and Proceedings of the McMaster Conference on Dissent in the Soviet Union* / ред. Peter J. Potichnyj. Hamilton 1972, с. 73-112.
- The Shaping of Soviet Religious Policy // *Problems of Communism* 22(3) (May-June 1973) 37-51.

- Soviet Research on Religion and Atheism since 1945 // *Religion in Communist Lands* 2(1) (1974) 11-16.
- The Rights of Religious Groups in the Soviet Union to Organize Their Activities and to Express their Beliefs // *U.S. Congress, House: Detente. Hearings before the Subcommittee on Europe, Committee on Foreign Affairs, May 8 to July 31, 1974*. Washington 1974, с. 343-353.
- Religious Dissent and the Soviet State // *World Today* 30 (1974) 214-226 (опубл. також у: *Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe* / ред. В. Р. Боцюрків, J. W. Strong. London – Toronto 1975, с. 58-90.
- La situazione religiosa nell'Ucraina sovietica // *Russia Cristiana* 16(3/141) (1975) 41-65 [нім. перекл.: Die Lage der Kirche in der sowjetischen Ukraine // *Glaube in der 2. Welt* 4(5) (1976) 2-7].
- Comments on Professor Julian Birch // *Ukraine in the Seventies* / ред. Peter J. Potichnyj. Oakville 1975, с. 331-333.
- Religious Dissent in the U.S.S.R. Lithuanian Catholics // *Marxism and Religion in Eastern Europe* / ред. Richard T. de George, James P. Scanlan. Dordrecht – Boston 1975, с. 147-175 (пол. перекл.: Religijna opozycja w ZSRR. Katolicy Litewscy // *Spotkania* 3-4 (1978) 187-194).
- Головні тенденції та етапи радянської релігійної політики // *Ювілейний збірник Української Вільної Академії Наук в Канаді*. Вінніпег 1976, с. 139-153.
- Political Dimensions of Religious Dissent // *Religious Persecution in the Soviet Union*. Washington 1976, с. 8-26.
- La persecuzione religiosa in Ucraina // *Rivista del Centro Studi Russia Cristiana* 2/158 (1977) 35-54.
- The Ukrainian Autocephalous Church: A Study in Religious Modernization // *Religion and Modernization in the Soviet Union* / ред. Dennis J. Dunn. Boulder 1977, с. 310-347 [передрук у: Bohdan Bociurkiw. *Ukrainian Church under Soviet Rule: Two Case Studies*. Cambridge 1984].
- Religion and Nationalism in Contemporary Ukraine // *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin* / ред. George W. Simmonds. Detroit 1977, с. 81-93.
- The Church and the Ukrainian Revolution. The Central Rada Period // *Ukraine 1917-1921. A Study in Revolution* / ред. Taras Hunchak. Cambridge 1977, с. 220-246.
- The Catacomb Church. Ukrainian Greek Catholics in the USSR // *Religion in Communist Lands* 5(1) (1977) 4-12 [передрук у: *Religious Liberty and Minority Rights in the Soviet Union*. Washington 1977, с. 255-260; нім. перекл.: Katakombenkirche in der Ukraine // *Der Fels* 8(5) (1977) 146-148].
- Religious Situation in Soviet Ukraine // *Ukraine in a Changing World* / ред. Walter Dushnyck. New York 1977, с. 173-193.

- Religious Dissent in the Soviet Union. Status, Interrelationships, and Future Potential // *Freedom in the World: Political Right and Civil Liberties* / ред. R. D. Gastil. Boston – New York 1979, с. 115-132.
- Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // *Harvard Ukrainian Studies* 3-4 (1979/1980) (in honour of Omeljan Pritsak) 92-111.
- Die sowjetische Religionspolitik in der Ukraine in historischer Perspektive // *Glaube in der 2. Welt* 8(4) (1980) 1-11.
- How the Kremlin Wages Its Secret War on Religion // *The Sunday Star* (1980) 28.09.
- Soviet Religious Policy in the Ukraine in Historical Perspective // *Occasional Papers* 2(3) (1982) 21 с.
- Kievan Rus' and the Consciousness of European Unity // *The Common Christian Roots of the European Nations. An International Symposium in the Vatican*. Florence 1982, с. 1201-1205.
- Andropov's Takeover // *International Perspectives* (July-August 1983) 11-13.
- Polish Church May Benefit at the Expense of Solidarity // *Los Angeles Times* (1983) 29.06.
- The Changing Soviet Image of Islam // *The Search. Journal for Arab and Islamic Studies* 4(3-4) (1984) 59-80.
- Antireligious propaganda // *Encyclopedia of Ukraine* 1 (1984) 79-81.
- Association of Militant Atheists of Ukraine // там само, с. 131.
- Church-state separation // там само, с. 492-493.
- Council on Religious Affairs // там само, с. 602-603.
- Soviet Religious Policy in Ukraine in Historical Perspective // *Russian Empire. Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices* / ред. Michael S. Pap. Cleveland 1985, с. 95-111.
- Institutional Religion and Nationality in the Soviet Union // *Soviet Nationalities in Strategic Perspective* / ред. Enders S. Wimbush. London 1985, с. 181-206 [рос. перекл.: Религия и национальность в СССР // *Форум* 13 (1985) 68-91].
- L'Eglise ukrainienne orthodoxe autocéphale (1917-1930) // *La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930* / ред. E. Kruba, A. Joukovsky. Paris та ін. 1986, с. 77-104.
- The Formulation of Religious Policy in the Soviet Union // *Journal of Church and State* 28 (1987) 423-438 [передрук у: *Readings on Church and State* / ред. James E. Wood. Waco 1989, с. 303-318].
- The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929-1936 // *Journal of Ukrainian Studies* 12(1) (1987) 3-21 [укр. перекл.: Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929-1936 роках // *Сучасність* 30(11/355) (1990) 80-91].
- The Suppression of the Ukrainian Catholic Church in Postwar Soviet Ukraine and Poland // *Religion and Nationalism in Eastern Europe and the Soviet Union* /

- ред. Dennis J. Dunn. Boulder 1987, с. 97-119 [фр. перекл.: Suppression de l'Église gréco-catholique ukrainienne après la deuxième guerre mondiale en U.R.S.S. et en Pologne. Une comparaison // *Millennium of Christianity in Ukraine. A Symposium*. Ottawa 1987, с. 79-104; укр. перекл.: Придушення Української Греко-Католицької Церкви в СРСР та Польщі у повоєнні часи // *Сучасність* 30(7-8/351-352) (1990) 128-139; передрук у: *Віра батьків* (1990) 20.11.].
- The Impact of Soviet Treatment of Religion at Home on Moscow's External Propaganda and Disinformation // *Contemporary Soviet Propaganda and Disinformation. A Conference Report*. Washington 1987, с. 285-307.
- The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century* / ред. Pedro Ramet. Durham, N. C. 1988, с. 309-319, 441-444.
- Religion and the Law in Communist Eastern and Central Europe // *Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture* 7 (1988) 75-86.
- Iniatsiivnyky // *Encyclopedia of Ukraine* 2 (1988) 320.
- Kostelnyk, Havryil // там само, с. 626.
- Soviet Suppression of the Greek Catholic Church in Ukraine and its Impact on Ukrainian Catholics in Canada // *The Ukrainian Religious Experience. Tradition and the Canadian Cultural Context* / ред. David J. Goa. Edmonton 1989, с. 143-155.
- Le synode de Lviv (8-10 mars 1946) // *Istina* 34 (1989) 266-289.
- Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church under the Soviet Occupation of 1939-1941 // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / ред. Paul R. Magocsi. Edmonton 1989, с. 101-123.
- The Ukrainian Catholic Church in the USSR under Gorbachev // *Problems of Communism* 39 (1990) 1-19 [італ. перекл.: La Chiesa uniate sotto Gorbačev // *L'Altra Europa* 16(4) (1991) 99-124; пол. перекл.: Українські Католицькі Церкви за Горбачова // *Więź* 34(11-12/397-398) (1991) 150-171].
- The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919-1922 // *Church, Nation and State in Russia and Ukraine* / ред. Geoffrey A. Hosking. London 1991, с. 228-249.
- The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in West-Germany, 1945-1950 // *The Refugee Experience. Ukrainian Displaced Persons after World War II* / ред. W. W. Isajiw та ін. Edmonton 1992, с. 158-181.
- The Ukrainian Greek-Catholic Church in the Contemporary USSR // *Nationalities Papers* 20 (1992) 17-30.
- The re-emergence of the Eastern Catholic Church in Ukraine // *Ecumenism* 107 (1992) 14-18 [фр. перекл.: Émergence nouvelle de l'Église catholique orientale en Ukraine // *Oecumenisme* 107 (1992) 14-18].
- Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989) // *Ковчег* 1 (1993) 123-164.

- Religion, Nationalismus und Politik in der Ukraine // *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates* / ред. Guido Hausmann, Andreas Kappeler. Baden-Baden 1993, с. 226-248.
- Lviv Sobor of 1946 // *Encyclopedia of Ukraine* 3 (1993) 236-237.
- Russian Orthodox Church // там само 4 (1993) 457-458 (разом із І. Korovytsky).
- The Orthodox and the Greek Catholic Church // *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia* / ред. Michael Bourdeaux. Armonk – London 1995, с. 131-162.
- Т. зв. «Саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // *Сучасність* 38(1/440) (1998) 106-112.

Рецензії

- Matthew Spinka. The Church in Soviet Russia. New York 1956 // *Canadian Journal of Economics and Political Science* 25 (1959) 89-91.
- Boleslaw Szczesniak (ed.). The Russian Revolution and Religion. A Collection of Documents Concerning the Suppression of Religion by the Communists, 1917-1925. Notre Dame 1959 // *Canadian Journal of Economics and Political Science* 27 (1961) 130-131.
- Herbert McClosky, John E. Turner. The Soviet Dictatorship. New York та ін. 1960 // *Canadian Journal of Economics and Political Science* 27 (1961) 288-289.
- Bertram D. Wolfe. Communist Totalitarianism. Boston 1961 // *Canadian Journal of Economics and Political Science* 29 (1963) 283-284.
- Ivan Dzyuba. Internationalism or Russification. A Study in the Soviet Nationalities Problem. London – Toronto 1968 // *International Journal* 24 (1968) 837.
- Ivan Avvakoumov, George Woodcock. The Doukhobors. New York 1968 // *Slavic Review* 28 (1969) 517-518.
- The Voices of Dissent and the Visions of Gloom. [Рец.]: Abraham Brumberg (ed.). In Quest of Justice. New York 1970; Pavel Litvinov. The Demonstration in Pushkin Square. Boston 1969; Anatol Marchenko. Moi pokazaniia. Paris 1969; Observer. Message from Moskow. New York 1969; Anatole Shub. The New Russian Tragedy. New York 1969; Andrei Amalrik. Will the Soviet Union Survive Until 1984? New York 1970 // *The Russian Review* 29 (1970) 328-335.
- Frederick I. Kaplan. Bolshevik Ideology and the Ethics of Soviet Labor, 1917-1920. The Formative Years. New York 1968 // *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 387 (1970) 208-209.
- Karel van het Reve (ed.). Dear Comrade. Pavel Litvinov and the Voices of Soviet Citizens in Dissent. New York u.a. 1969; Vyacheslav Chornovil (ed.). The Chornovil Papers. New York 1968 // *Slavic Review* 29 (1970) 343-344.
- Michael Bourdeaux. Patriarch and Prophets. Persecution of the Russian Orthodox Church Today. London 1969 // *Slavic Review* 30 (1971) 164-165.

- H. Gordon Skilling, Franklyn Griffiths (eds.). *Interest Groups in Soviet Politics*. Princeton 1971 // *Canadian Journal of Political Science* 5 (1972) 593-594.
- Michael Bourdeaux. *Patriarch and Prophets. Persecution of the Russian Orthodox Church Today*. New York 1970 // *Slavic Review* 30 (1971) 164-165.
- Wilfried Daim. *The Vatican and Eastern Europe. A Re-Evaluation of Church Relations with the Soviet Bloc*. New York 1970 // *Slavic Review* 31 (1972) 209-210.
- Roman Rössler. *Kirche und Revolution in Rußland. Patriarch Tichon und der Sowjetstaat*. Köln та ін. 1969 // *Slavic Review* 31 (1972) 442.
- Harvey Fireside. *Icon and Svastica. The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control*. London 1971 // *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 401 (1972) 175-176.
- Abraham Rothberg. *The Heirs of Stalin. Dissidence and the Soviet Union, 1953-1970*. Ithaca 1972 // *Canadian Slavonic Papers* 16 (1974) 296-297.
- William C. Fletcher. *The Russian Orthodox Church Underground, 1917-1970*. London 1971; Gerhard Simon. *Die Kirchen in Rußland. Berichte, Dokumente*. München 1970 // *The Slavonic and East European Review* 53 (1975) 305-307.
- Gerhard Simon. *Church, State, and Opposition in the U.S.S.R.* Berkely 1974 // *Canadian Historical Review* 57 (1976) 358-360.
- Robert H. McNeal (ed.). *Resolutions and Decisions of the Communist Party of the Soviet Union. Vols. 1-4*. Toronto 1974 // *Canadian Journal of Political Science* 10 (1977) 434-436.
- Christel Lane. *Christian Religion in the Soviet Union. A Sociological Study*. Albany 1978 // *Soviet Studies* 32 (1980) 297-301.

Редакторська праця

- Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe*. London – Toronto – Buffalo 1975 (співредактор – John W. Strong).
- Harvard Ukrainian Studies* (1974-1998).
- Slavic Review* (1981-1983).
- Religion in Communist Lands* (1974-1998).

Бібліографія

- Перелік праць, написаних до 1975 р. вперше опубл. в: *Західньоканадський збірник* 2 (Edmonton 1975) 339-342; повний огляд наукового доробку подано у: Christian Weise. *Bociurkiw, Bohdan R.* // *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 18 (2001) 196-203 [див. також: www.bautz.de/bbkl/b/bociurkiw_b_r.shtml]; Andrii Krawchuk. *Church and State in the U.S.S.R.: a Bio-bibliography of Bohdan R. Bociurkiw* [готується до друку в: *Harvard Ukrainian Studies*].

Життєписи

Encyclopedia of Ukraine 1 (1984) 250.

Енциклопедія Українознавства 11 (1994) 13.

Bohdan Klid. Dr. Bohdan Bociurkiw, distinguished scholar and long-time friend of CIUS, dies // *Ukrainian Weekly* 66(42) (18.10.1998) 3, 7.

Michael Bociurkiw. A Personal Reflection. Lives Lived. Bohdan R. Bociurkiw // *Ukrainian Weekly* 66(44) (1.11.1998) 7.

Carter Elwood. In Memoriam. Bohdan Bociurkiw 1925-1998 // *EURUS* 14(2) (1998).

Богдан Боцюрків // *Вісник НТШ* 21 (1999) 42.

Ukrainian Church Studies Program: Program inherits Bociurkiw Library Collection // *CIUS Annual Review* (1999) 29-32.

Упорядник Християн Вайзе

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абезь 176
Австралія 204
Австрія 184, 215
– Габсбурзька монархія (Австрійська, Австро-Угорська монархія, Австро-Угорщина, Австрія, Відень) 4, 8-12, 167⁵, 76, 17, 23¹⁰¹, 50, 188, 209
Азія 55⁶
– Азія Середня 165
Америка
– Америка Південна 27², 204
– Америка Північна 204, 205
Ангарське 177
Апостольський престол – див. Рим
- Балкани 2⁴
Балтія 58¹⁵, 59¹⁸
Басарабія 50
Бачка 23¹⁰¹
Бельгія 100³⁸, 172
Бережани 172
– Бережанщина 85
Березів 189⁵
Берестя 2, 17
– Берестейська еп. 4, 5
Берлін 28⁸, 89, 102, 175
Бичків Великий 189⁵
Бібрський р-н 83
Білорусь (Біла Русь) 1, 2, 4, 5, 19, 40, 50, 51, 93
– Білоруська еп. 5
Богучанський р-н 177
Боїми 176, 177
Болгарія 63³¹
Болехівський р-н 169, 171
Боснія 202⁵
Броди 121¹¹³
Брошнів 31¹⁶
Будапешт 30¹⁵, 46⁹⁵, 48¹⁰⁴, 190⁹
- Буковина 17, 124¹²⁵
– Буковина Північна 17
Буськ 48
Бучач 122
- Варшава, м. 7, 19, 25⁷, 34²⁹, 102, 182⁷⁶, 212;
див. також Польща
Ватикан – див. Рим
Вашингтон 182⁷⁶
Великий Бичків – див. Бичків Великий
Великобританія 106⁷³
Вигодський р-н 169
Винниківський р-н 121¹¹³
Вишнівецький р-н 50¹¹⁰
Відень, м. 9, 14, 17, 18; див. також Австрія
Вільховиця 190⁹
Вінниця 41
Вінніпег 179⁵⁹
– Вінніпезька митр. 204
Воеводина 202⁵
Волинь 5, 13⁶⁴, 20, 25⁷, 27, 28⁵, 33²⁶, 40, 50¹¹⁰, 51, 53, 84, 89, 116, 167, 215
– Волинь Західна 137³⁰
– Волинська обл. 50, 98
– Волинська еп. 51
Воловецький р-н 195
Воркута 176, 178
Вороблячі 121¹¹³
В'ятка (Кіров) 178
– В'ятська губ. 7
– Кіровська обл. 178
- Габсбурзька монархія – див. Австрія
Гайдудорозька еп. 202⁵
Галич (Галицький престол) 47
Галичина (Галицький П'ємонт, Український П'ємонт, Галицька «Росія») 4, 8-18, 21-25⁷, 27-29, 33, 35, 39, 41, 44, 46-57, 63, 64, 67⁴³, 68, 75⁶⁶, 88, 89, 97-99, 103-106, 108,

- 109, 114, 123, 127, 130-132, 134, 142, 146⁶⁸, 147⁷⁴, 150, 153¹¹⁰-155, 157, 159, 161, 163¹⁴⁶-165, 168, 170, 172-176, 179-181, 184⁸⁶, 187-191, 193²⁰-196, 198, 199, 201^{2, 3}, 204-207, 212-219;
- Галицьке ген.-губ. 28
 - Галичина Західна 10
 - Галичина Східна 10, 13, 17, 39, 65
 - Галицька Соціалістична Радянська Республіка 18
 - Галицька митр. (церк. провінція) 7, 9, 11, 13⁶⁴, 27, 31¹⁶, 39, 70, 115, 119, 120, 172, 174, 185, 188, 190, 191, 214, 219
- Гетьманщина 3
- Глинсько 121¹¹³
- Глиняни 119
- Голоско-Велике 121, 166, 168
- Городжіїв 121¹¹³
- Городоцький р-н 121¹¹³
- Гошів 122, 169, 171
- Далекий Схід 125, 174
- Джамбульська обл. 177
- Дмитровичі 121¹¹³
- Дніпро, р. 3
- Доброміль 48, 122
- Добряни 154
- Долинський р-н 169
- Долиняни 121¹¹³
- Донбас 179⁵⁹
- Дора 169
- Дрогобич 115, 122, 140⁴⁹, 155, 160, 168, 179
- Дрогобиччина 124¹²⁴, 161¹³⁸, 168
 - Дрогобицька обл. 52, 65, 90¹-92, 98, 99³⁶, 101, 107, 120¹¹², 122, 126, 132, 146⁶⁸, 148⁸², 160, 168, 169, 201, 220
 - Дрогобицько-Самбірська еп. 135, 153¹¹⁰
- Дубляни 148⁸³
- Европа 49, 87, 89, 109
- Європа Західна 204
 - Європа Східна 55⁶, 89, 95, 202, 207, 217
 - Європа Центрально-Східна 88
- Емс 12⁵⁸
- Еслінген 205
- Естергомська митр. 188³
- Естонія 160¹³⁴
- Жидачів 172
- Жовква 48, 119, 121¹¹³, 172
- Жовківський р-н 121, 166
- Жужіль 25⁹
- Задрість 33²⁶
- Закарпаття (Закарпатська Україна, Карпато-Україна, Карпатська Україна, Підкарпатський край, Підкарпатська Русь, Угорська Русь) 9, 10, 63³¹, 91, 97³⁰, 98, 105, 111⁸⁸, 124¹²⁵, 137²⁹, 163¹⁴⁴, 169, 174²⁷, 184⁸⁶, 185, 187-201³, 204-208, 214, 216-219
- Закарпатська обл. 169, 187¹, 193, 197, 198, 201
- Захід 23, 49, 58, 65, 88, 90¹, 109, 157¹²⁴, 161, 178, 180⁷⁰, 189⁶, 202, 204, 215
- Західна Україна (Західно-Українська Народна Республіка) – див. Україна Західна
- Збоїська 98, 122
- Золочів 48, 118
- Золочівський дек-т 118, 119
- Івано-Франківськ (Станіславів, Станіслав) 22, 28, 30, 47⁹⁹, 48, 52, 101, 115, 122, 148⁸²-155, 172-175, 177⁴⁸-179, 219, 220
- Станіславщина 107, 161
 - Івано-Франківська (Станіславська) обл. 52, 91, 92, 98, 122, 126, 132, 146⁶⁸, 169, 171, 201
 - Івано-Франківська (Станіславівська-Станіславська) еп. 17, 21, 24, 25¹⁰, 27-46, 52, 66, 101, 107, 125, 135, 136, 153¹¹⁰, 167, 176³⁶, 182, 214, 215, 217
- Інта 177, 178
- Іркутськ 198³⁷
- Італія 23¹⁰¹, 55³, 106⁷³

- Кавказ 42
- Казахстан 125, 177, 198³⁷
- Кам'янка-Бузька 119, 121¹¹³
- Канада 27, 32²¹, 137³², 179⁵⁹, 204, 205
- Караганда 177, 198³⁷, 200
- Карпатська Україна (Карпато-Україна) – див. Закарпаття
- Катинь 76⁶⁹
- Кемеровська обл. 176, 198³⁷
- Київ 2, 3, 7, 13, 16, 33²⁶, 41, 67⁴³, 70, 72, 78, 82, 90¹, 91, 94, 95¹⁸, 100-103, 113, 116, 117, 130, 131, 136-138, 140, 141, 150, 153¹¹⁴, 155, 157¹²⁴, 174-178, 182, 183, 193, 194, 198, 203, 205¹³
- Києво-Печерська лавра 136, 153
 - Подол 103⁶⁰
 - Київщина 5
 - Київська еп. 137²⁹
 - Київська митр. 1, 3, 102, 187, 191, 205
- Кіров – див. В'ятка
- Ковель 25⁷
- Колима 104⁶²
- Коломия 49¹⁰⁹
- Колочава 195, 196
- Комарно 48
- Комі АРСР 176, 178
- Комунарськ 179⁵⁹
- Константинополь – див. Царгород
- Копинчинці 107
- Корчин 121¹¹³
- Краснопуща 122
- Красноярський край 177, 178
- Крем'янець 84, 91
- Крем'янецький пов. 50, 91⁵, 167
 - Крем'янецький р-н 50¹¹⁰, 51
- Крехів 121
- Крижевацька еп. 202⁵
- Кубань 42
- Курськ 14, 15
- Лаврів 122
- Латвія 160¹³⁴, 204
- Лемківщина 20, 21, 24, 28, 181, 183⁷⁹, 185, 186, 215
- Ленінград – див. Санкт-Петербург
- Литва 5, 83, 204
- Луцьк 51¹¹⁴, 91, 137³⁰
- Луцька еп. 4, 5
 - Луцький престол 13⁶⁴
- Львів 9, 12, 13, 15-19, 22, 23¹⁰¹, 25⁵, 27, 28, 30-32, 34, 40, 42-44, 47-49¹⁰⁹, 51-56, 63, 66, 67, 69⁴⁸, 71, 73, 74, 76, 81, 82, 84, 91-95¹⁸, 100⁴³-108, 111, 112, 114, 115, 117, 119-122, 127, 132, 134-141, 148⁸², 84, 152, 153, 155-157¹²⁶, 162, 163¹⁴⁵, 166, 168, 172, 173, 175, 177⁴⁶, 178, 180, 182, 193, 205¹³, 208¹⁹, 212, 216⁴⁷, 217⁵¹
- Львівська обл. 46⁹³, 52, 65, 66, 68⁴⁴, 82-84⁹², 91, 94¹⁵, 95¹⁸, 98, 100, 101, 105⁶⁶, 107⁷⁶, 117, 119-122, 126, 132, 141, 145⁶⁸, 146⁶⁸, 148⁸⁴, 153¹¹⁴, 165, 166, 168, 169, 171, 180⁶⁸, 201, 205¹³, 211
 - Львівщина 120, 122
 - Львівська (Львівсько-Тернопільська) еп. (архиеп.) 4, 15⁷², 21, 24, 27, 34, 42, 43, 47⁹⁹, 48, 52, 66, 71, 92, 98, 100, 103⁶⁰, 61, 105, 114, 125, 135, 136, 153¹¹⁰, 162, 167, 172, 179, 182, 194, 214, 215, 217, 219
 - Львівська митр. – див. Галицька митр.
- Магерівський р-н 121¹¹³
- Маркова 173
- Мармарощина 188
- Мерке 177
- Міжгірський р-н 195
- Міжгір'я – див. Унів
- Мордовська АРСР 177
- Москва, м. 2, 33²⁴, 42, 45⁹¹, 51¹¹⁴, 52, 55, 60, 61, 70-74, 76⁷¹-79⁸⁰, 82, 81⁸³-83, 90¹, 92, 94, 99³⁷, 103, 108, 109, 117, 136, 141, 150, 155, 157¹²⁴, 167⁹, 168, 178⁵⁹, 180⁷⁰, 185⁸⁶, 192, 193, 212, 213; див. також Росія та СРСР
- Московська митр. 2³, 4
 - Московський патр. (Москва) 2, 3, 50-52, 53, 58-61²⁵, 63, 78, 83⁸⁷, 89-91, 104⁶³, 127, 130, 135, 136²⁴, 148⁸⁰, 153, 155-157, 159, 184, 185⁸⁶, 190, 192, 196, 198³⁶, 202, 205, 206, 208²⁰, 211-213

- Мостиська 102
- Мукачів 187, 188, 192, 193, 197
– Мукачівська еп. 97³⁰, 169, 185, 187-191, 195, 196, 199, 200, 207¹⁶, 215, 217, 218
– Мукачівсько-Пряшівська еп. 91, 191
- Мюнхен 181⁷²
- Надвірна 48
- Надніпрянина – див. Україна
- Немирівський р-н 121¹¹³
- Неттуно 23¹⁰¹
- Нижанковичі 65, 107
- Нижній Новгород 14
- Німеччина (Третій Райх) 17, 27, 49, 55, 57, 60, 67⁴³, 87-89, 96, 102, 109, 117, 175, 177, 183, 184, 206, 208²⁰, 210, 211, 215
– Прусія 80
- Нове Село 83
- Ново-Милятинський р-н 121¹¹³
- Новосибірськ 176
- Нью-Йорк 55³
- Одеса 41, 91
- Омська обл. 198³⁷
- Османська імперія 23¹⁰¹
- Осмолода 31¹⁶
- Оттава 137³²
- Париж 18
- Перемишляни 48
– Перемишлянський р-н 121, 171
- Перемишль 14, 22, 28, 30, 35³³, 49¹⁰⁹, 65, 71⁵⁵, 102, 161¹³⁸, 183, 185
– Перемищина 102⁵⁵
– Перемиська (Перемисько-Самбірсько-Сяноцька) еп. 4, 9, 20, 21, 24, 27, 28, 48, 65, 66, 71, 101, 107, 115, 120¹¹², 136, 137, 181, 183⁷⁹, 185, 186, 214, 215
– див. також Дрогобицько-Самбірська еп.
- Переяслав 3
- Петроград – див. Санкт-Петербург
- Підкарпатська Русь (край) – див. Закарпаття
- Підляшся 7, 28⁵, 33²⁶, 103⁶⁰
- Підмихайлівці 169, 173
- Пінська еп. 4, 5
- Погоня 169
- Поділля 5
- Подол – див. Київ
- Полісся 20, 27, 28⁵, 33²⁶
- Полоцьк 6
- Полтава 11⁵⁷, 41, 137²⁹
- Польща (Польська держава, Польсько-Литовська держава, Річ Посполита, Польська Народна Республіка, Варшава) 1-4, 7, 12⁵⁸, 13⁶⁴, 18-22, 27, 28⁵, 31²⁰, 33²⁴, 26, 49¹⁰⁹, 51, 52, 54, 55, 63³¹-65, 67⁴³, 79, 80, 88, 103⁶⁰, 110, 117, 124, 125, 146, 151, 164¹⁵⁰, 167, 181-186, 202³, 204-206, 209, 214, 217⁵¹
– Королівство Польське (Конгресова Польща) 6, 7
- Поморяни 121¹¹³
- Почаїв 14⁶⁷, 91⁵
– Почаївська лавра 5, 15, 50-52, 91, 95²⁰, 167
– Почаївський р-н 50¹¹⁰
- Правобережжя – див. Україна
- Прага 184
- Прибалтика – див. Балтія
- Прилбичі 34²⁹
- Прусія – див. Німеччина
- Пряшів
– Пряшівщина 23¹⁰¹, 174²⁷
– Пряшівська еп. 184, 188³, 202, 203⁵, 215
– див. також Мукачівсько-Пряшівська еп.
- Рава-Руська 119
- Радехівський р-н 121¹¹³
- Рим, м. 2⁴, 17, 34²⁷, 64³⁷, 65³⁸, 71⁵⁴, 74⁶¹, 123¹²³, 136²⁴, 172²³, 174²⁷, 29, 179⁵⁹, 186, 189⁵, 207¹⁷, 214, 215, 217⁵¹, 219
– Римський Апостольський престол (Апостольський престол, Ватикан, Рим, Римський престол, Свята Столиця) : 2, 7, 13, 15, 16⁷⁵, 76, 18, 20, 22, 23¹⁰¹

- 30¹⁵, 33, 34²⁸, 39-41, 44, 47, 52, 79, 80, 84, 90-92, 95-97, 101, 104-107, 109, 112, 113, 123, 130, 131⁵, 143, 144, 146, 147, 149, 151, 152, 157, 159, 161, 163, 174, 180, 181, 183, 187, 188, 192, 199, 201-204, 208¹⁹, 20-211, 214, 215, 218
- Ріміні 106⁷³
- Річ Посполита – див. Польща
- Росія (Великоросія, Московська держава, Російська держава/імперія, Московщина, Москва) 1-8, 10, 12, 13, 15⁷²-17, 33²⁶, 34, 39, 40, 50, 58, 62, 80, 89, 95, 97²⁸, 148⁸⁰, 151, 189, 206, 209, 220
- Російська РСФР (Росія Радянська, Москва) 17, 41, 55, 76⁷¹, 109, 163, 203
 - «Росія» Галицька – див. Галичина
- Румунія 63³¹, 188, 204, 205
- Русь (Київська Русь, Руська держава) 61, 89¹, 91, 107, 148⁸⁰, 151, 153¹¹⁰, 202, 205
- Русь Галицька – див. Галичина
 - Русь «Мала» – див. Україна
 - Русь Підкарпатська – див. Закарпаття
 - Русь Угорська – див. Закарпаття
- Ряшів 102⁵⁵
- Самбір 30¹⁶, 48, 168, 172
- див. також Дрогобицько-Самбірська еп.
- Санкт-Петербург (Ленінград, Петроград) 5, 7, 8, 16, 33²⁴, 61
- Сербія 23¹⁰¹
- Сербський патріархат 190
- Сибір 13⁶⁴, 40, 107⁷⁷, 114, 125, 145, 165, 172-174, 177, 198³⁷, 208¹⁹
- Сибір Західний 176
- Сілезія 184
- Сколівський р-н 140⁴⁹
- Словаччина 27, 184, 217⁵¹
- Словаччина Східна 23¹⁰¹
- Словіта 169
- Сокаль 65, 101, 121¹¹³
- Соловки 16⁷⁹
- Сосновиця 184
- Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР, Країна Рад, Радянська держава/країна, Радянський Союз, Союз Соціалістичних Держав, Москва) 1¹, 20, 27-29, 32, 33²⁴, 35, 39, 40-42, 45, 46, 50, 55, 57-60²², 62-65, 67⁴³-70, 76-79, 81, 83, 86-90¹, 92, 93, 95, 96, 101, 102, 105, 107, 109, 111, 113⁹³-118, 122, 126, 131, 137²⁹, 142-144, 149, 151, 155¹²⁰-158¹³⁰, 160¹³⁵-162, 169¹⁷-172, 175, 182, 183, 185, 187, 188³, 190, 192-194²⁴, 198³⁶, 201-204, 207, 210, 211, 214-216
- Сполучені Штати Америки (США) 33²⁴, 67⁴³, 78⁷⁹, 182⁷⁶, 204, 205
- Сталінград 54, 57
- Станіславів – див. Івано-Франківськ
- Станіслав – див. Івано-Франківськ
- Стинява 140⁴⁹
- Стокгольм 16
- Стрептів 121¹¹³
- Стрий 48, 140⁴⁹, 172
- Сувалківське воев. 184⁸⁵
- Суздаль 16⁷⁵
- Суховоля 172
- Схід 23, 39, 43, 90¹, 147, 202
- Схід Далекій – див. Далекій Схід
- Сян, р. 28, 35, 65
- Сяноцька еп. – див. Перемисько-Самбірсько-Сяноцька еп.
- Темніковський р-н 177
- Теребовлянський пов. 33²⁶
- Тернопіль 18, 122, 140⁴⁸, 167¹⁰, 175, 178, 220
- Тернопільський пов. 9
 - Тернопільська обл. 50, 52, 91, 98, 122, 124, 126, 132, 146⁶⁸, 167-169, 170, 201
 - Тернопільщина 125, 161
 - Тернопільська еп. 153¹¹⁰
 - Тернопільсько-Галицька еп. 51
- Тобольськ 42
- Третій Райх – див. Німеччина
- Трускавець 172
- Турка 172
- Тячівський окр. 190⁹

- Угорська Русь – див. Закарпаття
- Угорщина 10, 187¹-190⁹, 197, 202⁵, 204
- Ужгород 188, 190⁹, 192-194, 197, 199, 220
- Україна (Українська держава) 1-5, 11, 12, 16⁷⁵, 17, 19, 35, 40⁶², 50, 51, 53, 59, 61, 63³², 65³⁹-67⁴³, 76, 79, 81, 82, 90, 92, 95-98, 103, 105, 106⁷², 108-112, 115, 116, 124¹²⁵, 130, 131, 133, 142, 146⁶⁸, 148, 149⁸⁹, 151-153, 156, 157¹²⁶, 163¹⁴⁴, 170, 173, 175³⁵, 183, 187, 189⁵, 196, 202⁵, 204, 205, 207-209, 212, 215, 216, 219, 220
- Україна Закарпатська (Карпато-Україна, Карпатська Україна) – див. Закарпаття
- Україна Західна (Західно-Українська Народна Республіка) 1, 12⁵⁷, 18-20, 27, 29-31, 41, 45, 46, 54-56, 63, 64, 67, 68, 76, 79, 82-84⁹⁴, 86, 88, 89, 95, 98, 106, 109, 112, 114, 115, 122, 124¹²⁵, 128, 129, 131, 156, 157¹²⁴, 163¹⁴⁴, 174, 177, 183, 184, 201², 205¹⁴, 206, 208, 216, 218, 219
- Україна Східна (Велика, Наддніпрянська, «Мала» Русь, Наддніпрянщина, «Російська Україна») 2, 16⁷⁵, 17, 21, 33²⁶, 40, 42, 82, 190
- Україна Лівобережна (Гетьманська) 4, 42, 67⁴³
- Україна Правобережна (Правобережжя) 4, 42
- Українська Народна Республіка (УНР) 12⁵⁷, 17-19, 63³², 67⁴³, 207
- Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР, Радянська Україна) 29¹¹, 31, 46⁹³, 50¹¹⁰, 59¹⁸, 64, 65, 67-69⁴⁸, 73⁶⁰, 81⁸³, 84, 85, 90¹-94¹⁸, 100⁴¹, 104, 105, 108, 109, 111, 112, 115, 117, 118, 120¹¹², 130, 131, 138, 141-144, 148⁸⁴, 150⁹⁷, 151, 155, 156, 158¹³⁰, 159¹³², 133, 167-170, 175, 181, 182, 187, 191, 193, 197, 201, 209, 214
- Улашківці 122
- Умань 4
- Унів (Міжгір'я) 121, 122, 166, 169, 171
- Філадельфійська митр. 204
- Франція 18, 33²⁴
- Харків 41, 67⁴³, 178
- Холм
– Холмщина 7, 17, 20, 28⁵, 33²⁶, 97²⁸, 107, 137³⁰, 185
– Холмська еп. 6-9
- Царгород 2⁴
– Царгородський патр. 2⁴, 3, 205
- Чапаївка-Віта 176
- Чарново 184⁸⁵
- Челябінськ 178
- Ченстохова 182
- Чернівці
– Чернівецька обл. 98
– див. також Буковина
- Чехословаччина 63³¹, 183, 184, 187, 189, 195, 202, 204, 205
- Чортків 48, 122, 167¹⁰
– Чортківський пов. 9
- Чулак-Тау 177
- Швайцарія 17
- Шумський р-н 50¹¹⁰
- Щирець 121¹¹³
– Щирецький р-н 154
- Югославія 63³¹, 179⁵⁹, 202⁵
- Явожно 184
- Ярославль 16, 28

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Александров, Г. 95¹⁸
Алексій (Симанський), патр. 59, 61, 62²⁸, 78, 84, 90¹, 92, 102⁵⁵-105⁶³, 126-128¹⁴¹, 131, 134, 135²¹, 148⁸³, 150⁹⁷, 151, 153-155, 213
Ангелович, Антоній – див. Антоній (Ангелович)
Андрей (Шептицький), митр. 12-23¹⁰¹, 27, 29-42, 44, 45, 47-49, 54-56, 64, 66-74, 78, 81⁸³, 92, 95, 97, 100, 104, 106, 123¹²³, 150, 219
Андрея (Дуль), с. ЧСВВ 173
Андрій (Бачинський), еп. 188
Анна (Смельська), м. ЧСВВ 173
Антоній (Ангелович), еп. 9
Антоній (Зубко), еп. 6
Антоній (Пельвецький), еп. 107, 108, 112, 115, 124, 127, 130, 131, 133, 135-138, 144-146, 150, 153, 155, 156¹²², 162, 165, 179, 180⁶⁸, 195, 210, 211, 216
Арсенич, Петро 168¹³
Атанасій, митр. 160¹³⁴
Афедосова 94¹⁸

Базилевич, Анатоль 71⁵⁵
Базяк, еп. Євгеніюш 71, 72, 85
Балагурак, о. Григорій (Володимир), ЧСВВ 101, 122, 178
Балицький, Всеволод 67⁴³
Бандера, Степан 12⁵⁷, 181⁷²
Барсо, о. Михайло, ЧСВВ 119
Бахталовський, о. Роман, ЧНІ 101, 122
Бачинський, Андрій – див. Андрій (Бачинський)
Берія, Лаврентій 59, 70, 79, 90
Беляєв, Володимир 47, 76⁷⁰, 97³⁰, 139⁴⁵, 46, 144⁶³
Биченко 47
Білас, Іван 76⁷¹, 90³, 93¹², 98³², 113⁹⁵, 181⁷¹
Білецький, о. Андрій 13⁶⁴

Біллінгтон, Джеймс Г. 67⁴³
Біляк, Степан 47
Блудов, Дмитрій 5
Бобринський, Георгій 15
Богданов 130, 139⁴⁵
Богородченко, І. 94¹⁸, 99³⁷, 100⁴⁵
Бойчук, о. Авксентій 101, 178
Борецький, Йов – див. Йов (Борецький)
Борисевич, Павло – див. Варлаам Луцький
Боцян, Йосиф – див. Йосиф (Боцян)
Бравн, о. Леопольд, асумпціоніст 78, 79⁷⁹
Будзінський, о. Герман (Григорій), студит 70, 71⁵⁴, 78, 79⁸², 158
Будка, Микита – див. Микита (Будка)
Булгак, Йосафат – див. Йосафат (Булгак)
Булдовський, Теофіл – див. Теофіл (Булдовський)
Бусел, Яків 85
Бучко, Іван – див. Іван (Бучко)

Валуєв, Петро 12⁵⁸
Ванчицький, о. Юрій 136²⁸, 144, 148⁸²
Варлаам (Борисевич, Павло), еп. 137
Василій (Лужинський), еп. 6, 14⁶⁷
Великий, о. Атанасій Г., ЧСВВ 158
Величковський, бл. о. Василь, ЧНІ (згодом еп.) 122, 178, 179
Венедикт XV, папа 33²⁶
Венедикта (Кахникевич), м. ЧСВВ 173
Веніямін (Новицький), еп. 51¹¹⁴
Вергун, бл. о. Петро 102, 175, 177
Вехтер, Отто фон 142
Вишневський 92, 105⁶⁶, 120¹¹², 126, 141, 153¹¹⁴, 154
Віктор (Садковський), еп. 4, 108
Вільховий, Петро 59¹⁸, 76, 81⁸³, 93, 98, 108, 113, 116, 117, 131, 132, 135, 145⁶⁸, 169, 171, 195-197, 201², 3

- Віра (Слободян), м. ЧСВВ 173
 Вірний, М. 142⁵⁶
 Вітер, Олена – див. Йосифа (Вітер)
 Власовський, Іван 146⁷
 Возняк, М. 97³⁰
 Войціцький, о. Йосиф 7, 8
 Волошенко 68⁴⁴, 84⁹², 94¹⁵
 Волошин, о. Лука 100⁴¹, 154
 Волошин, Настя – див. Міріям (Волошин)
 Вольтер 4
 Воронін, М. 74⁶², 94¹⁸, 107⁷⁶, 113⁹⁴, 114⁹⁶,
 118¹⁰¹⁻¹²⁰¹¹³, 122
 Ворошилов, Климент 201
 Воскресенський, Сергій – див. Сергій (Вос-
 кресенський)
 Вохт, о. Йосиф де, ЧНІ 71, 100, 171, 172
- Габсбурги 9, 11, 17, 209
 Галан, Ярослав 77⁷², 93-97, 99, 136²⁴, 150⁹⁶,
 181, 196, 208¹⁹, 209
 Гальський, Климентій Є. (Клим Дмитрук)
 97³⁰, 142⁵⁶, 209
 Гапочка, П. 94¹⁸
 Гімлер, Гайнріх 56¹²
 Гітлер, Адольф 104
 Годунов, Борис 2³
 Голинський, о. Володимир 125¹³¹
 Горбачов, Михайло 208²⁰
 Горюн 102
 Градюк, о. Віталій (Володимир), ЧСВВ 71,
 119, 178
 Гречуха, Михайло 151, 155
 Григор'єв, Ю. М. 97³⁰
 Григорій (Лакота), бл. еп. 27, 28, 65, 71, 102,
 176, 182
 Григорій (Хомишин), бл. еп. 14, 17, 19, 23,
 27, 46⁹⁵-48, 71⁵⁵, 74, 75^{66, 67}, 101, 102, 141-
 143, 156, 175, 176³⁶, 206, 210, 219
 Гриник, о. Василь 65^{38, 40}, 102, 122¹²¹, 183,
 186
 Гринюк, Стефан 16⁷⁹
- Гриньох, о. Іван 158, 160¹³⁷
 Грицай-Перебийніс, Дмитро 85¹⁰²
 Громадський, Олексій – див. Олексій (Гро-
 мадський)
 Грушецький, Іван С. 65, 70⁵¹, 74⁶², 81⁸³,
 94¹⁸, 107, 108, 113⁹⁴, 114⁹⁶, 118¹⁰¹⁻¹²⁰¹¹³,
 122, 156
 Гудечек, о. Ян, ЧНІ 147⁷⁴
 Гундяк, о. Іван (згодом еп.) 205
 Гуслистий, І. 120¹¹²
- Гаянт, о. Микола 101, 119
 Георгієвський, Євлогій – див. Євлогій (Ге-
 оргієвський)
 Гльонд, еп. Август 183
 Гойдич, Павло – див. Павло (Гойдич)
 Горчинський, о. Омелян 101, 122¹²¹, 177
 Гродський, брат Йосиф, ЧСВВ 13
 Гудзяк, о. Борис 140⁴⁹, 216⁴⁷
- Давиденко, В. 85¹⁰¹
 Даниленко (Карін), Сергій Т. 59¹⁸, 67-70⁴⁸,
 73⁶⁰, 74, 85, 97³⁰, 99³⁷, 103⁶⁰⁻¹⁰⁵, 109,
 111⁸⁹, 112⁸⁹, 130, 137, 142⁵⁶, 206, 209
 Денисенко, Філарет – див. Філарет (Дени-
 сенко)
 Діонісій (Валединський), митр. 51¹¹⁴
 Дмитрук, Клим – див. Гальський, Климен-
 тій Є.
 Добричев, В. 142⁵⁶
 Добрянський, о. Костянтин 136²⁸
 Дорик, о. Роман 136²⁸
 Дрелих, о. Василь 136²⁸, 148⁸²
 Дроздецький 154¹¹⁷
 Другети, родина 188
 Дудаш, Миколай – див. Миколай (Дудаш)
 Дудикевич 154
 Дуль, Андрея – див. Андрея (Дуль)
 Дурбак, Павло 148⁸²
 Дуткевич, о. Євген 134

- д'Ербінні, о. Мішель, ТІ (згодом еп.) 39⁵⁹
- Євлогій (Георгієвський), архиеп. 14, 15, 95²⁰
- Жарченко 38, 46⁹³
- Зайцев, К. А. 60
- Закаляк, о. Григорій 148⁸²
- Затонський, Володимир 18
- Зінкевич, Осип 176³⁹, 178⁵²
- Зленко 94¹⁸, 99³⁷
- Злупко, о. Андрій 183⁷⁹
- Зубко, Антоній – див. Антоній (Зубко)
- Зятник, бл. о. Іван, ЧНІ 172
- Іван (Бучко), еп. 27², 65³⁸, 136²⁴, 186, 219
- Іван (Лятишевський), еп. 27, 47, 71⁵⁵, 101, 141-143, 156, 175, 177, 210, 219
- Іван (Семедій), еп. 197³⁵-200⁴³
- Іван (Слезюк), бл. еп. 175
- Іван (Хома), еп. 172²³, 173²⁶, 207¹⁷
- Іван-Павло II, папа 40⁶²
- Іванов 113, 114, 193, 213
- Іваньо, о. Іван 148⁸²
- Івасик, о. Омелян 140⁴⁹
- Індиченко 175
- Іноземцев, Олександр – див. Олександр (Іноземцев)
- Ісопенко, Йосифа – див. Йосифа (Ісопенко)
- Йоан ХХІІІ, папа 204
- Йоан (Соколов), митр. 92, 103⁶⁰-105, 131, 136, 137, 141, 146⁷⁰, 151, 153, 154¹¹⁴, 174, 193, 197
- Йов (Борецький), митр. 2
- Йосафат (Булгак), митр. 5, 6
- Йосафат (Коциловський), еп. 17, 19, 27, 65, 71, 102, 172, 176, 182, 183, 219
- Йосафат (Федорик), еп. 118, 198³⁷
- Йосиф (Боцян), еп. 13, 33²⁶, 34
- Йосиф (Семашко), еп. 5, 6, 8, 135²²
- Йосиф (Сліпий), митр. (згодом патр.) 22, 23¹⁰¹, 33-35, 40, 48, 49¹⁰⁷, 61, 62, 64³⁷, 67, 69, 71-79, 81⁸³-83⁹⁰, 85, 86, 93, 97³⁰, 100-102, 106, 107, 118, 141-143, 156, 163, 172²⁵, 173²⁶, 175-178⁵⁹, 206-208¹⁹, 210, 219
- Йосифа (Вітер, Олена), м. студитка 48, 120
- Йосифа (Ісопенко), м. ЧСВВ 173, 174
- Кагане, Давид, рабин 57
- Кадило – див. Шевчук, о. Василь
- Каєтанович, о. Діонісій 71
- Казанівський, о. Петро 119
- Калінський, о. Іван 7
- Карін, Сергій Т. – див. Даниленко (Карін), Сергій Т.
- Карл ХІІ 115⁷
- Карпов, Георгій 59, 60, 62²⁸, 67⁴³, 90-92, 103-105, 113⁹⁵, 127, 130, 141, 154, 155, 157¹²⁴, 163¹⁴⁴, 193, 198, 201, 202³, 205¹³, 207¹⁶, 208, 210²⁸, 212, 213, 215, 216
- Катерина II 4, 5, 10, 89
- Катунін, Г. 191, 192, 201³
- Кахникевич, Венедикта – див. Венедикта (Кахникевич)
- Керенський, Олександр 167⁶
- Кириченко, С. Є. 209, 211³⁴
- Кисілевський, о. Зинвій 168
- Кладочний, о. Йосиф 33, 34, 39, 116, 117, 122¹²¹, 132, 174, 180⁷⁰
- Климентій (Шептицький), бл. архим. студит 40, 41⁷¹, 48, 49, 71-73, 78, 79, 82⁸⁴, 85, 100, 114, 117-119, 121, 122, 132, 134, 166, 172, 174, 177, 178⁵²
- Ковальов, М. 90¹
- Когут, о. Гавриїл, ЧСВВ 119
- Козирев, М. В. 66, 70, 76, 81⁸³, 136-138
- Коломиєць 120¹⁰⁹
- Кольчицький, о. Миколай 60¹⁹, 103
- Кондратович, о. Іриней 197, 199
- Корнійцев, Л. Р. 130
- Короленко, Володимир 167⁶

- Коротченко, Д. С. 75⁶⁷
 Корчевий 219⁵⁴
 Костельник, Богдан 47¹⁰¹
 Костельник, о. Гавриїл 22, 23, 47, 56, 70, 74⁶⁴, 78, 92, 97³⁰, 103-108, 110⁸⁵, 112-120¹¹², 122¹²¹-124, 126, 127, 130-140⁴⁹, 144-150, 152-157, 160-164, 173, 179, 180, 181, 190, 193, 194, 196, 205, 207, 210-213, 220
 Костельник, Іриней 47¹⁰¹, 181⁷¹
 Костишин, о. Євгеній 119
 Костянтин (Чехович), єп. 14
 Котів, о. Іван 70, 78, 99³⁷, 114, 116-118, 122¹²¹, 132, 174, 204¹²
 Коциловський, Йосафат – див. Йосафат (Коциловський)
 Крук, о. Іван 136²⁸
 Крутяк, о. Мирон 136²⁸
 Куземський, Михайло – див. Михайло (Куземський)
 Кук, Василь 173²⁶
 Кулинич, о. Василь 119
 Кун, Бела 197
 Курман, Дмитро, монах ЧСВВ 119
 Курчаба, о. Филімон, ЧНІ 172²⁵
 Кучерявий, П. 166
- Лаврівський, Микола – див. Хмільовський, о. Микола
 Ладе, Серафим – див. Серафим (Ладе)
 Лакота, Григорій – див. Григорій (Лакота)
 Лебідь, Микола 161¹³⁸
 Левін, Яскель, рабин 57
 Ленін (Ульянов), Володимир І. 1¹
 Лесняк, Марта – див. Марта (Лесняк)
 Лесюк, о. Василь 148, 149
 Лиско, о. Володимир 119
 Литвин, Костянтин З. 98³⁴, 111⁸⁸, 112, 120¹¹², 123¹²³, 198³⁶
 Лончина, о. Тарас 176³⁹, 178⁵²
 Лоточинський, о. Іван 148⁸²
 Лоточинський, о. Ісидор 155
- Лужинський, Василій – див. Василій (Лужинський)
 Лужницький, Григор 14⁶⁷
 Лукашевич, о. Денис 181, 208¹⁹
 Лукашевич, Іларій 181
 Луцик, о. Порфирій, ЧСВВ 122
 Лучинський, о. Йосиф, ЧСВВ 122
 Лятишевський, Іван – див. Іван (Лятишевський)
- Маєвський, Дмитро 85
 Мазепа, Іван 11⁵⁷
 Мазепа, Іван 95¹⁸, 120¹¹², 145⁶⁸, 148⁸⁴
 Мазін, К. С. 99³⁷
 Макарій (Оксюк, Михайло Ф.), єп. (згодом архієп. і митр.) 92, 103-105, 116, 120¹¹³, 131-137, 146, 150, 153¹¹¹, 155, 156, 179, 184⁸⁶, 185⁸⁶, 193, 196-199, 208¹⁹, 212-214, 216
 Макарій (Свистун), архієп. 158¹²⁶
 Максим, патр. 151
 Маленков, Георгій 59, 67⁴³, 201
 Мальйоне, Алоїзій 40
 Мануїльський, Дмитро 84, 98³⁴
 Манько, о. Юліан, ЧСВВ 122
 Маринович, о. Йосиф 136²⁸, 148⁸²
 Марія Терезія 9, 188
 Маркіяна (Пілус), м. ЧСВВ 173
 Марко, о. Тимофій 136²⁸
 Марта (Лесняк), м. ЧСВВ 173
 Мартель, Рене 55⁴
 Марусин, Мирослав – див. Мирослав (Марусин)
 Матвієйко, М. 155
 Матковський, о. Володимир, студит 120
 Медведєв 155¹²⁰
 Мельник, Андрій 207¹⁷
 Мельник, о. Михайло – див. Михайло (Мельник)
 Мельников, Л. 198³⁶
 Мельничук, Юрій 97³⁰

- Меркулов, Всеволод 113⁹³
 Мигаль, Тарас 97³⁰
 Микита (Будка), бл. еп. 27, 34, 48, 71, 100, 141-143, 156, 175, 177, 205¹³, 210
 Микола I, цар 5, 6, 89, 97, 133, 135²²
 Микола II, цар 9
 Миколай (Дудаш), еп. 189
 Миколай (Чарнецький), бл. еп. 27, 33²⁶, 34, 40, 71, 100, 141-143, 156, 172²⁵, 175-178⁵⁹, 210, 219
 Миколай (Ярушевич), митр. 51, 52, 59, 103
 Мирослав (Марусин), архиеп. 136²⁴
 Михайло (Куземський), еп. 8
 Михайло (Мельник), еп. 65, 101, 107, 108, 112, 115, 120¹¹², 124, 127, 130, 131, 135-138¹³⁸, 144, 146⁶⁸, 148⁸², 150, 153, 155, 156¹²², 160-162, 179, 180⁶⁸, 195, 210, 211
 Міріям (Волошин, Настя), с. 56, 173
 Молотов, В'ячеслав М. 1¹, 27, 59, 60, 70, 79, 82, 90, 103, 104⁶³, 114, 117-119, 132, 201
 Моніка (Теодорович-Полянська), м. ЧСВВ 173
 Морачевський, Пилип 12⁵⁸
 Москаленко 81⁸³
 Мстислав (Скрипник), патр. 212³⁹
 Мураній, о. Микола 193, 195, 197-200, 218

 Неманцевич, о. Антон 40
 Нестор (Сидорук, Григорій), еп. 146, 150, 190, 191, 193, 195, 196
 Нечай, о. 154
 Никодим (Руснак), митр. 158¹²⁶
 Никон, патр. 2⁴
 Новицький, Веніамін – див. Веніамін (Новицький)
 Новіков, о. Ті 41

 Овсянников 139⁴⁶
 Одінцов, Михайло 79
 Оксіюк, Йосиф 104, 124¹²⁵
 Оксіюк, Михайло Ф. – див. Макарій (Оксіюк)
 Олександр II 8, 12⁵⁸, 97
 Олександр (Іноземцев), архиеп. 51^{114, 115, 52¹²³}
 Олександр (Хіра), еп. 190, 193, 197, 198, 200, 218, 219
 Олексій (Громадський), архиеп. 50¹¹¹, 51
 Онисима (Шушкевич), с. ЧСВВ 174
 Орос, о. Петро 200
 Орсеніго, Арсеніо 28⁸
 Острозький, Костянтин 2

 Павло (Гойдич), еп. 184, 195
 Павлосюк, о. Микита 136²⁸, 144, 148⁸²
 Панас, о. Микола 65, 101
 Пантелеймон (Рожновський), архиеп. 51
 Пантелеймон (Рудик), еп. 52, 53
 Паньків 181⁷¹
 Пасіка, Павло 119
 Патрило, о. Ісидор, ЧСВВ 101⁵¹
 Пелех, о. Михайло, ЧСВВ 119
 Пелікан, Ярослав 23
 Пельвецький, Антоній – див. Антоній (Пельвецький)
 Петлюра, Симон 12⁵⁷, 18
 Петро I 11⁵⁷
 Петров 170
 Перацький, Броніслав 19
 Пій IX, папа 8
 Пій X, папа 33
 Пій XI, папа 39
 Пій XII, папа 33, 34, 39-41, 49¹⁰⁷, 71, 84, 203
 Пілус, Маркіяна – див. Маркіяна (Пілус)
 Полікарп (Сікорський), митр. 51¹¹⁴, 52¹²³, 59¹⁷
 Полянський, Іван В. 60, 70, 76⁷¹-79, 81⁸³-83, 85, 92, 93, 98, 99³⁷, 108, 117, 130, 193, 196³¹
 Попель, о. Маркел 8
 Попов 168, 169
 Потій, о. Іван 7
 Прокопів, о. Володимир 204¹²
 Прокопчак, (Прокоп) Петро 205¹³

- Прус, Едвард 74⁶²
 Пуго 130
 Пунько, о. Олександр 189⁶, 192
- Ребет, Лев 181⁷²
 Ріббентроп, Йохим фон 27
 Ріпецький, о. Мирослав 184
 Рожновський, Пантелеймон – див. Пантелеймон (Рожновський)
 Розумійко, о. Михайло, ЧСВВ 122
 Ромжа, Теодор – див. Теодор (Ромжа)
 Ротта, Анджело 30¹⁵, 36⁴⁴, 46⁹⁵, 48¹⁰⁴, 105,
 49¹⁰⁸
 Руденко, Роман 181
 Рудик, Пантелеймон – див. Пантелеймон (Рудик)
 Ружицький, о. Костянтин 146, 153
 Руснак, Никодим – див. Никодим (Руснак)
- Сабов, о. Юрій 199, 200⁴³
 Савченко, Сергій 67⁴³-69⁴⁸, 73⁶⁰, 84⁹², 85,
 90¹, 94¹⁵, 98³⁴, 100⁴¹, 116, 123¹²³, 154¹¹⁷,
 155¹²⁰, 195²⁴
 Савчин, о. Маркіян, ЧСВВ 119
 Садковський, Віктор – див. Віктор (Садковський)
 Садовський, Ю. В. 108, 170
 Сампара, о. Степан 119
 Свистун, Макарій – див. Макарій (Свистун)
 Семашко, Йосиф – див. Йосиф (Семашко)
 Сембратович, Сильвестр – див. Сильвестр (Сембратович)
 Семедій, Іван – див. Іван (Семедій)
 Семичастний, Володимир 181⁷²
 Семчишин, о. Дмитро 122¹²¹
 Серафим (Ладе), митр. 160¹³⁴
 Сергій (Воскресенський), митр. 51, 58¹⁵,
 160¹³⁴
 Сергій (Страгородський), патр. 51, 57-61
 Сергійчук, Володимир 169¹⁸
 Сидорук, Георгій – див. Нестор (Сидорук)
- Сильвестр (Сембратович), митр. 72
 Симанський, Алексій – див. Алексій (Симанський)
 Сікорський, Полікарп – див. Полікарп (Сікорський)
 Скрипник, Мстислав – див. Мстислав (Скрипник)
 Слезюк, Іван – див. Іван (Слезюк)
 Сліпий, Йосиф – див. Йосиф (Сліпий)
 Слободян, Віра – див. Віра (Слободян)
 Слонь, М. В. 75⁶⁷
 Смельська, Анна – див. Анна (Смельська)
 Соколов 193
 Соколов, Йоан – див. Йоан (Соколов)
 Соловій, о. Мелетій 215⁴⁴
 Сталін (Джугашвілі), Йосиф В. 47⁹⁸, 49, 59,
 60, 62, 67⁴³, 70, 72-74, 78, 79, 83⁸⁷, 85, 87,
 88, 90, 96²³, 103, 105⁶⁶, 108, 109, 111, 130,
 151, 179, 201, 202⁵, 206, 208, 209, 218
 Стахур, Михайло 181
 Сташинський, Богдан 181⁷²
 Страгородський, Сергій – див. Сергій (Страгородський)
 Судоплатов, Павло 194²⁴, 195²⁴
 Суслов, Михайло 201
- Табінський, о. Петро 83
 Твардовський, архиеп. Болеслав 66, 71, 72⁵⁸
 Теодор (Ромжа), бл. еп. 134¹⁵, 189, 190, 192-
 195, 197, 218
 Теодорович, о. Павло, ЧСВВ 122
 Теодорович-Полянська, Моніка – див. Моніка (Теодорович-Полянська)
 Теофан, патр. 2
 Теофіл (Булдовський), митр. 67⁴³
 Теофіла, с. ЧСВВ 195²⁴
 Терашкевич, о. Іван 7
 Тісо, Йосиф 27
 Тіссеран, Євгеній, кард. 22¹⁰⁰, 34, 35³⁶, 37⁴⁸,
 40, 41⁶⁹, 44⁸⁸, 54, 55⁴, 57¹², 204, 214, 215⁴⁴
 Тіто, Йосиф Броз 202⁵
 Тютюнник, Юрій 67⁴³

- Уткін 130, 141, 154, 157¹²⁴
- Федорик, о. Йосафат, ЧСВВ – див. Йосафат (Федорик)
- Федунків, Зеновій 168¹³
- Филип (Шумборський), еп. 7
- Фіголь, о. Володимир 119, 204¹²
- Філарет (Денисенко), митр. (згодом патр.) 157¹²⁶, 158¹²⁶, 180⁶⁸, 211
- Філотей, ігумен 2⁴
- Фітьо, о. Степан 118
- Франц I 9
- Фьодоров, бл. о. Леонід 16, 32²⁴, 40
- Химка, Іван 10
- Хіра, Олександр – див. Олександр (Хіра)
- Хмельницький, Богдан 2, 3
- Хмільовський, о. Микола 173
- Ходін, В. 68⁴⁵
- Ходченко, Павло С. 59¹⁸, 92, 98³¹, 105⁶⁶, 110⁸⁶, 112⁸⁹, 114, 117, 118, 125, 126, 130, 134¹⁵, 141, 146⁶⁸, 153¹¹⁴-155¹²⁰, 158, 159¹³³, 191, 197, 205¹³, 211³⁶
- Хома, Іван – див. Іван (Хома)
- Хомишин, Григорій – див. Григорій (Хомишин)
- Хорошун, Олександр 85
- Хруцький, Сергій 107, 126, 152¹¹⁰, 157
- Хрущов, Микита С. 45, 60²⁰, 66, 67⁴³, 69⁴⁷, 70, 72, 73⁵⁹, 60, 82, 84, 90-94¹⁸, 96²³, 98, 104⁶³, 105⁶⁶, 107-109⁸³, 111, 116-118¹⁰³, 122, 130, 145⁶⁸, 148⁸⁴, 151, 154¹¹⁷-156, 169, 171, 195, 201, 202³, 205¹³, 209, 215, 218
- Цегельський, о. Михайло 17, 33²⁶
- Цепляк, архиєп. Ян 32²⁴
- Цішек, о. Вальтер, ТІ 41
- Чарнецький, Миколай – див. Миколай (Чарнецький)
- Чепіль, о. Іван, ЧСВВ 119
- Чехович, Костянтин – див. Костянтин (Чехович)
- Чирва, Іван 124¹²⁵, 125, 167
- Чорняк, о. Іван 71, 119
- Шамберг 94¹⁸, 99³⁷, 100⁴⁵
- Шанковський, Лев 85¹⁰²
- Шварьов 157¹²⁴
- Шевчук, о. Василь (Кадило) 160¹³⁷
- Шелепін, Олександр 181⁷²
- Шельонжек, еп. Пйотр Адольф 85
- Шептицька, Ядвіга 34²⁹
- Шептицький, Андрей – див. Андрей (Шептицький)
- Шептицький, Климентій – див. Климентій (Шептицький)
- Шептицький, Лев 34²⁹
- Шептицький, Ян 34²⁹
- Шерстюк, А. 120¹¹², 126
- Шестюк, о. Іван, студит 119
- Шиш, А. 97³⁰
- Шумборський, Филип – див. Филип (Шумборський)
- Шухевич, Роман 85, 63³², 173²⁶
- Шушкевич, Онисима – див. Онисима (Шушкевич)
- Щепанюк, о. Микола 167⁹
- Щирба, о. Леонід 154
- Шурко, Степан 148⁸²
- Юрик, о. Євген 135²⁴, 136²⁴, 28, 155, 179, 208¹⁹
- Ярема, о. Володимир (згодом патр. Димитрій) 212, 213
- Яремко, о. Дмитро 13
- Ярошевич, Миколай – див. Миколай (Ярошевич)

**Інститут Історії Церкви
Українського Католицького Університету**

Інститут Історії Церкви, заснований 1992 р., є першим недержавним науковим закладом в Україні, що спеціально займається дослідженням становища Церкви в умовах тоталітарного комуністичного режиму. В основу наукової діяльності Інституту покладено методіку «живої історії», тобто збору усних свідчень та їхнього аналізу на підставі відповідної герменевтики й за допомогою сучасної комп'ютерної техніки. ІІЦ публікує наукову й навчально-методичну літературу, збирає і систематизує джерела до історії церковно-державних і міжконфесійних відносин, видає науковий збірник «Ковчег», проводить конференції та наукові семінари, а також здійснює інші дослідницькі проекти. ІІЦ став структурним підрозділом відновленої 1994 р. Львівської Богословської Академії, яка у 2002 р. отримала статус Українського Католицького Університету.

Інститут опублікував:

- Ковчег. Збірник статей з церковної історії* / ред. Я. Грицак та Б. Гудзяк, ч. 1. Львів 1993. – х + 189 с.
- Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* / ред. о. Б. Гудзяк, І. Скочиляс та О. Турій, ч. 2. Львів 2000. – viii + 520 с.
- Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* / ред. о. Б. Гудзяк, І. Скочиляс та О. Турій, ч. 3. Львів 2001. – vi + 570 с.
- Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* / ред. о. Б. Гудзяк, І. Скочиляс та О. Турій, ч. 4. Львів 2003. – xii + 340 с.
- Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших «Берестейських читань». Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р.* / ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. Львів 1995. – х + 188 с.
- Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других «Берестейських читань». Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р.* / ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. Львів 1996. – х + 197 с.
- Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх «Берестейських читань». Львів, Київ, Харків, 20-23 червня 1995 р.* / ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. Львів 1996. – х + 186 с.
- Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Матеріали Четвертих «Берестейських читань». Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р.* / ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. Львів 1997. – xii + 156 с.
- Борис Гудзяк. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* / перекл. з англ. М. Габлевич, під ред. О. Турія. Львів 2000. – xvi + 430 с.
- Ігор Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття* / авториз. перекл. з англ. М. Габлевич, під ред. А. Ясіновського. Львів 2001. – xix + 250 с., 5 карт.
- Ернст Крістоф Суттнер. *Українське християнство на початку III-го тисячоліття. Історичний досвід та еклезіологічні перспективи* / перекл. з нім. та наук. ред. О. Турія. Львів 2001. – 168 с.

- Ласло Пушкаш. *Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа*. Львів 2001. – 244 с.
- Церква мучеників* / упор. О. Турій. Львів 2001. – 56 с.
- Головна Руська Рада (1848-1851): протоколи засідань і книга кореспонденції* / за ред. О. Турія, упор. У. Кришталович та І. Сварник. Львів 2002. – хххii + 268 с.
- Филип Гарнонкур. *В мирі Господу помолімся: До богослов'я літургії та християнської єдності* / упор. О. Турій, перекл. з нім. О. Конкевич. Львів 2004. – 232 с.
- Philipp Harnoncourt. *Gott feiern in versönter Verschiedenheit. Aufsätze zur Liturgie, zur Spiritualität und zur Ökumene*. – L'viv 2004. – 252 с.
- Олег Дольницький. *Літопис роду Дольницьких. Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження*. Львів 2004. – vi + 658 с.
- Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії, кн. 1: *Документи і матеріали. 1899-1944* / упор. Ю. Аввакумов та О. Гайова. Львів 2004 [= Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність, т. 3]. – xlix + 924 с. + 53 ілюстр.
- Ігор Сковчиляс. *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій*. Львів 2004. – scviii + 512 с.
- Богдан Боцюрків. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава, 1939-1950* / перекл. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. Львів 2005. – xx + 168 с.
- Любомир (Гузар). *У пошуках гармонії*. Львів 2001 [= Україна християнська 1]. – 48 с.
- Борис Гудзяк. *Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії*. Львів 2001 [= Україна християнська 2]. – 22 с.
- Віра після атеїзму: релігійне життя в Україні в період демократичних перетворень і державної незалежності* / за ред. М. Томки й О. Турія. Львів 2004. [= Україна християнська 10]. – 228 с.

Інститут готує до друку:

- Ковчег. *Науковий збірник із церковної історії, ч. 5*
- Менталітет, ідентичність і богослов'я в Україні та Білорусі у XVII столітті. Матеріали П'ятих «Берестейських читань». Перемишль, Львів, Київ, 13-19 травня 1996 р.* / ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій.
- Унійні процеси XVI–XVII ст. і їх еклезіологічна оцінка. Матеріали Шостих «Берестейських читань». Львів, Київ, Ужгород, 14-20 травня 1996 р.* / ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій.

*Замовлення на видання та пропозиції щодо співпраці
просимо надсилати на адресу:*

Інститут Історії Церкви
Українського Католицького Університету
вул. І. Свенціцького, 17
79011 Львів, УКРАЇНА
Тел.: (+380-322) 762777
Факс: (+380-322) 798596
www.ichistory.org

Institute of Church History
of the Ukrainian Catholic University
vul. I. Svientsitskoho, 17
79011 L'viv, UKRAINE
Tel.: (+380-322) 762777
Fax: (+380-322) 798596
E-mail: inbox@ichistory.org

СКАНУВАННЯ ANDRIYDM

Богдан Боцюрків

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА (1939-1950)

Літературна редакція: *Наталя Римська*
Коректура перекладу: *Світлана Гуркіна*
Коректура тексту: *Світлана Турій*
Підбір ілюстрацій: *Наталя Сеньківська*
Художнє оформлення: *Євген Равський*
Комп'ютерна верстка: *Юрій Пелех*

Підп. до друку 05.06.05. Формат 70x100/16. Папір офс. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 24,3. Ум. фарбовідб. 25. Обл.-вид. арк. 17,1.
Зам.

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
79011 Львів, вул. І. Свенціцького 17
тел./факс +380 32 2409496
e-mail: ucupress@ucu.edu.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
у друкарні ТЗОВ «Книгодрук»